De Amsterdamse boekhandel 1680-1725. Deel 2. Uitgaven van Jean Louis de Lorme en zijn familieleden

Isabella Henriëtte van Eeghen

bron

I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725. Deel 2. Uitgaven van Jean Louis de Lorme en zijn familieleden*. Scheltema & Holkema, Amsterdam 1963

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eegh004amst03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

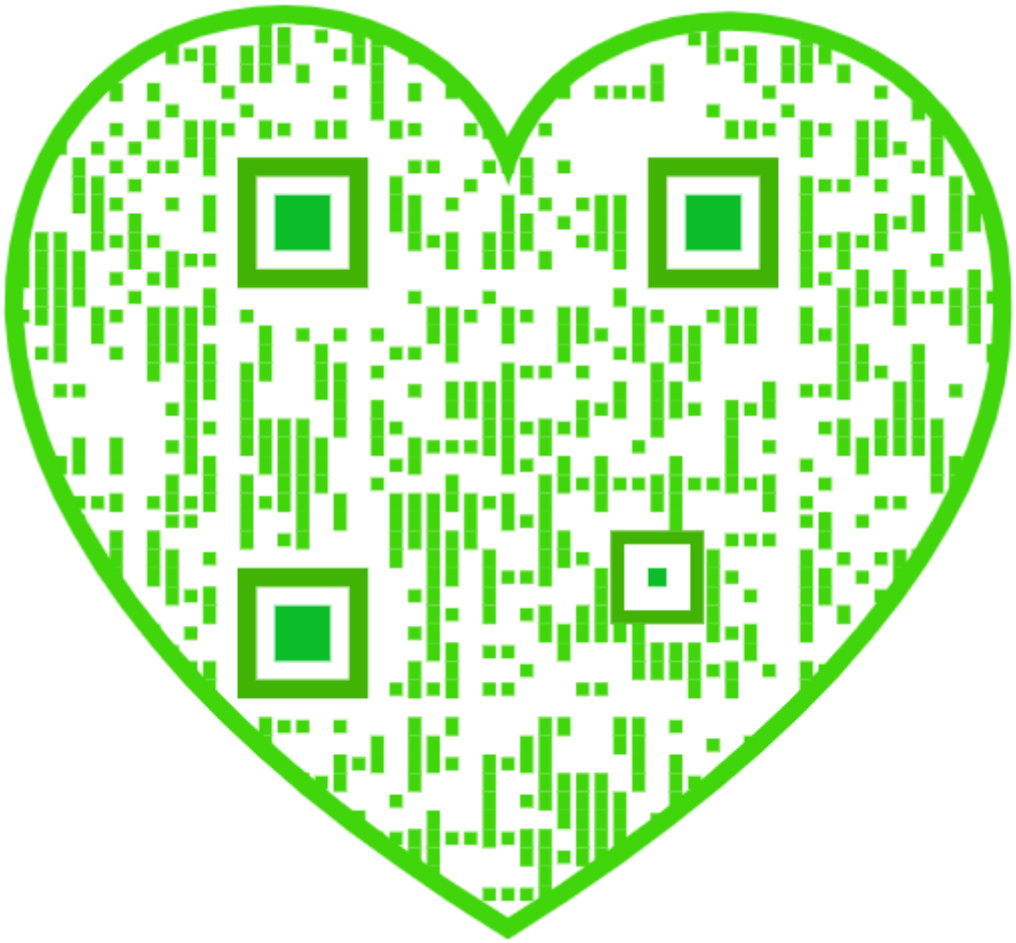

Inleiding [errata en addenda voor deel 2]

In dit tweede deel van mijn Amsterdamse Boekhandel (1680-1725) vindt men als hoofdbestanddeel een lijst van 135 nummers, die bijzonderheden verstrekken over de uitgaven, die in verband te brengen zijn met Jean Louis de Lorme en zijn familieleden. Zij het met enige aarzeling heb ik hier alles door elkaar opgenomen. Ik zou uitgaande van het uitgeversadres, dat ons toch in de eerste plaats de weg moet wijzen, een onderscheid hebben kunnen maken in eigen uitgaven en uitgaven van anderen.

Bij de eerste categorie, de eigen uitgaven, kwam ik zeven verschillende soorten tegen en wel:

1 Uitgaven op eigen naam.
2 Uitgaven samen met een ander en daarom behalve op eigen naam ook op naam van die andere, waarbij ik moet opmerken dat een enkele maal de exemplaren werden verdeeld onder de deelnemers en dan verschillende titelpagina's kregen, telkens met de naam van de eigenaar der exemplaren.
3 Uitgaven zonder naam of met een niets zeggende naam, als bijvoorbeeld compagnie of amis de l'auteur.
4 Uitgaven met gefingeerde naam, zoals hier Pierre Marteau, Bernardus Salius, Marc Antoine en Denis le Sage.
5 Uitgaven op naam van de nagedrukte, al of niet met toevoeging van ‘suivant la copie de’.
6 Uitgaven op naam van een andere uitgever met diens voorkennis.
7 Latere nieuwe titeluitgaven van restanten van eigen uitgaven op eigen naam.
8 Latere nieuwe titeluitgaven van restanten op naam van anderen.

Bij de tweede categorie, de uitgaven van anderen, kwam ik vier verschillende soorten tegen en wel:

1. Nieuwe titeluitgaven, hetzij door overplakking met een strookje, hetzij door het drukken van een nieuwe titelpagina met de naam van de Lorme of zijn familieleden.
2. Uitgaven (meest buitenlandse) op naam van de Lorme of zijn familieleden gezet met hun voorkennis.
3. Uitgaven (binnen- en buitenlandse) op naam van de Lorme of zijn familieleden gezet buiten hun voorkennis.
4. Nadrukken van eigen uitgaven (binnen- en buitenlandse) op naam van de Lorme of zijn familieleden gezet, uiteraard buiten hun voorkennis.

Er zijn nog meer varianten denkbaar; die vond ik echter niet bij de hier behandelde uitgaven. Vandaar dat ik ze niet noem. In deze bovengenoemde soorten kon ik mijn stof verdelen. Van mijn aanvankelijke plan achter elk nummer van een categorie de betreffende nummers aan te brengen, zag ik af, daar het mij vrij zinloos leek. Ik wil hier slechts vermelden, dat ik een vijftigtal uitgaven in de eerste categorie 1 (uitgaven op eigen naam) en een vijfentwintigtal uitgaven in de eerste categorie 2 (uitgaven samen met anderen) kon onderbrengen. Ook wil ik er op wijzen, dat de oplagen van enkele uitgaven gesplitst werden en men zo een aantal exemplaren kon krijgen in bijvoorbeeld de eerste categorie 1 en ook nog een aantal in de eerste categorie 4.

In de loop van het onderzoek veranderden enkele uitgaven niet alleen van nummer in de eerste en tweede categorie, maar ook wel eens van categorie, en het is heel goed denkbaar, dat ik in bepaalde gevallen nog tot een verkeerde conclusie kwam en verschuiving mogelijk is. Vandaar dan ook, dat ik van mijn oorspronkelijke plan, het onderscheiden van eigen uitgaven en uitgaven van anderen in twee afzonderlijke lijsten, afzag.

Betreffende de nummering van de ene lijst, die ik tenslotte gaf, wil ik nog het volgende opmerken. Alle herdrukken en nadrukken, die in een later jaar dan het oorspronkelijke verschenen, heb ik onder dat latere jaar vermeld met verwijzing naar het nummer van de oorspronkelijke uitgaaf, waarbij ook alle herdrukken en nadrukken zijn behandeld. Nieuwe titeluitgaven vermeldde ik wel steeds onder

het nummer van de oorspronkelijke uitgaaf, maar ik gaf ze geen eigen nummer in de lijst.

Ik vlei mij niet, dat deze lijst volledig is, zelfs niet voor zover de uitgaven met eigen adres betreft. Vrijwel tot op het afsluiten toe vond ik dergelijke mij tot dusverre onbekende drukken. Ongetwijfeld zullen nog meer uitgaven, waarop geen eigen adres is vermeld, mij zijn ontgaan.

Ik stelde de lijst samen aan de hand van de catalogus Enschedé bij de bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en een zeer nuttige lijst op het Franse seminarie aan de Universiteit van Amsterdam van Franse uitgaven, met Hollandse adressen, verschenen tot 1789 (geput uit Barbier, Berghmann, Brunet, Burger en Moes, Gockinga, Hatin, Lanson, Ledeboer (van Waesberghe) en cat. Morgand). Deze algemene werken en ook nog andere noemde ik alleen, wanneer zij iets meedeelden, dat ik zelf niet kon vinden. De bijzonderste aanwinsten voor mijn lijst van uitgaven putte ik verder uit de advertenties en boekbesprekingen in de belangrijkste kranten en tijdschriften, die in de door mij behandelde periode verschenen. Een enkele maal vond ik in de boeken zelf een catalogus van eigen uitgaven. Tenslotte gaf de lijst van exemplaren, die de Lorme met de la Feuille had geruild tegen andere werken, mij enig houvast. Toch vond ik daarnaast nog geheel toevallig uitgaven, zo bijvoorbeeld no. 53, een Latijnse Mercurius, waarvan het Gemeente-Archief een exemplaar bezit. Onder deze 135 nummers nam ik ook de boeken op, die de Lorme en zijn familieleden in kranten en tijdschriften aankondigden te zullen laten drukken, ook al verschenen zij voor zover ik kon nagaan niet. Dat adverteren geschiedde, zoals ik reeds in deel I vertelde, met het oog op het verkrijgen van het copierecht en daarom meestal overhaast. Het is dus zeer verklaarbaar, dat de uitgever er soms per slot van rekening toch nog van afzag. Vooral bij de kleinere uitgaven moet men echter zeer voorzichtig zijn met de conclusie, dat het niet vinden van een exemplaar ook inhoudt dat de uitgaaf nooit het licht zag. Ik denk bijvoorbeeld aan no. 27, een boekje van Baudot de Juilly, waarvan ik aanvankelijk aannam dat de Lorme niet verder dan een advertentie was gekomen, totdat de Gesamtkatalog mij 7 exemplaren opleverde.

Ik beperkte mij echter tot uitgaven, die werden geadverteerd. Uitgaven, waarvoor de Lorme belangstelling aan den dag legde, maar die hij niet in een krant aankondigde, heb ik van de lijst uitgesloten. Ik kan er hier drie noemen. Blijkens de

opgaaf van madame Labrousse gaf Bayle aan de Lorme op 14-9-1703 (mogelijk is ook 1704) in een thans niet terug te vinden brief een uiteenzetting over de Thesaurus linguae Latinae van Robert Etienne. Dit werk, dat in 1536 en 1543 als Dictionarium te Parijs en in 1573 met bovengenoemde titel te Leiden was verschenen, beoordeelde Bayle weinig gunstig. Volgens hem was het alleen zo gezocht door de schaarsheid van exemplaren. De veel meer voorkomende Calepin en Fabri schatte hij veel hoger. (Labrousse 304).

Madame Labrousse meent, dat de Lorme zelf een uitgaaf overwoog. Waarschijnlijker lijkt het mij, dat hij voor een ander informeerde. Dat zullen wel niet de Londense boekverkopers Thomas Bennet, Thomas Leigh en Daniel Midwinter zijn geweest, die in de Amsterdamse courant van 30-8-1703 bekend maakten, dat de condities van intekening voor ‘dit nuttig en door geheel Europa beroemd werk’, dat zij gingen herdrukken, bij François Halma, François van der Plaats en Rudolphus en Gerard Wetstein te Amsterdam te vinden waren. Ware dat het geval, dan zou de Lorme ook wel bij de Amsterdamse boekverkopers, waar men kon inschrijven, genoemd zijn. Eerder lijkt mij, dat hij zijn licht opstak bij de beroemde Bayle voor zijn vrienden te Trevoux, die in die tijd ook met dergelijke plannen rondliepen. In oktober 1704 leest men althans in de Nouvelles de la republique des lettres (p. 467): ‘On prépare à Trevoux une nouvelle edition du Thrésor de la langue Latine de Robert Etienne. Il sera augmenté d'un tiers pour le moins. Ce sera un livre de bon débit, s'il est bien corrigé. Il semble que les imprimeurs de Trevoux ont besoin de cèt avis.’

Voor zover ik kon nagaan, zag noch de Londense uitgaaf, noch die van Trevoux het licht. Pas van 1734-1735 en van 1740-1743, de eerste met Londens, de tweede met Basels adres, vond ik uitgaven.

Dan noem ik hier als tweede een uitgaaf, die ik alleen bij Quérard vermeld vond en wel als volgt: ‘B. de Vienne prêtre du tiers-ordre de Saint-Dominique. - l'Année mystique, contenant la vie des saints pour tous les jours de l'année, avec des méditations et des réflexions. Paris (Hollande), P. Witte, 1708, 2 vol. in-8. On a du même plusieurs autres ouvrages imprimés antérieurement à 1700.’ Over deze uitgaaf kon ik geen nadere bijzonderheden te weet komen. Bij het bewerken van het brievenboek voor deel I was ik blijkbaar zo onder de indruk van de gefingeerde namen, waarmee de Lorme enkele van zijn correspondenten adresseerde, dat ik de naam van deze zeer onbekende auteur eveneens voor

gefingeerd hield en in de geadresseerde de befaamde priester Richard Simon meende te mogen herkennen. Bij nadere bestudering bleek mij echter, dat de twee eerste delen van diens Bibliothèque critique ten tijde van het schrijven van de brief, 12-4-1708, nog pas zeer kort of zelfs misschien niet eens uit waren en dat bovendien dit werk in de Republiek zeer verkoopbaar was, zodat de brief in feite weinig toepasselijk erop was. Dat leidde ertoe, dat ik opnieuw een onderzoek naar de Vienne instelde en daarbij op de bovengenoemde vermelding van Quérard stuitte. Ofschoon hij slechts over 2 delen spreekt, meen ik toch dat de kans groot is, dat dit werk in de bovengenoemde brief wordt bedoeld. Blijkbaar werden twee delen in Holland gedrukt, met het Parijse adres van P. Witte, die wij in dit deel II nog vaak zullen tegenkomen. Twee latere delen zouden elders ter perse moeten zijn gelegd. Daar ik uit de brief (deel I 174) van de Lorme niet de indruk krijg, dat het een eigen uitgaaf van hem betreft, nam ik deze niet in mijn lijst op.

Van F. André Duval o.p. van het Couvent d'Études des Frères Prêcheurs te Le Saulchoir-Étiolles par Soisy-sur-Seine kreeg ik tenslotte de volgende inlichtingen over de schrijver, Bernard de Vienne.

Hij was het zevende en jongste kind van François de Vienne de la Brossette, gouverneur de la ville et du chateau de Lespare, en van Bonne Phelipeau, geboortig van Fontenay-en-Brie, een vurig tertiarisse van de derde orde van Sint Dominicus. Haar twee zoons en twee dochters, die in leven bleven, kozen allen de geestelijke staat. De oudste zoon, François de Vienne, gaf vrije vertalingen van enkele werken van Heinrich Suso. De twee dochters, Marie (1642-1713) en Elisabeth (1646-1703), werden Dominicanessen van het klooster van Rozay-en-Brie. Bijzonderheden over de moeder en de dochters vindt men in l'Année dominicaine, ou les vies des saints, des bienheureux, des martyrs, et des autres personnes illustres ou recommandables par leur piété, de l'un et l'autre sexe, de l'ordre des FF. Précheurs, pour tous les jours de l'année, avec un martyrologe, waarvan delen over de maanden januari tot oktober van 1678 tot 1716 bij Guislain le Bel te Amiens het licht zagen. In het laatste deel vindt men op p. 577-622 een bericht over mère Marie de Vienne en daarbij ook het een en ander over haar jongste broer:... ‘et le plus jeune, qui est M. Bernard de Vienne, prêtre du Tiers-Ordre de S. Dominique, qui honore encore à présent l'état ecclesiastique, où Dieu l'a appelé. Après avoir obligé la Religion Chrétienne par le recueil qu'il a fait de la petite Année Dominicaine, qu'il a fait imprimer en six tomes, dans

laquelle on peut lire les Vies des saints, des saintes, et des personnages illustres des trois ordres de S. Dominique, l'Année Mystique en quatre tomes, où sont en abrégé les Vies des saints et des plus grandes âmes, qui ont fleuri en piété, tant de l'un que de l'autre sexe, de tous les ordres de l'Eglise, et de toutes sortes d'états: avec des meditations, des reflexions, et des sentences, tirées des saints Pères, pour tous les jours de l'année. Une retraite de dix jours sur la pureté du coeur: une autre pour se préparer à la mort, un petit livre d'actes d'amour de Dieu.'

Het is merkwaardig te zien, dat de schrijver van een dergelijk werk zich tot Hollandse uitgevers wendde.

Een derde uitgaaf, waarvoor de Lorme zich interesseerde, was die van een Italiaan, waarvan hij in een brief van 30-8-1708 aan Bignon een soort analyse insloot met de vraag of Bignon iets over de auteur kon zeggen. Ik kon deze aanvankelijk niet thuisbrengen, maar stuitte sedertdien op een bericht in de Journal des sçavans van november 1708 - Bignon's tijdschrift -, dat er misschien mee in verband is te brengen. Wij lezen daar (p. 405): 'D'Amsterdam. Il y a déja quelque temps qu'il est arrivé ici un auteur Italien, nommé Alexandre Ubaldini, avec des mss. pour 32 vol. in fol. qu'il voudroit bien faire imprimer. Cet ouvrage est un recueil de toutes les dispenses et d'autres bulles accordées en faveur des ecclesiastiques, des religieux, des laiques, etc. par les papes en différens temps; avec la taxe desdites bulles, l'état de plusieurs benefices, et la taxe de la pension qu'on peut accorder dessus.... On ne sçait si on trouvera un libraire qui veuille faire la dépense d'imprimer un si gros ouvrage.' 'On a aussi apporté en ce pais les Oeuvres posthumes de feu. M. Bened. Averani professeur en eloquence à Florence. Ce sont plusieurs dissertations sur Thucydide, sur Euripide, sur les anthologies Grecques, sur Ciceron, sur Tite-Live et sur Virgile. Elles sont remplies de beaucoup d'érudition. Mr. Averani a ramassé avec soin dans l'histoire Grecque et Romaine, et, dans la plus sçavante antiquité, tout ce qu'il a jugé propre à éclaircir les ecrits de ces auteurs Grecs et Latins. On sçait assez que Mr. Averani écrivoit très-bien en Latin; ainsi on ne doute pas que quelque libraire ne se détermine bien-tôt à imprimer cet ouvrage. Le recueil fera deux gros volumes in fol. Le premier contiendra les dissertations sur les auteurs Grecs, et le second les auteurs Latins.' Voor zover ik kon nagaan, heeft het eerste werk van 32 delen nooit het licht gezien, het tweede pas in 1717 in Florence.

Hier wil ik ook nog vermelden, dat ik van enkele uitgaven van de Lorme en

familieleden, die stellig wel het licht hebben gezien, geen exemplaren kon vinden. De gedrukte catalogi van de grote bibliotheken, rondvraag in ons land en een onderzoek in Duitsland brachten niets aan het licht. De lacunes blijken uiteraard steeds bij elk betrokken nummer. Om belangstellenden, die misschien een enkele van deze hiaten zouden kunnen aanvullen vóór de verschijning van deel IV, te helpen, noem ik ze hier nog eens apart:

De courant de Nouvelles extraordinaires de divers endroits van 1686 en 1688 (1), het tijdschrift Histoire abrégée de l'Europe van maart 1688 (2) en een Zuid-Nederlandse nadruk van dit werk op naam van Claude Jordan (2), (Devaux) Medecin de soi-même etc. Seconde édition 1687 (4), de comedie Les Yvrognes 1687, met adres Pierre Marteau (5), de courant de Histoire abrégée de l'Europe van januari-mei 1691 (slechts één nummer bekend) (7), alle uitgaven van Claude Jordan de vader.

(Child) Discours... sur le commerce 1694 (8), (de Chevremont) Connoissance du monde 3e lettre 1694 (9), Réponse à l'écrit de Mr. d'Avaux 1694, met adres Pierre Marteau (15), Gaillard, Oraison funèbre de... François de Harlay 1696 (25), (Caumont de la Force) Histoire de Marguerite de Valois 1696 (29), Gerberon, Histoire generale du Jansenisme nadruk 1701 (61), Academie des sciences et des arts 3 vol. 1706 (80), alle uitgaven van Jean Louis de Lorme of op zijn naam.

(Jordan) Choix des bons mots. Nouvelle édition 1716 (93), de Bucquoy, Livre de l'Europe 1713 (96), werken van Figari 1713 (97), (Chaussé) Apologie des femmes 1713 (98), Almanach de Milan 1714 (109), alle uitgaven van Claude Jordan junior of op zijn naam.

Almanach de Milan 1711 (109), beide uitgaven van Marc Antoine Jordan.

Du Bourdieu, Faction de la Grande-Bretagne 1716 (116), Journal historique etc. 1719 (125), beide uitgaven van Emanuel Du Villard.

Tenslotte zal het wel overbodig zijn mee te delen, dat de nummers voor zover mogelijk chronologisch zijn geordend naar datum van verschijning. Daar deze niet altijd bekend is en daar bij advertenties van uitgaven, die nooit het licht zagen, geen datum van verschijning bestaat, zullen er wel eens enkele ongerijmdheden te vinden zijn. Daarbij wil ik ook nog wijzen op de gewoonte om grotere werken, die in het najaar verschenen, op het volgend jaar te dateren (vergel. Nouv. de la rep. des lettres, dec. 1705 p. 627 en mei 1708 p. 487). Bij de indeling liet ik dat

jaar steeds prevaleren boven de datum van verschijning. Daardoor is het mogelijk, dat een kleiner werkje wel eens eerder komt dan een groter werk, dat een later jaartal draagt, maar in feite eerder verscheen.

Om de lezers enigszins wegwijs te maken, geef ik hier een globaal overzicht van de volgorde der bijzonderheden onder elk nummer.

Bovenaan vindt men cursief de titel van de eigen uitgaaf, gevolgd door titels van eventuele eigen herdrukken, eigen nieuwe titeluitgaven en nadrukken op naam van de Lorme of familieleden, of van de uitgaaf van een ander op naam van de Lorme of familieleden. Daarbij vermeldde ik het aantal pagina's, het formaat en nummer(s) van de bibliotheken.

Voor de paginering telde ik de pagina's te beginnen met de eerste gedrukte pagina - dus vrijwel steeds de titelpagina - en te eindigen met de laatste bedrukte pagina. Deze wijze van tellen kan wel eens een afwijking geven van de in catalogi genoemde aantallen, daar men soms alle pagina's, ook onbedrukte, op het eind meetelt. Bij het formaat leverden de folio en quarto-uitgaven geen moeilijkheden op; de 8^{o}, 12^{o} en 16^{o} uitgaven daarentegen zijn dikwijls verward, ook reeds in de tijd zelf, al naar gelang de vellen papier, die werden gebruikt, van groter of kleiner formaat zijn geweest. Hieraan hechte men dus niet te veel waarde.

Wat de bibliotheeknummers betreft, ik noemde alle exemplaren op de U.B.A. en in principe ook die op de Bibl. Nat. Vond ik echter alleen een exemplaar op deze laatste bibliotheek, dan trachtte ik indien mogelijk ook nog een exemplaar in ons land te vinden. Andere bibliotheken vermeldde ik in doorsnee slechts, wanneer op de bovengenoemde twee bibliotheken geen exemplaar was of indien op die andere bibliotheek een bijzonder exemplaar bewaard werd. Nummers gaf ik alleen voor de eigen uitgaven van de Lorme en zijn familieleden en voor uitgaven van anderen op hun naam. Men houde in het oog, dat het mij niet mogelijk was te controleren of deze nummers in de loop der jaren, dat ik met dit werk bezig was, veranderd werden. Vooral op de K.B. bleek dit nogal eens te zijn gebeurd.

Tussen haakjes vindt men onder elke titel bijzonderheden over de druk. Allereerst vermeldde ik, of de titelpagina in rood-zwart (een Hollands gebruik) of zwart was uitgevoerd. Daarna liet ik een beschrijving van het vignet of drukkersmerk op de titelpagina volgen. Hierbij moet ik erop wijzen, dat het mogelijk is, dat ik één vignet soms verschillend heb beschreven. Wanneer men deze niet naast elkaar

heeft, is het soms moeilijk uit te maken, of men hetzelfde of een ander vignet van bloemen of dergelijke voor zich heeft. Claude Jordan had als eigen drukkersmerk de grote en kleine schildpad. In de eerste jaren van zijn uitgeverij werkte Jean Louis de Lorme met verschillende vignetten, waarbij alleen de ineengestrengelde figuur (vermoedelijk met zijn initialen) van persoonlijke aard was. Vergelijking leert, dat hij in de loop der jaren verschillende houtstempels daarvoor heeft gebruikt. Pas in 1704 bij de Opera philosophica van le Clerc (77) vinden wij voor de eerste maal het speciale drukkersmerk met het opschrift 'Libertas sine scientia licentia est', dat de Lorme voortaan voor zijn grote officiële uitgaven zou gebruiken. De beide neven Jordan bedienden zich alleen van willekeurige vignetten. De neef Du Villard het direct al in 1716 door Picart een eigen drukkersmerk maken 'Un travail assidu voit le fruit de ses peines', dat hij later ook in Genève nog zou gebruiken. Daarnaast bediende hij zich ook van willekeurige vignetten.

Dan vindt men ook nog tussen de haakjes een opgaaf van de platen en indien mogelijk van de signaturen daarvan. Een heel enkele maal tenslotte kon ik de naam van een drukker noemen, bij wie het werk werd uitbesteed. Vaker kon ik een vermelding geven over een catalogus van nieuwe boeken of eigen drukken, die voorin of achterin de uitgaaf is opgenomen. Waar het boeken in afdelingen met verschillende titels betreft, vindt men deze tenslotte nog opgegeven.

Hier wil ik erop wijzen, dat ik nooit melding maakte van banden, daar deze in doorsnee door de kopers en min of meer willekeurig voor één, twee of meer delen tezamen werden aangebracht.

Dan komen in kleine letters en voor zover mogelijk chronologisch bijzonderheden over de uitgaaf in de vorm van advertenties, aankondigingen in tijdschriften, recensies, prijzen, latere aanbiedingen, beslagleggingen (uiteraard steeds in Frankrijk), verboden en een heel enkele maal octrooien.

Verreweg het belangrijkste daarvan zijn de advertentiën. Op het gevaar af in herhalingen te vervallen, heb ik deze meestal uitvoerig overgenomen. Juist door de kleine onderlinge afwijkingen zijn zij dikwijls tekenend. De eigenlijke advertenties in de kranten zijn bovendien bijzonder waardevol, daar zij de enige directe bewijzen - die men in de bedriegelijke boekwereld vaak nodig heeft - vormen, dat een bepaald boek werkelijk van een bepaalde uitgever is. Men adverteerde niet tegen betaling met opgaaf van een onjuist adres, waar niets te krijgen zou zijn.

Ook hier moet men echter nog op zijn hoede zijn. Zo vindt men achterin de Boekzaal van 1698 een ‘Bekendmakinge van D. Goris en P. van der Slaart’, deze laatste de uitgever van de Boekzaal, die als volgt luidt: ‘Alzoo eenige booze en baatzoekende menschen zig niet ontzien hebben, in de Leidsche Courant van den 19 december jongstleden te laten stellen een zeker quaadaardig berigt, beginnende *Pieter Mortier*, *boekverkooper t'Amsterdam*, *en Compagnie maken hier mede aan al de wereld bekent*, *dat den Dictionarium Latino-Belgicum*, *of het Woordboek Latijn en Nederlandsch*, *in 't Latijn en Fransch uitgegeven door Guido Tachard*, *etc. onder de pers is*, *en binnen korten tijd staat uit te komen etc.* en eindigende Nota. *Dit Woordboek zal in alle deugd en gebruik verre overtreffen alle Dictionaria van die beide talen*, *die tot den dag van heden uitgekomen zijn*, *en werd hier mede een yder gewaarschouwt*, *zig van geen andere drukken te voorzien.* 't welk alleen strekt om de menschen, waar 't mogelijk, af te schrikken van het koopen van 't nieuwe Latijnsche en Nederduitsche Woordboek, bij ons voor eenige weken uitgegeven: onder den volgenden titel *Dictionarium Latino Belgicum*, *in quo voces*, *verba*, *atque elegantiae exquisitissimae*, *optimorum scriptorum fide traduntur*, *opus ad utramque linguam intelligendam utilissimum. Curâ ac studio B.J. et S.H. in 4.* Zoo verstendigen wij alle liefhebbers van de Latijnsche en Nederduitsche talen bij dezen, dat het voorzeide berigt zonder de minste (Noot: Dit zullen wij met een brief van Sr. Mortier bewijzen) kennis van Pieter Mortier, door François Halma boekverkooper tot Utrecht (Noot: En dit met de Leidsche courantier) en Pieter van der Aa boekverkooper te Leiden, stoutelijk en tegen de waarheid is terneder gesteld: niet anders voor hebbende, zoo't schijnt, als ons nut en noodig nieuw Woordboek, 't welk alle voor dezen uitgegevene Latijnsche en Nederduitsche Dictionaria verre te boven gaat, bij onkundigen te benadeelen. Dog daar van, hopen wij, zal in de Boekzaal van january en february naastkomende breeder gesproken werden.’

Zo'n valse advertentie zal echter stellig uitzondering zijn geweest. Bij de tijdschriften lagen de zaken weer anders. Daar werden de uitgeversnamen niet genoemd als reclame, maar meer om de lezers wegwijs te maken. Het adres van de titelpagina werd vermeld, of dat adres juist was of niet. Slechts een enkele maal werd meegedeeld, dat het in feite elders was gedrukt.

Hier moet ik er op wijzen, dat uiteraard de kranten op de dag van de datering verschenen, de maandelijkse tijdschriften dikwijls veel later dan de maand in kwestie. Daarop moet men bij het raadplegen wel letten.

Geheel volledig kon ik uiteraard niet zijn. Ik beperkte mij wat de couranten betreft tot de Amsterdamse courant en de gazette, die te Amsterdam werd gedrukt. Voor de eerste raadpleegde ik het exemplaar van het Gemeente-Archief, dat van 1672-1677 couranten van verschillende courantiers bevat, van 1684-1686 alleen van van Gaesbeeck en van 1686 af volledig is. Voor de gazette raadpleegde ik het exemplaar van de Bibliothèque Nationale, dat van november 1688 tot december 1690 volledig is om daarna pas weer met 26 oktober 1693 te beginnen tot 13 mei 1694, waarop dit exemplaar overgaat in de Nouvelles extraordinaires de divers endroits, die te Leiden werden uitgegeven. Sedert Januari 1695 vindt men als grotere hiaten de jaren 1701 en 1702 en augustus tot december 1709. Nummers, die vervangen zijn door een van de andere Hollandse Franse couranten, komen nogal eens voor. In ons land vond ik slechts eert exemplaar, dat voor mijn tijdperk iets opleverde en wel op de U.B.L., waar men 16-1-1711 - 25-12-1711, 9-9-1718 - 23-12-1718, 18-2-1721 - 30-12-1721 en 22-12-1722 - 30-12-1755 etc. vindt.

Dan nam ik de belangrijkste tijdschriften in het Frans van de betrokken periode door, de Nouvelles de la republique des lettres, waaraan eerst Bayle, later voornamelijk Bernard werkte, de drie series van le Clerc, de Bibliothèque universelle et historique, de Bibliothèque choisie, en de Bibliothèque ancienne et moderne, en tenslotte de Histoire des ouvrages des savants van Basnage de Beauval. Ook werkte ik de Hollandse nadruk van de Journal des sçavans door, die behoudens enkele kleine uitzonderingen, voornamelijk toevoegingen, de inhoud van de Parijse druk overneemt, echter meestal op een iets latere datum. In enkele speciale gevallen raadpleegde ik ook de oorspronkelijke editie. Wanneer ik die aanhaalde, vermeldde ik dat steeds erbij. De Lorme's eigen onderneming, de nadruk van de Journal de Trevoux, wijkt zo sterk van het origineel af, dat ik beide drukken doornam, sedert juli 1705 uiteraard alleen de Franse.

Daarnaast raadpleegde ik de Hollandse Boekzaal en de Latijnse Acta Eruditorum en tenslotte enkele kleinere Franse tijdschriften, waarvan exemplaren op de U.B.A. waren.

De prijzen, beslagleggingen, verboden en octrooien behoeven geen nadere toelichting. Wel meen ik goed te doen hier nog te verklaren, waarom ik de latere aanbiedingen van de familieleden van de Lorme vermeldde. Zij zijn het namelijk, die ons iets leren over de duur van het uitverkopen van een oplaag. Bij de aan-

biedingen van Brunet en Jombert is het dikwijls moeilijk uit te maken, welke uitgaaf is bedoeld, waarschijnlijk echter meestal een Franse.

Ook in kleine letter volgen dan in geval van een herdruk, vertaling of nadruk bijzonderheden over de oorspronkelijke uitgaaf. Van de oorspronkelijke Franse drukken gaf ik steeds de in het boek zelf vermelde datum van het privilege etc. en de datum van de voltooiing van de druk, waarmee oorspronkelijk het privilege een aanvang nam, later de datum van de approbation. Omgekeerd nam ik hier ook gegevens op over nadrukken, vertalingen en latere herdrukken van uitgaven van de Lorme en zijn familieleden. Daarbij beperkte ik mij zoveel mogelijk tot de behandelde tijd.

Dan vindt men tenslotte in grotere letter een verhaal over elke uitgaaf met korte gegevens over de schrijver en de inhoud en vooral bijzonderheden over allerlei wat op de uitgaaf zelf betrekking heeft. Daaraan knoopte ik, indien dat mogelijk was, aan met uitweidingen over onderwerpen, die enigszins ter zijde lagen, maar voor de kennis van de toenmalige boekhandel van betekenis kunnen zijn. Ik noem als voorbeeld no. 41, waar ik de passages, die Leti aan de boekhandel wijdde, uitvoerig weergaf.

Die overzichten bij elk nummer zijn zeer verschillend uitgevallen. Het is moeilijk over zoveel en zo uiteenlopende meest buitenlandse onderwerpen te schrijven. De nodige boeken ontbraken mij vaak en voor ruim 100 onderwerpen kan men nu eenmaal niet doen, wat voor één onderwerp misschien wel mogelijk zou zijn geweest. Ik kan mij dan ook voorstellen, dat ingewijden op een bepaald terrein wel eens verbaasd zullen zijn over de lacunes. In het algemeen ben ik ervan uitgegaan, dat ik de her en der verspreide gegevens, die ik uit allerlei geschreven en gedrukte bronnen putte, zoveel mogelijk moest vermelden, daar anderen misschien er verder op in kunnen gaan. Indien mogelijk citeerde ik in het Frans of Engels, daar ongetwijfeld ook wel eens buitenlanders zich zullen afpijnigen over mijn tekst en daaraan dan althans enig houvast kunnen hebben.

Wat de illustraties van de uitgaven betreft, heb ik, voor zover daarvoor onbekende Amsterdamse kunstenaars te werk werden gesteld, steeds getracht enig meer licht over hen te doen schijnen. Moeilijker, ja vrijwel ondoenlijk was het om uit te vinden, waar in sommige gevallen de platen zelf of de voorbeelden vandaan kwamen. In no. 91 is bijvoorbeeld de koperplaat van het ‘habit d'hiver 1676’ ongetwijfeld aan een andere uitgaaf ontleend. Te trachten uit te vinden, welke dat is

geweest, is echter gelijk aan het zoeken naar een speld in een hooiberg. Als voorbeeld noem ik de illustraties van de Voyage et avantures de François Leguat. Langdurige studie van grondig onderlegde detaillisten bracht een aantal voorbeelden aan het licht. Deze uitgaaf van de Lorme kan ik als voorbeeld aanhalen van wat men over één enkele aan litteratuur kan vinden. Een eindeloze reeks van tijdschriftartikelen en zelfs enige boeken zijn aan deze merkwaardige publicatie gewijd, waaronder één artikel van mijzelf van 20 pagina's speciaal over de uitgaaf zelf.

Tenslotte wil er hier nog op wijzen, dat ik om niet te veel in herhalingen te vervallen slechts in grote lijnen de gegevens, die men in de correspondentie in deel I vindt, overnam. De index in deel IV zal het raadplegen van de kleine details daarover mogelijk maken.

Slechts na lange aarzeling besloot ik tot het publiceren van de lijst in deze vorm. Hier wil ik allereerst vertellen, welke grote bezwaren daar m.i. aan kleven. Zelf stond ik wel eens verwonderd, wanneer ik een van de vroeger doorgewerkte bronnen nogmaals inzag en daarin dan bijna altijd wel weer iets vond, dat ik toen niet optekende. Hoeveel verbaasder zullen de lezers zijn over het ontbreken van bepaalde berichten! De verklaring daarvan is echter eenvoudig. Twintig jaar geleden kreeg ik bij het ordenen van het archief der Waalse Gemeente het copieboek van de Lorme voor het eerst in handen. Het was, zoals dat meestal het geval is, voor mij aanvankelijk een onbegrijpelijke stof, waaruit ik echter al spoedig concludeerde, dat het de copieën van brieven van een boekverkoper moesten zijn. Gelukkig had hij een enkele maal zijn naam onder zo'n copie gezet en heel langzaam aan vond ik zijn uitgaven terug, stuk voor stuk, nog tot het allerlaatst toe. Wanneer de Lorme's naam niet werd vermeld, zag ik uiteraard advertenties, aankondigingen, recensies etc. van uitgaven, die ik nog niet had weten te plaatsen als afkomstig van hem of van zijn familieleden, over het hoofd. Geldt het bij elk groter werk meer of minder, dat men steeds wel weer opnieuw kan beginnen, hier is dat in bijzonder sterke mate het geval. Dat was evenwel, zoals men zal begrijpen, niet mogelijk. Daarmee houde men dus rekening.

Een tweede moeilijkheid, waarvan ik de bezwaren telkens weer ondervond, is het feit, dat de boeken, voor zover terug te vinden, her en der verspreid zijn, zodat vaak vergelijking niet mogelijk was. De Bibliothèque Nationale is uiteraard ver-

reweg het best voorzien, maar toch zijn ook daar grote lacunes. Een verblijf van één maand in 1946 en één week in 1961 leverde veel op, maar er bleven bij de uitwerking onopgeloste vraagpunten. Wat de Franse archieven betreft, is het waarschijnlijk overbodig uit te leggen, dat ik daar wel in die tijd het een en ander van het allerbelangrijkste kon doorwerken, echter volstrekt geen grondige studie van het aanwezige materiaal kon maken. Waar de buitenlandse boekhandel van ons land een ondeelbaar geheel vormt met de boekhandel van andere landen, blijft dit steeds een bezwaar. Uiteindelijk zal ieder land en ook details daarvan toch het best en het uitputtendst door een inheems historicus behandeld worden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de reeds genoemde Pierre Witte, die een uiterst merkwaardige rol in de Frans-Hollandse boekhandel speelde en daarmee annex de verboden boekhandel van Parijs en Rouen. Het rechte kwam ik daarover niet te weten. Toch is hij voor onze boekhandel minstens even belangrijk als menig Hollands boekverkoper.

Voor ons land lagen de zaken veel gunstiger. Daar kon ik de boeken van de U.B.A. alle nog weer eens controleren, voor zover nodig ook de boeken in andere bibliotheken en deze eventueel zelfs vergelijken. In de loop der jaren ontwikkelt ieder onwillekeurig wel eens een andere werkwijze en zo constateerde ik ook bij mijzelf, dat dikwijls naar mijn tegenwoordige maatstaven aan de beschrijvingen van vroeger het een of ander te kort schoot. Mrs. A.A. Carter en mr. H. van Riel ben ik grote dank verschuldigd, daar zij voor mij verschillende uitgaven in Engelse, Franse en Duitse bibliotheken beschreven of controleerden.

Tegenover deze bezwaren zijn er echter ook veel voordelen. Wordt op het Gemeente-Archief naar een Amsterdamse uitgaaf geïnformeerd - en dat gebeurt nogal eens -, dan moet men vrijwel altijd het antwoord schuldig blijven. Er is geen tak van handel, die zich zo vaak mag verheugen in een zeer speciale, een klein onderdeel betreffende belangstelling als deze. Daarbij komt nog, dat de boekenwereld van vroeger niet alleen buitengewoon gecompliceerd was - alle facetten van het leven vindt men er terug -, maar ook - ik kan niet anders zeggen - zeer bedriegelijk. Leugens en knoeierijen waren schering en inslag, onverbrekelijk verbonden met de boekhandel al vrijwel van het begin van zijn bestaan af. De macht der gewoonte speelde een grote rol. Ook wanneer het niet nodig was, gebruikte men valse adressen. Men zie bijvoorbeeld het voorstel van Fraguier aan de Lorme om op de titel van Hardouin's werken ‘Antwerpiae’ te zetten, terwijl

de gehele Republique des lettres wist, dat de Lorme de werken liet drukken. Leti's vernietigend oordeel over het fatsoen van de boekhandel was zeker niet van grond ontbloot.

Is het reeds moeilijk zich een denkbeeld te vormen van een bonafide tak van handel van eeuwen geleden, voor de boekhandel, die met een vaste code van bedrog werkte, is dat vrijwel ondoenlijk. Na het samenstellen van dit deel II durf ik van vrijwel geen enkele uitgaaf - tenzij ik een advertentie ervan ken - zonder meer neer te schrijven ‘uitgegeven door...’, maar ben steeds geneigd angstvallig te spreken van ‘met adres van...’.

Het globale onderzoek, dat ik instelde naar alle uitgaven van één uitgeversfamilie, bracht merkwaardige zaken aan het licht, die gedeeltelijk niet te voorschijn hadden kunnen komen, wanneer ik mij tot één uitgaaf had beperkt. Ik noem hier als voorbeeld de nos. 75 en 82. De Disquisitio historica, waarover de Lorme aan Bignon schrijft, is niet de druk van 1704 van de Historica disquisitio, die met adres van de Lorme verscheen, echter geen uitgaaf van hem is, maar een werkje, dat wegens het moeilijke Griekse beginwoord steeds met enkele woorden midden uit de titel werd aangeduid, waarbij de uitgever de Lorme zich verschool achter een niet bestaande Bernardus Salius te Antwerpen. Hadden de boeken van Boileau als auteur van de Lorme in het algemeen mij niet zo geïnteresseerd en meer in het speciaal nog dit boekje over de censuur van boeken, dan zou ik deze uitgaaf, die nog nooit door iemand met de Lorme was gecombineerd, niet op het spoor zijn gekomen. Verder kan ik hier wijzen op de Histoire abrégée de l'Europe, de krant, die Jordan in de eerste helft van 1691 drukte. Het enige nummer, dat ik tenslotte vond, ging op de Bibliothèque Nationale verscholen met een bisnummer, dat niet in de catalogus was aangegeven, achter het gelijknamige, maar heel verschillende en veel vroegere tijdschrift van deze naam. Het idee, dat Jordan een door de Staten van Holland streng verboden publicatie voortzette met de titel van een vroeger werk, waarvoor nog een privilege van diezelfde Staten liep, was niet bij mij opgekomen, vóór ik met mijn neus gedrukt werd op dit exemplaar, dat den ijverige archiviste-paléographe op de Bibliothèque Nationale voor mij wist op te sporen. Ik zal hier om geen verwarring te scheppen maar niet vertellen welke reconstructie van zaken ik eerst had gemaakt. Genoeg is, dat zij volkomen fout was.

Dan wijs ik op de serie uitgaven, die de Parijse uitgever Witte reeds tijdens het leven van Claude Jordan, maar ook vooral na diens dood op diens naam in het

licht gaf. Mede in verband met die uitgaven, die ik toen nog niet alle als drukken van een ander onderkende, schreef ik Claude Jordan een langer leven toe dan hij in werkelijkheid had gehad.

Waar de boekwereld er vaak op uit was de eigen tijdgenoten een rad voor ogen te draaien, is het voor de latere schrijvers extra moeilijk en soms onmogelijk om de ware gang van zaken te reconstrueren. Tijdens het schrijven van dit deel moest ik keer op keer mijn mening herzien en een nummer opnieuw bewerken. En ik ben zeker, dat nog verschillende onjuiste veronderstellingen, foute conclusies en onopgeloste problemen op den duur een dergelijke herziening van node zullen hebben. Bij die onopgeloste problemen denk ik bijvoorbeeld aan de strookjes, die vooral Du Villard plakte over de adressen van anderen, ook bij uitgaven waarvan de inkt om zo te zeggen nog nat was. Dikwijls is de oplossing eenvoudig, maar men moet er maar op komen. Mijn eigen deel I kan daarbij als leerzaam voorbeeld strekken. Van de 600 exemplaren hebben 35 het adres van de stadsdrukkerij, de rest dat van Scheltema en Holkema NV. De oplossing daarvan vindt men in de notulen van het bestuur van de Stichting H.J. Duyvis Fonds. Zo gelukkig is men voor vroeger tijd echter meestal niet.

Wat deel I betreft, bij het schrijven waarvan ik nog niet zo'n diepgaande studie van de uitgaven had gemaakt als thans het geval is, moest ik nogal eens een daar gegeven reconstructie herroepen. Ik deed dit uiteraard steeds bij de betreffende uitgaaf. Ter beter overzicht hoop ik in deel IV een lijst op te nemen van errata met verbeteringen en van toevoegingen met verwijzing naar de betrokken plaatsen. Nu wil ik dit nog niet doen, daar ik overtuigd ben bij het voltooien van deel IV nog meer onjuistheden te kunnen aanwijzen.

Ik moet echter weer op het nut van deze lijst van 135 uitgaven terugkomen. Zij vormen niet meer dan een druppel in een volle emmer water, wanneer men de gehele Amsterdamse boekproductie van die jaren in ogenschouw neemt, voor zover dat althans mogelijk is. Het zou ondoenlijk zijn iets dergelijks te ondernemen voor alle uitgevers of zelfs voor een gedeelte. De Lorme en zijn familieleden waren echter door de archiefstukken, die van hen zijn bewaard en althans een uitgangspunt gaven, een gelukkig object om eenmaal een zodanig werk aan te wijden. Wat de hoeveelheid van hun uitgaven betreft zijn zij juist de doorsnee boekverkopers van die tijd.

Op geen ander terrein vond ik ooit zoveel fouten gemaakt als bij de beschrijving

van de vroegere boekhandel, ook door belangrijke en verdienstelijke auteurs. Dat sterkte mij erin mijn eigen fouten niet al te zwaar op te nemen. Blijft er veel onduidelijk of komt er zelfs door dit deel veel, wat vroeger vanzelfsprekend scheen, op losse schroeven te staan, toch komen enkele evidente waarheden onomstotelijk vast te staan en daarbij wil ik dan noemen, dat Jean Louis de Lorme en Claude en Marc Antoine Jordan werkelijke uitgevers van vlees en bloed zijn geweest, geen 'imprimeurs imaginaires et libraires supposés', waarbij G. Brunet ze indeelt, een eer die ze overigens delen met een twintigtal andere echte Amsterdamse uitgevers van hun tijd.

Tenslotte wil ik hier nog een korte verklaring geven van de bijlagen, die ik opnam. Het vermelden van de advertenties onder het nummer van elke uitgaaf had het bezwaar, dat een aantal passages, die geen eigen uitgaven betreffen, of soms gehele advertenties niet werden gepubliceerd. Ik heb deze - voor zover ik niet voor onduidelijkheid vreesde alleen de titels van de te koop aangeboden werken - hier alle opgenomen. Ik beperkte mij daarbij tot de advertenties in couranten. Voor tijdschriften betaalde men niet - zoals ik reeds vertelde - en het opgeven van 'se trouve chez...' of 'se vend chez...' geschiedde dan ook vrij willekeurig, meestal omdat de boekverkoper een relatie van de uitgever van het tijdschrift was. Dan nam ik de rekening-courant betreffende geruilde boeken tussen de Lorme en de la Feuille in zijn geheel op, ofschoon uit de eerste lijst veel is afgedrukt onder de aparte nummers. Ik meende echter, dat dit nuttig was voor het verkrijgen van een overzicht. Het daarna volgende contract van boekverkopers in verschillende steden van 1710, waaraan de Lorme ook deelnam, is in vele opzichten zo merkwaardig, dat ik meende het hier een plaats te moeten geven. Het werd al eens eerder afgedrukt, maar met vele fouten en in een niet gemakkelijk te vinden tijdschrift (Weekblad voor de boekhandel 1853, 99 en 117).

Verdere stukken betreffende de Lorme nam ik niet meer op. Aan het materiaal, gepubliceerd in deel I, zou weinig toe te voegen zijn. Wel wil ik hier ter verkrijging van een beter overzicht de belangrijkste stukken memoreren met verwijzing naar de vindplaatsen. Hierbij noem ik ook een enkel stuk, dat ik sedert de bewerking van deel I nog tegenkwam.

Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van Marie le Bret, huisvrouw van Jean Louis de Lorme van 1723-1727, met stukken betreffende

zijn boekhandel 1693-1713, waaronder het copieboek, vindt men in het archief der Waalse Gemeente onder no. 507a (Gemeente-Archief Amsterdam).

3-1-1693 contract voor notaris Hoekebak tussen de gemachtigde van Claude Jordan en Jean Louis de Lorme (N.A. 5845, afgedrukt KS 388 met foute datum, met copie van bevestiging van Claude Jordan te Parijs 12-1-1693. Eveneens bij de losse papieren 507a met verklaring van J. Sabonadiere te Amsterdam van 4-12-1707 over een kist boeken gezonden in 1693 naar mrs. Ravanel Maon te Genève, en met 4 wisselbrieven van *f* 850. - getekend door L. de Lorme).

24-9-1694 procuratie voor notaris van Achthoven van J.L. de Lorme op Jacob Alvarez Penso, koopman te Londen, om *f* 292.6.- van J. Bobin aldaar namens hem te ontvangen (N.A. 6401, 49).

16-12-1700 contract voor notaris H. van Woudenbergh te Utrecht tussen H.A. van der Marck, Jean Louis de Lorme en Joseph t'Serstevens en afwikkelingen daarvan van 26-4-1710 en 21-6-1710 voor notaris H. de Wilde (N.A. 6491, 180, afgedrukt KS 1378, en 250) en 18-4-1713 voor notaris P. van Aken (N.A. 7225, 60).

2 en 17-10-1704 behandeling van rekwesten van Leers en de Lorme bij de Staten-Generaal (Res. 1092 en 1148), 27-3-1705 rapport van commissarissen, aangesteld 26 en 29-11-1704 ter behandeling van de rekwesten van de Lorme en Leers, aan de Staten van Holland (Res. 181) en concept-rekwest van 1705 ten gunste van de Lorme in te dienen door Amsterdamse boekverkopers (G.A. 87, afgedrukt KS 390). 16-3 en 23-4-1723 inventaris voor notaris W.J. van Midlum van de nalatenschap van Marie le Bret, huisvrouw van Jean Louis de Lorme (N.A. 7174, 38 en 54). 17-6-1717 schuldbekentenis voor notaris Wetstein van Claude Jordan voor Susanna Pelt, weduwe Hendrik Schelte, voor *f* 281.13.- voor aankopen op de veiling van 30-3-1717 te betalen in 3 termijnen van 3 maanden, borg Nic. Et. Lucas (N.A. 8293, 32).

Vooral het bovengenoemde rekwest, afgedrukt bij KS 390, geeft belangrijke bijzonderheden omtrent de boekhandel van die tijd. Daar dit werk echter zeer algemeen verspreid is, drukte ik het niet nogmaals af.

Tenslotte vindt men als bijlagen nog het contract tussen Du Villard en Changuion en een acte ter beëindiging van dit contract. De inhoud hiervan is weliswaar weinig belangrijk, maar als specimina van dergelijke contracten geven zij toch een indruk, hoe men toen te werk ging.

Uitgaven

Uitgaven van Claude Jordan (I)

1 *Nouvelles extraordinaires de divers endroits. 1686-1688. 4°.*

Parijs Bibl. S. Geneviève AEj. 4° 239 (1687).

De geschiedenis van de oudste Franse kranten, in ons land verschenen, is zeer ingewikkeld. Het ontbreken van een goed overzicht van de bewaarde exemplaren maakt het voorlopig nog onmogelijk daarop diep in te gaan. Toch wil ik trachten hier ter verklaring van de rol, die Claude Jordan erbij speelde, een kort overzicht te geven van de gang van zaken bij de Nouvelles extraordinaires de divers endroits, minder officieel de Leidse Franse courant. Na Hatin schreven hier nog over mr. W.P. Sautijn Kluit: 'Bijdrage omtrent de Fransche Amsterdamsche en Leidsche couranten' (Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, Nieuwe Reeks IV, 1866, 20-49) en 'De Fransche Leidsche courant' (Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1869-1870, 3-183) en tenslotte W. Meijer in de Tijdspiegel van 1904.

Jean Alexandre de la Font, die als journalist door Bayle wordt geprezen, was geboortig uit Languedoc, hetzij uit Vivarais, hetzij uit Pamiers (Meijer 39). Blijkens het bekende portret, dat van hem is bewaard, werkte hij al in 1667 mee aan de Gazette ordinaire d'Amsterdam, die door Otto Barentsz Smient werd uitgegeven. In 1668 hertrouwde hij als weduwnaar van Jeanne Boebé met Magdalena Rivière te Amsterdam. Sautijn Kluit en in navolging van hem alle anderen laten hem op 11 februari 1673 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven. Uit het begraafregister blijkt echter, dat op die dag *een kind* van hem ter aarde werd besteld. Hij was het dan ook, die op 15 augustus 1675 wordt genoemd in verband met de gazette d'Amsterdam (Hatin 144). Of hij ook voor Cornelis Jansz Swoll, de concurrent van Otto Barentsz Smient (vergel. daarvoor deel III), heeft gewerkt, kan ik niet met zekerheid zeggen. Wel blijkt met stelligheid uit de gegevens van Hatin, dat hij tussen 1675 en 1678 naar Leiden is gegaan en daar meewerkte aan de Traduction libre des gazettes flamandes et autres, die volgens de berekeningen van Sautijn Kluit (bevestigd door van Stockum) op 23 maart 1677 voor het eerst verscheen. Het laatst bekende exemplaar van deze courant dateert van 8 juni 1679. Sedert 5 juli 1678 staan de initialen D.L.F. hierop afgedrukt.

Deze courant is óf in 1679 óf in 1680 overgegaan in de bovengenoemde Nouvelles extraordinaires de divers endroits, waarvan als eerste exemplaar 1 oktober 1680 met de signatuur Kkkk bekend is. De Traduction libre had als adres: 'A Leide, chez J. van Gelder, à la Tortue'. Deze Johannes van

Gelder, van geloof Rooms-Katholiek, was 6 juni 1663 als vrijmeester lid van het boekverkopersgilde geworden, op 16 mei 1666 te Oegstgeest getrouwd met Margaretha Cornelisdr. van Nierop en woonde toen op de Langebrug. Op 17 april 1668 kocht hij een huis aan het Pieterskerkhof. Van daaruit werd hij op 29 januari 1681 in de Hooglandse Kerk begraven. Zijn weduwe zette aanvankelijk de drukkerij voort blijkens het adres, dat van 16 december 1681 af op de courant wordt vermeld: ‘de l'imprimerie de la veuve van Gelder’. Op 20 februari 1683 hertrouwde zij met Jean Rigo of Rigaud en daarna heeft zij blijkbaar de drukkerij overgedaan aan Jean Alexandre de la Font.

De boeken, uitgegeven door Johannes van Gelder (zie exemplaren U.B.A.), waren behoudens een enkele uitzondering voor een bijzonder geval alle voorzien van zijn drukkersmerk, de schildpad. Dit was afwisselend een kleiner merk met onderschrift ‘paulatim’ en een groter merk met behalve dit onderschrift een randschrift: ‘qui va piano vasano’. Een uitgaaf met het kleine merk, Harpocrationis lexicon decem oratorum, draagt het adres: ‘Lugduni Batavorum. J. a Gelder incepit. J.A. de la Font perfecit. 1683’. Een uitgaaf met het grote merk, Collectanea chymica Leydensia coll. Christ. Love Morley, draagt het adres: ‘apud Henricum Drummond, 1684. Sumptibus J.A. de la Font’.

Deze Hendrik Drummond was na een korte episode, waarin waarschijnlijk Pieter de Graaf de scepter op de drukkerij van van Gelder had gezwaaid (vergel. no. 4), meesterknecht aldaar geworden. Dit bleef hij tot zijn dood in 1698 toe. In 1692 werd hij lid van het gilde als boekverkoper, in 1697 als drukker. Na Drummonds overlijden diende Anthony de la Font, de zoon van Jean Alexandre, een rekwest in om voortaan couranten te mogen drukken zonder zelf lid van het gilde te zijn. Dit werd hem op 26 november 1698 toegestaan, mits hij beloofde geen andere uitgaven dan couranten te geven. Op naam van Drummond was dit wel geschied. Men vergelijke no. 106 en - nog merkwaardiger - Knuttel 13980-13981, een Maandelijkse Mercurius in 1694 en in hetzelfde jaar een pamflet in het Hollands (Cat. Kon. Akad. I 3287).

De vader Jean Alexandre de la Font was tussen 10 en 17 november 1685 in de Hooglandse of Pancraskerk te Leiden begraven. Een meesterknecht voor het drukken was aanwezig in de persoon van Drummond, maar er was een nieuwe redacteur-schrijver nodig en die vond men in de persoon van Claude Jordan. Op 7 januari 1686 werd hij aangenomen als poorter van Leiden op getuigenis van de postmeester Nicolaas Clignet, die uit hoofde van zijn beroep stellig ook in de couranten was geinteresseerd, en van de boekverkoper Joannes Prins, voor wie Claude Jordan misschien in zijn eerste Leidse periode van 1681-1683 had gewerkt. Op 14 maart 1686 kreeg Jordan dispensatie van de bepaling in de gildebrief der boekdrukkers, dat niemand boeken mocht drukken alvorens zes jaar op een Leidse drukkerij te hebben gewerkt, en op 12 november van dat jaar werd hij als vrijmeester boekverkoper in het gilde toegelaten.

Claude Jordan vestigde zich in de Breestraat in de Schildpad, zoals blijkt uit advertenties in de Amsterdamse courant van 16-10-1687 en 22-4-1688. Zijn uitgaven droegen echter slechts een enkele maal dit drukkersmerk, zoals men onder de volgende nummers zal kunnen zien. De redactie van de courant zal zijn belangrijkste taak zijn geweest. Die courant en ook de drukkerij behoorden echter stellig aan de familie de la Font (vergel. ook no. 106). Op den duur kreeg Anthony de la

Font, die uit het eerste huwelijk van zijn vader in Languedoc was geboren, blijkbaar de leeftijd en bekwaamheid om zelf de redactie op zich te nemen. Misschien daarom zien wij Jordan in de herfst van 1688 naar Amsterdam vertrekken en een eigen courant oprichten (vergel. no. 7). Daar zou hij zijn medewerking aan de Nouvelles extraordinaires achteraf, waarschijnlijk als reclame voor zijn nieuwe courant, bekend maken.

Anthony de la Font, die op 23 december 1689 octrooi van de regering van Leiden en op 13 september 1691 van de Staten van Holland voor het drukken van zijn courant kreeg, bleef dit tot zijn dood, in 1738, doen. Toen werd de courant overgenomen door Etienne Luzac, die sedert 1723 daaraan reeds werkzaam was.

Tenslotte nog iets over de courant zelf. Uit de tijd, dat Claude Jordan de redactie had, ken ik slechts één exemplaar en dat nog maar alleen van de jaargang 1687. Voor een beschrijving daarvan zie men Hatin (p. 146 etc.). De signering van de exemplaren loopt van A tot LIIII. Zij verschenen dinsdags en donderdags. Slechts bij uitzondering vindt men er advertenties, niet op het eind, maar bij het nieuws uit diverse plaatsen in binnen- en buitenland. In Leiden worden slechts Jordan en een enkele maal Vivié genoemd, in Amsterdam Oossaen, Desbordes en Savouret. Ook vindt men er de namen van enige buitenlandse relaties, o.a. te Parijs en Brussel. Op 7-8-1687 leest men, dat voortaan in de krant zullen worden opgenomen een ‘Liste des vaisseaux qui arrivoient tant en Hollande qu'ailleurs’. Blijkbaar was dit om een of andere reden geen succes, want na 25-9 vindt men dergelijke lijsten niet meer.

2 *Histoire abregée de l'Europe pour le mois de Juillet 1686. Ou l'on voit tout ce qui se passe de considerable dans les etats, dans les armes, dans la nature, dans les arts et dans les sciences. Tome Premier. Troisieme editon. A Leide, Chez Claude Jordan, 1686. Avec privilege de Mrs. les Etats de Hollande et de Westfrise. etc. (2½ jaargang per maand verschenen) Tome I, 8 + 711 p. 12°. Tome II, 1687, 718 + 36 p. 12°. Tome III, 1687, 8 + 720 + 24 p. 12°. Tome IV, 1688, 698 p. 12°. Tome V, 1688, 651 + 17 p. 12°. Adres: Tome V nov. en dec. ‘Se vend a Amsterdam, chez Pierre Savouret, dans le Kalver-straat. 1688’.*

U.B.L. 279 G 15-16 (1687), Bibl. Nat. G 16529-16531 (1686-1687), G 15706/7 (jan.-febr. 1688), G 15713 (aug. 1688), G 24595 (sept. 1688), G 15715/7 (okt.-dec. 1688), Strasbourg Bibl. Nat. D 189 933 (1686-juni 1687, april-juni en juli-aug. 1688). Maart 1688 ontbreekt.

[Titelpagina's zwart. Grote merk met schildpad van van Gelder (vergel. no. 1) als vignetten in deel I, vaas met bloemen als vignetten in deel II-V (tot okt.), struik bloemen als vignetten in deel V (nov. en dec.). Met ongesigneerde platen. De maand juillet 1686 is in de exemplaren Bibl. Nat. en Strasbourg 3de editie, aout 1686 Bibl. Nat. 2de editie, janvier 1687 in het exemplaar Leiden 2de editie.]

10-7-1686 octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland voor Claude Jordan voor dit werk voor 15 jaar.
18-7-1686: 'On donne avis au publicq qu'on imprime tous les mois à Leides chés Claude Jordan op de Breestraet in de Schildpad un livre François qui à pour titre Histoires abregée de l'Europe, où l'on voit tout ce qui se passe de curieux dans l'estats, dans les armées, dans la nature, dans les arts et dans les sciences; on aura la premiere impression à la fin de ce mois.' (Ordinaire Leydse Courant, U.B.L. idem 20-7-1686 in het Holl.).
19-7-1686: 'Tot Leyden bij Claude Jordan, op de Breestraet, in de Schildpadt, wert gedruckt, en sal op het eynde deses maents uytgegeven werden, seecker Frans boeck, genaemt Verkorte historie van Europa, waer in te sien is alle het gene soo in staetssaken als oorlog, in de natuurkunde, konsten en wetenschappen voorvalt. Diergelijck werck sal alle maenden uytkomen, en in alle steden van Hollandt te vinden zijn.' (Utrechtse Vrijdaagse courant, U.B.L. 1365 E 45).
Aug. 1686 korte bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 959): 'Le dessein de cet auteur est fort propre à bien instruire le public, car un livre comme celui-ci peut non seulement rectifier les nouvelles qui se débitent de jour en jour, mais aussi nous conserver toutes entières plusieurs pièces fugitives qui servent beaucoup aux historiens.'
31-10-1686: 'Tot Leyden bij Claude Jordan wert alle maenden gedrukt Histoire abregée de l'Europe, daer de maent october al van te vinden is, en wert in verhaelt alles wat remarquables yder maent door gansch Europa passeert, sijn bij de volgende boeckverkoopers te bekomen, t'Amsterdam bij Oossaen, Wolfgang, Desbordes, Savouret, Mortier en van Dale, Hage Troyel, van Bulderen, Tongerlo, Moetjens, Arondeus, Beek, Geselle, Delft Kloeting en Kronevelt, Rotterdam Leers, Wagens, Acher en Graft, Utrecht Ribbius, Halma, de Water, Goude van Edemburg, Dort Symon onder de Linde, Gorcum Lever, Middelburg Horthemels, Antwerpen van Huysen en Verhulst, Luyck Montfort en Kalkoven, tot Leyden bij de gem. Jordan en de meeste boeckverkoopers.' (A.C.). (Vrijwel dezelfde advertenties vindt men in de Ordinaire Leydse Couranten van 29-8-1686 met te Amsterdam Wetsteyn in plaats van Mortier, te Haarlem Casteleyn en Beverwijk en zonder vermelding van Luik - en van 12 en 14-11-1686 - met dezelfde verkopers als in deze adv. van 31-10-1686 met toevoeging te Rotterdam van Barent Bos en te Utrecht van van Zijl en de mededeling dat bij Claude Jordan tegen een redelijke prijs de Nouvelles de la republique des lettres en de Bibliothèque universelle et historique te krijgen zijn).
6-2-1687: 'L'on continue d'imprimer tous les mois à Leide chez Claude Jordan, un journal intitulé Histoire abregee de l'Europe, qui dans son petit volume renferme tout ce qui se passe de plus considerable chaque mois dans les estats, dans les armes, dans la nature, dans les arts et dans les sciences. Ceux qui ont leu les derniere mois, avoüent que l'autheur a eu raison de dire lorsqu'il a entrepris cet ouvrage, qu'on ne devoit pas juger des suites par les commencements; qui au fonds ne sont que de foibles échantillons de ce qu'il fait presentement. La bonté et l'utilité de ce livre a obligé quelques libraires d'une ville frontiere de la contrefaire, mais soit qu'ils n'osent pas le reimprimer mot à mot parcequ'ils ont d'autres mesures à garder qu'en Hollande, soit par d'autres raisons, on s'est aperceu qu'ils

y retranchent presque toujours partie de sa beauté et des remarques les plus utiles. C'est pourquoy on croit devoir avertir ceux qui souhaiteront avoir cette historiete de l'impression de Hollande, qu'ils pourront la trouver dans toutes les principales villes des Provinces Unies, à Anvers chez Godgaft Verhulst, à Bruxelles chez Jean Leonard et Pierre de Clein, et à Lisle chez Michel Henry: l'impression de Leide contient ordinairement cinq feuilles chaque mois, et elle est faite sur du papier fin d'Italie, pour la commodité de ceux qui le font venir par la poste.' (Nouv. extraord. idem 18-2-1687).
10-4-1687 aankondiging van het ter perse zijn van een derde druk van de maand juli 1686. (Nouv. extraord.).
22-5-1687 aankondiging van het verschijnen van deze derde druk en het herdrukken van de andere uitverkochte maanden. (Nouv. extraord.).
10-7-1687: '... Il y a presentement un an qu'on en donne une partie chaque mois, à la fin de celuy de juin dernier on y a joint un indice general de toutes les principales matieres qui ont esté traitées pendant toute l'année; ce petit livre s'est rendu si recommendable, que plusieurs personnes ont taché de le contrefaire en tout ou en partie; mais il leur a esté impossible d'y bien reussir; ledit Jordan a fait faire une troisieme édition du mois de juillet 1686, une seconde du mois de fevrier suivant, et fait travailler incessamment à reimprimer plusieurs autres vieux mois, dont il ne luy reste que tres peu d'exemplaires.' (Nouv. extraord.).
18-9-1687: 'L'histoire abregee... continuë de s'imprimer à Leide avec tant de succes, que bien des gens ont voulu l'imiter en tout ou en partie, mais la pluspart y ont si mal reüssi que leur dessein a échoué et d'autres sont prets a en faire de même: Lorsqu'on commença de donner ce livre au public, on n'auroit jamais creu qu'il se fut rendu si recommandable; il est vray qu'on n'epargne rien pour avoir des memoires particuliers de toutes parts,

ni pour rendre d'ailleurs l'ouvrage curieux et agreable: on le trouve dans toutes les villes de Hollande et en plusieurs autres de l'Europe; on le vend aussi a Liege chez Charles de la Roche marchand libraire au Palais, où l'on trouve toutes les autres nouveautés de Hollande.' (Nouv. extraord. idem 23-9-1687).
20-11-1687 aankondiging van de herdruk van de maanden juli, augustus en oktober 1686 en januari en februari 1687 van het Kort begrip van d'historie van Europa. (A.C.).
25-11-1687: 'On trouve a Lisle chez Michel Henry... l'Histoire abregée de l'Europe... Comme ce journal a esté jugé le plus utile pour le public de tous ceux qui ont encore veu le jour, il n'est pas necessaire de faire son eloge, et quoyqu'il ne soit sans doute pas exemt de critiques et de censeurs, comme le sont ordinairement les ouvrages des plus fameux autheurs, il suffit que de grands hommes et plusieurs personnes de bon gout l'ont aprouvé, et ont dit avec beaucoup de justice, que les commencements ne font que de foibles échantillons de ce qui se fait presentement. Les lecteurs qui ne sont point prevenus de partialité en reconnoitront facilement la verité.' (Nouv. extraord. idem 2-12-1687).
22-4-1688: 'Tot Leyden bij Claude Jordaen, op de Breestraet in de Schildpad, werd vercocht de Historie van de conquesten der Venetianen van 1684 tot nu toe, gedruckt tot Brussel. Ook sal het Kort begrijp van d'historie van Europa, 't welk alle maenden bij dito Jordaen gedrukt wert, eenige dagen voor het eynde van de maent, in alle de steden van Hollant, te krijgen sijn, om bij tijts te konnen versenden.' (A.C.).
10-2-1689: 'Also in eenige van de eerste exemplaren van Histoire abregée de l'Europe, van december 1688 pag. 648 gesegt wert dat de gevangens van genomene Fransse schepen, die tot Amsterdam opgebracht sijn, in 't Rasphuys moeten arbeyden om haer kost te verdienen, wert t'enemael vals en gefingeert bevonden, streckende voor waerheyt tot yders onderrechtinge.' (A.C.).
10-2-1689: Idem. (Gaz.).
3-2-1699 in beslag genomen dit werk oktober 1686 tot oktober 1688 (ff 21743, 33vo).

Claude Jordan was alleen de uitgever, niet de schrijver van de Histoire abrégée de l'Europe. In zijn opdracht aan schout, burgemeesteren, schepenen en raden van Leiden voorin deel III dankt hij dezen voor hun gastvrijheid en deelt mede, dat de schrijver van deze uitgaaf, die thans reeds algemeen Journal de Leyde wordt genoemd, hen niet bekend is en daarom zijn naam niet bij de zijne voegt. Die schrijver was de gerefugieerde Waalse predikant Jacques Bernard (1658-1718). Hij was een iets oudere tijdgenoot van Claude Jordan en ook uit de Dauphiné afkomstig. In 1685 kwam hij naar de Republiek en werd al spoedig buitengewoon predikant te Gouda. Hij kreeg echter toestemming in 's Gravenhage te wonen, opdat hij daar lessen in wiskunde etc. kon geven (Bayle O.D. IV 649, vergel. ook 788). Pas in 1705 zou hij in Leiden worden beroepen. Op 1-1-1688 was hij getuige bij de doop van de zoon van Claude Jordan te Leiden. Hij kwam daar blijkbaar een enkele maal. Telkens weer wordt in de Histoire abrégée melding gemaakt van de drukfouten, die geweten moeten worden aan de afwezigheid van de schrijver.

De B.U. noemt Claude Jordan zelf als de schrijver, afgaande op een mededeling van Prosper Marchand in zijn uitgaaf van de brieven van Bayle. Inderdaad was Marchand aanvankelijk van mening, dat Jordan de schrijver was, maar in een

toevoeging verbeterde hij dit en deelde mede, dat uit de Nouvelles de la rep. de lettres van 1706 (p. 50) bleek, dat Bernard de auteur was. (Bayle Lettres 1714, XXXI en 689).

Wat de inhoud betreft, deel I heeft voorin een ‘Avertissement’, waarin het nut van deze uitgaaf uiteen wordt gezet. Dat nut bestaat voornamelijk in het feit, dat men hier in tegenstelling tot andere geschriften het wereldgebeuren niet in een ‘feuille volante’, maar in een meer blijvende vorm vastlegt en dat men zorg zal dragen voor betrouwbare berichten. Dit ‘Avertissement’ vindt men bij Hatin (179) in zijn geheel afgedrukt. Achter de maand juli 1686 treft men een ‘l'Imprimeur au

lecteur' aan met een uiteenzetting over de voordelen van deze editie boven de eerste en tweede en een opgaaf van de kleine wijzigingen.

Deel II heeft voorin een bericht, dat de lezers gemerkt zullen hebben, dat elk jaar 2 delen verschijnen, die bestaan uit maandelijkse afleveringen in handig formaat, en dat met deze nieuwe jaargang een begin wordt gemaakt met het vermelden van nieuw uitgekomen boeken. Achterin deel II komt voor het eerst een inhoudsopgaaf, over de beide delen. Later heeft elk deel er een, terwijl de losse afleveringen van deel IV en V ieder ook nog een zeer summiere inhoudsopgaaf bevatten.

In de bovenaangehaalde advertenties wordt herhaalde malen gesproken over nadrukken van de Histoire abrégée. Nog uitvoeriger gaat Claude Jordan daarop in met een 'Le libraire au lecteur' achter september 1687: 'Il n'est pas extraordinaire qu'un libraire contrefasse les livres d'un autre; mais c'est alors d'un honnete homme d'y métre son nom, et c'est tromper le public que d'en user autrement, puis qu'on lui vend une edition pour une autre. Cependant un libraire de Bruxelles nommé Marchand a contrefait jusques ici l'Histoire abregée de l'Europe sans y mettre son nom. Ce qu'il y a de surprenant, c'est qu'en aiant eu quelques exemplaires en main, j'ai remarqué qu'il y changeoit bien des choses selon qu'il le jugeoit à propos, et même pour eviter les frais il en ôtoit la pluspart des planches, que j'ai fait graver avec beaucoup de soin et de dépense ce qui est une friponnerie manifeste. Par exemple dans le mois de juillet il a retranché la taille douce d'une medaille de l'empereur, et je ne doute point qu'il ne retranche dans le mois d'aout celle du pont d'Essec qui est tres-belle et tres considerable. J'ai crû devoir avertir le lecteur de tout cela, tant afin qu'il ne m'impute point les fautes grossieres qui se trouvent dans l'edition de Bruxelles, qu'afin aussi de n'estre pas reponsable de ce qui pouroit se trouver dans son edition qui n'auroit pas été mis dans la miene.' Zelf had hij op zijn beurt deze prent ontleend aan een gravure van de Fer, die hij op 1-5-1687 uitvoerig had besproken in zijn Nouvelles extraordinaires de divers endroits.

De nummers van november en december 1688 dragen niet meer het adres van Claude Jordan. Hij was in die maand naar Amsterdam verhuisd en kon daar geen boeken drukken, zoals hij in Leiden had gedaan, omdat hij geen lid van het gilde was. Op de twee maanden, die in Amsterdam van de pers kwamen, vermoedelijk uit de krantendrukkerij, staat alleen vermeld, dat zij te koop waren bij Pierre Savouret. In dat decembernummer vinden wij de volgende 'Le libraire au lecteur: Comme la guerre a interrompu tout commerce dans les pays etrangers, et que la consomption qui se fait en Hollande n'est pas capable de rembourser les frais que je fais pour l'impression de cet ouvrage, j'ai resolu de ne pas recommencer le VI tome de quelque temps. Or comme ce silence ne plaira peut être pas à ceux qui avoient approuvé le soin que l'on a pris pendant trente mois de recueillir dans cette histoire tout ce qui se passoit de considérable en Europe, nous espérons que ceux qui nous ont voulu imiter et qui travaillent sur le plan que nous leur avons dressé, donneront la même satisfaction au public, s'ils ne font quelque chose de plus. Cependant nous en reprendrons l'impression d'abord que nous verrons de pouvoir accorder l'intérest du libraire avec la curiosité du lecteur.' Van die hervatting is niets meer gekomen, daar Jordan, zoals wij weten, lang voor het einde van de oorlog naar Frankrijk terugkeerde. Daar zou hij in 1704 het initiatief nemen tot de oprichting van een soortgelijke courant, la Clef du cabinet des princes. Ditmaal was hijzelf de schrijver. De uitgever was de Luxemburgse drukker André Chevalier.

Hoe Claude Jordan toch nog korte tijd een Histoire abrégée de l'Europe in geheel andere vorm van de pers zou laten komen, zal ik bij no. 7 vertellen.

3 *Traitè de l'efficace des causes secondes contre quelques philosophes modernes, dans lequel on prouve cette efficace par des principes egalement clairs et solides, et on determine jusques où elle s'estend. Aguntur ut agant, non ut ipsi nihil agant. August. de Correpț. et Grat. Cap. 2. A Leyde, chez Claude Jordan 1686. 8 + 184 p. 12°.*

Bibl. Nat. R 11444.
[Titelpagina zwart. Vaas met bloemen als vignet.]

Aug. 1686 aankondiging van dit werk in de Hist. abrégée (p. 230).
1686 bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 924), met vermelding dat over de auteur reeds is gesproken in het oktobernummer van 1685 (p. 1156).
1686 aankondiging van dit werk in de Bibl. Univ. et Hist. (II voorin).

De schrijver, Pierre de Villemandy, sieur de la Mesniere (1636/37-1703) was professor in de philosophie te Saumur en week na de herroeping van het edict van Nantes uit naar Leiden. Hij correspondeerde met Bayle, die zich voor de controverse Amauld-Malebranche, tegen welke beiden dit werk gericht was, ook zeer interesseerde (Gigas I 369, 676 en 698 en Labrousse 403). Uiteraard was de bovengenoemde bespreking, die door Bayle werd geschreven, dan ook zeer gunstig.

Hoe toen vrijwel iedere geleerde in Holland een bemiddelende rol placht te spelen bij het uitgeven van geschriften van buitenlanders blijkt uit een brief van de Villemandy aan Etienne Morin, professor in de Oosterse talen te Amsterdam, van 25-9-1692. De Villemandy bericht Morin, dat hij, hoe hij ook zijn best heeft gedaan, niet meer voor het handschrift van d'Arthenay heeft kunnen krijgen bij de boekverkopers dan 60 gulden en een exemplaar van de werken van Bochart. Dit laatste niet eens gebonden, wat misschien echter in verband met de verzending naar Engeland uiteindelijk beter zal zijn. (U.B.L.).

4 *Le medecin de soi-même ou l'art de se conserver la santé par l'instinct. Troisième edition. A Leyde, chez Claude Jordan. 1687. 6 + 280 p. 12°.*

Bibl. Nat. 80 Tc 11. 141 B.
[Titelpagina zwart. Gestyleerde takken met boek als vignet.]

De Bibl. Nat. bezit ook exemplaren van de oorspronkelijke uitgaven: Le medecin de soi-meme. Ou l'art de se conserver la santé, par l'instinct. A Leyde. Chez de Graef, pour l'autheur. 1682. 10 + 294 p. 12°. (Titelpagina zwart. Kleine merk met schildpad van van Gelder (vergel. no. 1) als vignet. Ongesigneerde titelplaat met onderschrift: 'L'amour de la santé Françoise').

Nog een uitgaaf, die geheel hetzelfde is als de voorgaande, maar waarvan het voorwerk opnieuw is gezet met ander vignet erboven.
Jan. 1687 aankondiging van dit werk '12. a Leide et à Amsterdam chez Wolfgang 1687' in de Bibl. univ. et hist. (IV voorin).
April 1687 aankondiging van de tweede uitgaaf, 'le Medecin de soi-même, ou l'art de se conserver la santé par l'instinct. Seconde édition, in 12. pag. 294 à Leide chez Claude Jordan, 1687', in de Histoire abrégée.
1694 in beslag genomen 4 exemplaren van dit werk (ff 21743, 15vo).

De schrijver Jean Devaux (1649-1729) was een bekend chirurgijn en schrijver over medische onderwerpen te Parijs. Volgens de Revue d'histoire lift. XXIV 659 zou dit de vertaling zijn van een Latijns werk van Daniel Beckher. Deze Revue noemt ook nog een uitgaaf van 1699 la Haye. Nicéron (XII 222) deelt mede, dat dit werk op zoveel verzet van de kant van doctoren stuitte, dat de schrijver afzag van zijn plan een vervolg te geven.

Pieter de Graaf, ged. 30-7-1647 in de Hooglandse Kerk, was 11-3-1678 als vrijmeester tot hetboekverkopersgilde toegelaten. De U.B.A. bezit verschillende uitgaven van hem, een van 1678 tezamen met Jacobus Mocquet (Moukee) en verdere van 1684-1691. Tussen 9 en 16 januari 1694 werd hij in de Hooglandse Kerk begraven. Uit het feit, dat hij in 1682 in tegenstelling tot al zijn andere vignetten op titelpagina's het kleine merk met schildpad van van Gelder gebruikte, meen ik te mogen afleiden, dat hij in dat jaar, dus na de dood van Johannes van Gelder en vóór Hendrik Drummond, daar meesterknecht was. Op 5-10-1684 was hij blijkens een advertentie in de Amsterdamse Courant zelfstandig te Leiden gevestigd (vergel. ook Ord. Leydse Cour. U.B.L. 2 en 4-4-1686). Bayle stond in de jaren 1683 en 1686 in contact met een boekverkoper Pierre de Graef, die ook voor hem uitgaf (Dict. uitg. 1740 Amsterdam XXIX en XXXIV). Ook in Bayle's correspondentie wordt in 1684 een boekverkoper Graef genoemd (Gigas I 357-358). In Rotterdam, waar de bewerker van de Dictionnaire hem localiseert, is geen spoor van hem te vinden. Ik acht het daarom niet geheel uitgesloten, dat deze Leidse Pieter de Graaf is bedoeld. Hierbij wil ik echter nog de aandacht vestigen op twee werkjes, die in de Histoire abrégée van 1687 worden genoemd: 'Voyage d'un gentilhomme de Montpellier, ou le refugié victorieux de la nature et même des Jesuites, en forme de lettres ecrites à ses amis. A Rotterdam, chez Henri de Graef. 1687 in 12. pag. 208' (p. 479) en: 'Des droits des deux souverains en matière de réligion, la conscience et le prince. Pour détruire le dogme de l'indifference des réligions et de la tolerance universelle, contre un livre intitulé Commentaire philosophique sur ces paroles de la parabole, contrain les d'entrer. A Rotterdam, chez Henri de Graef. 1687 in 12.' (p. 354). Of dit een gefingeerde naam was of misschien de boekverkoper Henri de Graeff, die eerst in 's Gravenhage, later bij Jean Desbordes te Saumur en van 1679-1681 te Nantes werkte (Kossmann en Lepreux IV 224), kan ik niet zeggen.

Jean Devaux heeft zijn geschrift in Leiden, waar, speciaal ook bij Johannes van Gelder en Pieter de Graaf, veel op medisch gebied uitkwam, uitgegeven. Om niet bekende reden volgde spoedig hierna een iets gewijzigde tweede uitgaaf, welke Claude Jordan nog in 1687 te koop aanbood, misschien met een nieuwe titelpagina met zijn naam en het jaar 1687 erop. (Hiervan is echter geen exemplaar bekend). De Troisième edition, die onder dit nummer genoemd is, zou ik wegens het nieuwe zetsel, maar vooral wegens het ontbreken van de titelplaat voor een nadruk willen houden.

5 *Recueil de quelques pieces concernant l'affaire des quartiers a Rome. A Cologne, chez Pierre Marteau, 1687. 2 + 86 p. 12°.*

Nijmegen Berchmannianum 150 F 11 v. 2.
[Titelpagina zwart. Grote gestyleerde figuur als vignet.]

Sept. 1687 aankondiging van dit werk in de Hist. abrégée (p. 356): 'Ce livre contient bien des choses curieuses, et surtout touchant ce qui s'est passé entre le pape et la reine de Suede au sujet des franchises.'
2-10-1687: 'De Rome le 6 septembre: On les trouve dans un petit traité qui vient de paroitre au jour, qui a pour titre Relation veritable du succès de la demission que la reine de Suede a faite de son quartier le 30 avril 1687... On verra mieux le detail de cette affaire (et de toutes les brouilleries qui sont arrivées à Rome depuis la mort de mons. le duc d'Estrées ambassadeur de France) dans l'ouvrage cidessus mentionné, et dans un autre qui porte pour titre Recueil de quelques pieces curieuses touchant les quartiers à Rome que Pierre Marteau vient de donner au public: c'est une piece fort curieuse, pour ceux qui s'interessent de savoir ce qui se passe à Rome à l'egard des franchises.' (Nouv. extraord.).
16-10-1687: 'On trouve aussi chés tous les principaux libraires de Hollande un traité Italien et François sous le titre de Recoeuil de quelques pieces curieuses touchant l'affaire des quartiers à Rome. On y voit ce que c'est que ces quartiers, tout ce qui s'est passé à Rome sur cette matiere depuis la mort de Mr. le duc d'Estrées; une relation de toutes les disputes entre le pape et la reine de Suede, leur reconciliation et ensuite leur nouvelle ruptures; tout ce qu'on peut dire en general, c'est que c'est une piece aussi curieuse, qu'une petite commedie qui vient de paroitre au jour sous le titre de les Yvrognes est divertissante.' (Nouv. extraord.).
16-10-1687: 'Tot Leyden bij Claude Jordan, op de Breestraet in de Schiltpad, is te bekomen in de Franse en Italiaense talen, Recoeuil de quelques pieces curieuses concernant les franchises des quartiers à Rome. Zijnde een seer curieuse verhandelingh voor degeene die willen weten wat de quartieren te Romen zijn, men siet daer alle de disputen in, die sedert de dood van den hertogh van Estrée te Romen zijn voorgevallen; en is bij dito Jordan oock te bekomen een comedie, genaemt les Yvrognes, en verscheyde andere nieuwe Fransse boeckjes.' (A.C.).

20-11-1687: 'Tot Leyden is bij Claude Jordaen in 't Frans en Italiaens gedrukt een boek genaemt Versameling van het gunt tot Romen over het werck an de vrijdom der quartieren voorgevallen is, en wert het selve nu in 't Engels mede vertaelt. Daer is mede te sien al het gunt tusschen den paus en de koninginne van Sweeden tot Romen omgegaen is. Ook is bij den selve te vinden een comedie, genaemt de Dronckaerts etc.' (A.C.).
25-11-1687: 'De Paris le 18 novembre: On trouve a Lisle chez Michel Henry un petit livre fort curieux Italien et François, qui a pour titre Recueil de quelques pieces concernant l'affaire des quartiers à Rome. On y trouve aussi la comedie des Yvrognes.' en 'De la Haye le 23 novembre: On apprend de Venise qu'on y avoit arresté et confisqué, un paquet de livres où il y en avoit quelques-uns de contrebande entre autres le Recoeuil de quelques pieces concernant le quartiers de Rome...' (Nouv. extraord.).

De K.B. bezit een exemplaar van de Hollandse uitgaaf: Verzameling van de aanmerkenswaardigste stukken: die over het werk van de quartieren tot Romen, t'sedert d'afstand van deselve bij... Christina Alexandra, koninginne van Sweeden: op den 17. february 1687... gewisselt zijn. Tot Keulen, P. Hamer, 1687. 40 p. 4°. (Knuttel 12560).
20-11-1687: 't Amsterdam bij A.D. Oossaen is gedruckt de Versameling van de aenmerkenswaerdige stucken, die over het werck van de vrijheyt der quartieren tot Romen voorgevallen zijn, van den selffden inhout als dat in het Frans en Italiaens gedruckt is.' (A.C.).
27-11-1687: 'A.D. Oossane libraire d'Amsterdam a fait traduire en flamand le livre Italien et François, dont nous avons parlé l'ordinaire passé, qui a pour titre Recoeuil de quelques pieces curieuses concernant les quartiers de Rome. On travaille aussi à le traduire en Anglois, ce qui suffit pour donner une assés bonne idee de cet ouvrage.' (Nouv. extraord.).

Het verhaal van de geschillen over de zogenaamde kwartieren te Rome vindt men in alle oude en moderne boeken, die aan koningin Christina van Zweden gewijd zijn, en ook uiteraard in de veel minder talrijke publicaties betreffende paus Innocentius XI. Nergens vond ik daarbij echter melding

gemaakt van de verschillende pamfletten, die naar aanleiding daarvan verschenen. Ik zal hier ter beter begrip het verhaal zeer in het kort meedelen en wel aan de hand van een publicatie van 10 jaar later: Histoire des intrigues de la reine Christine de Suede et de sa cour, pendant son sejour à Rome. A Amsterdam, chez Jean Henri, libraire 1697. (U.B.A.).

Paus Innocentius XI wist langzamerhand een eind te maken aan de rechten van de buitenlandse ambassadeurs in hun kwartieren in Rome, welke tot een soort vrijplaatsen voor minder gewenste elementen waren geworden. Bij de dood van de ambassadeur van Frankrijk, de duc d'Estrées, op 30-1-1687 bezette hij ook diens kwartier, Farnese. Toen bleef slechts het kwartier Riario, dat de voormalige koningin van Zweden zich bij haar vestiging te Rome op weinig steekhoudende gronden had weten te verwerven, over. Door een jaargeld min of meer afhankelijk van de paus, bood zij tot ieders verrassing op 17-2-1687 de paus aan afstand van haar kwartier te doen. Toen deze, waarschijnlijk tegen haar bedoeling, dit aanbod aanvaardde, bleek zij hier allerminst over te spreken en verzette zich tegen de maatregelen, die de paus nam. Ook de koning van Frankrijk legde zich niet neer bij het optreden van Innocentius. Op 11-11-1687 deed de nieuwe ambassadeur, de marquis de Lavardin, zijn intocht in Rome en bezette opnieuw het kwartier. De paus trof hem met excommunicatie. Christina zocht onmiddellijk toenadering tot hem, hoewel zij voordien met de Franse koning overhoop had gelegen, onder meer door haar afkeuring over de herroeping van het edict van Nantes, die Bayle in zijn Nouvelles de la republique des lettres van mei 1686 (p. 529) bekend had gemaakt. De moeilijkheden over de kwartieren duurden voort tot 1689. Op 13-4-1689 stierf Christina, 10 dagen later vertrok Lavardin, zonder door de paus ontvangen te zijn, uit Rome en op 12-8-1689 overleed de paus.

Alles wat de voormalige grillige koningin van Zweden, de Rooms-Katholiek geworden dochter van de vurig Protestante koning Gustaaf-Adolf, betrof was nieuws in Europa. Aan de strijd over de vrijdommen van de ambassadeurs te Rome in hun kwartieren wijdde Bernard in zijn Histoire abrégée van augustus 1687 een stuk. Dit waarschijnlijk bracht Claude Jordan op het idee om met een speciale uitgaaf te komen. Die was in het Frans, maar alle belangrijke stukken werden eveneens in het Italiaans gedrukt en de uitgaaf werd blijkens de krantenberichten ook naar Italië verzonden. Wie de schrijver was blijkt niet en slechts eenmaal wordt in een advertentie gezegd, dat Claude Jordan zelf de drukker was. Ter meerdere attractie had hij de uitgaaf voorzien van het adres van Pierre Marteau à Cologne.

Een jaar eerder schreef Bernard het volgende in zijn Histoire abrégée (juli 1686 p. 104): ‘Le livre qui a pour titre les Plaintes des Protestants est trop connu de tout le monde, pour qu'il soit necessaire que nous en parlions. Il a esté fort mal reçu en Angleterre, puis qu'on la fait passer par les flâmes, et que le ministre qui avoit entrepris de le traduire, a bien eu de la peine à obtenir son pardon. C'est là le sort ordinaire de la plûpart des livres qu'imprime Pierre Marteau.’ Dit laatste is stellig overdreven; steeds meer geschriften kwamen uit met het adres van Pierre Marteau à Cologne. Dat was niet altijd een maatregel van de drukker om zijn naam geheim te houden. Wij zagen, dat Jordan in een van de advertenties meedeelde, dat dit boek met adres Pierre Marteau à Cologne bij hem was gedrukt. Veeleer was het bedoeld om de aandacht op het boek te vestigen.

In de Histoire abrégée van 1687 worden verschillende uitgaven van Pierre Marteau aangekondigd,

zo in september (p. 354) ‘les Yvrognes, comedie satiri-burlesque 8. pag. 52 à Cologne, chez Pierre Marteau. 1687,’ dan in oktober (p. 466) ‘Traité de la puissance du pape sur les princes seculiers, in 12 à Cologne chez Pierre du Marteau. 1687’, en in december (p. 718) ‘les Intrigues politiques de la France à Cologne chez Pierre Marteau, 1687. in 12. 271 pag.’ Wordt voor de twee laatste werkjes verder in het geheel geen reclame gemaakt, des te meer geschiedde dat in de twee regelmatig verschijnende publicaties van Claude Jordan voor het toneelstuk les Yvrognes. Uit de bovenvermelde advertenties lijkt haast, of het onverbrekelijk verbonden was aan het Recueil de quelques pieces concernant l'affaire des quartiers a Rome. Daarom veronderstel ik, dat ook dit comediestuk werd gedrukt door Jordan, ofschoon hij zelf het nergens zegt. Ik vond geen exemplaar ervan. Wel wordt het vermeld door G. Brunet (p. 123): ‘Les personnages de cette singulière pièce bachique, composée par un Flamand, ne font que pinter et chasser le renard.’

Dan wil ik hier nog iets zeggen over een pamflet, dat in de advertentie van 2-10-1687 wordt genoemd. Deze Relation veritable du succez de la demission que la reine de Suede fit de son quartier à Rome le 30 avril 1687. A Rome, chez Jaques le Sincere, 1687, is gebonden achter het exemplaar van het Recueil, dat in Nijmegen bewaard is. Deze Relation beslaat 13 p. en de weer daarachter gevoegde Suite de la relation de ce qui s'est passé à Rome entre le pape et la reine de Suede, zonder naam en adres van drukker, beslaat nog eens 8 pagina's. Daar wordt eveneens in het Frans, met vertaling van het belangrijkste in het Italiaans, het geschil tussen de koningin van Zweden en de paus verder beschreven. Zoals men weet, vervulde Jaques le Sincere dezelfde rol als Pierre Marteau. Het zou niet geheel ondenkbaar zijn, dat ook deze werkjes door Jordan waren gedrukt. Alweer doet echter het ontbreken van advertenties mij veronderstellen, dat deze twee elders ter perse zijn gelegd.

Tenslotte wil ik hier nog vermelden, dat een exemplaar van augustus 1687 van de Histoire abrégée op de U.B.A., waarin zoals ik zei deze zaak ter sprake wordt gebracht, deel uitmaakt van een bundel stukken betreffende de moeilijkheden speciaal tussen de koning van Frankrijk en de paus. Daar vindt men nog 3 pamfletten: Protestation de monsieur le marquis de Lavardin, ambassadeur extraordinaire de France a Rome. A Paris chez François Muguet, 1688. Reflexions sur le plaidoyé de M. Talon, avocat general au parlement de Paris, touchant la bulle de N.S. pere le pape Innocent XI contre les franchises des quartiers de Rome. A Cologne chez Pierre Marteau, 1688. Justification de la bulle de N.S.P. le pape Innocent XI pour l'abolition des pretendus quartiers, 1688.

6 *Histoire des reformés de la Rochelle depuis l'année 1660 jusqu'à l'année 1685 en laquelle l'edit de Nantes a été revoqué. Le table fait voir les divers sujets qui y entrent. Imprimée à Leyden chez Claude Jordan. Et se vend à Amsterdam chez Pierre Savouret. 1688. 20 + 315 p. 12°.*

K.B. 244 M 20.

[Titelpagina zwart. Gestyleerde bloemen als vignet. Ongesigneerde titelplaat met vier voorstellingen van de kerk van la Rochelle. Voorin opgaaf van Fautes survenuës en l'impression.]

De Bibl. des Protestants te Parijs bezit exemplaren van twee andere nieuwe titeluitgaven van deze zelfde druk: A Amsterdam, chez la Veuve de Pierre Savouret, dans le Kalverstraat. 1689 (Titelpagina zwart. Bloemen als vignet) en: A Amsterdam, chez Louis Renard 1709 (Titelpagina rood-zwart. Vignet is half afgesneden. De woorden: 'des réformés, Rochelle, Le table fait voir les divers sujets qui y entrent' en 'Louis Renard' zijn opgedrukt met rode inkt).
De Bibl. Nat. bezit deze laatste nieuwe titeluitgaaf in enigszins afwijkende vorm. De vermelde opdruk is hier niet in rood, maar in een afwijkende donkere kleur, wat een uiterst slordige indruk maakt.
4-12-1688: 'Daer sal eerlang door Pieter Savouret, boekverkoper tot Amsterdam, in de Kalverstraet, uytgegeven werden een boek genaemt 'Historie des reformés de la Rochelle', een derde meer als het gunt dat tot Leyden gedrukt is, vermeerdert, en onder anderen met verscheyde stucken concernerende de gemene affaires van de kercken in Vranckrijck.' (A.C.).
7-7-1689: 'On donne avis au public qu'on vend un livre nouveau à Amsterdam chez la Veuve de Pierre Savouret dans le Kalvers-straat, qui a pour tître: Histoire des réformez de la Rochelle depuis 1660 jusqu'à la révocation de l'edit de Nantes'. De boekverkopers, die het willen hebben, kunnen het niet op rekening of in commissie krijgen, alleen tegen betaling. De prijs is 10 sous ongebonden zonder rabat. (Gaz.).
7-9-1708: 'On trouve a Amsterdam chez Louis Renard, libraire sur le Rockin, l'Histoire des reformez, de la Rochelle et le pais d'Aunix, depuis 1660, jusqu'en l'année 1685, en laquelle l'édit de Nantes a été revoqué etc., grand in 12^{o}.' (Gaz.).

De schrijver van dit werk was Abraham Tessereau uit la Rochelle, in 1653 secrétaire du roi, die na de herroeping van het edict van Nantes naar de Republiek kwam en in 1689 te Rotterdam stierf. Zijn werk werd blijkbaar in Leiden gedrukt maar stellig in verband met de verhuizing van Claude Jordan al direct voor Pierre Savouret te Amsterdam, die net als de schrijver uit la Rochelle kwam. Waarschijnlijk om de verkoop te activeren gaf men in 1689 een nieuwe titeluitgaaf, waarbij men ten onrechte voorgaf, dat dit een vermeerderde uitgaaf was. Nog steeds vindt men ook wel Louis Renard, de uitgever van 1709, als de schrijver genoemd, uiteraard ten onrechte.

7 Nouveau journal universel où l'on voit tout ce qui se passe de considérable dans toutes les cours de l'Europe, contenant aussi une relation exacte des principaux exploits des armées qui sont présentement en campagne. Amsterdam 18-11-1688 - 20-3-1690. 4^{o}. (Sedert 2-1-1690 A Amsterdam, chez Claude Jordan).
Gazette d'Amsterdam. A Amsterdam, Chez Claude Jordan, dans le Bergstraat; et se vendent sur le Dam, chez A.D. Oossaan. 27-3-1690 - 25-12-1690. 4^{o}.

Bibl. Nat. M. 11707-11709.

Histoire abregee de l'Europe du Jeudi 5 avril. 1691. XXVIII. A Amsterdam, chez Claude Jordan, avec Priv. de Mrs. les Etats de Holl. le 5 Avril 1691. Et se vendent sur le Dam, chez A.D. Oossaan. 4 p. (109-112), 4°.

Bibl. Nat. G 15717 bis.
[Dit laatste is waarschijnlijk verschenen van 1-1-1691 tot 7 mei 1691.]

8-5-1691: Aart Dircxsz Oossaen op schoutsrol wegens drukken en debiteren ‘van seker blau boeckien, geintituleert Histoire abregee de l'Europe’ en Claude Jordan wegens het drukken daarvan.
22-5-1691: Claude Jordan op schoutsrol wegens maken, drukken en debiteren ‘van seker libel, geintituleert Histoire abregee de l'Europe’ en Oossaen wegens het debiteren daarvan. In margine bij beiden: ‘defaut’.

29-5-1691: Claude Jordan op schoutsrol wegens maken, drukken en debiteren ‘van seeker blauw libel oft courant geintituleert Histoire abregee de l'Europe niettegenstaande daarover alreede zijt gecalangeert’ en Oossaen over het debiteren daarvan. In margine bij beiden: ‘in statu tot na de vacantie’. De zaak komt echter niet meer terug op de schoutsrol.

De verbodsbepalingen voor de Franse couranten, zowel van de Staten van Holland als van de stad zelf, zijn blijkens de verbanningen van de verschillende courantiers uit Amsterdam in 1686 en 1687 aldaar vrij streng gehandhaafd (vergel. deel III Cenglein, du Four en vooral Swoll). Blijkbaar meende men echter in de herfst van 1688 weer eens een poging te kunnen wagen. Op 18-11-1688 verscheen het eerste nummer van de bovengenoemde courant en reeds in het nummer van 25 november lezen wij de naam van de uitgever, zij het ook zonder vermelding van deze functie: ‘Claude Jordan qui a demeuré quelques années à Leide, fait presentement sa résidence à Amsterdam, c'est l'avis qu'il donne à ceux qui ont quelque chose à faire avec lui’. Op 20 januari 1689 wordt het op het eind van een passage, waarin een nieuwe correspondent in Frankrijk wordt gevraagd (vergel. Hatin 158), openlijk gezegd: ‘Ecrire à l'auteur du Nouveau journal universel, sous le couvert de Claude Jordan, à Amsterdam’. Op 12 mei 1689 wordt meegedeeld, dat men de courant kan bestellen bij Jordan in de Bergstraat te Amsterdam, en op 20 oktober 1689 krijgen wij nog te lezen, dat hij daar woont ‘à la Ville de Tournay’. Tenslotte komt dan in 1690 officieel de naam van Claude Jordan onderaan de courant te staan.

Hatin kon niet ontdekken, wie de bovengenoemde auteur was, maar een jaar later publiceerde Sautijn Kluit in zijn artikel genoemd onder no. 1 een contract tussen Claude Jordan en Jean Tronchin Dubreuil, waaruit m.i. is af te leiden, dat het deze laatste moet zijn geweest. Ik laat dit stuk, dat ook bij KS, echter met onjuiste datum, is afgedrukt, wegens zijn belang hier nog eens volgen, zoals men het vindt in het Groot-Memoriaal 7, 223 vo:

‘Aux venerables seigneurs les bourgemaistres et regens de la ville d'Amsterdam remontre tres humblement Jean Tronchin Dubreuil, que vos venerables seigneuries ayant accordé le privilege de composer la gazette, tant Flamande, que Françoise, a Gaspar Commelin, il a depuis associé le suppliant pour la composition de la dite gazette Françoise, du consentement de vos V.S.; mais ayant consideré, que le debit d'icelle a esté peu considerable jusqu'a present a cause des autres gazettes, qui s'impriment; et que d'ailleurs pour prevenir l'interruption, qui pourroit arriver en cas de maladie ou de quelque autre accident, il est a propos d'avoir quelque autre personne, qui les puisse soulager de ce travail. Ils sont convenus de s'entendre sur ce sujet avec Claude Jordan, afin de profiter en même temps des correspondances qu'il a establies depuis long temps pour la gazette qu'il fait imprimer. Et ils sont demeurez d'accord entr'eux des articles suivans, sous le bon plaisir et approbation de vos V.S.

1. qu'il n'y aura plus a l'avenir qu'une seule gazette Françoise, sous le titre de Gazette d'Amsterdam.

2. que la ditte gazette s'imprimera sous le nom dudit Claude Jordan, a fin de ne rien changer dans ses correspondances.

3. que le supliant sera responsable envers vos V.S. qu'il ne sera rien inseré dans la ditte gazette contre l'interest de l'etat et de la ville, a quoy il se soumet par la presente requeste.

4. Le tout sous les conditions particulieres faites entr'eux. Sur quoy le supliant requiest tres humblement l'approbation de vos V.S., priant Dieu pour leur santé et prosperité. Estoit signé. Jean Tronchin Dubreuil et appostillé: Bourgemaistres et regens de la ville d'Amsterdam apres avoir eu sur cette requeste les considerations de Gaspar Commelin, qui declaroit n'y avoir rien a l'encontre, approuvent l'accord fait par le supliant de maniere comme est exprimée dans la ditte requeste ce 14e de Mars, l'an 1690. A l'ordonnance d'iceux, estoit signé J. Huydecoper.'

Met het hier genoemde privilege voor Casparus Commelin moet bedoeld zijn het besluit van de Oud-Raad van 21-3-1686, dat hij alleen couranten zou drukken met exclusie van alle anderen. In die tijd was er echter uiteraard geen sprake van een officiële Franse courant. Indien hij later daarvoor in overleg zou zijn getreden met Tronchin Dubreuil, zou het al heel vreemd zijn, dat zij niets zouden hebben ondernomen tegen Claude Jordan en zijn courant. Exemplaren van een eventuele gazette van Tronchin Dubreuil zijn niet bekend en evenmin vond ik daarover enig bericht in bronnen uit die tijd. Tronchin gaf sedert februari 1688 zijn Lettres sur les matieres du temps bij Pierre Savouret en later bij diens weduwe uit. Bij no. 1 en no. 6 zagen wij, dat ook Claude Jordan nauw contact met de Savourets onderhield. Ook had hij dat met Oossaen, de officiële verkoper van de Amsterdamse courant van Commelin. Mijn veronderstelling is daarom, dat Tronchin Dubreuil tezamen met Claude Jordan de Nouveau journal universel op touw zette, maar, om eerst de kat uit de boom te kijken en zijn positie niet in gevaar te brengen, aanvankelijk zijn naam niet openbaarde. Toen op den duur bleek, dat tegen deze voorzichtig geredigeerde courant geen bezwaren werden gemaakt, wilde men uiteraard de positie van de courant verstevigen en officiële erkenning hebben, die concurrentie in Amsterdam onmogelijk zou maken. Vandaar het contract en rekwest van Tronchin Dubreuil, die zo openlijk de leider van deze onderneming werd.

Op 20 maart 1690 kon Claude Jordan de volgende avertissement in zijn courant opnemen: 'Claude Jordan ayant pendant plusieurs années fait imprimer avec succés la gazette intitulée, Nouvelles extraordinaires de divers endroits et depuis quelque temps, Nouveau journal universel, donne avis au public, que messeigneurs les magistrats d'Amsterdam, l'ayant autorisé pour faire imprimer, lui seul, la gazette Françoise dans leur ville, il commencera, la semaine prochaine, de donner ses nouvelles au public sous le titre de Gazette d'Amsterdam. On avertit en particulier les libraires, imprimeurs, et autres personnes particulières de la ville d'Amsterdam, que le bon plaisir de messeigneurs les magistrats est, qu'il ne s'imprime ou debite dans leur ville, d'autres nouvelles que celles qui sont autorisées.'

Deze officiële erkenning bracht echter ook mee, dat bij het hernieuwde verbod door de Staten van Holland van 18-1-1691 tot het drukken en verkopen van Franse couranten etc. de uitgaaf van de Gazette d'Amsterdam onherroepelijk moest worden gestaakt.

Daarbij legde Claude Jordan zich maar niet zo neer. Een volkomen toevallige vondst in de Bibliothèque Nationale openbaarde mij plotseling de gang van zaken. die ik mij in deel I nog geheel anders had voorgesteld. Claude Jordan had nog altijd zijn octrooi van 10-7-1686 voor de Histoire abrégée de l'Europe, dat een duur van 15 jaar had. Kalm ging hij verder met het uitgeven van de

krant, maar voortaan niet als Gazette d'Amsterdam, maar als Histoire abrégée de l'Europe. Eén exemplaar is daarvan bewaard en wel van donderdag 5-4-1691. Het is een doodgewoon nummer van een krant, van hetzelfde formaat als de Gazette en eveneens van 4 pagina's. Op de eerste pagina staat bovenaan 'XXVIII pag. 109' en onderaan 'à Amsterdam, chez Claude Jordan, avec Priv. de Mrs. les Etats de Holl. le 5 avril 1691. Et se vendent sur le Dam, chez A.D. Oossaan'. Men vindt er berichten uit Parijs 30-3, camp de Mons 29-3, Londen 27-3, Weenen 22-3, Frankfort 28-3, Keulen 30-3, Brussel 1-4 en 's Gravenhage 3-4.

Het is duidelijk, dat deze krant net als de Gazette op maandags en donderdags uitkwam. Begint men op maandag 1 januari dan valt nummer 28 juist op 5 maart. Of de courant zijn nieuwe benaming al op 1 januari had gekregen of pas na 18 januari kan ik niet zeggen, het waarschijnlijkste lijkt mij het laatste. Het nummer 28 betekende niet het eind van de uitgaaf. In ieder geval werd deze voortgezet tot 7 mei. Op 12 mei rapporteerde de raadpensionaris in de vergadering van de Staten van Holland, dat in Amsterdam ondanks het verbod van 18 januari een Franse gazette uitkwam en wel met de titel 'Histoire abregé de l'Europe' en het adres 'A Amsterdam, chez C. Jordan, avec privilege de messieurs les estats d'Hollande et se vendent sur le Dam chez A.D. Oossaen'. Hoewel Gecommitteerde Raden enige exemplaren aan de hoofdofficier te Amsterdam hadden gestuurd met het verzoek hiertegen op te treden, was hem nu weer een nummer van 7 mei ter handen gesteld. De vergadering besloot daarop ook dit exemplaar aan de hoofdofficier te doen toekomen en hem opnieuw de opdracht te geven maatregelen te nemen.

De hoofdofficier had echter juist vier dagen eerder, op 8 mei, Oossaen en Jordan voor zich ontboden, zoals ik hierboven vermeldde. Die vervolging had waarschijnlijk het resultaat, dat Jordan de uitgaaf stopzette en Amsterdam verliet. Op 12-5-1691, bij de ondertrouw van zijn zwager de Lorme, is hij er nog aanwezig en fungeert als getuige. Daarna vond ik geen sporen meer van hem in Amsterdam. Op 10-8-1692 kreeg hij in Frankrijk privilege voor de uitgaaf van zijn eigen geschrift, de Voyages historiques de l'Europe, dat in 8 delen met de jaartallen 1693-1700 bij Nicolas le Gras in Parijs zou verschijnen (vergel. Maandblad Amstelodamum 1962, 97). Uit zijn opdracht van deel I aan de koning 'qui a pris ma famille sous sa protection' zou men zeggen, dat hij niet alleen naar Frankrijk trok, maar waarschijnlijk met zijn vrouw en twee oudste dochtertjes, wier begrafenis ik hier niet vond. De drie jongste kinderen bleven, zoals wij zagen bij hun grootmoeder in Holland. Voor zijn verdere levensloop vergelijke men no. 113.

Jean Tronchin Dubreuil had intussen evenmin stilgezeten. Of hij nog enig part en deel had in de uitgaaf van de Histoire abrégée als courant kan ik niet zeggen, wel dat hij op 1-8-1691 als eerste van de courantiers uit de verschillende steden in Holland octrooi kreeg om voortaan de Hollandse couranten in het Frans te vertalen en uit te geven. Op 30-8-1691 vindt men de aankondiging daarvan in de Amsterdamse courant: 'Tot Amsterdam bij J.T. du Brueil werd alle maen- en donderdag een Fransse courant met previlegie van de heeren Staten van Holland en West-Vriesland gedrukt, en bij A.D. Oossaen, op den Dam verkogt.' Hatin meende, echter onder voorbehoud, deze uitgaaf terug te vinden in de Recueil des nouvelles, een krant die van januari 1692 tot en met 22-10-1693 op de Bibliothèque Nationale bewaard is om dan plotseling over te gaan in een krant zonder naam, waaronder afgedrukt is dat deze met privilege verschijnt.

Uit twee intussen te voorschijn gekomen nummers van deze laatste krant blijkt echter, dat het Recueil des nouvelles een geheel zelfstandige uitgaaf is geweest naast de Franse courant van Tronchin Dubreuil. De combinatie van geheel verschillende couranten in één band komt vaak voor en gaf reeds meermalen aanleiding tot misverstanden, doordat men daaruit opmaakte dat er verband bestond. In Frankrijk vroeg men naar een gazette de Hollande en wanneer men de ene niet kon krijgen, nam men de andere wel. Ik zal hier eerst het Recueil behandelen en daarna nog iets vertellen over de krant van Tronchin.

Het Recueil de nouvelles is een bijzonder merkwaardige courant. In tegenstelling tot de andere Hollandse Franse couranten zijn hier namelijk alleen Parijse advertenties te vinden. Dit feit was het waarschijnlijk, dat aanleiding gaf tot het gerucht dat de courant niet in Holland werd gedrukt. Hatin haalt naar aanleiding daarvan twee mededelingen uit het Recueil des nouvelles aan en wel van 11-2-1692: ‘Nous sommes avertis que quelques personnes croient que ces mémoires sont écrits ailleurs que dans Amsterdam. Afin qu'elles s'en désabusent, nous prions ceux qui auraient de bonnes nouvelles à y faire insérer de les adresser à M. Maussy, à Amsterdam, et, pourvu qu'ils payent le port, ils les y trouveront l'ordinaire suivant.’ En dan van 27-10-1692: ‘Nota: que pour desabuser quelques personnes persuadez par des gens jaloux du debit et de la reputation que ces recueils ont par toute l'Europe, qu'ils n'étoient pas faits en Hollande, nous les priames par un avertissement de nous adresser quelques nouvelles en affranchissant le port, ce qu'ils firent, et eurent la satisfaction de les y trouver inserez l'ordinaire suivant. On nous a depuis averti que ce faux bruit se renouvelloit, et nous avons crû que rien n'en pouvoit mieux desabuser le public, qu'en le priant, d'observer que presque tous les ordinaires, a peines les lettres d'Angleterre etoient arrivées en Hollande, qu'elles se trouvoient emploiées dans les Recueils, ce qui est une preuve convaincante de cette fausseté, n'étant pas possible autrement, c'est pour quoi s'il y a encore des incredules sur ce fait, qu'ils adressent leurs memoires à M. Maussy à Amsterdam, en affranchissant le port, ils les y trouveront sans faute l'ordinaire suivant, pourvû qu'ils ne blessent point le respect dû aux têtes couronnées.’

Ik slaagde er niet in deze M. Maussy, die in het Amsterdam van 1692 blijkbaar zo gemakkelijk te bereiken was, terug te vinden. Van de Bibliothèque Wallonne kreeg ik bericht, dat een zekere Pierre Maussy tezamen met zijn vrouw Marte Du Cros op 10-1-1680 attestatie te Delft kreeg, welke op 21-1 te Amsterdam werd geregistreerd. Op 21-8-1721 werd Pierre Mauzy voor het middel op het begraven in de pro deo klasse aangegeven. Of deze beiden één persoon waren en of die de redactie van het Recueil des nouvelles in 1692 had, kan ik niet zeggen. Wel wil ik hier erop wijzen, dat naar mijn mening Claude Jordan, die toen al hoog en breed in Parijs zat, een vinger in de pap moet hebben gehad. Daarvoor heb ik enige aanwijzingen. De allereerste is, dat men in de Parijse advertenties herhaaldelijk zijn Voyages historiques geadverteerd ziet en wel op 6-10, 27-11 en 11-12-1692 en op 1-1, 26-2 en 6-4-1693. Een tweede en klemmender aanwijzing vindt men in het gebruik van dezelfde merkwaardige hoofdletters (met het opschrift ‘Vere sed caute’) in dit Recueil des nouvelles als in het ene bewaarde nummer van de Histoire abrégée de l'Europe. Of het Recueil des nouvelles werkelijk in januari 1692 of al eerder is begonnen, blijkt niet. Men krijgt echter de indruk, dat Jordan bij zijn vertrek naar Parijs of kort daarna Maussy heeft geinstrueerd zijn werk voort te zetten en zelf daarop van Parijs uit een toeziend oog hield. Misschien

geschiedde dit aanvankelijk op de drukkerij van Jordan, waar waarschijnlijk de eerdere Franse couranten en stellig de Histoire abrégée de l'Europe waren gedrukt. Die drukkerij werd echter op 3-1-1693 overgedragen aan de Lorme en het Recueil des nouvelles verscheen nog in ieder geval tot en met 22 oktober van dat jaar. Of het met die datum ophield, kan ik niet zeggen.

Dit Recueil moge een fraaie titel hebben, het heeft nooit een nummer of een adres. Slechts onderaan de nummers van 1 en 5-1-1693 vinden wij de raadselachtige mededeling 'Vôtre adresse 13, 13'. Het was mij niet mogelijk een vergelijking te maken tussen de inhoud van deze courant en de naamloze Franse courant, die Tronchin Dubreuil in dezelfde tijd met privilege uitgaf.

Van die courant bleek de U.B.L. de eerste twee nummers te bezitten, gebonden in een band met andere couranten uit die tijd (no. 1365 E 45). Het is geen wonder, dat Hatin ze niet onder ogen kreeg. Zij kwamen namelijk pas twee jaar na het verschijnen van diens werk in het bezit van de Leidse Bibliotheek. Sautijn Kluit gaf een uitvoerige beschrijving van de inhoud van deze band in de Nederlandsche Spectator van 1867 (p. 186, vergel. ook 282).

De bovengenoemde exemplaren dateren van maandag 27 en van donderdag 30-8-1691, zijn genummerd I en II, gepagineerd 1-8 en hebben als enig opschrift 'Avec privilege de messeigneurs les etats de Hollande et de West-Frise' met het wapen van Holland. Vergelijking met de Amsterdamse couranten van 25, 28 en 30-8-1691 leert, dat zij gelijksoortig nieuws als deze geven, maar zeker geen vertaling zijn. Daarvoor alleen had het privilege van 1-8-1691 ten name van Tronchin Dubreuil toestemming gegeven. Op 30-8-1691 komt de Franse courant met iets recentere berichten uit de Zuid- en Noord-Nederlandse steden. Het adres van beide exemplaren luidt: 'A Amsterdam, chez le Sr. J.T. Dubreuil; et se vendent chez A.D. Ossaan sur le Dam'.

De volgende exemplaren van deze courant, die ik in handen kreeg, vindt men in de door Hatin beschreven band op de Bibliothèque Nationale. Van het jaar 1693 zijn de nummers 87 tot 105 bewaard, die gepagineerd zijn 339-418 en lopen van 26-10 tot 31-12-1693. Nog steeds heeft de krant geen naam, maar uitsluitend het wapen en de vermelding, dat zij verschijnt met privilege van de Staten van Holland en West-Friesland. In tegenstelling tot de twee eerste nummers en in strijd met de bepaling in het privilege van 1-8-1691 wordt de naam van du Breuil hier niet vermeld. Het onderschrift geeft slechts 'Publié à Amsterdam le....'. Ook op het nummer van 4-1-1694 vindt men dit onderschrift, terwijl de nummers van 7-1, 11-1 en 1-2-1694 vermelden: 'A Amsterdam, chez le Sr. J.T. Dubreuil en se vendent chez la veuve de A.D. Oossaan sur le Dam. Et chez Pierre Brunel, prés de la Bourse etc.' De tussenliggende en de na 1 februari komende nummers hebben weer alle het 'Publié à Amsterdam le...'.

Ik bespreek dit alles zo uitvoerig om het verschil aan te tonen tussen de kranten van Maussy (Jordan?) en van Tronchin Dubreuil. Misschien komen nog eens exemplaren voor den dag van de courant van Tronchin uit de tijd, waaruit wij ook exemplaren van het Receuil des nouvelles bezitten. Dan zal men een vergelijking kunnen maken tussen de inhoud van de beide couranten. Ik veronderstel, dat daarbij zal blijken, dat de officiële courant van Tronchin, die volgens het octrooi in feite alleen vertalingen uit de Hollandse couranten mocht opnemen, veel dichter bij de Hollandse kranten staat qua berichtgeving dan het niet officiële Recueil des nouvelles.

Ik zal niet verder ingaan op de Franse courant van Tronchin Dubreuil, die pas op het allerlaatst van

de 18de eeuw uit het bezit van zijn nakomelingen zou raken (KS 845). Hijzelf zal nog uitvoerig ter sprake komen in deel III. Wel wil ik hier nog vermelden, dat Jordan's zwager de Lorme in later jaren geruime tijd als een van de verkopers van de courant optrad. In 1695 was het nog Pierre Brunel, die als zodanig wordt vermeld. Sedert januari 1696 leest men op het adres: 'A Amsterdam, chez le Sr. J.T. Dubreuil, et se vendent chez la veuve A.D. Oossaen, sur le Dam. Et chez J.L. de Lorme, marchand libraire sur le Rockin, près de la Bourse, et à la Haye chez Meyndert Uytwerf dans l'Hofstraat.' Exemplaren van 1701 en 1702 ontbreken, in 1703 vindt men echter bij de reeds genoemden nog N. Viollet sous la Bourse te Amsterdam en Jean Malherbe et Tirel te Rotterdam. Met ingang van 1704 wordt la veuve A.D. Oossaen vervangen door Dirk Schoute sur le Dam en naast de Lorme en Viollet nog L. Renard sur le Dam genoemd. In Rotterdam is het dan H. la Feuille, die echter al spoedig door J. Malherbe wordt vervangen. Op 9-5-1704 komt voor het laatst de naam de Lorme voor; op 12-5-1704 valt deze weg - misschien in verband met zijn reis naar Parijs - om niet meer terug te komen.

Uitgaven van Jean Louis de Lorme

8 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **4-5-1694** verkocht aan de la Feuille 24 Discours sur le commerce 8°.
> **6-5-1694:** 'On vend chez Jean Louis de Lorme, libraire sur le Rockin, un *Discours sur le nature*, *sur l'usage et sur les avantages du commerce.* **8**. *Traduit de l'anglois*, *et aprouvé par le Parlement.*' (Gaz.).
> **11-5-1694:** 'Tot Amsterdam bij Joan Louis de Lorme, op de hoek van de St. PietersPoort, op het Rokin, werd uytgegeven een Discours sur la nature, sur l'usage et sur les avantages du commerce, in octavo, uyt het Engelsch overgeset, en met aprobatie van het Parlement.' (A.C.).

Dit was een vertaling van een werkje, dat wordt toegeschreven aan Sir Josiah Child (1630-1699), voornaam koopman en schrijver over economische vraagstukken, waarvan het Br. M. 2 exemplaren bezit: Discourse of the nature, use and advantage of trade, proposing some considerations for the advancement there of. Printed, to be sold by Randal Taylor. 4°. 31 p. London 1694.

9 *La connoissance du monde, ou l'art de bien elever la jeunesse, pour les divers états de la vie. Suivant la copie de Paris. à Amsterdam, chez Jean-Louis de Lorme, demeurant sur le Rockin, près de la Bourse. 1694. 14 + 144 p. 12°.*

Wolfenbüttel Lm 790b.

[Titelpagina's zwart. Ineengestrengelde figuur als vignetten.

Na titelpagina en préface van 14. p. leest men: 'La premiere lettre paroîtra au jour le premier du mois de juin'. Dan volgt p. 1-75 zonder aparte titelpagina: 'La connoissance du monde, ou l'art de bien elever la jeunesse, pour les divers états de la vie. A monseigneur le duc.... pair de France.

Premiere lettre. Sur les principes de l'education'. P. 76 heeft het privilege in extract. Eronder staat: 'huit sols'. Dan volgen 6 blanco pagina's, daarna de titelpagina voor de tweede brief: 'La connoissance du monde, ou l'art de bien elever la jeunesse, pour les divers états de la vie. Seconde lettre. Sur le choix et les qualitez d'un gouverneur. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Jean-Louis de Lorme, marchand libraire, demeurant sur le Rockin, prés de la Bourse. 1694'. Daarachter komt op p. 79-144: 'Seconde lettre. Du choix d'un gouverneur et les qualitez qu'il doit avoir'.]

7-5-1694 verkocht aan de la Feuille 12 Préface de la Connoissance du monde.
8-5-1694: 'On advertit le public que Jean Louis de Lorme, libraire à Amsterdam, demeurant sur le Rockin près de la Bourse, imprime un nouveau livre, intitulé la Connoissance du monde, ou l'art de pieu elever la jeunesse, pour les divers etats de la vie: Le livre paroitra par lettre tous les mois dont la preface est deja au jour, et la premiere lettre le sera au premier jour de juin.' (A.C.).
15-6-1694: 'Jean Louis de Lorme, boekverkoper tot Amsterdam op het Rockin, heeft gedruckt en uytgegeven, de Eerste brief van (la Connoissance du monde ou l'art de bien elever la jeunesse pour les divers etats de la vie) in welke gehandelt werd van de grondslag ofte beginselen van de opvoeding.' (A.C.).
16-6-1694 verkocht aan de la Feuille 12 Connoissance du monde voor 4 st. per stuk.
10-7-1694: 'J.L. de Lorme donnera au premier jour la seconde lettre de la Connoissance du monde', etc. (A.C.).
15-7-1694: 'On trouve chez le même la seconde lettre de la Connoissance du monde, ou l'art de bien elever la jeunesse pour les divers etats de la vie: Elle traite du choix et des qualitez d'un bon gouverneur.' (A.C.).
20-7-1694 verkocht aan de la Feuille 12 Connoissance du monde voor 4 st. per stuk.
30-8-1694 verkocht aan de la Feuille 12 Connoissance du monde 3e lettre voor 4 st. per stuk.

1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 1694 te koop aan (cat. Boursault).
De Bibl. Nat. bezit de eerste brief van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: La connoissance du monde ou l'art de bien elever la jeunesse, pour les divers états de la vie. A Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle du Palais, à l'Image S. Jean. 1694. 12 + 72 p. 12^{o} (met priv. van 8-4-1694 voor sieur**** voor dit werk voor 6 jaar, door hem afgestaan aan Jean Guignard volgens accoord tussen hen beiden, gereg. 11-5-1694). Dit deeltje bevat de Préface - met mededeling: 'La premiere lettre paroîtra le premier du mois de juin' - en de 'Premiere Lettre Sur les principes de l'éducation'.
De bibl. te Wolfenbüttel bezit een exemplaar van de eerste vijf brieven.
Deze Franse uitgaaf is besproken in de Journal des sçavans XXII en XXIII:
La connoissance du monde, ou l'art de bien élever la jeunesse pour les divers estats de la vie. In 12. à Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle du Palais. 1694. (14-6-1694, p. 457).
Premiere lettre, sur les principes de l'éducation (28-6-1694, p. 493).

Seconde lettre, sur le choix et les qualitéz d'un gouverneur (23-8-1694, p. 672).
Troisieme lettre, de l'art de connoitre les esprits (6-9-1694, p. 685).
Dialogue entre le solide et le delicat (6-12-1694, p. 770).
Second dialogue sur l'établissement des enfans. (24-1-1695, p. 59).
Quatrième lettre. De L'education d'une fille de qualité (31-1-1695, p. 86).

Cinquième lettre. De l'honnête homme (7-2-1695, p. 106).
Sixième lettre. Des estats de la vie (14-3-1695, p. 191).
Septième lettre. Les principes de la politique (21-3-1695, p. 212).
Huitième lettre. De l'art de voyager (28-3-1695, p. 219).

De schrijver van deze brieven was de abbé J.B. de Chevremont (st. 1702), die grote reizen maakte. De Lorme heeft, naar men uit het bovenvermelde kan opmaken, waarschijnlijk alleen de drie eerste brieven nagedrukt. Dit geschiedde, zodra hij een exemplaar in zijn bezit kreeg en in geheel dezelfde vorm als in Frankrijk. Dit gebeurde meestal bij nadrukken in Holland niet, maar de Lorme was blijkbaar als beginner daarvan nog niet goed op de hoogte. Zo is hier niet alleen een extract van

het privilege overgenomen, maar ook de mededeling, dat de eerste brief op 1 juni zou verschijnen, wat uiteraard alleen voor de Franse uitgaaf gold. Ook de opgaaf van de prijs 'huit sols' van de verkoop, die onder het privilege staat, is overgenomen, terwijl de prijs in Holland lager was. De Lorme heeft kennelijk de Préface meteen laten zetten, afzonderlijk afgedrukt en gratis gegeven als reclame voor de uitgaaf. Het zetsel bleef echter staan en werd daarna tezamen met het begin van de eerste brief op één vel afgedrukt.

De achtste brief, die in tegenstelling tot de zeven eerdere (verschenen in 1694) in 1695 verscheen, gaf hij met wat gewijzigde titel en niet als onderdeel van deze serie in 1698 uit (zie no. 46). Van het oorspronkelijke werk zijn niet meer dan acht brieven verschenen. De schrijver zette het werk voort onder dezelfde titel in een andere vorm: La connoissance du monde, voyages orientaux. Nouvelle purement historique, contenant l'histoire de Rhetima Georgienne sultane disgraciée etc., dat nog in 1695 verscheen (besproken Journal des sçavans 12-12-1695, p. 742. Vergelijk ook Revue d'Hist. Litt. XXIII 575 en 590).

10 Deze uitgaaf is misschien, net als de tegelijk aangekondigde no. 11, 12 en 13, nooit verschenen.

> **10-7-1694:** 'J. Louis de Lorme, libraire à Amsterdam, donnera au premier jour le commedie suivante *la Femme d'intrigue*, et l'Important de cour, par Mr. Pallaprat, le Chevallier à la mode, et le Bourgeois à la mode par Mr. Dancourt' etc. (A.C.).

Het toneelstuk la Femme d'intrigues was niet, zoals deze advertentie aangeeft van Jean de Bigot de Palaprat (1650-1721), maar van de auteur en toneelschrijver Florent Carton Dancourt (1661-1726). Het stuk werd voor de eerste maal opgevoerd op 30-1-1692 (vergel. Barthélemy 129). Waarschijnlijk zal de oorspronkelijke Franse uitgaaf bij Thomas Guillain zijn verschenen, die althans in deze tijd (vergel. no. 12 en 13) allerlei werken van Dancourt uitgaf. Een exemplaar van die oorspronkelijke druk vond ik niet en daarom kan ik niet zeggen, op wiens naam het privilege stond. Het lijkt mij echter niet onwaarschijnlijk, dat dit het bij no. 11 en 14 aangehaalde privilege van 30-1-1693 voor de Oeuvres de theâtre du sieur P. is geweest. Dat zou namelijk een verklaring geven voor de auteursnaam in de bovengenoemde advertentie en ook voor het feit, dat deze comedie in 1695 in 's Gravenhage het licht zag als: La femme d'intrigues. Comedie. Par Mr. Palaprat. A la Haye, chez Abraham de Hondt, et Jacob van Ellinckhuysen, marchands libraires à la Grand'Salle de la Cour. 1695. De K.B. bezit een exemplaar hiervan, dat opgenomen is in een bundel: Les oeuvres de monsieur Palaprat. Tome I. Seconde edition. A la Haye, chez Abraham de Hondt, marchand libraire à la Grand'Sale de la Cour à la Fortune. 1698. (KS 1591 spreekt waarschijnlijk ten onrechte over het jaar 1693).

Palaprat zelf was pas voor het eerst betrokken bij de uitgaaf van zijn Oeuvres diverses bij Ribou in Parijs in 1711. Over de drie eerdere uitgaven van zijn verzamelde werken, waaronder de bovengenoemde van de Hondt, zei hij: 'Elles sont allées comme il a plu à la fantaisie et à la négligence d'un libraire'. Koch, die over dit alles uitvoerig schrijft, deelt mede, dat in het laatst van de 17de eeuw vele comedies in Frankrijk verschenen met gefingeerde auteursnamen. Palaprat had een grote faam en kennelijk heeft Guillain met le sieur P. hem bedoeld. Hoe Guillain

er echter toe kwam een werk van Dancourt op deze wijze uit te geven, kan ook Koch niet verklaren.

11 Deze uitgaaf is misschien, net als de tegelijk aangekondigde no. 10, 12 en 13, nooit verschenen.

10-7-1694: '*l'Important de cour*' (zie adv. no. 10).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: L'important de cour. Comedie. A Paris, chez Thomas Guillain, à la descente du Pont-Neuf, prés les Augustins, à l'Image S. Louis. 1694. Avec privilege du Roi. 4 + 137 p. (met priv. van 30-1-1693 voor Thomas Guillain voor de Oeuvres de theâtre du sieur P. voor 6 jaar, gereg. 4-4-1693, achev. d'impr. 16-6-1694).

Evenmin als het vorige was dit stuk van Palaprat. In dit geval was de vergissing echter begrijpelijker; het was namelijk van de vriend en medewerker van Palaprat David Augustin de Brueys (1640-1723), theoloog en toneelschrijver, die zich meestal op de achtergrond hield. Op 16-12-1693 werd l'Important de cour voor de eerste maal opgevoerd. Later werd de titel op advies van Palaprat gewijzigd in l'Important en als zodanig werd het tenslotte door Brueys als zijn werk erkend. Ook dit zet Koch uitvoerig uiteen (p. 21 en 51).

Uiteraard nam de Hondt dit stuk eveneens in zijn bovengenoemde verzamelbundel op: L'important de cour. Comedie. Par Mr. Palaprat. A la Haye, chez Abraham de Hondt, marchand libraire à la Grand'Sale de la Cour, à la Fortune. 1698.

12 Deze uitgaaf is misschien, net als de tegelijk aangekondigde no. 10, 11 en 13, nooit verschenen.

10-7-1694: '*le Chevalier à la mode*' (zie adv. no. 10).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Le chevalier à la mode, Comedie. De M. Dancourt. A Paris, chez Michel Guerout, court neuve du Palais au Dauphin. 1688. Avec privilege du Roy. 187 p. 12^{o} (incompleet exemplaar, waaraan o.a. titelpagina, titelplaat en priv. ontbreken).
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een uitgaaf van 1697 van Thomas Guillain (met priv. van 28-8-1695 voor Thomas Guillain voor het Recueil des comedies du sieur Dancourt voor 6 jaar, gereg. 1-9-1695, achev. d'impr. 18-6-1697).

Dit stuk van Dancourt (vergel. no. 10) werd voor de eerste maal op 24-10-1687 opgevoerd en wordt als een van zijn beste comedies beschouwd (Barthélemy 59).

De Bibl. Nat. bezit een uitgaaf van dit stuk, die noch jaartal, noch adres geeft. Deze is echter stellig, gezien de druk, niet van de Lorme afkomstig.

13 Deze uitgaaf is misschien, net als de tegelijk aangekondigde no. 10, 11 en 12, nooit verschenen.

10-7-1694: '*Le Bourgeois à la mode*' (zie adv. no. 10).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Les bourgeoises a la mode, Comedie. De Mr. Dancourt. A Paris, chez

Thomas Guillain, à la descente du Pont-Neuf, proche les Augustins, à l'Image S. Louis. 1693. Avec privilege du Roy. 6 + 233 p. 128 (met priv. van 11-12-1692 voor Dancourt voor dit stuk voor 6 jaar, door hem afgestaan aan Thomas Guillain volgens accoord tussen hen beiden, gereg. 9-1-1693, achev. d'impr. 15-1-1693).
12-3-1693: 'L'on vend à Paris chez Thomas Guillain sur le quai des Augustins a l'Image St. Louis, trois comedies nouvelles des plus plaisantes qui aient paru jusqu'a present sur le theatre. Elles sont intitulée: les Bourgeoises a la

> mode; l'Opera de village; et l'Impromptu de garnison. Elles ont eu un succez extraordinaire, tout Paris les aiant voulu voir, a cause du caractere des personnages qui y sont representez. Le prix de la premiere est de 32 sous et celui des 2 autres de 16 sous le tout relié en parchemin.' (Gaz.).

Dit stuk van Dancourt (vergel. no. 10) werd voor de eerste maal op 15-11-1692 gespeeld en wel onder de titel Femmes à la mode (Barthélemy 169).

De Bibl. Nat. bezit een uitgaaf van dit stuk, die noch jaartal, noch adres geeft. Deze is echter stellig, gezien de druk, niet van de Lorme afkomstig.

14 Deze uitgaaf is misschien nooit verschenen.

> **15-7-1694:** 'J. Louis de Lorme, libraire à Amsterdam, imprime une nouvelle comedie, intitulée *Attendez-moy sous l'orme*' etc. (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Attendez-moy sous l'orme, Comedie. A Paris, chez Thomas Guillain, à la descente du Pont-Neuf, prés les Augustins, à l'Image S. Louis. 1694. Avec privilege du Roy. 4 + 48 p. 12^{o} (met priv. van 30-1-1693 voor Thomas Guillain voor les Oeuvres de theâtre du sieur P., voor 6 jaar, gereg. 4-4-1693, ach. d'impr. 17-7-1694).

Dit toneelstuk was volgens Walter Domann, Ch.R. Dufresnys Lustspiele (Théatre français). (Leipzig 1903), een gemeenschappelijk werk van Charles Rivière Dufresny (1648-1724) en Jean François Regnard (1655-1709), die dit schreven voor het théâtre Italien. Ook dit werk gaf Guillain uit, voorzien van het privilege ten name van le sieur P. (vergel. no. 10). Weer zette men het in Holland op naam van Palaprat. Zo vindt men in La vie du Tasse prince des poetes Italiens. A Paris, chez la veuve Mabre Cramoisi, 1695 (U.B.A.), een Hollandse nadruk (met gravure van D. Penningen) van het werk van de abbé J.A. de Charnes, dat in 1690 bij E. Michallet te Parijs verscheen, in de catalogus van nieuwe boeken achterin: 'Attendez moy sous l'orme, Comedie, par Palaprat, 12. 1694.' Het is niet geheel uitgesloten, dat hiermee de uitgaaf van de Lorme bedoeld is. Uiteraard werd het ook door de Haagse boekverkopers in hun bundel van toneelstukken van Palaprat opgenomen: Attendez-moy sous l'orme. Comedie. Par Mr. Palaprat. A la Haye, chez Abraham de Hondt, et Jacob van Ellinckhuysen, marchands libraires à la Grand'Salle de la Cour. 1695. (K.B.). KS 1591 geeft daarover in zijn noot enkele niet geheel juiste mededelingen.

De Bibl. Nat. bezit ook nog een exemplaar van een uitgaaf van 1695, zonder adres, die stellig niet van de Lorme is, en een uitgaaf, die noch jaartal, noch adres geeft, en waarschijnlijk evenmin van de Lorme is. Jules le Petit vermeldt in zijn Bibliographie des principales éditions originales d'écrivains français du 15e au 18e siècle (Paris 1927) op p. 457 een uitgaaf van 1694 zonder adres, die volgens hem in de provincie moet gedrukt zijn. Hij vermeldt daarbij ook nog, dat dit stuk op 19-5-1694 voor de eerste maal is opgevoerd en 11 maal werd gespeeld.

Men verwarre dit comediestuk niet met Les airs à chanter de la comédie Attendez-moi sous l'orme, die Etienne Roger, de Lorme's compagnon, in 1696-1697 uitgaf (Lesure K 274).

15 Het is niet met zekerheid te zeggen of deze uitgaaf, waarvan de Lorme in 1694 een groot aantal exemplaren verkocht, van hem is.

25-7-1694 en **4-8-1694** verkocht aan de la Feuille 12 en 14 exemplaren van de Réponse au conte d'Avaux 8°. Bedoeld is waarschijnlijk: *Réponse à l'écrit de Mr. d'Avaux*, *touchant les offres de paix que la France fait aux Alliez* 8° (Livres qui se trouvent a Cologne, chez Pierre Marteau 1697, ff 21739, 50).
De K.B. bezit een exemplaar van een Hollandse vertaling:
Antwoort op het geschrift van den grave van Avaux, nopende de conditien van Vrede die Vrankrijk aan de Geallieerden presenteert. Keulen, Pieter Hamer, 1694. 32 p. 4° (Knuttel 13992).
De Gesamtkatalog vermeldt twee verschillende Duitse vertalingen.

16 *Instructions politiques pour un gentilhomme, ou l'art de reüssir a la cour. A Paris, chez Jean-Bapstiste Langlois, dans la Grande Salle du Palais, vie-à-vis la Grand' Chambre, à l'Angle Gardien. 1695. 6 + 180 p. 12°.*

K.B. 890 H. 49, Br. M. 8009. a. 9.

[Titelpagina zwart. Gestyleerde figuur met hoofden, bloemen en fruit als vignet. Titelplaat, gesigneerd 'A. Schoonebeek del.']

16-10-1694: 'Jean Louis de Lorme, libraire sur le Rockin près de la Bourse à Amsterdam, a sous la presse un livre nouveau, intitulé l'Education des gentilshommes.' (A.C. idem 28-10-1694).
16-11-1694: 'J.L. de Lorme, libraire a Amsterdam sur le Rockin, pres la Bourse, fait imprimer un livres nouveau, suivant la copie de Paris, intitulé Instruction politiques pour un gentilhomme, ou l'art de reüssir a la cour. in 12.' (A.C.).
23-5-1695: 'J. Louis de Lorme, libr. sur le Rockin vend... les Instructions politiques ou l'art de réussir à la cour, 12.' (Gaz.).

Niet alleen het ontbreken van een privilege, maar vooral ook het feit, dat de titelplaat gesigneerd is door de Amsterdamse kunstenaar A. Schoonebeek, maken duidelijk dat dit boekje, dat in zijn uiterlijk zeer Frans aandoet, de nadruk van de Lorme moet zijn. Een exemplaar van het origineel vond ik niet. De Revue d'hist. litt. XXIV, p. 303 noemt dit werk met adres 'Paris, J.-B. Langlois, 1695' en bedoelt daarmee misschien ook de Hollandse nadruk. Jean Baptiste Langlois was inderdaad toen een boekverkoper in Parijs en zal het werkje oorspronkelijk hebben uitgegeven. Een schrijver wordt niet genoemd.

Een ogenblik meende ik, dat dit werkje de zevende brief van de Connoissance du monde (vergel. no. 9) zou kunnen zijn, getiteld 'les Principes de la politique'. De bespreking daarvan in de Journal des sçavans - van het origineel ken ik geen exemplaar - vertoont echter weinig punten van overeenkomst. Het gebruiken van een andere uitgeversnaam dan die van Jean Guignard, die de Connoissance du

monde in het licht gaf, wijst al evenmin in deze richting. Later zullen wij zien, hoe de achtste brief van de Connoissance du monde wel als zelfstandige druk door de Lorme werd uitgegeven (vergel. no. 46).

17 ***Histoire d'Ildegerte reine de Danemark et de Norwege, ou l'amour magnanime. Première Partie. Par M. D***. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Jean-Louis de Lorme. 1695. 6 + 102 + 96 p. 12°.***

K.B. 224 F 31 en Br. M.
[Titelpagina rood-zwart. De Seconde partie heeft geen titelpagina. Ineengestrengelde figuur als vignet. Ongesigneerde titelplaat.]

28-10-1694: 'J.L. de Lorme, libraire a Amsterdam, imprime un livre nouveau suivant la copie de Paris, intitulé Il Degerte Reine de Noorwege, ou l'amour magnami nouvelle historique, in 12.' (A.C.).
11-12-1694 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 5½ st. (aan particulieren voor 7 st).
Nov.-dec. 1694 aangekondigd in Boekzaal (p. 549).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Ildegerte reyne de Norwége, ou l'amour magnanime. Premiere nouvelle historique. Par M. D***. A Paris, chez Guillaume de Luyne, libraire juré, au Palais dans la Salle des Merciers, à la Justice. 1694. Avec privilege du Roy. 12 + 124 + 119 p. 12°. (met priv. van 2-9-1694 voor Martin Jouvenel voor 6 jaar, gereg. 6-9-1694, achev. d'impr. 6-10-1694. Met titelplaat). (16-5-1695 bespreking in de Journal des sçavans p. 342.)
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van de tweede druk: Ildegerte reyne de Norwege, ou l'amour magnanime. Premiere nouvelle historique. Seconde edition, augmentée. Par M. Le Noble. A Paris, chez Martin Jouvenel et George Jouvenel, rue de la Vieille Bouclerie à l'Image S. August. 1696. Avec privilege du Roy. 12 + 144 + 127 + 1 p. 12°. (met bovengenoemd privilege. De titelplaat ontbreekt. Het zetsel is hetzelfde als in de eerste druk, alleen op het einde is aan beide delen een stuk toegevoegd. In deze tweede druk wordt Le Noble als schrijver genoemd).

Barbier noemt een andere Hollandse uitgaaf: 1695 12° La Haye (II 887e).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van een Zuid-Nederlandse uitgaaf van 1700 van Jean François Bronckart te Luik, gevolgd van de eerste druk.
9-1-1704 dit werk bij Charles Bessin in beslag genomen (ff 21931, 4).
20-4-1706 dit werk 'a la Hay en papier bleu' in beslag genomen. 'Rendu par ordre particulier de mr. le lieutenant de police.' (ff 21930, 47).

Eustache le Noble, seigneur de Tenelière, baron de Saint Georges (1643-1711), aanvankelijk procureur-generaal bij het parlement te Metz, kwam in 1683 in de Bastille en werd veroordeeld tot een verbanning van 9 jaar. Hij werd echter door zijn crediteuren in gijzeling gehouden gedurende 12 jaren en schreef toen naast romans als de bovengenoemde veel 'pour le compte du gouvernement dont il était le pamphlétaire attrité'. (Funck-Brentano 957).
Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat de uitgaaf 'à la Haye' dezelfde is als de hier behandelde, maar met het adres van Foulque te 's Gravenhage (vergel. no. 18 en 27).

18 ***Introduction à l'histoire d'Angleterre, par le chevalier Temple. Enrichie de tous les portraits des rois, tirez sur les originaux de Westminster etc. Nescio quâ natale solum dulcedine tangit humanos animos. Traduite de l'Anglois. A Amsterdam, chés J. Louis de Lorme, marchand libraire, sur le Rockin, prés de la Bourse. 1695. 12 + 310 p. 8°.***

U.B.L. 387 G 12, Bibl. Nat. Na 64.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Voorin ongesigneerd portret van Temple en verder 24 ongesigneerde afbeeldingen van koningen.]

Introduction a l'histoire d'Angleterre, par le Chevalier Temple. Nescio quâ natale solum dulcedine tangit humanos animos. Traduite de l'Anglois. A Amsterdam, chés J. Louis de Lorme, marchand libraire, sur le Rockin, près de la Bourse. 1696. 10 + 286 p. 8°.

Bibl. Nat. Na 64a.
[Titelpagina rood-zwart. Mand met bloemen als vignet. Voorin portret van Temple gegraveerd door Casper Luyken (Luyken 268).]

1-1-1695: 'Amsterdam J.L. de Lorme imprime l'Introduction à l'histoire d'Angleterre par le chevalier Temple traduit de l'Anglois 8.' (A.C. idem 24-2-1695).
6-1-1695: 'J.L. de Lorme, libraire, demeurant sur le Rockin, à Amsterdam, imprime un livre nouveau intitulé, Introduction à l'histoire d'Angleterre, par le chevalier Temple, traduit de l'Anglois.' (Gaz.).
23-5-1695 de Lorme verkoopt dit werk 'enrichie de portraits'. (Gaz.).
1696 bespreking in de Acta eruditorum (p. 420).
6-6-1698 in beslag genomen 12 exemplaren van dit werk in 8° (ff 21930, 1).
1721 Du Villard biedt dit werk 8° fig. te koop aan (cat. Boursault).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Engelse uitgaaf: An introduction to the history of England. By sir W. Temple, baronet. Printed for Richard Simpson at the Three Trouts and Ralph Simpson at the Harp, in St. Paul's Churchyard. London 1695 8°.
Het Br. M. bezit ook exemplaren van een tweede druk van 1699 en een derde druk van 1708.
De U.B.A. bezit een exemplaar van een Hollandse vertaling: Inleyding tot de historie van Engeland, etc. door sir William Temple, baronet. Uyt het Engelsch vertaald, door W. Sevel, t'Amsterdam, bij de wed. van Steven Swart, boekverkoopster in de Beurs-straat, 1695. (Zonder afbeeldingen).

3-5-1695: 't'Amsterdam bij de wed. Swart is gedrukt en werd uitgegeven, Inleiding tot de historie van Engeland door de ridder William Temple, uit het Engelsch vertaelt door W. Séwel.' (A.C.).
Meermanno-Westrenianum te 's Gravenhage bezit een exemplaar van een andere Hollandse vertaling: Inleidinge tot de historie van Engeland, beschreven door den ridder Willem Temple, Engelschen gezant. Te Rotterdam bij Pieter van der Slaart, 1695. (Zonder afbeeldingen).
Jan.-febr. 1695 aankondiging en mei-juni 1695 bespreking in de Boekzaal, waarvan de redacteur op verzoek van de drukker de voorrede heeft geschreven (p. 173 en 515).
Maart 1695 bespreking in de Hist. der ouvr. des savants (p. 312).

William Temple (1628-1699) was de Britse staatsman, schrijver en psycholoog van staatswetenschap. Zijn naam, meer dan de inhoud waarborgde het commerciële succes van deze uitgaaf. De onbekende vertaler, die voor de Lorme werkte, gaf ook een toevoeging: 'Le libraire au lecteur' deelt mede, dat Temple veel koningen over heeft geslagen als te onbelangrijk, zodat hij daarom een overzicht geeft van de niet genoemde koningen en hun portretten heeft laten graveren naar de beste originelen, die te vinden waren.

Een gelukkig toeval bracht mij op spoor, hoe de Lorme op deze gedachte is gekomen. Enschedé vermeldt een exemplaar van een werk van Falaiseau, met de titel Abrégé de l'histoire d'Angleterre, écrite sur les mémoires des plus fidelles autheurs anglois. La Haye, Foulque, 1695, 48 planches de portraits gravés en taille-douce de rois et reines d'Angleterre. Falaiseau leefde veel later en schreef een geheel andere Abrégé van een werk van Rapin Thoyras; de Gesamtkatalog geeft een exemplaar van de uitgaaf van 1695 terecht als anonym werk, spreekt van 525 pagina's en niet van gravures. Daar ik vlak voor het afsluiten van mijn manuscript dit werk ontdekte, ontbrak mij de tijd naar

een ander exemplaar te zoeken. Ik ben echter overtuigd, dat de Lorme de 24 Engelse koningsportretten, die hij ter opluistering van zijn uitgaaf gaf, van zijn Haagse collega Foulque kreeg. Onder no. 27 zullen wij zien, hoe zij beiden een jaar later nog een gemeenschappelijke onderneming hadden.

De Franse vertaling van de Lorme werd nagedrukt door een Hollandse collega, misschien zelfs wel een Amsterdamse. Het portret van Temple werd althans door de Amsterdamse graveur Casper Luyken nagegraveerd, veel mooier dan in de druk van de Lorme. Wie die collega was kan ik niet zeggen, daar hij zich verschool achter de naam van de Lorme. De andere gravures nam hij niet over. Beide Hollandse vertalingen werden klaarblijkelijk direct uit het Engels gemaakt en beide verschenen zonder platen.

19 Deze uitgaaf is waarschijnlijk nooit verschenen.

> **22-8-1695:** 'On imprime à Amsterdam ches Jean Louis de Lorme, *Les observations du Pere Simon sur le texte et les versions du Nouveau Testament.*' (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Nouvelles observations sur le texte et les versions du Nouveau Testament. Par R.S.P. A Paris, chez Jean Boudot, ruë Saint Jaques, au Soleil d'Or, prés S. Severin. 1695. Avec privilege du Roy, et approbation. 18 + 599 p. 4^{o} (met priv. van 31-3-1695 voor R. Simon voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 8-4-1695, afgestaan door Simon aan Jean Boudot libraire, achev. d'impr. 30-7-1695. Met vignet met boeken, Soleil d'Or en opschrift: hic orbem hi mentem. Met Préface van Simon, waarin hij zegt op bevel van de aartsbisschop van Parijs enige dingen te hebben weggelaten. Met approbation van de kanselier van 27-3-1695. Gedrukt: A Paris de l'imprimerie d'Antoine Lambin. 1695).
> **Jan. 1696** bespreking van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 218).

Richard Simon (1638-1712), in de Congrégation de l'Oratoire, bibliothecaris aldaar, geleerd Hebraicus, maakte zich vooral bekend door zijn Histoire critique du Vieux Testament, waarin hij theorieën verkondigde, die het gezag van de bijbel konden ondermijnen. Het werk werd daarom in 1678 te Parijs direct gesupprimeerd en in 1680 kwam een slechte druk bij Elsevier te Amsterdam en in 1685 een goede uitgaaf bij Leers te Rotterdam tot stand.

Over het onder dit nummer vermelde werk schrijft H. Tréville in zijn opstel 'Richard Simon et les Protestants d'aprés sa correspondance' (Revue d'histoire moderne 1931, 30-55): 'Il y expose fort clairement ses idées sur la Bible et il découvre son intention d'en donner une traduction scrupuleusement exacte; ces idées avaient d'ailleurs été déjà exprimées dans plusieurs de ses lettres dès 1690. Il est amené, ainsi, à faire la critique des traductions alors en cours: celle de Port-Royal, d'abord 'un ouvrage de parti' qui s'attache trop, non au texte, mais à l'interprétation, celle du P. Bouhours également, dans ses deux lettres sur la traduction des quatre évangélistes, etc.: Simon débarrassait tout simplement le terrain pour lancer l'ouvrage qu'il considérait comme devant être le couronnement de ses efforts: la Traduction du Nouveau Testament. Elle parut en 1702.' Bernus vertelt er het volgende over:

‘Ce volume fut publié à Paris et, chose rare pour les ouvrages de Simon, avec privilège et approbation, grâce à l'appui de l'archvêque de Paris, Fr. de Harlai; mais pour cela Simon dut se soumettre à rétracter dans sa préface plusieurs de ses opinions antérieures, et accepter le re-

tranchement de quelques parties de son livre, ce dont il se dédommagea en en publiant trois dans des ouvrages subséquents.'

Dit werk heeft Boudot nog in Parijs laten drukken, latere werken van Simon in Trevoux, waarmee hij sedert 1699 in nauw contact stond. De advertentie van de Lorme in de gazette d'Amsterdam wil stellig niet zeggen, dat de Lorme dit werk wilde nadrukken. Hoewel ik het jaar 1697 pas als eerste jaar van relatie tussen hem en Boudot kon aanwijzen, is het zeer waarschijnlijk, dat deze relatie in 1695 ook al bestond. Men mag daarom aannemen, dat Boudot door bemiddeling van zijn buitenlandse relatie de Lorme een ongecensureerde uitgaaf het licht wilde doen zien. Waarom deze uitgaaf niet tot stand kwam (ik vond althans geen exemplaar), blijkt niet. Misschien houdt het feit, dat ook hier te lande een grote oppositie tegen de opvattingen van Simon bestond, er verband mee. Zo was bijv. op 11-1-1685 in de kerkeraad van Amsterdam gerapporteerd, dat Ds Sibersma namens de kerkeraad bij burgemeesteren had verzocht geen privilege te verlenen voor de Histoire critique du Vieux Testament, waarop burgemeesteren een gunstig antwoord hadden gegeven. In 1680 en 1681 was dit werk al herhaaldelijk ter sprake gebracht.

20 *Le divorce celeste, causé par les desordres, et les dissolutions de l'espouse Romaine. Et dedié â la simplicité des chrestiens scrupuleux. Avec la vie de l'auteur. Traduit de l'Italien de Ferrante Pallavicino. Par ***. Odi profanum vulgus et arceo. Horat. A Cologne 1696. 175 p. 12°.*

U.B.A. 2760 H 35.

[Titelpagina rood-zwart. Vaas met bladen als vignet. Ongesigneerde titelplaat met als opschrift 'Le divorce celeste. A Amsterdam chés J.L. de Lorme et E. Roger. Marchands libraires 1696.']

> **Nov. 1695:** 'On a imprimé à Amsterdam une très bonne traduction du Divorce celeste de Palavicino. Il y a à la tête une abregé de la vie de l'auteur qui eut la tête tranchée à Avignon en 1644. Cette satire si ingenieuse fut la cause de cette fin si tragique.' (Hist. des ouvr. des savants p. 142).
> **Nov.-dec. 1697** aankondiging in de Boekzaal (p. 555).
> **1698** aankondiging van de 'Divorce celeste par Palavicino, nouvelle edition, 1697' in de catalogue des livres qui se trouvent à Cologne, chez Pierre Marteau 1698 (ff 21739, 50).
> **1716** Du Villard biedt dit werk 12° 1696 te koop aan (cat. la Placete).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf in het Italiaans: Il divortio celeste, cagionato dalle dissolutezze della sposa romana, e consecrato alla simplicità de scropolosi christiani. Villafranca, 1643. 196 p. 12°.

Dit werkje van de in 1644 onthoofde Italiaanse schrijver Ferrante Pallavicino is een satyre tegen paus Urbanus VIII. Christus wil scheiden van de kerk wegens de wantoestanden, die daar heersen; nadat Paulus een onderzoek heeft ingesteld, wordt dit toegestaan.

De vertaler van de uitgaaf van 1696 was J.B. Brodeau d'Oiseville (st. 1702), conseiller du Parlement de Metz. Hij geeft in ‘Le traducteur au lecteur’ een beschrijving van het leven van Pallavicino,

waarop P. Marchand in zijn Dictionnaire historique II, 132 een felle kritiek levert wegens de onvolledigheid. Aan het slot vertelt Brodeau d'Oiseville, uiteraard een Rooms-Katholiek, dat Urbanus een uitstekende paus is geweest en dat hij met zijn vertaling het origineel op de voet heeft gevolgd.

Ditmaal weten wij precies, hoe de Franse vertaler aan zijn Amsterdamse drukker kwam, daar Bayle er bij betrokken was. Ik druk de brieven van Brodeau d'Oiseville, die bewaard zijn op de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, hierachter af, niet omdat zij op zich zelf belangrijk zijn, maar omdat zij een beeld geven van de centrale plaats, die Bayle bleef innemen bij zijn vroegere landgenoten. Hier resumeer ik het belangrijkste in het kort.

Brodeau was begonnen op raad van vrienden zijn manuscript te zenden naar Moetjens te 's Gravenhage, die zich echter excuseerde, daar hij al te veel omhanden had. Daarna wendde Brodeau zich op advies van Jacob le Duchat (1658-1735), een bekend philoloog te Metz, en van een zekere du Fresne tot Bayle. In zijn brief van 4-12-1694 openbaarde hij onder meer, dat le Duchat de uitgever was van de Confession catholique de Sancy. Voor die wetenschap was Bayle hem oneindig dankbaar en misschien daardoor gunstig gestemd, ging hij op zoek naar een uitgever voor Brodeau's vertaling. Op 12-2-1695 schreef hij aan le Duchat: ‘Il s'est rencontré un obstacle, que l'on ne sauroit lever, au dessein que j'avois fait de faire imprimer le manuscrit de monsieur Brodeau, qui m'en a paru très-digne; c'est qu'il a déja paru en François, en ce pais-ci. Je me suis donné l'honneur de lui écrire cela, dès que les libraires, à qui j'avois recommandé l'ouvrage, m'ont allégué cette excuse.’ (O.D. IV 709). Inderdaad geeft Willems (1002 en 1649) twee Elsevierdrukken, van 1644 en 1649, van twee verschillende Franse vertalingen van dit werk (beide op U.B.A.), terwijl de Bibl. Nat. nog twee andere drukken van 1644 bezit. Toch vond Bayle uiteindelijk een uitgever in de persoon van de boekverkoper Henry Desbordes, met wie hij al van ouds in contact stond. Op 15-12-1695 kon hij aan Brodeau berichten, dat het boekje van de pers was gekomen.

Evenmin als de schrijver zich wilde openbaren, wilde de uitgever dat doen. Zo verscheen de Divorce celeste met de plaatsnaam Cologne en zonder naam van uitgever. Op de titelplaat met een voorstelling van Christus en paus Urbanus, die stellig voor deze uitgaaf is gegraveerd, worden J.L. de Lorme en E. Roger genoemd. Verschillende bibliografen hebben het boekje dan ook op hun naam gezet en de naam van de uitgever Desbordes is er nooit in verband mee gebracht. Ik kan ter verklaring drie veronderstellingen doen, waarvan ik de laatste zelf de meest waarschijnlijke vind.

In de eerste plaats is het mogelijk, dat de Lorme en Roger de door Bayle in zijn bovengenoemd schrijven van 12-2-1695 genoemde libraires waren en dat zij reeds een titelplaat hadden laten maken, toen zij per slot van rekening toch van de druk afzagen. In de tweede plaats is het niet geheel ondenkbaar, dat Desbordes min of meer als grap zijn twee collega's, die zich toen al een zekere naam gingen verwerven, vermeldde onder de titelplaat met Christus en Urbanus, die op het punt stonden te gaan scheiden. In de derde plaats tenslotte zou ik willen opperen, dat de Lorme en Roger, die een eigen drukkerijtje hadden, dit kleine boekje voor Desbordes, die voor zover na te gaan nooit een eigen drukkerij had, ter perse hebben gelegd en ook al weer bij wijze van aardigheid deze medewerking onderaan de titelplaat hebben vastgelegd.

Wat druk betreft kan de Divorce celeste heel goed stammen uit de werkplaats van de Lorme en Roger. Die druk is vrij zuinig en een inhoudsopgaaf ontbreekt, welke men wel vindt in de boven-

genoemde Elsevierdrukken en in de Hollandse vertaling, die in 1662 bij Dirck de Blom te Amsterdam het licht zag (U.B.A.).

Bevatten de brieven van Brodeau aan Bayle helaas weinig bijzonderheden over het drukken, des te meer vindt men er in de brieven van Bayle aan le Duchat, die net als Brodeau Desbordes als uitgever had. (O.D. IV 710-714). Ongeduldig over het talmen van Desbordes, verzocht le Duchat in 1695 aan Bayle een andere boekverkoper voor de uitgaaf van zijn Remarques sur le Catholicon te zoeken. Daarop antwoordde Bayle echter: ‘Avec votre permission, je ne travaillerai point à soustraire au Sr. Desbordes une si bonne copie, en vous procurant un autre libraire. Je sai qu'il la veut imprimer, et qu'il l'auroit déjà fait, s'il ne se croioit obligé à garder quelques mesures avec le libraire de Bruxelles qui imprima le Catholicon l'an 1677. Tous les exemplaires n'en sont pas encore débitez; c'est pourquoi il lui veut laisser un peu de tems pour s'en défaire. Ils se ménagent ainsi les uns les autres; parce qu'a son tour, celui qui a reçu de préjudice, en peut faire.’ Die Brusselse drukker was François Foppens, die in 1677 het werk had laten verschijnen met het adres Matthias Kemer à Ratisbonne. Met ditzelfde adres zag de uitgaaf van Desbordes in 1696 het licht. (Lettres 1714, II 484 en 494). Desbordes bleef ook daarna nog voor le Duchat werken, o.a. aan zijn Nouvelles remarques sur la confession de Sancy et sur le Catholicon d'Espagne. Op 5-12-1698 schreef Bayle hem: ‘Je presse le sieur Desbordes quant à l'impression de vos notes. Il me répond toûjours que les imprimeurs étant Flamens, ne peuvent aller vite sur un manuscrit François d'un caractere menu.’ En op 11-6-1699 schreef Bayle tenslotte: ‘Je croi, monsieur, que vous ferez très bien de venir présider à l'edition de votre ouvrage, et quand vous serez sur les lieux, on prendra plus aisément des mesures à l'egard des autres occupations que vous pourriez souhaiter.’ (O.D. IV 778 en 783). In 1700 wist le Duchat, die heimelijk Protestant was gebleven, uit Metz naar Berlijn te komen.

Bijlage (brieven van J.B. Brodeau d'Oiseville aan Bayle)

Monsieur,

Une grande reputation est ordinairement plus flateuse que commode. Si la vostre estoit moins esclatante, elle ne vous attireroit pas si souvent les importunités d'un nombre infiny d'autheurs qui charmés de vostre merite s'addressent a vous de toutes parts pour apprendre la destinée de leurs ouvrages. Je viens consulter l'oracle comme les autres, et quoyque je ne puisse passer que pour un autheur de la derniere classe, j'ose esperer neatmoins que vous ne me rebuterés pas, et que vous aurés mesme la bonté de m'honorer de vostre protection. Elle m'est tres necessaire, monsieur, pour pouvoir defendre contre le public une simple traduction. Il est vray que je ne la regarder ay plus comme un ouvrage mediocre, si elle a le bonheur de vous plaire, et que vous la trouviés digne de l'original. Pour ne vous pas tenir, monsieur, plus longtemps en suspens, et pour developper l'enigme, j'ay traduit depuis peu Il Divortio celeste di Ferrante Pallavicino; je crois qu'il est inutile de vous dire quel est ce livre, et vous le connoissés sans doute mieux que le traducteur mesme. Quelques uns de mes amis auxquels j'ay fait voir ma traduction m'ont voulu persuader qu'elle meritoit de voir le jour, et l'ont mesme envoyée a Mr. Moetjens imprimeur a la Haye. J'ay reçû une lettre de luy depuis peu de jours, par laquelle il me mande qu'il ne peut imprimer mon ouvrage, parcequ'il est accablé de livres qu'il a sous la presse. Ce contretemps m'a fait penser a prendre d'autres mesures, et

heureusement pour moy j'ay parlé de mon embarras a Mr. le Duchat autheur des remarques sur la confession de Sancy. Il est de mes intimes amis, et il m'a fait esperer que vostre generosité

naturelle envers toutes les personnes qui ont recours a vous, vous porteroit aisement a ne pas refuser vos soins a l'impression de mon livre. Mr. du Fresnes un de mes confreres m'a aussi asseuré qu'il avoit l'honneur de vous connoistre, et qu'il vous prieroit de la mesme chose. Je vous envoye sa lettre. C'est donc la grace que je vous demande, monsieur, mais je vous supplie en mesme temps d'y en adjouster un autre, qui est de me faire sçavoir si vous jugés mon ouvrage digne de paroistre, et s'il est encore de saison, et en ce cas d'avoir la bonté de le retoucher, et d'y faire tels changements que vous croirés necessaires. Ce n'est que de cette maniere que j'ose luy promettre quelque succés, et je ne le soumets a vostre critique que pour estre en estat de ne plus craindre celle de toute l'Europe. J'escris a Mr. Moetjens pour l'advertir de vous remettre entre les mains mon manuscrit. Je vous supplie, monsieur, d'en vouloir charger Mrs. Leers ou tel autre qu'il vous plaira, et de leur recommander de ne point mettre mon nom a la teste du livre, je ne souhaitte pas que le public soit instruit que cette traduction est de moy. Le titre du livre justifie assés mes raisons sans qu'il soit besoin de les dire. Si vous me faites l'honneur de m'escrire, monsieur, mon adresse est simplement a M. Brodeau con.er au Parlement a Metz. Je vous demande la grace de m'apprendre en mesme temps quand nous pourrons esperer de voir vostre admirable Dictionnaire critique que le public attend avec une si juste impatience.

Il ne me reste plus, monsieur, qu'a vous prier d'excuser la liberté que je prends de vous demander tant de choses a la fois sans avoir l'honneur d'estre connu de vous. J'espere que vous voudrés bien me pardonner en faveur du nom que je porte, et que mes ancestres ont rendu assés illustre. C'est sous leurs auspices que j'ose m'introduire auprès de vous pour vous supplier de m'honorer de vostre amitié, et d'estre persuadé que je suis avec tout le respect possible Monsieur vostre tres humble et tres obeissant serviteur Brodeau d'Oiseville..

A Metz le 4e de decembre 1694.

***Monsieur*,**

A mon retour de la campagne ou j'ay passé quelques jours chés un de mes parents j'ay reçû la lettre que vous me faites l'honneur de m'escrire du 14e de ce mois. Elle m'a surpris, monsieur, plus agreablement que je ne pourrois vous le dire, puisque bien loin de vous avoir paru coupable par toutes les apparences qui estoient contre moy avant que vous eussiés reçû mes deux lettres, il semble que vous ayés dessein de vous justifier d'une faute, qui ne peut subsister que dans l'excés de vostre delicatesse, et de l'exactitude extreme avec laquelle vous ne laissés pas de respondre a toutes les personnes a la fois qui ont l'honneur d'estre en commerce avec vous, pendant que vous avés d'ailleurs tant d'occupations si serieuses et si importantes a la Republique des Lettres. Je n'avois eu l'honneur de vous escrire qu'une seulle lettre, monsieur, et j'en avois reçu depuis deux de vous presque coup sur coup avant que vous eussiés veu mes dernieres. Cependant vous voulés me persuader que Mr. le Duchat est l'unique cause des jugemens desadvantageux que j'ay pû faire de vostre silence. Si je connoissois moins, monsieur, combien vostre bonté est sincere, ne devrois-je pas estre convaincu que tout ce que vous me faites la grace d'alleguer pour excuse de vostre faute pretenduë seroit une raillerie tres naturelle de ma neglicenge? Il est vray que si j'eusse pû en avoir pour vous, je serois trop criminel, mais outre que vos sentimens ne sont rien moins que du vulgaire et que vous estes incapable de prevention contre les personnes qui vous honorent

autant que je sais, Mr. le Duchat me justifie assés heureusement en s'accusant luy mesme. Aprés l'adveu qu'il vous a fait, monsieur, je ne dois plus luy vouloir autant de mal que lors qu'il m'apprit son infidelité il y a environ quinze jours. Tout mon amy qu'il est j'ay eu depuis un violent chagrin contre luy quoyque je ne luy en aye rien temoigné. Car enfin il ne s'agissoit pas d'une bagatelle, et Mr. le Duchat par sa negligence avoit travaillé a me ruiner auprés de vous, ce qui seroit un malheur dont je serois inconsolable toute ma vie.

Je serois encore plus malheureux, monsieur, si vous estiés effectivement persuadé que tout ce que j'ay eu l'honneur de vous escrire estoit plustost un compliment a la mode, qu'une vérité, mais j'aurois tort de rien craindre de pareil, et vous estes trop habile pour prendre si aisement le change. Vous devés estre accoustumé depuis longtemps a de semblables complimens, s'il est vray qu'ils meritent ce nom. D'ailleurs ou seroit la justice, monsieur, de vouloir m'engager a parler de vous contre ma propre connoissance? J'ay trop d'interest a tascher de m'establir dans l'esprit des honnestes gens pour me destruire tout d'un coup en faisant paroistre des sentimens si opposés a ceux qu'ils ont conçû de vostre merite. Ainsi quoyque vostre modestie vous fasse rejetter les loüanges dont vous n'estes que trop digne, et que vous soyés infiniment au dessus des eloges, c'est neatmoins la plus belle recompense

que le public est capable de vous donner pour tant d'excellents ouvrages dont vous l'enrichissés tous les jours,

E benche d'alma valorosa e bella
L'honor sia poco pregio, è però quello
Che si può dar maggiore
A la virtute in terra.

Je ne sçais, monsieur, comment vous exprimer la reconnoissance que j'ay des bontés que vous me temoignés tousjours a l'esgard de mon manuscrit, mais je suis en mesme temps confus des peines que vous voulés prendre pour une chose qui le merite si peu. Quoyque ma traduction soit capable d'elle mesme de vous en dissuader par sa foiblesse, je vois bien que vostre generosité l'emportera tousjours sur les plus fortes raisons que je pourrois avoir l'honneur de vous alleguer, ainsi je me soumets entierement a tout ce qu'il vous plaira de decider.

Je ne vous suis pas moins redevable, monsieur, des soins dont vous m'avés fait la grace de vous charger au sujet du Lexicon de Schrevelius. Si Mr. vostre amy de Londres ne vous donne point d'autres nouvelles de ce livre que celles que vous avés eu la bonté de m'apprendre jusqu'a present, je vous prie de ne vous en point mettre en peine a l'advenir. Aussi bien Schrevelius luy mesme dans la preface de son Lexicon in 8^{o} de l'edition de 1670 chés les Hackes paroist en quelque maniere desadvoüer toute autre edition que celle de ces imprimeurs.

Le peu de place qui me reste ne me permet pas, monsieur, de respondre a ce que vous me faites l'honneur de me dire dans les 2 derniers articles de vostre lettre. Je me reserve a une autre fois, de mesme qu'a vous faire part de ce que je pourray descouvrir icy de curieux et selon vostre goust. Cependant je demeure tousjours avec le mesme respect Monsieur vostre tres humble et tres obeissant serviteur Brodeau

A Paris ce 25e d'Avril 1695.

***Monsieur*,**

Je reçus hier la lettre que vous me faites l'honneur de m'escrire du 15e du mois dernier. Rien ne pouvoit m'arriver de plus heureux dans le commencement de cette année, et j'ose en augurer des suittes qui y respondent. Si quelque chagrin neatmoins peut troubler toute la joye que je ressens, c'est sans doute la confusion ou je suis de me voir prevenu par une personne aussi pretieuse au public que vous l'estes, et dont tous les moments sont contés. Je n'aurois pas manqué de vous remercier, plustost qu'aujourd'huy de toutes les bontés que vous continués d'avoir pour moy, si j'eusse scû de mesme ce qui s'est passé a l'esgard de mon manuscrit. J'en ay reçu la premiere nouvelle de Mr. le Ducha, qui m'escrit du 24 du mois dernier ce que vous me faites l'honneur de me confirmer par vostre lettre, et il m'apprend en mesme temps que le nouveau Catholicon est achevé d'imprimer. Sur l'advis de Mr. le Duchat qui est tousjours vigilant et parfait amy je me disposois a avoir l'honneur de vous escrire, lorsque j'ay reçû vostre lettre. Toute courte qu'elle est, elle me dit bien des choses, et me fait sentir plus vivement que jamais le bonheur que m'a causé une simple petite traduction, qui est tel que j'ay pû entrer en commerce avec un homme d'un merite si eslevé et d'une si vaste litterature qu'il peut sans s'appauvrir en respandre abondamment sur tous ceux qu'il voudra bien honorer de son amitié,

advantage veritablement glorieux et solide, et dont vous me permettés, monsieur, de profiter.

Nardi parvus onyx eliciet cadum.

Pour respondre precisement, monsieur, sur ce que vous me faites l'honneur de me demander touchant le nombre d'exemplaires que je pourrois souhaitter, j'ay a dire qu'en cette occasion comme en toute autre vous aurés tousjours droit d'ordonner a mon esgard. D'ailleurs la chose dependra de Mr. des Bordes que je sçais estre homme de merite, et dont je ne pretends point taxer l'honnesteté. J'espere que nous pourrons avoir encore quelque petit commerce ensemble dans la suitte luy et moy, et que nous pourrons nous connoistre mieux qu'a present. Ainsi, monsieur, puisque vous avés la bonté de vous charger de ce soin, je vous prie de vouloir bien escrire a Mr. des Bordes que premierement mon intention est qu'il vous deslivre et vous presente tel nombre d'exemplaires qu'il vous plaira de recevoir de ma part, et que je vous supplie d'agreer comme un hommage que je vous rends. Il n'aura qu'a les diminuer sur le nombre de ceux qu'il m'aura destinés. A l'esgard du voyage, c'est ou je trouve un peu de difficulté, ainsi je laisse le choix a Mr. des Bordes ou de faire tenir les livres droit a Paris a quelqu'un de

ces correspondants a qui j'en acquitteray le port, ou a Metz a Mr. le Duchat auquel je l'acquitterois de mesme, et qui voudra bien recevoir les livres pour moy. Si Mr. des Bordes me les veut bien faire tenir a Paris, ce qui me seroit en effet le plus agreable, et le plus commode, ayés la bonté, monsieur, de luy indiquer ma demeure qui est tousjours chés Mr. Le Boindre con.er au Parlement cul de sac St. Dominique fauxbourg St. Michel.

Mr. le Duchat m'a appris, monsieur, que vostre celebre Dictionnaire paroistroit dans six mois au plustard. J'annonceray cette bonne nouvelle a toutes les personnes auxquelles je connois du goust pour les bonnes choses. Je puis seulement vous asseurer que tout Paris attend ce fameux ouvrage avec une impatience extreme. Souffrés que j'aye l'honneur de vous temoigner la joye que me donne une si agreable nouvelle, et de vous asseurer que je seray toute ma vie avec beaucoup de veneration et de respect Monsieur vostre tres humble et tres obeissant serviteur Brodeau d'Oiseville

A Paris le 2e de janvier 1696.

A Paris le 26e d'Avril 1696.

Monsieur,

Je n'aurois pas attendu jusqu'a present a vous remercier de la derniere dont il vous a plû de m'honorer, et que j'ay receüe il y a prés de cinq semaines sans une maladie de langueur qui m'a rendu pendant trois mois presque incapable de la moindre chose. J'en suis relevé depuis peu de jours, trop heureux de pouvoir enfin m'acquitter de ce que je vous dois par inclination et par reconnoissance! Elle est proportionnée a la generosité avec laquelle vous avés bien voulu favoriser de vos soins une pauvre petite traduction pendant que vous estes occupé d'ailleurs d'un travail glorieux, et qui sera d'une utilité infinie a tous les sçavans. Je vous le redis encore, monsieur, votre nouveau Dictionnaire est attendu icy avec une extreme impatience et plusieurs personnes qui sçavent que j'ay l'honneur d'estre en quelque relation avec vous m'ont demandé quand il pourroit paroistre. Je leur ay montré l'endroit de vostre lettre par lequel vous m'asseurés que ce sera avant la fin de l'année. Ils m'en ont fait paroistre beaucoup de joye, et ils n'attendent pas moins qu'un chef d'oeuvre de la part de la plus excellente plume de l'Europe. C'est de cette maniere que vous estes traitté a Paris comme par tout ailleurs. Les honnestes gens et de bon goust vous regrettent incessamment, et ils envient a la Hollande le bonheur de vous posseder. Ils se plaignent sans contrainte que la France ait pû se resoudre a perdre en vous un fils aussi illustre.

J'escris a Mr. le Duchat pour apprendre des nouvelles du paquet qu'il doit avoir reçû, et dans lequel comme vous me le mandés, monsieur, les exemplaires que Mr. des Bordes m'envoye sont renfermés. Je n'en sçais point encore le nombre, mais tel qu'il puisse estre je luy suis bien obligé, et je penseray dans la suitte aux moyens de luy donner quelque nouveau sujet de s'exercer pour moy.

J'ay bien des graces a rendre a Mr. de Beauval pour l'eloge dont il m'a honoré, et que je merite si peu par moy mesme. Aussi je le rapporte tout entier au suffrage que vous avés bien voulu donner, monsieur, en faveur de mon livre, et il en tire un lustre que je n'aurois jamais osé luy promettre d'ailleurs.

Quod spiro et placeo, si placeo, tuum est.

L'honneur que vous me faites, monsieur, de prendre part a ce qui a rapport a moy m'oblige de vous parler d'un ouvrage qui pourra estre du goust des curieux, et qui doit paroistre au commencement de l'hiver. Mon frere aisné qui a servy douze ans dans la marine en a entrepris l'histoire tant ancienne que moderne. Cet ouvrage sera divisé en deux gros tomes in 4^{o} dont le premier contiendra toutes les differentes manieres des anciens dans leurs constructions de vaisseaux, l'entretien de leurs ports, leur maniere de naviger, leur ordre dans la conduitte de leurs armées navales, leurs manieres de se battre et d'attaquer les places maritimes, toutes les differentes marines des peuples de l'antiquité, les medailles antiques frappées a ce sujet, leurs ruses de mer, etc. le tout fondé sur une lecture de l'antiquité Grecque et Latine. Le 2e tome contient la marine des modernes et renferme les mesmes choses a leur esgard. Ils seront remplis tous deux de prés de 200 estampes necessaires au sujet. Je suis avec tout le respect possible Monsieur vostre tres humble et tres obeissant serviteur Brodeau d'Oiseville.

Mon frere sans avoir l'honneur de vous connoistre que par vostre reputation vous asseure de ses respects.

21 *La vie d'Adam premier homme avec des reflexions, traduite de l'Italien de Loredano. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam chez J. Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rockin, prés de la Bourse. 1696. 163 p. 12°.*

U.B.A. 1918 G 16 (1).
[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet.]

12-12-1695 bespreking van de Parijse uitgaaf in de Journal des sçavans (745).
Jan.-febr. 1696 aankondiging van de Amsterdamse uitgaaf in Boekzaal (178) met mededeling, dat men dit boekje in het Groote Naamboek door Pieter Rabus op de naam Adam behandeld zal vinden.
Nov. 1695 en maart 1696 aankondiging van de Franse en bespreking van de Amsterdamse uitgaaf in de Hist. des ouvrages des savants (p. 139 en 327).

1716 Du Villard biedt dit werk 12° 1696 te koop aan (cat. la Placete).
Brunet biedt dit werk te koop aan voor 1 l., 10 s. (ff 21739, 52).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de achtste druk in het Italiaans van dit werk, dat in 1640 voor het eerst werd uitgegeven, en van de Franse vertaling, die naar die achtste druk werd gemaakt:

Vita di Adamo. 1666. 8° impressione. Venetia, per il Valvalense. 92 p. 12°.
La vie d'Adam, avec des reflexions; traduite de l'Italien de Loredano. A Paris, chez Edme Couterot, ruë S. Jacques, au Bon Pasteur. 1695. Avec privilege du Roy. 8 + 230 + 2 p. 12° (met priv. van 8 (of 24)-5-1695 voor Edme Couterot voor dit werk, vertaald door de Mailly, voor 6 jaar, gereg. 22-6-1695, ach. d'impr. 31-8-1695).

J.F. Loredano (1606-1661), een Venetiaans schrijver, dankte het succes van dit werk voornamelijk aan de ‘concetti’, stoutigheden van Adam in zijn conversatie met Eva. Het vertalen van een dergelijk werk was moeilijk. De vertaling, le chavelier de Mailly (st. ± 1724), een middelmatig letterkundige, schreef dan ook in zijn ‘avertissement’: ‘On a tâché de donner à la copie toutes les beautez de l'original; mais quelque soin qu'on ait pris de la rendre fidelle, on a été obligé d'adoucir certains endroits qui n'auroient pas eu les mêmes agremens en nôtre langue plus serieuse et moins libre que l'Italienne.’ Hierop vindt men in de besprekingen lichte kritiek.

Misschien zijn de Lorme en Roger tot het nadrukken van dit werk overgegaan, omdat zij in deze zelfde tijd betrokken waren bij het drukken van Pallavicino, een tijd- en stadgenoot van Loredano.

22 *Le contre impromptu de Namur, comedie. A Amsterdam. Chez J. Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rockin. 1696. 68 p. 8°.*

Bibl. Nat. Yth 3980.

[Titelpagina rood-zwart. Vaas met bloemen als vignet. De titelplaat is gesigneerd: P. Pickaart f.]

> **26-1-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger marchands libraires à Amsterdam ont imprimé et vendent le Contre-impromptu de Namur, comedie 12.' (Gaz.).

Brunet (III 432) vermeldt: 'Impromptu de la garnison de Namur, Comédie [3 actes en prose] Amsterdam, Paul Marret, 1694, pet. in 12^{o} de 45 pag. fig. Pièce composée à l'occasion de la prise de Namur, par les Français. Cette place ayant été bientôt reprise par les alliées, un de leurs partisans fit paroître une autre comédie sous le titre suivant: (zie boven).'

Deze uitgaaf van 1694 was een nadruk van een uitgaaf van Thomas Guillain van 1693 (vergel. no. 13) van een comedie van F.C. Dancourt, die de Bibl. Nat. bezit. Het is daarom niet onmogelijk, dat de onder dit nummer genoemde comedie ook een nadruk van een uitgaaf van Guillain is; Brunet veronderstelt echter blijkbaar, dat deze alleen aan geallieerde zijde is verschenen.

23 *Recueil d'airs serieux et a boire. Tiré des livres de messieurs du Bousset, la Barre, Piroye, du Buisson, et autres habiles maîtres de Paris, etc. Premier livre. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme; et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rokin prés la Boursse. 1696. 8^{o} oblong.*

Recueil d'airs serieux et a boire. Tirés des livres de messieurs du Bousset, la Barre, Piroye, du Buisson, et autres habiles maîtres de Paris, etc. Livre Second. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rokin près de la Boursse. 1696. 8^{o} oblong.

Wolfenbüttel cat. p. 278, Norrköping cat. p. 325.

> **26-1-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger marchands libraires à Amsterdam ont imprimé et vendent... un Recueil d'airs serieux et à boire, tirés des livres des Srs. du Bousset, la Barre, Piroye, du Buisson, et autres habiles maitres de Paris, etc. Ce livre de musique se trouve à la Haye chès Estienne Foulque.' (Gaz.).
> **13-2-1696** idem 'un livre de musique à chanter'. (Gaz.).
> **16-8-1696:** 'J.L. de Lorme et E. Roger marchands libraires ont imprimés et vendent le Recueil d'airs serieux et à boire. Livre 2. avec divers airs Italiens de Monte-fioco. Ils vendent aussi toutes sortes de livres François, et de musique imprimée tant ici qu'en France et en Italie.' (Gaz.).
> **18-10-1696** zie no. 32.
> **1696** etc. verkocht voor *f* 1.10.- per stuk (cat. Roger).
> De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaaf van de drukkers Ballard van het Recueil d'airs sérieux et à boire de différents auteurs.
> Paris 1695-1724, 30 vol. in 4^{o} oblong.

In het jaar 1696-1697, waarin de Lorme en Roger geassocieerd waren, werd ongetwijfeld op initiatief van de laatste een aantal werken op muziekgebied uitgegeven. Hoewel de Lorme tezamen met Roger verschillende van deze werken in de kranten aankondigde, zijn slechts vier van deze uitgaven ook op zijn naam verschenen, en wel de hiergenoemde twee en no. 32 en 36. De latere delen van dit Recueil zijn volgens opgaaf van Lesure K. alle alleen op naam van Roger uitgekomen. Daar ik zelf de exemplaren van Wolfenbüttel en Norrköping niet in handen had, nam ik de beschrijving over uit het werk van Ake Davidsson, Catalogue critique et descriptif des imprimés de musique des XVIe et XVIIe siècles conservés dans les bibliothèques Suédoises (Upsala 1952), waar men ze onder de nummers 419 en 420 vindt. Volgens deze beschrijvingen hebben beide aan de achterzijde van de titel een avertissement. Het zijn geen preciese nadrukken van de uitgaven

van Ballard, die dezelfde titel hebben. Uit zeer verschillende uitgaven werden liederen bijeen gezocht.

24 Les memoires de la vie du comte D avant sa retraite. Contenant diverses avantures qui peuvent servir d'instruction à ceux qui ont à vivre dans le grand monde. Redigez par M. de Saint-Evremont. Tome Premier. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam chez J. Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rockin. 1696. 198 p. 12°.***

Idem. Tome Second. 177 p. 12°.

U.B.A. 1093 E 12.

[Titelpagina's rood-zwart. Vaas met bloemen als vignet van deel I, mand met bloemen als vignet van deel II. Met ongesigneerde titelplaat in deel I, dezelfde als in no. 30, met titelplaat, gesigneerd 'P. Pickaart f.', in deel II, dezelfde als in no. 22.]

> **13-2-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger libraire à Amsterdam ont imprimé et vendent les Memoires de St. Evremont 12 2 vol.'. (Gaz.).
> **Febr. 1696** mededeling dat dit werk niet van Saint-Evremond is in de Hist. des ouvrages des savants (p. 273).
> **1721** Du Villard biedt dit werk 12° 2 vol. te koop aan (cat. Boursault).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Les memoires de la vie du comte D*** avant sa retraite. Contenant diverses avantures qui peuvent servir d'instruction à ceux qui ont à vivre dans le grand monde. Redigez par M. de Saint-Evremont. Tome Premier. A Paris, chez Michel Brunet, dans la Grand' Salle du Palais, au Mercure Galant. 1696. Avec privilege du Roy. 6 + 394 + 1 p. 12°. Tome Second. 2 + 372 + 1 p. Tome Troisieme. 4 + 385 + 1 p. Tome Quatrieme. 4 + 396 p. 12°. (met priv. van 30-7-1695 voor Brunet voor dit werk voor 8 jaar, gereg. 2-12-1695, achev. d'impr. deel II 15-12-1695, deel IV 10-9-1696).
>
> De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten een aantal drukken van dit werk in het Frans en in Engelse vertaling, o.a. een uitgaaf van 1705 van Pierre Mortier te Amsterdam, die in 1704 van de Staten van Holland privilege had verkregen voor de herdruk van les Oeuvres de S. Evremont, waarvan deel I (352 p.) met nieuwe titelplaat, deel II (378 p.) met titelplaat, die nagegraveerd is van de Lorme's deel II.

De auteur was niet de naar Engeland uitgeweken C.M. de Saint-Denis, seigneur de Saint-Evremond (1613-1703), de bekende schrijver en criticus, maar naar men zegt P. de Villiers (1648-1728), eerst Jesuiet, later Cluniacenser, die steeds anonym publiceerde, maar ontkende de schrijver van dit werk te zijn. Het succes van de geschriften van de Saint-Evremond maakte, dat de uitgevers veel van hem buiten zijn medeweten en met toevoegingen van anderen lieten verschijnen. Soms verschenen zelfs - zoals ditmaal - werken op zijn naam, die van een ander waren. In de uitgaaf van zijn werken van 1739 te Amsterdam (I 268 en V 257) en bij John Hayward's uitgaaf van de Saint Evremond's brieven, die in 1930 te Londen verscheen (p. 50, 317 en 349) vindt men hierover aardige bijzonderheden. Desmaizeaux schreef in zijn levensbeschrijving voorin het eerste werk: 'J'ai déja remarqué que dès l'année 1668, on avoit imprimée à Paris quelques ouvrages de Mr. de St. Evremond, mais si pleins de fautes, qu'il avoit de la peine à s'y reconnoitre. Ils furent néanmoins si bien reçus du public, que le sieur Barbin, qui les avoit imprimés, employa toute sorte

de moyens pour en avoir davantage. Il y ajouta même plusieurs écrits, où Mr. de St. Evremond n'avoit aucune part, et dont quelques-uns étoient des pieces de commande. Un homme de lettres se trouvant un jour chez un auteur qui écrivoit assez poliment, Barbin y arriva, et s'adressant à cet auteur, *Hé monsieur*! lui dit-il, *je vous prie faites moi du Saint-Evremond*, *je vous donnerai trente pistoles; vous m'en avez déja bien fait*, *dont j'ai été content*.'

Waarschijnlijk in 1697 schreef de Saint-Evremond aan de befaamde Ninon de Lanclos: ‘Si vous connoissez Barbin, faites-lui demander pourquoi il imprime tant de choses sous mon nom qui ne sont point de moi. J'ai assez de mes sottises, sans me charger de celles des autres.’ Al te zeer wond de Saint-Evremond zich er niet over op en toen Barbin hem in de winter van 1699 persoonlijk benaderde met het verzoek op te geven of bepaalde stukken wel of niet van hem waren, antwoordde hij, zij het enigszins spottend. In het begin van het jaar 1700 publiceerde Barbin de Nouvelles oeuvres meslées. Hayward schrijft daarover: ‘he has recovered several pieces of which Saint Evremond had no copy, and which would have been lost’.

Anderen waren verontwaardigder dan de Saint-Evremond zelf. Zijn vrienden in Frankrijk drongen er zelfs bij de kanselier op aan, het hier besproken werk te supprimeren, daar het zijn reputatie zou schaden, zoals blijkt uit brieven van Du Bos aan Bayle van 23-12-1695 en 10-2-1696. Op 19-11-1696 schreef Du Bos aan Bayle naar aanleiding van het verschijnen van de laatste twee delen van dit werk: ‘C'est un trait d'impudence rare, que l'on continue à suposer à un autheur vivant un livre qu'il a désavoué d'abord et que le public avoit avant lui désavoué pour lui.’ (Gigas I, 247, 251 en 280).

De Lorme en Roger drukten alleen de twee eerste delen na.

25 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **13-2-1696:** ‘J.L. de Lorme et Est. Roger libraire à Amsterdam ont imprimé et vendent *l'Oraison funebre de l'archeveque de Paris*, *8*’. (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijk Franse uitgaaf: Oraison funebre de monseigneur l'illustrissime et reverendissime François de Harlay, archevesque de Paris, duc et pair de France, commandeur des ordres du Roy, proviseur de Sorbonne, et superieur de la Maison de Navarre. Prononcée dans l'Eglise de Paris, le 23 jour de Novembre 1695. Par le Pere Gaillard de la Compagnie de Jesus. A Paris, chez Theodore Muguet, imprimeur et libraire ordinaire du Roy, ruë Saint Jacques, à la Toison d'Or. 1696. Avec privilege du Roy. 46 + 1 p. 4^{o} (met priv. van 22-1-1696 voor Muguet voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 27-1-1696, achev. d'impr. 28-1-1696.)
> **21-11-1698** bespreking in de Journal des sçavans (p. 676).

De grafredenaar was de Jesuiet Honoré Gaillard (1641-1727). Sommervogel noemt een uitgaaf zonder naam en adres van drukker in 12^{o}, die kennelijk veel eenvoudiger was uitgevoerd dan de oorspronkelijke druk, die royaal van opzet was en versierd met fraaie kopergravures. Het is heel goed mogelijk, dat dit de nadruk van de Lorme en Roger was. Ik vond echter geen exemplaar en kan daarom niets met zekerheid zeggen.

Er bestond blijkbaar ook in Holland veel belangstelling voor dergelijke lijkreden. Op 2-6-1695 adverteerde de Lorme in de Amsterdamse courant de verkoop van l'Oraison funebre du duc de Luxembourg par le pere la Rue Jesuiste.’ (6-6-1695 bespreking in de Journal des sçavans, p. 382). Ook hiervan bezit de Bibl. Nat. het oorspronkelijke exemplaar, dat met privilege van 30-4-1695 verscheen bij la veuve de Simon Benard te Parijs. Weer noemt Sommervogel een nadruk, ditmaal blijkbaar met adres van de oorspronkelijke drukker, maar minder royaal van opzet. Ik acht

de mogelijkheid niet geheel uitgesloten, dat ook dit een nadruk van de Lorme is geweest.

26 ***Histoire du maréchal de Gassion, où l'on voit diverses particuliarités remarquables qui se sont passées soûs le ministère des cardinaux de Richelieu et de Mazarin et sous le règne de Gustave Adolphe, roi de Suède. Tome Premier. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, et Estienne Roger, marchands libraires, sur le Rockin, prés de la Bourse. 1696. 10 + 176 p. 12°.***
Histoire du marechal de Gassion. Ou l'on voit divers particuliarités remarquables qui se sont passées soûs le ministere des cardinaux de Richelieu et de Mazarin, et sous le regne de Gustave Adolphe, roi de Suède. Tome Second. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, et Estienne Roger, marchands libraires, sur le Rockin, après de la Bourse. 1696. 221 p. 12°.
Idem. Tome Troisieme. 212 p. 12°.
Idem. Tome Quatrieme. 230 p. 12°.

Bibl. Nat. 8° L n 27 8306.
[Titelpagina's rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignetten. Vier ongesigneerde titelplaten.]

13-2-1696: 'J.L. de Lorme et Est. Roger donneront au premier jour l'Histoire du Marechal de Gassion 12. 4 vol.' (Gaz.).
19-3-1696: 'J.L. de Lorme et E. Roger ont imprimé et vendent l'Histoire du Maréchal de Gassion. (Gaz.).
Mei 1696 aankondiging van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 421).
1721 Du Villard biedt dit werk 12° 4 vol. 1696 te koop aan (cat. Boursault).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijk Franse uitgaaf: La vie du Mareschal de Gassion. A Paris, chez Guillaume de Luyne, libraire juré au bout de la Salle des Merciers, sous la Montée de la Cour des Aydes, à la Justice. 1673. Avec privilege du Roy. Tome I[1], 40 + 264 p., Tome I[1], 24 + 327 p., Tome II 22 + 332 p., Tome III 20 + 339 p. 12°
(met priv. van 8-12-1672 voor de abbé de Purre voor dit werk voor 7 jaar, gereg.
12-12-1672. achev. d'impr. 4-3-1673. Zonder afbeeldingen).

De schrijver van dit werk was de abbé de Pure (st. 1680), een vrij middelmatig auteur en vertaler. Ik kan niet met zekerheid zeggen, dat het na 1673 niet meer werd herdrukt. Ik vond weliswaar geen exemplaar van een latere uitgaaf, maar de bovengenoemde aankondiging van mei 1696, die helaas geen plaats of uitgever vermeldt, is opgenomen tussen Parijse drukken, wat er op zou kunnen wijzen dat ook hiermee een in die tijd verschenen Parijse druk is. Hoe het zij, de Lorme en Roger drukten dit werk in ieder geval na en in veel goedkoper vorm dan de uitgaaf van 1673. De Au lecteur, table genealogique en inhoudsopgaaf van de oorspronkelijke Parijse uitgaaf ontbreken in de Amsterdamse, die bovendien veel drukfouten vertoont. Daarentegen gaven de Amsterdamse uitgevers aan het werk een veel wijdser titel dan het oorspronkelijke had.

27 Histoire du connestable de Bourbon. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam chez J. Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires sur le Rockin. 1696. 209 p. 12°.

Wiesbaden Nassauische Landesbibliothek C b 4430.
[Titelpagina rood-zwart. Bloemen als vignet. Ongesigneerde titelplaat.]

De Gesamtkatalog vermeldt nog 6 andere exemplaren van dit werk in verschillende bibliotheken.

> **13-2-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger libraires à Amsterdam... donneront au premier jour... l'Histoire du connestable de Bourbon. 12°.' (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezat een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Histoire secrète du connestable de Bourbon. Paris, G. de Luynes, 1696. In-12.
> **12-11-1695** kreeg Guillaume de Luyne priv. voor dit werk voor 8 jaar, gegeven 10-11-1695 (ff 21947, 150vo). De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de tweede druk: Histoire secrette du connestable de Bourbon. Seconde edition. A Paris au Palais, chez Nicolas Gosselin, dans la Grand'Salle, du côté de la Cour des Aydes, à l'Envie. 1700. Avec privilege du Roy. 4 + 334 + 2 p. 12° (met priv. van 10-11-1698 voor Guillaume de Luyne voor dit werk voor 8 jaar, door hem afgestaan aan Nicolas Gosselin volgens accoord tussen hen beiden, ach. d'impr. voor de 2de maal 15-9-1700. Met Franse titel 'Histoire secrette du gonnestable de Bourbon').
>
> Het Br. M. bezat en de bibl. te Salzburg bezit een exemplaar van een Hollandse nadruk: Histoire du connestable de Bourbon. 209 p. E. Foulque: La Haye, 1696. 12°.
> De Gesamtkatalog vermeldt nog de volgende exemplaren:
> Histoire du connestable de Bourbon. Amsterdam: Braakman 1696. 209 S. 8°.
> Histoire secrette du connestable de Bourbon. Lyon: Lions 1696. 328 S. 8°.
> Histoire secrète du connestable de Bourbon. Paris: Beugnie 1706. 334 S. 8°.

Nicolas Baudot de Juilly (1678-1759), schrijver van historische werken, wordt thans niet hoog aangeslagen. Du Bos was van dezelfde opinie, zoals blijkt uit een brief aan Bayle van 10-2-1696: 'Histoire secrète du conétable de Bourbon, c'est le titre d'un petit roman que l'on vient de publier. Il me semble que les examinateurs des livres, qui ont ordre de Mr. le chancelier de ne laisser rien passer que d'utile, devroient empêcher la plus part de ces petites historietes, lorsqu'elles n'ont pas au moins le mérite d'estre bien escrites. Cela ne servira que à embrouiller encore l'histoire qui n'est pas déjà trop claire.' (Gigas I 251).

Toch schijnt voor dit werk in de tegenwoordige tijd nog grote belangstelling te bestaan. Het oorspronkelijke exemplaar in de Bibl. Nat. 'manque en place'. Van het Br. M. kreeg ik bericht, dat de druk van Foulque van 1696 daar 'is missing from the B.M. shelves'. Uit Bonn ontving ik het antwoord betreffende de druk van de Lorme 'nicht mehr vorhanden', terwijl de Bayerische Staatsbibliothek te München, waar de druk van Braakman zou moeten zijn, 'Nicht am Standort' meldde. Bij deze haast ongezonde belangstelling, die voor het boek aan den dag werd gelegd, verwonderde het mij bijna, dat het exemplaar te Wiesbaden nog wel aanwezig bleek te zijn. Bij Oostenrijkse en Oost-Duitse bibliotheken, die in de Gesamtkatalog worden genoemd, deed ik geen navraag, daar deze alle exemplaren van de mij reeds bekende uitgaaf van de Lorme hebben (of hadden).

Daarop was één uitzondering en wel het exemplaar van de Bundesstaatliche Studienbibliothek Salzburg, met het adres van E. Foulque, la Haye, (no. 8.676 I). De bibliothecaris E. Kluger was zo vriendelijk mij een beschrijving te zenden, waaruit

ik met zekerheid kon vaststellen, dat het dezelfde uitgaaf is als die van de Lorme, alleen voorzien van een andere titelpagina. Wij zagen reeds bij no. 18, hoe er een jaar eerder contacten tussen Foulque en de Lorme bestonden. De mededeling uit Salzburg verwonderde mij dan ook niet.

Stellig zal het exemplaar van Braakman, die nog geen jaar later korte tijd nauw gelieerd was

met de Lorme, ook van dezelfde uitgaaf zijn, maar weer van een ander titelblad voorzien. Het werk moet succes hebben gehad. Een of twee herdrukken, een nadruk met adres Lyon en een Hollandse nadruk bewijzen dit.

28 Deze uitgaaf, die misschien niet in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

31-5-1696: 'J.L. de Lorme et Est. Roger libraires a Amsterdam, impriment suivant la copie de Paris trois livres nouveaux... Les *Sermons de l'abbé Flechier evêque de Nîmes* de l'Academie Françoise in 4.' (Gaz.).

1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 2 vol. 1696 te koop aan (cat. Boursault).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Panegyriques et autres sermons prêchez par messire Esprit Fléchier evesque de Nismes, cy-devant aumônier ordinaire de madame la dauphine. A Paris, chez Jean Anisson, directeur de l'Imprimerie Royale, ruë Saint Jacques, à la Fleur-de Lis de Florence, vis-à-vis les Maturins. 1696. Avec privilege du Roy. 32 + 440 + 4 + 339 + 1 p. 4^{o} (met priv. van 24-9-1695 voor Fléchier voor dit werk voor 12 jaar, door hem afgestaan 20-10-1695 aan Jean Anisson volgens accoord tussen hen beiden, gereg. 22-10-1695, ach. d'impr. 15-2-1696. Met speciaal verbod te verkopen 'aucuns panegyriques ou sermons de morale imprimez fautivement en France ou ailleurs, et qui sont faussement attribuez audit sieur evesque exposant, lesquels il desaprouve, ne reconnoissant pour vrais sermons et panegyriques de sa composition, que ceux qui sont imprimez chez Jean Anisson directeur de nostre Imprimerie Royale.').
Mei en Aug. 1696 aankondiging van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 421 en 539).
De Bibl. Nat. bezit ook twee exemplaren als in priv. genoemd:
Panegyriques des saints, et quelques sermons de morale prechez par messire Esprit Flechier, evêque de Nîmes. A Cologne, chez Balthazar d'Egmont et Compagnie. 1695. 4 + 491 p. 12^{o}.
Panegyriques des saints, et quelques sermons de morale prechez par messire Esprit Flechier, evêque de Nîmes. Sur l'imprimé a Cologne, chez Balthazar d'Egmont, et Compagnie. 1695. 4 + 491 p. 12^{o}.
De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten een exemplaar van een Belgische nadruk van de bovengenoemde Panegyriques et autres sermons van Anisson van 1696 met adres 'A Brusselle, chez François Foppens, 1696. Avec approbation et privilege du Roi'. 28 + 588 p. en 6 + 580 p.
Wolfenbüttel bezit een exemplaar van een volgens de catalogus Lyonse nadruk van de bovengenoemde uitgaaf van Anisson van 1696: Panegyriques et autres sermons, prêchez par messire Esprit Fléchier evesque de Nismes, cy-devant aumônier ordinaire de madame la dauphine. Tome Premier. Sur l'imprimé a Paris, chez Jean Anisson directeur de l'Imprimerie Royale, ruë Saint Jacques, à la Fleur-de-Lis de Florence, vis-à-vis les Maturins. 1696. Avec privilege du Roy. 53 + 1 + 2 + 402 + 2 p. 12^{o}. Tome Second. 4 + 513 p. 12^{o}. (met priv. etc. als boven). Hierbij gevoegd in gelijksoortige band met opschrift 'III' een druk van

dezelfde soort: Sermons sur differens sujets prechez en des occasions particulieres. 508 p. 12^{o}.

De befaamde prediker Esprit Fléchier (1632-1710), bisschop van Nimes, zag van zijn preken telkens nadrukken of ook wel hem toegeschreven preken verschijnen. De hier genoemde exemplaren met het gefingeerde adres van Balthazar d'Egmont te Keulen zijn daarvan een voorbeeld. Van de officiële uitgaaf van 1696 te Parijs bij Anisson vond ik twee nadrukken. De nadruk bij François Foppens in het Br. M. vertoont alle kenmerken van een officiële Zuid-Nederlandsche druk, die wel niet in Frankrijk, maar in de rest van de Rooms-Katholieke wereld afzet kon vinden. De nadruk, in Wolfenbüttel bewaard, is daarentegen een zuivere imitatie van de oorspronkelijke. Of deze werkelijk uit Lyon stamt, zoals de catalogus van Wolfenbüttel aanneemt, kan ik niet zeggen. Hollands doet de druk stellig niet aan. Ook de toevoeging van een deel, dat, hoewel het geen vervolg is, blijkbaar als zodanig is bedoeld, maakt het niet waarschijnlijk, dat dit de nadruk van de

Lorme en Roger is. Het is heel goed mogelijk, waar de verkoop niet werd geadverteerd, dat de plannen niet zijn doorgegaan. De exemplaren, die Du Villard in 1721 te koop aanbood, kunnen van de oorspronkelijke uitgaaf of de nadruk van Foppens zijn.

29 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **5-7-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger marchands libraires à Amsterdam, impriment suivant la copie de Paris *l'Histoire de Marguerite de Valois etc. 12 2 vol.*' (Gaz.).
> **1717** Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Longus).
> Enschedé noemt: Histoire de Marguerite de Valois, reine de Navarre, soeur de François I. A Amsterdam, chez de Lorme, 1696. 2 tomes en 1 vol. in 16°.
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Histoire de Marguerite de Valois, reine de Navarre, soeur de François I. Tome Premier. A Paris, chez Simon Bénard, ruë S. Jacques, au dessus des Mathurins, au Compas d'Or. 1696. Avec privilege du Roy. 378 + 5 p. 12°. Tome Second. 414 p. 12° (met priv. van 12-2-1696 voor Simon Benard voor dit werk voor 12 jaar, gereg. 13-2-1696, ach. d'impr. 8-8-1696).

De schrijfster van dit werk, Charlotte Rose de Caumont de la Force (1650-1724), dochter van Protestantse ouders, komt verschillende malen ter sprake in de correspondentie van Du Bos en Bayle. Op 10-8-1696 schreef Du Bos over het bovengenoemd boek: 'Ce sont deux volumes indouze assez bien écrits'. (Lombard C. 19). Bayle was van een andere opvatting; hij antwoordde op 29-10-1696: 'Mr. Hartsoeker, dont vous m'avez une fois parlé comme de l'auteur d'un livre de physique très bien écrit en François, est ici depuis quelques jours. Sa pension mal paiée, et la cherté énorme des vivres, l'obligent à quitter Paris, pour venir passer l'hiver en Hollande, avec sa famille. Il m'a dit, que pour faire un livre, qui ait du débit où vous êtes, il faut travailler à des romans, ou à des traités de dévotion; et qu'hors de là, il n'y a point de salut pour les libraires. Quant à vos livres de dévotion, ils sont très inconnus en ce pais-ci; mais pour vos historiettes galantes, on les y reimprime toutes: ce qui fait que toutes les personnes de jugement, dans tout le reste de l'Europe, s'étonnent qu'il puisse venir une telle abondance de bagatelles, et de sottises, d'une nation, dont on estime les lumieres et le savoir. L'Histoire de Marguerite Valois, soeur de François I, n'a pas manqué d'être réimprimée à Amsterdam. Quelle pitié! Qu'au lieu de l'histoire véritable de cette princesse, qui seroit un très bon livre, et très-curieux (car ce fut l'une des plus illustres et des plus accomplis dames de son siecle;) on nous donne des contes et des galanteries chimériques, sous un nom si digne de vénération!' (Lettres 1714 II 516). Of zij wisten, wie de auteur was, blijkt niet. Op 1-3-1697 deelde Du Bos mede, dat zij, wilde zij haar 'pension de nouvelle convertie' behouden, op bevel van de koning haar intrek moest nemen in de abdij van Malnoue. Daaraan voegde hij toe: 'Ce ne sera point vivre pour elle, ce sera ne pas mourir'. (Gigas I 293). Bayle op zijn beurt schreef verontwaardigd over haar Chansons satiriques sur diverses personnes, tant de la cour, que de Paris, composées sur le chant d'un de ces cantiques spirituels, qu'on appelle Noëls parmi les Catholiques. De brief dateert van 13-5-1697: 'Les Noëls de mademoiselle de la Force ont couru en manuscrit toute la Hollande. On me les lut,

il y a quelque tems, et je trouvai, non seulement qu'ils sont satiriques, mais même impies, en bien des endroits. Si les femmes continuent à étudier, et à faire des livres,

il est à craindre qu'elles ne se tournent du roman au raissonnement, et qu'elles ne donnent tête baissée dans le libertinage de religion.' (Lettres 1714 II 555).

Het bovenstaande zal genoeg zijn om het succes van deze roman, waarover de B.U. schrijft: 'Ce livre écrit d'un style agréable, conserve en général le fond des faits historiques, mais les altère presque toujours par une tournure romanesque', en dat vele herdrukken en nadrukken beleefde, te doen begrijpen.

30 *Les dames vangées ou la dupe de soy-mesme. Comedie. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, et Estienne Rogier, marchands libraires, sur le Rockin. 1696. 154 p. 12°.*

U.B.A. 1520 F 38, Bibl. Nat. 8° Yth 4386.

[Titelpagina rood-zwart. Bloemen als vignet (gelijk aan no. 27). Met ongesigneerde titelplaat, dezelfde als in deel I van no. 24.]

> De K.B. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Les dames vangées ou la dupe de soy-mesme. Comedie. A Paris, chez Michel Brunet, dans la Grand'Salle du Palais, au Mercure Galant. 1695. Avec privilege du Roy. 12 + 174 + 3 p. 12° (met priv. van 17-4-1695 voor Michel Brunet voor dit werk voor 6 jaar, gereg. 23-4-1695, ach. d'impr. 22-4-1695).

Jean Donneau de Visé (1640-1710) was redacteur van de Mercure galant, waarbij Thomas Corneille hem assisteerde, en schreef ook toneelstukken. Otto Langheim (De Visé, sein Leben und seine Dramen, Marburg 1903, p. 53) neemt aan, dat de Visé dit comediestuk zonder hulp van Corneille schreef. Pierre Mélèse (Un homme de lettres au temps du grand roi, Donneau de Visé fondateur du Mercure galant. Paris 1936, p. 211) is daarentegen van mening, dat Corneille bij dit stuk moet hebben geholpen. Mélèse vertelt, hoe al vóór de opvoering van het stuk reclame werd gemaakt, niet alleen in de Mercure galant, maar zelfs tot in de gazette d'Amsterdam toe, waar het op 17-2-1695 werd aangekondigd. Vijf dagen daarna werd het de eerste maal gespeeld. Het werd geen groot succes en reeds in april, ongeveer tegelijkertijd met het verschijnen van de Franse uitgaaf, werd het van het toneel afgevoerd.

Het stuk was bedoeld ter verdediging van het vrouwelijk geslacht tegen een satyre van Boileau.

31 Deze uitgaaf, die misschien niet in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **13-5-1696:** 'J.L. de Lorme et Est. Roger libraires a Amsterdam, impriment suivant la copie de Paris, trois livres nouveaux intitulés... et *la Foire de St. Germain comedie aux Italiens.*' (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de Franse uitgaaf: La foire Saint Germain, comedie. De Mr. Dancourt. A Paris, chez Thomas Guillain, à la descente du Pont-Neuf, prés les Augustins, à l'Image S. Louis. 1696. Avec privilege du Roy. 4 + 81 p. 12° (met priv. van 28-8-1695 voor Thomas

Guillain voor le Recueil des comedies du sieur Dancourt voor 6 jaar, gereg. 1-9-1695, ach. d'impr. 26-1-1696).

> De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van de Franse uitgaaf: Scènes Françoises de la comédie Italienne intitulée 'La foire S. Germain', comme elles ont paru dans les premières représentations. Grenoble, 1696.

Op 26-12-1695 werd la Foire Saint Germain, geschreven door Regnard en Dufresny (vergel. no. 14), opgevoerd door de vroegere spelers van de Comédie Italienne. Het grote succes van dit stuk bracht Dancourt er toe een comedie met dezelfde titel te schrijven voor het Théâtre Français. Dit werd volgens Barthélemy (p. 224) geen succes: 'Ce n'est pas que cette dernière pièce ne soit supérieure à celle des Italiens, mais c'est une farce, et qui parut déplacée au théâtre Français, quoique le public s'amusât beaucoup des scènes détachées et souvent extravagantes du théâtre Italien.' Daar ik geen exemplaar van een druk van de Lorme vond, kan ik niet zeggen, welke van de beide stukken hij wilde nadrukken, de comedie in drie acten van Regnard en Dufresny of de comedie in één acte van Dancourt, welke voor de eerste maal reeds op 19-1-1696 werd opgevoerd. Van de eerste vond ik geen exemplaar van de oorspronkelijke druk, maar ongetwijfeld zal die ook wel in het begin van 1696 in Parijs zijn verschenen. De melding in de advertentie van 'comedie aux Italiens' zou eerder doen denken aan het stuk van Regnard en Dufresny dan aan het stuk van Dancourt.

Men verwarre deze twee stukken niet met les Airs à chanter de la comédie la Foire S. Germain, die enige tijd later alleen bij Roger het licht zagen, ofschoon de Lorme ze van tevoren mede had geadverteerd (vergel. no. 32).

32 *Sonate Allemande, correnti, sarabande, é gighi a tré. Composte da Arcangelo Correlli. Opera Quarta. Se vendono in Amsterdam sul Rokin apresso Etienne Roger, é I.L. Delorme 1696. P. Picard sculpcit. 1 + 24 p.*

Br. M. Music A. 162 (2).

[Titelpagina zwart. Gestreepte figuur als vignet. Langs de bovenrand van de eerste pagina een rand van bloemen, waarin de woorden 'violino primo. P. Picard sculpcit'.]

> **18-10-1696:** 'Jean Louis de Lorme et Estienne Roger marchands libraires à Amsterdam, ont fait graver et vendent les Sonate de Bernardi opera seconda, les Sonate de Corelli, opera quarta, les Trios du sieur de la Barre pour les violons flustes et hautbois. Ils donnent tous les trois mois un livre d'airs à chanter dont ils en ont fait desja paroistre deux, et ils ont sous la presse les Sonato de Tonini opera seconda, des Duos anglois de differens maitres pour la fluste, le violon et le hautbois, et les Airs à jouer et à chanter de la comedie l'Opera de village. On trouve aussi ches eux toute sorte de nouvelle musique d'Italie, de France, et d'autres pais; du papier réglé de toutes les sortes, et toutes les nouveautez.' (Gaz.).
> **1696** etc. verkocht voor *f* 3.-.- (cat. Roger).

Bij no. 23 vertelde ik reeds van de samenwerking tussen de Lorme en Roger betreffende uitgaven op muziekgebied, welke geheel uitgingen van de laatste. Werd op de twee daar besproken uitgaven de naam van de Lorme nog als eerste vermeld, hier vinden wij zijn naam - terecht - als tweede. Dit was blijkbaar reeds een inleiding

tot de periode, dat de Lorme's naam geheel van de muziekuitgaven zou wegvallen. Lesure (K 275) weet mede te delen, dat al deze uitgaven inderdaad in 1696 of 1697

het licht hebben gezien, zoals blijkt uit de catalogus achterin de Athalie van Racine, een uitgaaf van Roger van 1697. Hij neemt echter aan, dat alleen de hier behandelde no. 23, 32 en 36 ook op naam van de Lorme verschenen, de rest uitsluitend op naam van Roger.

Bij deze uitgaaf wordt uitdrukkelijk vermeld, dat P. Picard de gravures maakte, een belangrijk onderdeel van het werk. Ik wil hier daarom iets meer over deze kunstenaar vertellen, die door zijn afkomst bij uitstek geschikt moet zijn geweest voor deze muziekgravure. Hij was namelijk in 1668 of 1669 te Amsterdam geboren als zoon van Pieter Pickaart, die bij zijn ondertrouw in 1667 opgaf 21 jaar eerder in Rotterdam te zijn geboren en muzikant van beroep te zijn. Als zodanig werd hij op 18-10-1667 poorter te Amsterdam. Na de dood van haar man hertrouwde de weduwe, de kleermakersdochter Catrina Hartevelt, in 1685 met de bekende plaatsnijder Adriaan Schoonebeek. De zoon, Pieter Pickaert Jr. werd ook plaatsnijder, blijkbaar met een voorkeur voor muziekuitgaven. Na zijn huwelijk met Josina van Raeghvelt van Utrecht werd hij op 15-8-1690 poorter te Amsterdam. Kort na het vervaardigen van boven geoemde uitgaaf moet hij met zijn stiefvader naar Moskou zijn vertrokken, waar hij ± 1715 stierf.

33 *Histoire des révolutions de Suede. Où l'on voit les changemens qui sont arrivez dans ce royaume au sujet de la religion et du gouvernement. Par mr. de Fontenelles de l'Accademie Françoise. Tome Premier. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam. Chez J. Louis de Lorme et Estienne Roger, marchands libraires, sur le Rockin, prés de la Bourse. 1696. 10 + 197 p. 12°.*

Idem. Tome Second. 197 p. 12°.

U.B.A. 1058 D 36.

[Titelpagina's rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignetten. De opdracht aan monseigneur le chancelier, die in de oorspronkelijke uitgaaf L.D.V. gesigneerd is, is hier ondertekend de Fontenelles.]

Nov. 1695 en febr. 1696 bespreking van de Franse uitgaaf in de Hist. des ouvr. des savants (p. 92) en in de Journal des sçavans (p. 100, 109, 128 en 147).
Maart 1697 bespreking van de Parijse en de Amsterdamse uitgaven in de Acta eruditorum (p. 99) met mededeling: ‘Abbas de Vertot (non enim Dn. de Fontenelles, cujus nomen editio Amstelodamensis praefert, sed hunc libelli genuinum auctorem esse, ex Diario novo eruditorum Berolinensi a. 1696 p. 96. cognovimus).’
De tweede druk van Brunet wordt in zijn catalogus aangeboden voor 4 l. 10 s. (ff 21739, 52).

1721 Du Villard biedt dit werk 12° 1695 te koop aan (cat. Boursault).
De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Histoire des révolutions de Suede. Où l'on voit les changemens qui sont arrivez dans ce royaume au sujet de la religion et du gouvernement. Tome Premier. A Paris, chez Michel Brunet, à l'entrée de la Grand'Salle du Palais, au Mercure Galant. 1695. Avec privilege du Roy. 16 + 385 + 1 p. 8°. Tome

Second. 2 + 347 + 1 p. 8^{o} (met privilege van 30-4-1695 voor abbé *** voor dit werk voor 12 jaar, gereg. 22-8-1695 (of 19), door hem afgestaan aan Michel Brunet volgens accoord tussen hen beiden, achev. d'impr. 30-8-1695).
De Bibl. Nat. bezit ook de tweede druk van dit werk van Michel Brunet van 1696, met dezelfde paginering en dezelfde vignetten, maar enigszins afwijkend zetsel. Verder bezit zij een uitgaaf van Lyon van 1696, deel I chez

Antoine Boudet, libraire ruë Merciere, deel II chez Jean Thioly, libraire ruë Merciere (met hetzelfde privilege als boven, maar daaraan toegevoegd: 'Et ledit Michel Brunet a fait part du présent privilege à Antoine Boudet libraire à Lyon, lequel en a fait part à Jean Thioly et à Hilaire Baritel.' Deze uitgaaf heeft dezelfde paginering, maar een ander zetsel dan de Parijse).
De K.B. bezit een uitgaaf, die blijkens de vignetten stellig in Holland is gedrukt: Histoire des revolutions de Suede. Où l'on voit les changemens qui sont arrivez dans ce royaume au sujet de la religion et du gouvernement. Tome Premier. A Paris, chez Michel Brunet, à l'entrée de la Grand'Salle du Palais, au Mercure Galant. 1695. Avec privilege du Roy. 182 + 37 p. 8^o (Titelpagina rood-zwart, met 1 kaart 'La Suede et la Norvege suivant les derniere relations. Par N. de Fer, avec privilege du Roy'. Het privilege voor dit werk is niet afgedrukt). Tome Second. 171 + 29 p. 12^o (Titelpagina zwart).
De bovengenoemde kaart komt niet voor in de Franse uitgaven, maar wel en van dezelfde koperplaat als hier is gebruikt in een uitgaaf à la Haye chez Henri Scheurleer van 1729. Van een uitgaaf van 1722 bij Estienne Roger, die Enschedé noemt, vond ik geen exemplaar.

De naam van de schrijver, René-Aubert de Vertot (1655-1735), premonstratenser en curé bij Rouen, wordt pas op de latere uitgaven, o.a. die van Scheurleer, vermeld. Zijn werk, dat meer dramatisch litterair was dan geschiedkundig, had een enorm succes. Marchand deelt mede, dat de Franse libraires de auteur voor dit werk 4000 l. betaalden. (Marchand 35). Van wie de Hollandse nadruk van 1695, op naam van Brunet zelf, is, kan ik niet zeggen. De nadruk, die de Lorme en Roger in 1696 gaven op eigen naam, had geen inhoudsopgaaf en was minder royaal uitgevoerd en daarom stellig goedkoper in prijs. Hoe zij aan de naam van de bekende schrijver en dichter Bernard le Bovier, sieur de Fontenelle (1657-1757) als schrijver kwamen, kan ik niet zeggen. Op de U.B.L. berusten brieven van 5-5- en 1-6-1727 van de Vertot aan H. Scheurleer met o.a. het aanbod om dit werk, door hem bijgewerkt tot de tegenwoordige tijd, uit te geven, waarvoor hij geen betaling vraagt, alleen vergoeding van onkosten voor de copiist.

34 Vergelijk voor een nadruk van een werk van Temple van 1696 op naam van Jean Louis de Lorme no. 18.

35 *Nouveaux memoires sur l'etat present de la Chine. Par le R.P. Louis le Comte de la compagnie de Jesus, mathématicien du Roy. Enrichi de figures. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam. Chez J.L. de Lorme, et Est. Roger, marchands libraires sur le Rockin, prés de la Bourse. 1697. Tome Premier. 30 + 369 p. 12^o. Idem. Tome Second. 4 + 386 p. 12^o.*

U.B.A. 554 B 40 - 41.
[Titelpagina's rood-zwart. Vaas met bloemen als vignetten. Ongesigneerde titelplaat en 18 platen in deel I, ongesigneerde titelplaat en 1 plaat in deel II.]

31-5-1696: ‘J.L. de Lorme et Est. Roger libraires a Amsterdam impriment suivant la copie de Paris trois livres nouveaux intitulés, Nouveaux mémoires sur l'etat present de la Chine par le R.P. le Comte Jesuite in 12. 2 vol. fig.’ etc. (Gaz.).

6-12-1696: ‘J.L. de Lorme et E. Roger libraires à Amsterdam ont imprimé suivant la copie de Paris, et vendent un livre nouveau intitulé, Nouveaux memoires sur l'etat present de la Chine, par le R.P. Louis le Comte de la Comp. de J., mathématicien du Roi, enrichi de figures. 12. 2 vol.’ (Gaz.).

6-12-1696: Idem (A.C.).
7-1-1697 verkocht aan de la Feuille 2 exemplaren voor *f* 2.5.- per stuk.
28-1-1697 bespreking van de Parijse uitgaaf in de Journal des sçavans (p. 58).
April-mei 1697 bespreking van dit werk door Neocorus (p. 58 en 71).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Nouveaux memoires sur l'etat present de la Chine. Par le P. Louis le Comte de la compagnie de Jesus, mathématicien du Roy. Tome Premier. A Paris, chez Jean Anisson directeur de l'Imprimerie Royale, ruë de la Harpe, au dessus de S. Cosme, à la Fleur-de-Lis de Florence. 1696. Avec privilege du Roy. 28 + 508 p. 8°. Tome Second. 4 + 536 p. 8° (met priv. van 22-6-1696 voor Jean Anisson voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 27-6-1696, ach. d'impr. 7-7-1696 en achterin deel II perm. van de Provincial van 30-3-1696. Deel I met 17 platen, deel II met 2 platen, met onderschrift G.F. Edelinck fecit, F. Ertinger del. et sc.).
Dit werk is vele malen herdrukt en nagedrukt ook in vertalingen. Ik zal daarvan hier geen opsomming geven, daar men deze kan vinden bij Sommervogel II 1356, Cordier I 39 en Streit V 2714 en 2730 etc. Bij deze laatste moet men echter zeer oppassen, daar hij af en toe de uitgaven verwart en niet opmerkt, dat de exemplaren in sommige bibliotheken samengesteld zijn uit verschillende uitgaven. Ik noem hier alleen een andere Amsterdamse nadruk van Henri Desbordes en Antoine Schelte van 1698, die het opschrift draagt: ‘Troisième Edition reveuë et corrigée sur la dernière de Paris’ en waarvan een exemplaar in München is, en de Hollandse vertaling van 1698, die uitgegeven werd door Engelbrecht Boucquet te 's Gravenhage met nagegraveerde platen, gedeeltelijk van de hand van Casper Luyken (Luyken 318), waarvan het Stedelijk Museum te Amsterdam een exemplaar bezit. Deze laatste uitgaaf werd besproken Boekzaal maart-december 1698 (p. 369, 400, 44 en 457). Andere besprekingen vindt men bij Cordier genoemd.

De Franse Jesuiet en mathematicus Louis le Comte (st. 1729) was in 1685 als missionaris naar China vertrokken en had daar grote bewondering opgevat voor het Chinese volk en zijn godsdienst. Tussen de Jesuieten en de andere missionarissen in China bestond al van ouds een strijd over de toelaatbaarheid van de Chinese ceremonieën. Le Comte verdedigde de opvattingen van zijn orde in dit werk, waaraan door Anisson in 1698 nog een deel III van de hand van Charles le Gobien, eveneens een Jesuiet, werd toegevoegd. Reeds vóór de verschijning van het werk waren er blijkbaar moeilijkheden. Op 25-6-1696 schrijft Du Bos aan Bayle over le Comte: ‘Quelques changements qu'il a fallu faire à ce livre ont empêché qu'il n'ait encore paru, quoyque imprimé depuis un mois.’ (Gigas I 271). Door toedoen van zijn tegenstanders is het werk uiteindelijk op 18-10-1700 veroordeeld door de theologische faculteit van de Sorbonne te Parijs op advies van een commissie onder voorzitterschap van de abbé J. Boileau, welke commissie een sterk Gallicaanse inslag had. (Vergel. Jacques Davy S.J.: ‘La condamnation en Sorbonne des “Nouveaux Mémoires sur la Chine” du P. Le Comte. Les débuts de l'affaire’, in

Recherches de Science Religieuse XXXVII, 1950, p. 366-397). Nog op een lijst van 6-8-1762 van het parlement van Parijs van boeken, die moeten worden verbrand, wordt dit werk genoemd. Quesnel vond het uiterst onverstandig, dat le Comte zijn boek op zijn eigen naam had gepubliceerd, zoals blijkt uit een brief van 10-7-1700: ‘Le P. le Comte, confesseur de la duchesse de Bourgogne, a été congédié. C'est une mortification qu'il s'est sottement attirée, en mettant son nom et en se signalant pour l'idolâtrie chinoise.’ (Quesnel II 96).

Het boek, dat in tegenstelling tot een aantal andere publicaties over China zeer belangrijk van inhoud was, had een geweldig succes. In zijn ‘Eclaircissement’, die in 1700 zonder plaats- en drukkersnaam verscheen, schrijft le Comte: ‘Il y a quatre ans que je donnay au public les nouveaux mé-

moires de la Chine. J'eus l'honneur de les présenter au Roy, aux evêques, à toute la France; et ce livre fut si bien reçu qu'on en a fait sept éditions, et qu'il a été traduit en plusieurs langues de l'Europe...' De 7 hier genoemde edities zou ik niet kunnen aanwijzen; voor zover ik kon nagaan waren er in 1700 niet meer dan 5 verschillende edities uitgekomen, drie Parijse en twee Hollandse. Merkwaardig is, dat de Lorme en Roger het werk al konden aankondigen, voordat het verschenen was. Bij het adverteren van een nadruk ter verkrijging van het copierecht moest men namelijk in het bezit zijn van de oorspronkelijke druk. De brief van Du Bos geeft echter de verklaring; de druk was reeds lang voor het uitgeven gereed. 'Wel is uit dit alles op te maken, dat hetzij Anisson zelf hetzij iemand uit zijn kring in contact moet hebben gestaan met de Lorme en Roger, daar die anders niet in het bezit van de nog niet uitgegeven druk hadden kunnen zijn. De uitgaaf van de Lorme is vrij slordig; zo is in deel II op p. 87 de laatste zin weggevallen (in het exemplaar U.B.A. met inkt toegevoegd). De platen in de Amsterdamse uitgaaf zijn nagegraveerd naar de oorspronkelijke. Hetzelfde is het geval met de platen in de Hollandse vertaling. De druk van Desbordes en Schelte heb ik niet in handen gehad, zodat ik daarvan niet kan zeggen, welke weg is gevolgd.

36 *Traitté de la composition de musique. Par le Sr. de Nivers, m^e^ compositeur en musique et organiste de l'eglise St. Sulpice de Paris; et traduit en Flamand par E. Roger. Tractaat van de saamenstellinge der sangkunst door M. de Nivers m^r^ saamstelder in de de zangkunst en orgelspeelder van de St. Sulpice Kerk tot Parijs. En in Duyts overgeset door E. Roger. A Amsterdam, chez J.L. de Lorme et E. Roger, marchands libraires sur le Rockin. 1697. 112 (+ 8 + 10 muziek) p. 8^o^.*

Amsterdam Openbare Muziekbibliotheek 207 B 33.
[Titelpagina rood-zwart. Vaas met bloemen als vignet. Gedrukt in 2 kolommen Frans en Hollands.]

> **1697** etc. verkocht voor *f* 1.13.- (Cat. Roger).
> De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Traité de la composition de musique. Par le Sr Nivers, m^e^ compositeur en musique, et organiste de l'eglise S. Sulpice de Paris. A Paris, chez l'autheur proche S. Sulpice. Et Robert Ballard, seul imprimeur du Roy pour la musique, rue S. Jean de Beauvais, au Mont Parnasse. Avec privilege du Roy. 1667. 61 p. 8^o^ (met priv. van 1-5-1665 voor G.G. Nivers voor al zijn werken, gereg. 13-5-1665).

De auteur was Guillaume Gabriel Nivers, geb. 1617, geestelijke en musicus. In 1701 gaf hij nog approbatie voor een herdruk van een ander van zijn werken aan Ballard. Estienne Roger vertaalde dit werk en gaf in een 'Preface du traducteur' een uiteenzetting over de moeilijkheden daarvan, omdat voor vele Franse uitdrukkingen geen Hollands aequivalent te vinden was. Hij eindigde echter: 'Mais comme si un autre imprimoit ce livre il pourroit y laisser passer encore plus de fautes que moy. Chacun ne scachant pas la musique qu'on doit scavoir pour corriger un tel livre, j'avertis le public que je ne reconnois point d'autre traduction pour la mienne que celle ou mon nom se trouve écrit de ma main au bas de l'épitre dedicatoire.' Het

exemplaar van de U.B.A. is niet ondertekend, maar daar zou ik toch niet uit willen afleiden, dat dit een nadruk is.

Het werk is opgedragen aan ‘Mijn Heer Abraham Maubach, koopman tot Amsterdam’, blijkbaar een muzikaal man, daar Roger spreekt over ‘les grands progrés que je vous ay veu faire en peu de temps dans la musique’. Ook is van deze Abraham Maubach een gedicht opgenomen: ‘Aanspraak tot den leser op het tractaat van de samenstelling der zangkunst, vertaald door de heer Estienne Roger’, met als onderschrift: ‘Ars non habet osorem, nisi ignorantem. A.M.’ Daar Abraham Maubach of liever Moubach een merkwaardig persoon moet zijn geweest, die een grote rol speelde in de Amsterdamse boekhandel en maar weinig over hem bekend is, zal ik hier enkele nadere bijzonderheden over hem geven. Hij werd op 29-12-1661 Ev. Luth. gedoopt als zoon van de uit Aken afkomstige factor Jacob Moubach en Anna van Eys. Op 22-3-1686 ging hij in ondertrouw met Anna Outmans en gaf toen op geelgieter te zijn. Later, op 16-10-1690, bij het begraven van een zijner kinderen vanuit zijn woning op de Herengracht bij het Koningsplein, werd hij koopman genoemd. Zijn enige zuster was getrouwd met de schilder-kunstverkoper Hendrik Meyringh (1646-1687). Blijkbaar had Abraham Moubach zelf van jongs af ook belangstelling voor kunst, litteratuur en muziek. Dit is echter de eerste maal, dat ik hiervan hoor. Van 1717 tot 1727 staan verschillende werken op zijn naam, hetzij als vertaler, hetzij als schrijver (vergel. van der Aa), o.a. het bekende werk van Bernard Picart. Op 21-8-1730 werd hij begraven in de O. Luth. Kerk, komend van de Lauriergracht bij de Prinsengracht, en aangegeven in de derde klasse. Blijkbaar was het hem niet zeer voor de wind gegaan; misschien had hij zich te veel met zijn liefhebberijen en te weinig met zijn koopmanszaken bemoeid. Zijn vrouw en dochter (vergel. testament 28-10-1712 voor not. Hellerus) verlieten blijkbaar Amsterdam.

Dit boekje was waarschijnlijk de laatste van de muziekuitgaven, die geheel door Roger moeten zijn verzorgd, maar ook op naam van de Lorme uitkwamen (vergel. 23 en 32).

37 *Memoires de madame la comtesse D*** avant sa retraite. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez J.L. de Lorme, marchand libraire sur le Rockin, prés de la Bourse, à la Liberté. 1597. 4 + 174 + 143 p. 12°.*

K.B. 929 H 29.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Titelplaat met portret gesigneerd ‘Harrewijn fecit’.]

*Memoires de madame la comtesse D*** avant sa retraite. Servant de réponse aux memoires de Mr. St. Evremont. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez J.L. de Lorme, libraire sur le Rockin, prés de la Bourse, à la Liberté. 1598. 6 + 208 p. 12°.*

Bibl. Nat. Y 2 6655.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Titelplaat met portret gesigneerd ‘Harrewijn fecit’. Voorin ‘Catalogue de livres nouveaux qui se trouvent à Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme’.]

Memoires de madame la comtesse D avant sa retraite servant de réponse aux memoires de Mr. St. Evremond. Nouvelle edition. A Amsterdam, chez Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jonge Roelef-steeg. 1711. 284 + 4 p. 12°.***

Br. M. 10662. aa. 24.
[Titelpagina rood-zwart. Mand als vignet. Ongesigneerde titelplaat met portret. Achterin catalogus van nieuwe boeken verkrijgbaar bij M.A. Jordan.]

3-1-1697: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam fait imprimer les Memoires de mad. la comtesse de M. suivant la copie de Paris.' (Gaz.).
18-2-1697: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam a imprimé et vend les Memoires de mad. la comtesse de ***.' (Gaz.).
11-3-1697 verkocht aan de la Feuille 2 exemplaren van dit werk voor 8 st. per stuk.
17-4-1698: 'J.L. de Lorme... imprime aussi les Memoires de mad. la comtesse D... avant sa retraite, servant de reponse aux memoires de M. de St. E. 8.' (Gaz.).
4 en 21-11-1710: 'Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jonge Roelof-steeg à Amsterdam, donne avis au public et aux libraires, qu'ils vient d'imprimer et qu'il vend les Memoires de madame la comtesse D*** in 12°.' (Gaz.).

1717 Du Villard biedt dit werk 12° 1710 te koop aan (cat. Huet).
Brunet biedt dit werk te koop aan voor 3 l. 12 s. (ff 21739, 52).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf. Memoires de madame la comtesse de M***. A Paris, chez Claude Barbin, au Palais, sur le second perron de la Sainte-Chapelle. Avec privilege du Roy. 1697. Tome Premier. 8 + 370 p. 16°. Tome Second. 396 p. 16° (met priv. van 2-8-1696 voor Claude Barbin voor dit werk voor 8 jaar, gereg. 16-11-1696, ach. d'impr. 29-12-1696. Na 'Avertissement' in deel I nieuwe titel: 'La défense des dames ou les memoires de madame la comtesse de *** dans lesquels on verra que tres-souvent il y a beaucoup plus de malheur que de déreglement dans la conduite des femmes.').
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een Lyonse nadruk van 1697 van: Les memoires de la comtesse de *** avant sa retraite etc. Tome Premier. A Lyon, chez Hilaire Baritel, ruë Merciere, à la Constance. 1697. Avec privilege du Roy. Tome second. A Lyon, chez Thomas Amaulry, ruë Merciere, au Mercure Galant. 1697 (Hoewel aangekondigd is het privilege hier niet afgedrukt. De indeling van de pagina's is hetzelfde als van de Parijse druk, het zetsel echter afwijkend. De druk is slordig, de marge klein.).
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een latere Franse druk: Memoires de madame la comtesse de M***. Avant sa retraite. Servant de réponse aux memoires de M. le comte de *** rédigés par monsieur de Saint-Evremond. Nouvelle Edition. 1711. 4 + 32 + 276 p. 16°. (Titelpagina rood-zwart. Voorstelling van godin aan tafel met 3 engelen als vignet gesigneerd 'B. Picart fec. Et. Fessard sculp.' Erboven: 'Preface par Mr. Silvestre'. Na een 'Avertissement' en 'Sommaires des memoires de madame la comtesse de *** avant sa retraite' volgt een nieuwe titel: 'La defense des dames ou les memoires de madame la comtesse de M ***

dans lesquels on verra que tres souvent il y a beaucoup plus de malheur que de déreglement dans la conduite des femmes.' Boven het eerste hoofdstuk een vignet gesigneerd 'Surugue in. E. Fessard sculps.').

Algemeen werd en wordt aangenomen, dat Henriette Julie de Castelnau, getrouwd met Nicolas comte de Murat, de schrijfster van dit werk was. Alleen Depping (Corr. Adm. II 776) twijfelt daaraan, wanneer hij meedeelt hoe zij in 1702 naar het kasteel van Loches wordt verbannen wegens haar onzedelijke levenswijze, niet zoals men vaak meent wegens het publiceren van een pamflet tegen madame de Maintenon. Later werd namelijk gezegd, waarschijnlijk naar aanleiding van de toevoeging in de titel 'après sa retraite', dat zij deze mémoires in ballingschap zou hebben geschreven. Aan dat woord retraite hoeft men echter geen belang te hechten, daar deze herinneringen volkomen fictief waren. Du Bos schreef daarover aan Bayle op 23-9-1696: 'Barbin imprime les Memoires de M. la comtesse de C. Ce sont des avantures imaginaires, mais où les mouvements présents de

Paris sont assez justement décris.' (Gigas I 276). Williams (255) meent dan ook ten onrechte, dat dit een ware geschiedenis is en geen fictie. Du Bos had in het algemeen niet op met de boeken, die Barbin publiceerde. Op 28-5-1686 schreef hij aan Bayle: 'Deffiez vous des livres imprimez chez Barbin; c'est merveille quand il y en a quelqu'un de bon. Autrefois la meilleure pièce de sa boutique estoit sa femme: sed haec prius fuere.' Ook over de Contes des fées van Perrault, later voortgezet door M.C. le Jumel de Barneville, baronne d'Aulnoy, laat hij zich weinig prijzend uit en op 1-3-1697 herhaalt hij nog eens: 'Nostre siècle est devenu bien enfant sur les livres; il lui faut des contes, des fables, des romans et des historietes: Ce sont ceux là qui enrichissent les libraires et que l'on rimprime en Hollande.' (Gigas I 293 en 663).

Dat de Lorme dit werk, een antwoord op een werk, dat hij had nagedrukt, eveneens nadrukte, is te begrijpen (vergel. no. 24).

Waarom de Lorme zijn uitgaaf toeschreef aan de comtesse D. en niet aan de comtesse M., zoals Barbin dat terecht deed, blijkt niet, misschien echter om het feit te onderstrepen, dat het een antwoord was op de mémoires van de Comte D. Dit zaaide verwarring en de Engelse vertaling, die waarschijnlijk dan ook is gemaakt naar de uitgaaf van de Lorme, ging nog verder, want officieel kwam op de druk van 1699 te staan: 'The memoirs of the countess of Dunois; written by herself' etc. Met deze countess of Dunois was de bovengenoemde baronesse d'Aulnoy bedoeld.

De uitgaaf van de Lorme is wel netjes, maar veel goedkoper van uitvoering dan de Parijse uitgaaf. De jaartallen 1597 en 1598 zijn uiteraard een vergissing voor 1697 en 1698. Blijkbaar had de zetter enige moeite met de Romeinse getallen. Mogelijk is, dat de drukker toen reeds Daniel Boulesteys de la Contie was, die bij boeken van 1698 dezelfde vergissing maakte. Dat dit foutieve jaartal opzettelijk werd aangebracht, lijkt onwaarschijnlijk. Het heeft waarschijnlijk mede als gevolg gehad, dat G. Brunet J. Delorme met dit werk, dat hij overigens op 1698 dateert, rangschikt onder de gefingeerde drukkers en boekverkopers, evenals zijn neef Jordan met diens herdruk van 1711. De uitgaaf van de Lorme had blijkbaar veel succes, gezien het verschijnen van een herdruk na één jaar. De herdruk van Marc Antoine Jordan, de Lorme's neef, uit de herfst van 1710, is waarschijnlijk ook wel een onderneming van de Lorme zelf geweest. Verder biedt deze laatste uitgaaf weinig merkwaardigs.

Een andere druk van 1711 van hetzelfde werk stelt ons voor veel problemen. Aanvankelijk was ik geneigd dit voor een doodgewone Franse nadruk te houden, die zonder uitgeversadres verscheen. Het vignet op de titelpagina heeft als opschrift 'Preface par Mr. Silvestre'. Naar mijn mening is het daarom wel zeker, dat dit vignet afkomstig is uit één van de vele drukken van de werken van de Saint-Evremond, waarvoor de bekende medicus Pierre Silvestre (Labrousse 395) de inleiding schreef.

De eerste maal verscheen dit werk in 1705 bij Tonson in Londen in 4^{o}. Een precies overzicht van de verschillende latere uitgaven vindt men in een Avertissement van 23-12-1725 van Desmaizeaux voorin zijn uitgaven van de Oeuvres de monsieur de Saint-Evremond (Amsterdam 1726 en opnieuw 1739).

Aanvankelijk was ik geneigd naar de gravure te zoeken bij een van de uitgaven van vóór 1711. Het waarschijnlijkste leek mij de Franse nadruk van 1706, die met adres van Tonson te Londen verscheen, maar gedrukt was te Rouen, waarschijnlijk in overleg met Pierre Witte te Parijs

(vergel. deel I 93). Een exemplaar daarvan is echter in het British Museum en een onderzoek daar bracht aan het licht, dat dit vignet niet boven de Preface prijkt. Hetzelfde geldt voor de Amsterdamse druk van Pierre Mortier van 1706, aanwezig op de U.B.A. Een druk van 1708, die met adres van Pierre Marteau à Cologne verscheen, kwam ook in aanmerking. Desmaizeaux neemt aan, dat deze te Utrecht werd gedrukt; Marchand vertelt echter, dat het een uitgaaf van Roger was (Bayle Lettres 1714, 755-756). Dat laatste zal wel juist zijn, daar de Lorme - zoals uit zijn correspondentieboek blijkt - zeer geinteresseerd was in de verkoop van deze editie en toestemming van Bignon wist te verkrijgen tot invoer van 100 exemplaren in Frankrijk. Ik vond daarvan geen exemplaar en kon dus niet controleren, of hier de bewuste gravure voorkwam. Ook van een Parijse uitgaaf van 1711 vond ik geen exemplaar van deel I. Een nieuwe Londense uitgaaf van 1709 is in 4^{o} en komt daarom niet in aanmerking.

Er zijn echter twee aanwijzingen, dat deze uitgaaf met het jaartal 1711 in feite uit een veel later jaar dateert. In Picart's oeuvre-catalogus vindt men alleen de vignetten, die hij in 1725 voor de Amsterdamse uitgaaf van de werken van de Saint-Evremond maakte, vermeld, geen eerdere. Bovendien is de bekende graveur Etienne Fessard pas in 1714 geboren en is het - tenzij wij met een onbekende naamgenoot te doen hebben - waarschijnlijk, dat deze gravure van veel later tijd dan 1711 is en dus ver buiten de door mij behandelde periode valt. Ik ging daarom ook niet meer na voor welke druk van de Saint-Evremond deze wel gediend kon hebben. Misschien was het voor een druk van 1740, die in Frankrijk uitkwam.

Waarom men exemplaren van het jaartal 1711 voorzag - antidatering was uiteraard niet gebruikelijk in de boekhandel - kan ik niet verklaren. Ik vertelde dit alles zo uitvoerig, omdat het mij heel wat hoofdbrekens kostte, voordat ik uitvond hoe de vork in de steel zat, en aanvankelijk de adresloze uitgaaf van 1711 voor de druk van Jordan hield.

38 *Manifeste du dernier roi Jaques II avec la reponse, où on fait voir evidemment la foiblesse et l'invalidité de ces raisons. Traduit de l'Anglois. Suivant la copie a Londres, chez Richard Baldwin, proche les Armes d'Oxford, dans la ruë de Warwick. 1697. 79 p. 12^{o}.*

Bibl. Nat. Ne 1677, K.B. Knuttel 14282.

[Titelpagina zwart. Sfeer als vignet.]

> **4-3-1697:** 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam, a imprimé suivant la copie de Londres le Memoire sommaire concernant le rétablissement du Roi Jaques, avec les remarques sur ce manifeste.' (Gaz.).
> **5-3-1697:** 'J.L. de Lorme libraire sur le Rockin prés de la Bourse à imprimé suivant la copie de Londres le Manifeste de Jaques II avec la reponse.' (A.C.).
> De K.B. en het Br. M. bezitten exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf in het Engels: The late King James's manifesto answer'd paragraph by paragraph. Wherein the weakness of his reasons is plainly demonstrated. London: Printed, and are to be sold by Richard Baldwin, near the Oxford-Arms in Warwick Lane. 1697.63 p. 4^{o}. Er moet echter ook een

uitgaaf in het Frans, gedrukt te Londen bestaan hebben, waarvan ik geen exemplaar vond: Le manifeste dejaques II. Avec la réponse dans laquelle on fait voir clairement, à chaque article, la foiblesse de ses raisons. A Londres, 1697. in 12^{o} pages 47 (Bayle O.D. IV, 733).

In 1697 richtte Jacobus II drie manifesten, achtereenvolgens tot de ‘Princes confédérez catholiques’, tot de ‘Princes confédérez protestants’ en tot ‘tous les Rois, Princes et Potentats de l'Europe’, die werden uitgegeven en waarop antwoorden en soms nog nadere antwoorden verschenen, in allerlei talen. Dikwijls worden de drie manifesten en ook de antwoorden erop door elkaar gehaald, mede omdat in de titel niet steeds stond aangegeven, welk van de manifesten bedoeld was. De cat. van het Br. M. en Knuttel geven een groot aantal pamfletten; bij bestudering blijken zij echter verre van compleet te zijn.

Van het eerste manifest in zijn oorspronkelijke vorm, dus zonder antwoord, zijn alleen exemplaren in het Hollands aanwezig, gedrukt in Amsterdam en in 's Gravenhage (Knuttel 14279 en 14278). Het eerstgenoemde was volgens de titel uit het Frans vertaald, het tweede volgens de catalogus van het Br. M. uit het Engels. De drukker van het eerstgenoemde plaatste de volgende advertentie in de Amsterdamse courant op 2-3-1697: ‘Tot Amsterdam bij Johannes Broers op de Beurssluis is gedrukt en werd uytgegeven in 't Fransch, en staet ten eersten ook uyt te komen in 't Nederduits Manifeste ou memoire sommaire, contenant les raisons, qui doivent obliger les Princes Confederez catoliques de contribuer au retablissement de Sa Majesté Bretanicque Jaques le Second. De wederlegginge die gemaekt wert in Engeland door de heer bisschop van Salsburry Gilbert Burnet sal met den eersten daerbij gedrukt worden.’

De Engelsman - Burnet of een ander -, die dit manifest, stellig oorspronkelijk in het Frans, beantwoordde, moest het dus ook vertalen, wat uit zijn voorrede blijkt: ‘I have therefore faithfully translated it, and made some modest observations thereupon.’ Waarschijnlijk is deze uitgaaf direct al in Londen in het Frans vertaald en verschenen. Daar ik van deze uitgaaf alleen de titel (zie boven) ken en geen exemplaar vond, was het niet mogelijk de beide Franse uitgaven te vergelijken. Ik neem echter aan, dat het twee van elkaar onafhankelijke vertalingen van hetzelfde Engelse origineel geldt, daar de Amsterdamse uitgever niet de tijd zal hebben gehad te wachten op het verschijnen van de Londense uitgaaf in het Frans. Dit zag ik echter onder enig voorbehoud, daar niet geheel ondenkbaar is, dat de uitgaven in het Engels en Frans te Londen ongeveer tegelijk verschenen. Bayle schreef 7-3-1697: ‘On vient de m'apporter le Manifeste du Roi Jaques, avec une réponse qu'on y a faite. Le tout est imprimé ensemble, c'est-à-dire un morceau du factum, et puis la réponse. Je n'ai pas eu le tems de le lire.’ (O.D. IV, 733). Gezien de datum en de beschrijving is dit stellig de onder dit nummer aangehaalde uitgaaf, die de Lorme vlak tevoren het licht had doen zien. Ik moet daarbij echter een voorbehoud maken. In een noot wordt daarbij weer een andere uitgaaf genoemd, waarvan ik geen exemplaar vond: Manifeste, ou memoire sommaire contenant les raisons qui doivent obliger les Princes confédérez catholiques, de contribuer au rétablissement de S.M.B. Jacques Second, avec des remarques. Amsterdam 1697. in 12^{o} (O.D. IV 733). Deze titel lijkt verbazend veel op de titel van Broers, maar ook op die van de advertentie van de Lorme in de gazette d'Amsterdam, echter veel minder op de titel van diens advertentie in de Amsterdamse courant. Zolang geen exemplaar van dit Manifeste ou memoire beschikbaar is, blijft het gissen, wat de verhouding tussen beide was.

Het heeft geen zin om hier nog alle verdere uitgaven betreffende deze zaak te bespreken, daar niet blijkt dat de Lorme daar nog enig deel in had. Alleen wil ik hier even noemen een uitgaaf van

Meindert Uytwerf te 's Gravenhage van 1697: Réponse au manifeste adressé par le Roy Jaques II aux princes confederez catholiques. De inhoud hiervan wijkt volkomen af van die van het hier behandelde pamflet en niets wijst er dan ook op, dat dit een vertaling uit het Engels is.

39 *Histoire des dietes de Pologne, pour les elections des rois. Par M. de la Bizardiere. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez J.L. de Lorme, marchand libraire, sur le Rockin, prés de la Bourse. 1697. 4 + 180 p. 12°.*

K.B. 276 G 15.
[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet.]

25-3-1697: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam près de la Bourse imprime suivant la copie de Paris l'Histoire des Dietes de Pologne pour les elections des rois par mr. de la Bisardiere.' (Gaz.).
18-4-1697 gedrukt en te koop idem (Gaz. en A.C.).
22-4-1697 verkocht aan de la Feuille voor 4½ st.

1721 Du Villard biedt dit werk 12° te koop aan (cat. Boursault).
Cl. Jombert biedt dit werk te koop aan voor 1 l. 15 s. (ff 21739, 52).
De B.N. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois. Par M. de la Bizardiere. A Paris, chez Jean Jombert, prés des Augustins, à l'Image Nôtre-Dame.
1697. Avec privilege du Roy. 4 + 253 p. 12° (met priv. van 28-12-1696 voor Jean Jombert voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 16-1-1697, met vermelding dat Jombert volgens het accoord tussen hen beiden de libraire Thomas Moëtte daarin deel heeft gegeven, ach. d'impr. 11-3-1697).
1-4-1697 bespreking van de Parijse uitgaaf in de Journal des sçavans (p. 232).

M.D. de la Bizardière was een bekend schrijver. Het vervolg op dit werk, Histoire de la scission ou division arrivée en Pologne le 27 juin 1697, dat ook door Jombert werd uitgegeven, werd 18-9-1699 gesupprimeerd, zoals blijkt uit een brief van Pontchartrain aan Argenson van 10-8-1699 (Corr. Adm. II 729). Als reden hiervan werd opgegeven: 'Traite avec trop de licence une matiere d'etat aussy importante etc.' (ff 21745. 1 etc.). Volgens een mededeling in de Nouv. de la rep. des lettres van okt. 1699 was deze 'matiere d'etat' de koningin van Polen (p. 478). Het werk was toen echter al nagedrukt door de erven van Anthony Schelte.

In de Amsterdamse courant van 31-12-1699 adverteerde Andries van Damme, boekverkoper op het Rokin, de verkoop van de Hollandse vertaling hiervan.

40 *Conference de Diodore et de Theotime sur les Entretiens de Cleandre et d'Eudoxe, qui servent de nouvelle réponse aux lettres provinciales. A Paris, chez J. Louis de Lorme. 1697. 31 p. 12°.*

Parijs Bibl. Mazarine.

[Titelpagina zwart. Sterretjes als vignet.]

1697 of 1698 in beslag genomen 12 exemplaren van dit werk in een pakket, geadresseerd aan Jean Boudot, met de aantekening: ‘le nom est supposé’ (ff 21743, 28).
11-3-1704 werd dit werk op de pauselijke index geplaatst.

De Jesuiet Gabriel Daniel publiceerde in 1694 zijn geruchtmakende geschrift tegen de Lettres provinciales van Pascal. Ik laat hier over deze zaak passages uit brieven van Bayle en Quesnel volgen, daar beide veel wetenswaardigs omtrent de boekhandel bevatten. Op 26-8-1694 schreef Bayle aan Minutoli: ‘La Réponse aux provinciales, par le P. Daniel, Jésuite a disparue quasi avant que de paroître. Elle ne coûtoit que 50 sols, et l'on dit qu'on a offert d'en rendre un Louis d'or de 14 francs à tous ceux qui l'avoient achetée, s'ils vouloient la rendre. On croit qu'on n'a pas voulu la laisser paroître choquante comme elle est pour Mr. Nicole.’ (O.D. IV 707, vergel. ook Hist. des ouvr. des savants aug. en nov. 1694 p. 546 en 113). De uitgever van Bayle's werken voegde in een noot hieraan toe, dat de werkelijke reden was, dat de aartsbisschop van Parijs, François de Harlay, vreesde dat de animositeit tussen Jesuieten en Jansenisten door deze publicatie zou aanwakkeren en daarom adviseerde de verkoop van het boek stop te zetten. Quesnel schreef op 24-12-1694 aan Du Vaucel, dat Père de la Chaise dit boek, waarover hij (Quesnel) ongeveer zes maanden eerder al had geschreven, had laten supprimeren. Na een beschouwing over de inhoud besloot hij: ‘Ce livre est très rare, ayant été supprimé, mais on le lâche un peu davantage, et ils ne se tiendront pas en repos qu'ils l'aient fait passer en Hollande pour l'y publier. Ils donneront sous main toute l'impression à leurs amis, et celui qui l'a fait supprimer croira avoir assez fait.’ (Quesnel I 332). Inderdaad is het boek vele malen nagedrukt, met als adressen Keulen, Amsterdam, Brussel, Rouen en Delft. Een nauwkeurige opgaaf daarvan vindt men bij Sommervogel (II 1797). Alleen de Brusselse uitgever Eugene Henry Fricx en de Delftse uitgever Hendrik van Rhijn bestonden werkelijk; de andere uitgaven staan op naam van gefingeerde uitgevers.

Bij Sommervogel (II 1799 en 1802) vindt men tevens een opgaaf van de verschillende antwoorden, die het werk van Daniel heeft uitgelokt. O.a. noemt hij de uitgaaf op naam van de Lorme. Daaraan voegt hij toe: ‘D'après Dom Tassin, cet ouvrage est de Gabriel Gerberon (Hauréau: Hist. Litt. du Maine IV p. 97)’.

Ook Willaert schrijft dit werkje toe aan Gabriel Gerberon (1628-1711), waarschijnlijk op grond van de mededeling bij Sommervogel. Gerberon, een Benedictijn van St. Maur, week als jansenist aanvankelijk naar Holland, in 1690 naar Brussel uit en zat sedert 1707 in Frankrijk opgesloten. Hij was een van de vruchtbaarste schrijvers onder de volgelingen van Port-Royal. In 1700 gaf de Lorme een driedelig werk van hem uit (vergel. no. 61). Reeds in 1698 stond de Lorme in contact met de bovengenoemde Eug. Henri Fricx, de uitgever van de partij van Port-Royal te Brussel. Het is dan ook volstrekt niet zo onaannemelijk, dat de Lorme deze kleine brochure van Gerberon heeft gedrukt. Willaert noemt nog een ander exemplaar van deze brochure (nr. 6033), dat het adres Amsterdam droeg. Het bevond zich op de bibliotheek in Tournai of Doornik, die in de afgelopen oorlog werd verwoest. Vergelijking van de beide exemplaren is daarom niet mogelijk. Het kunnen identieke exemplaren met een verschillende titelpagina zijn geweest, maar ook is mogelijk dat de één een nadruk van de ander was, waarschijnlijk dan de druk met het Parijse adres van die met het Amsterdamse adres.

Opmerkelijk is, dat de exemplaren zich bevonden in een pakket, dat geadresseerd was aan Boudot, van wie bekend is, dat hij in ieder geval kort daarna de zaken van de Lorme in Parijs behartigde. Alles samengenomen lijkt het mij dan ook waarschijnlijk, dat de Lorme op een of andere wijze iets met een van deze beide uitgaven had te maken.

Vermeldenswaard is tenslotte, dat de Bibl. Mazarine als tegenhanger van dit geschrift de volgende uitgaaf van het werk van Daniel bezit: Réponse aux lettres provinciales de L. de Montalte. Ou entretiens de Cleandre et d'Eudoxe. A Amsterdam, chez Donato Donati. 1697. 4 + 414 p. 12^{o}. Deze uitgaaf heeft net als de uitgaaf op naam van de Lorme een zwarte titelpagina, maar vertoont verder ook al net als deze alle kenmerken van een Hollandse druk.

41 *Critique historique, politique, morale, economique, et comique, sur les lotteries, anciennes, et modernes, spirituelles, et temporelles des etats, et des eglises. Par monsieur Leti. Avec des considerations sur l'ouvrage et sur l'auteur. Tome Premier. A Amsterdam, chez les amis de l'auteur. 1697. 54 + 324 p. 12^{o}.*

Idem. Tome Second. 22 + 342 + 108 p. 12^{o}.

U.B.A. 1820 H 10.

[Titelpagina's zwart. Ossekop met omlijsting als vignet van deel I, bloemen als vignet van deel II. Ongesigneerde titelplaten in deel I, voorstellende Leti in monniksgewaad en Leti, uit zijn achterwerk boeken voortbrengende, met toelichtende tekst.]

25-8-1699 exemplaar van dit werk gesupprimeerd (ff 21930, 15vo).

1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 2 vol. 1697 te koop aan (cat. Boursault).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Critique historique, politique, morale, economique et comique, sur les lotteries anciennes et modernes, spirituelles et temporelles, des états et des églises. Traduit de l'italien de monsieur Leti. Enrichi de figures. A Amsterdam, chez Theodore Boeteman. 1697. Tome Premier. 46 + 408 p. 12^{o}. Tome Second 22 + 448 p. 12^{o} (Titelpagina's rood-zwart. Titelplaat gesigneerd ‘A. de Winter in. et fec.’, verder ongesigneerde platen).

Prosper Marchand heeft in de uitgaaf van de brieven van Bayle (Lettres 1714 p. 586) medegedeeld, dat de bovengenoemde ‘amis de l'auteur’ Mortier en de Lorme waren. Hij stond met beide uitvers in nauw contact. Er is dan ook geen reden aan zijn mededeling te twijfelen, temeer daar deze bevestigd wordt door de oeuvre-catalogus van Picart, waarover ik nog nader zal vertellen. De gegevens van Marchand werden overgenomen door J.G. de Chaufepié in zijn Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplement ou de continuation au dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle, III (1753), in zijn artikel betreffende Gregorio Leti (p. 62), later door Paquot en tenslotte door van der Aa, zonder vermelding echter van de naam der uitgevers. Langzamerhand slopen er enige onjuistheden in het verhaal, die Luigi Fassò (Avventurieri della penna del seicento, Firenze 1923) en

Erich Haase (‘Gregorio Leti und seine Critica delle lotterie’, Romanische Forschungen 1956, Band 68, 346-376), die beiden uitvoerig op dit boek ingaan, enkele

malen op een dwaalspoor hebben gebracht. Ik zal het verhaal aan de hand van de gegevens van Marchand daarom nog eens in het kort vertellen.

De Waalse kerk van Amsterdam had in 1695 met toestemming van het stadsbestuur een grote loterij op touw gezet, waarop nogal wat kritiek was gekomen. Dit nam Gregorio Leti (1630-1710), de Italiaanse veelschrijver en stadshistoricus van Amsterdam, als uitgangspunt om daaraan uitvoerige beschouwingen over allerlei onderwerpen vast te knopen en op vele personen en instellingen kritiek uit te oefenen. Vermoedelijk wel op eigen kosten heeft hij zijn boek in 1697 bij de drukker Boeteman uitgegeven. Ditmaal deed hij dat in tegenstelling tot zijn andere werken, die alle in het Italiaans verschenen, in het Frans. Gezien het onderwerp laat zich dat echter wel verklaren. De Chaufepié spreekt in zijn bericht, dat verder geheel aan Marchand is ontleend, over een Italiaanse uitgaaf. Stellig is hij misleid door de titel van de uitgaaf van Boeteman, die op zich zelf echter niet hoeft te zeggen dat er een Italiaanse druk bestond. Sedertdien heeft men tevergeefs gezocht naar een exemplaar van deze zogenaamde Italiaanse uitgaaf, waarvan zelfs de titel niet bekend is. Bronnen uit de tijd zelf maken wel duidelijk, dat het zoeken tevergeefs moet blijven. In de lijst van Leti's publicaties, afgedrukt achter de Raguagli van 1699, wordt dit werk als enige met een Franse titel genoemd. Uit zijn nog te noemen Lettere, die in 1700 en 1701 bij George Gallet te Amsterdam het licht zagen, blijkt hetzelfde: De eerste elf brieven van deel II betreffen de Critique en daar hoort men Italianen klagen, dat zij het werk in het Frans moeten lezen (p. 32), waardoor het veel verliest. Leti's schoonzoon le Clerc vermeldt in zijn artikel over zijn schoonvader in de Dictionnaire de Moreri eveneens alleen de Franse uitgaaf.

In het voorjaar van 1697 verscheen dus de Critique voor de eerste maal en er ontstond een geweldige opwinding over. Leti zelf deelt ons het resultaat daarvan mede in zijn Raguagli historici et politici delle virtu, e massime necessarie alla conservatione delli stati, con infiniti esempii, dat in 1699 bij Boeteman verscheen. Ik citeer hier het verhaal, waarnaar men tot nog toe vergeefs zocht, uit de Hollandse vertaling van F. Hertogh R.G., Kort begrip der helden-deugden ofte historische en staat-kundige verhandeling van de daden en maximen, die tot voortplanting en conservatie van alle staten, en landen noodsakelijk zijn (p. 375-376): ‘Men behoort de geestelijkheid niets van het geestelijke te benemen; en daarom moeten zij sig van het wereldlijke zo veel te meer onthouden. Siet hier een exempel, van welkers verhaal ik mij, op dese materie, niet en kan dispenseren. Op sekeren tijd als de heer Johan Hudde, hoog-verdienend burger van zijn vaderland, en die de volmaaktheid van die helden-deughd, die van suiverheid van het gemoed der Hollanders in 't algemeen zo eigen is, in den hoogsten top besit; hier in bestaande, dat zij een yder tragten dienst te doen, en dit niet kunnende verrigten, of het niet dienstig oordelende (sig egter althoos onthouden) selfs hare vijanden te benadeelen; eens seg ik, als deze heer regerend burgermeester, en opsiender der kerkelijke saken was, quamen eenige hoofden der Franse gemeente hem besoeken, hem een seer lange lijst van remarques, op een van mijne werken verthoonende. Deze grote *Cato*, die de *liefde* tot zijn *vaderland* (die geen tweespalt kan dulden) zo volmaaktelijk besit, hare klagten seer sagtsinniglijk en met een uitstekende bedaardheid, hebbende verstaan, gaf hun eindelijk dit seer wijs antwoord; *al sagjes; laat ons de saken niet verwerren; dat een yder bij zijn regt blijve*, *gij segt*, *dat Leti*, *en particulieren*, *en het publijk*, *en de kerk heeft benadeelt: wat de particulieren aangaat*, *dat die haarre*

cours tot de justitie nemen, *en hun sal regt geschieden: zo hij het publijk te na is geweest*, *dat raakt ons*, *en wij weten wat ons daar omtrent te doen staat: maar zo hij tegens de kerk heeft misdaan*, *dan is 't u beurt de mislagen na-te-sien: en nergens anders hebt gij u mee te bemoeijen. Maar je behoort te considereren dat de kerk de moeder is der liefde tot ons eve-naaste; en insonderheid*, *daar je met een man van zo hoge jaren te doen hebt*.'

Men verwarre deze klacht niet met een andere, die al vóór 1690 tegen Leti moet zijn ingebracht naar aanleiding van een ander zijner geschriften. Daar antwoordde de betrokken burgemeester: 'Wij leven in een vrij land; hij heeft tegen U geschreven, welnu schrijft U tegen hem.' (Vergel. E. Morpurgo, Leti en Nederland, in Neophilologus XXXV, 199). Wanneer het gesprek met burgemeester Hudde, die o.a. van februari 1696 tot februari 1698 deze functie bekleedde, plaats had, blijkt niet. Persoonlijk zou ik geneigd zijn het te stellen vóór 28 juli 1697, op welke dag de zaak in de Waalse kerkeraad werd gebracht. Een uitvoerig verslag daarvan geeft Haasse. Op 31 juli viel daar het besluit hem te censureren en van het avondmaal uit te sluiten. Op 3 augustus tekende Leti echter een door de kerkeraad opgestelde verklaring, waarmee de censuur verviel.

Het stadsbestuur vond de zaak, zoals uit de woorden van Hudde te zien was, niet belangrijk genoeg en ondernam dan ook niets tegen de schrijver. Mede uit dank daarvoor publiceerde Leti in 1699 de bovengenoemde Raguagli, een lofzang op de Republiek en Amsterdam.

De particulieren, die zich beledigd achtten, hebben niet de weg van een officiële aanklacht bij de schout ingeslagen. Gezien de houding van het stadsbestuur zou die weinig kans van slagen hebben gehad. Zij hebben net als Leti naar de pen gegrepen.

Dat waren de stamgasten van het café Gascon, die er in de Critique flink van langs hadden gekregen. Van hun kant kwam een pamflet, waarvan ik geen exemplaar vond: L'horoscope de Grég. Leti, moine défroqué, ou jugement du Café-Gascon porté contre la Critique sur les loteries. Pet. in 12, front. satirique. Amsterdam 1697: Claud. 8e série, no. 17822 (Revue d'histoire litt. XXIII 593). Uit de titel zou men opmaken, dat het soortgelijke afbeeldingen had als het aan het hoofd van dit nummer genoemde boek.

Verder zagen al spoedig na de verschijning van de Critique de Considérations sur la critique des lotteries de Mr. Leti het licht. Leti en ook zijn schoonzoon le Clerc verdachten Bayle daarvan de schrijver te zijn, die dat echter ten enenmale ontkende. Uit zijn correspondentie krijgt men daardoor veel over deze zaak te horen.

Op 29-8-1697 schreef Bayle al aan Du Bos: 'On ne peut pas mieux juger que vous faites du verbiage de Mr. Leti. Vous le verrez plus qu'ailleurs dans sa Critique des loteries, ouvrage qui lui a fait de grosses affaires et dont il n'est sortie qu'en s'humiliant dans l'assemblée des ministres et anciens de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam. Il a publié une lettre d'une feuille pour se disculper. On la croit de la façon de Mr. le Clerc son gendre. Je vous l'enverrois, si elle n'étoit trop épaisse pour la poste.' (Gigas I 108).

Uit brieven van Bayle van 30-9-1697 aan le Clerc en van 6-10-1697 aan Pierre Régis (Lettres 1714 p. 584-593) kunnen wij de kwestie, die ontstond tussen Bayle en Leti, enigszins reconstrueren. Bayle had bij Leers Pierre Régis, die ook voor de Rotterdamse uitgever placht te werken (Lettres 1714, XXXI), ontmoet en hem o.a. gevraagd zijn gevoelens van vriendschap en hoogachting aan Leti

en le Clerc over te brengen. Enkele dagen daarna had Leti aan Bayle een exemplaar van zijn Critique toegezonden, die dit geschenk met een hartelijk dankschrijven had beantwoord. Vlak daarop waren de Considérations verschenen. Zowel Leti als le Clerc meende, dat dit anonyme schrijven alleen uit de pen van Bayle kon zijn voortgekomen. Dit kwam Bayle ter ore en direct schreef hij Leti om zijn onschuld te betuigen. Leti gaf geen antwoord en kort daarna hoorde Leers bij een bezoek aan den Haag, dat Leti Bayle nog steeds voor de auteur en Leers en Desbordes voor de uitgevers van de Considérations hield. Daarop vatte Bayle nogmaals zijn pen om de beschuldiging te weerleggen, ditmaals in het bovengenoemd schrijven aan le Clerc: Leers was zelfs bereid om voor het gerecht een eed af te leggen, dat hij de Considérations nog nooit onder ogen had gehad. Leti schreef vervolgens aan Leers en le Clerc aan Bayle en deze beiden verklaarden daarop geloof te hechten aan de woorden van Bayle. Het schrijven van le Clerc, gedateerd 2-10-1697, is bewaard (U.B.A.). Het geeft een uiteenzetting van de redenen, waarom hij Bayle voor de auteur heeft gehouden, en eindigt: ‘Mr. Leti a differé de vous ecrire jusqu'à ce qu'il vous puisse envoier une petite piece qu'il a sous la presse, contre l'auteur du libelle, où il est repoussé un peu vigoureusement, mais d'une manière à ne faire tort qu'au coupable quel qu'il soit.’

De langste brief over deze zaak schreef Bayle aan Pierre Régis, die indirect ook in de zaak was gemoeid, zoals wij boven zagen. Bayle verzocht hem de zaak nog eens ter sprake te brengen bij Leti en le Clerc: Nog altijd had hij geen exemplaar van de Considérations te pakken kunnen krijgen, daar hij noch erin geslaagd was ze te kopen, noch ze te lenen. Wel had hij uit Amsterdam gehoord, dat daar thans de naam van de auteur bekend was. Het was een jongeman van ongeveer 25 jaar oud, die hem geïmiteerd moest hebben. Ook had hij gehoord, dat Leti een bundel met brieven, die hij in de loop der tijden had ontvangen, liet drukken, maar hij had het vertrouwen, dat Leti daarin niet zijn brief over de Critique zou opnemen.

Desmaizeaux vertelt, dat Leti en le Clerc overtuigd bleven van het auteurschap van Bayle (Dibon 135-136, waar men m.i. ten onrechte aanneemt, dat Bayle Leti bij Leers ontmoette en niet Régis) en dat de verstandhouding tussen Bayle en le Clerc, die nooit goed was geweest, sedertdien nog slechter werd. Marchand huldigde in zijn noten bij de uitgaaf van de Lettres dezelfde opinie, misschien daartoe geïnspireerd door le Clerc, en hij eindigde: ‘Quelquefois, à force de se justifier, on s'accuse; et je ne sçai si Mr. Bayle ne seroit point ici dan le cas. C'est ce que je laisse à décider au lecteur, et à ceux qui peuvent connoitre mieux que moi le génie de Mr. Bayle.’ Persoonlijk zou ik, die het ‘génie’ van Bayle echter weinig kent, wel geneigd zijn geloof te hechten aan zijn woorden en ook Masson in zijn Histoire critique de la rep. des lettres VII (1714) p. 284-292 weerlegt de mening van Marchand.

De uitgaaf van de bundel brieven van Leti, hierboven genoemd, is op het allerlaatst stopgezet en pas in 1700 zou zij verschijnen, zonder de inleiding, waarin Leti de Considérations weerlegde. De schrijver van de Considérations kreeg echter een exemplaar van deze inleiding in handen, waarin Bayle hem o.a. uitmaakte voor ‘adorateur de la France, et ennemi de Sa Majesté Britannique’. Op zijn beurt antwoordde hij weer in een brochure, Refléxions sur la derniere préface de Mr. Leti en forme de réponse aux Considérations sur la critique des lotteries. Daar ontpopte de schrijver zich als Pierre Ricotier, theologisch student in Franeker. In een schrijven van 9-12-1697 aan een

onbekende geeft Bayle hierover zijn opinie: ‘Le livre de Mr. Leti sur les lotteries a donné lieu à plusieurs ecrits. Un anonime a publié des Considérations sur cet ouvrage, qui furent fort estimées. Mr. Leti aiant écrit depuis peu une Préface contre ces Considerations, l'anonime vient de la réfuter, et déclare, à la fin de son ecrit, qu'il s'appelle Pierre Ricotier. C'est un proposant François, qui n'a pas encore vint-cinq ans. Il a beaucoup de feu, et l'on a été surpris que son coup-d'essai ait été une pièce si forte et si bien tournée.’ (Lettres 1714 p. 609).

Marchand meende in 1714, mede op grond van het feit, dat van Ricotier, die toen predikant te Menin was, nooit meer iets het licht had gezien, dat hij slechts een stroman was. Blijkens de gegevens van Haag publiceerde hij echter in later jaren nog enige betrekkelijk kleine werken.

De korte brochures, die gewisseld werden tussen de beide partijen, werden kennelijk in uiterst kleine oplaag gedrukt, wat ook blijkt uit de mededeling van Bayle, dat hij geen exemplaar kon bemachtigen. Noch van de brief van Leti van één vel druks, noch van de Considérations, noch van de gesupprimeerde Préface, noch van de Réflexions kon ik een exemplaar vinden, evenmin als Fassò en Haase daarin slaagden. Misschien komt nog eens een bundel stukken over deze zaak te voorschijn, waarin alle brochures bewaard zijn. Dan zal het waarschijnlijk mogelijk zijn enig nader licht over de zaak te doen schijnen. Voorlopig kennen wij alleen de inhoud van de Considérations door de heruitgaaf achter de Critique, die de ‘Amis de l'auteur’ nog in 1697 brachten.

Pierre Mortier had in de Critique het een en ander te horen gekregen over de winsten, die hij maakte bij de verkoop der trekkingslijsten van de loterij. Het is dan ook te begrijpen, dat hem een heruitgaaf van de Critique, die stellig goed zal verkocht zijn, met enige sarcastische toevoegingen, wel zinde. Tezamen met de Lorme volvoerde hij het plan. Bernard Picart, die in deze tijd in Amsterdam vertoefde en speciaal voor Mortier en de Lorme werkte, maakte twee illustraties ervoor. Uiteraard signeerde hij ze niet en ook zoekt men ze vergeefs op zijn oeuvre-catalogus, die vele jaren later werd gedrukt. In een geschreven exemplaar, dat op het Rijksmuseum berust, vindt men ze echter onder no. 561 en 562: ‘Titre et portrait pour la Critique des lotteries de Leti’. Marchand deelt daarover in een van zijn noten het volgende mee: ‘Quoiqu'il en soit, ces Considérations ont été réimprimées une seconde fois, à la fin de la Critique des lotteries même, dont Mortier et de Lorme, libraires à Amsterdam, firent faire en 1697, sous le nom des Amis de l'auteur, une nouvelle édition, en deux volumes in 12; où pour faire piece à Mr. Leti, l'un mit une titre-planche et un portrait fort satiriques et fort injurieux; et l'autre, un sonnet en 4 vers, et de misérables notes Wallones, si brutales et si emportées, qu'on ne les regardera jamais que comme de véritables injures de crocheteur.’ Men zou uit de tekst kunnen afleiden, dat de tekst bij de platen, waarover Marchand zich zo vernietigend uitlaat en waar inderdaad geen blad voor de mond werd genomen, afkomstig is van de Lorme. De toevoegingen bestonden verder niet alleen uit de reeds vaak genoemde Considérations van 108 pagina's, maar ook uit allerlei korte noten, vooral bij de verschillende inleidende woorden van Leti, en tenslotte geheel vooraan een nieuw voorwoord van de ‘Amis de l'auteur’. Dat waren de boekverkopers, die het in de Critique zeer speciaal te ontgelden hadden gehad. Hier verklaarden zij, dat zij, hoewel zij door een persoon als Leti liever werden gelaakt dan geprezen, toch gemeend hadden met deze uitgaaf te moeten komen, daar velen Leti niet kenden en misschien nog geloof aan zijn woorden zouden hechten.

Dit voorwoord, waarin ook de gang van zaken bij de Waalse kerkeraad wordt verhaald, moet dateren van na 3 augustus 1697. Wanneer de uitgaaf precies verscheen, kan ik niet zeggen. De beide uitgevers hoedden zich wel het boek te adverteren of op andere wijze er bekendheid aan te geven, waardoor had kunnen uitkomen, dat zij zich verborgen achter de ‘Amis de l'auteur’. Het feit echter, dat Bayle in oktober nog kon schrijven, dat hij overal tevergeefs een exemplaar van de Considérations trachtte te bemachtigen, wijst erop, dat toen deze uitgaaf nog niet het licht had gezien. Aan de andere kant hadden Mortier en de Lorme allicht ook de Réflexions opgenomen, indien zij met hun uitgaaf na het verschijnen van die brochure waren gekomen.

Men zou haast denken, dat het geheim van deze ‘Amis de l'auteur’ goed bewaard bleef. Twee jaar later zien wij althans een nauwe relatie ontstaan tussen de Lorme en le Clerc. Nu dacht deze laatste in zijn hart wel weinig gunstig over zijn schoonvader en schreef o.a. aan Locke op 8-2-1701 over diens ‘mauvaise conduite et bizarrerie incurable’ (Bonno), maar in het openbaar nam hij toch steeds diens partij. Het zou dan ook wel haast ondenkbaar zijn, dat hij een van de boekverkopers, die zijn schoonvader zo hadden beledigd door deze uitgaaf, bewust inschakelde bij de veiling van diens bibliotheek na diens overlijden.

Tenslotte wil ik hier als bijlage een aantal bijzonderheden laten volgen, die Leti vooral in zijn bovengenoemde maar ook in een enkele andere publicatie over de boekverkopers gaf. Wil men meer over Leti zelf en vooral over zijn Amsterdamse tijd weten, dan raadplege men de dissertatie van C.L. Thijsse-Schoute: Nicolaas Jarichides Wieringa, een zeventiende-eeuws vertaler van Boccalini, Rabelais, Barclai, Leti e.a., bevattende ook een onderzoek naar de vermaardheid dier schrijvers in Nederland. (Assen 1939).

Bijlage

Leti, die door de aard van zijn werk veel met boekverkopers en drukkers in aanraking kwam en de toestanden in de verschillende landen goed kende, gaf in zijn Teatro Belgico II (Amsterdam 1690), 414-416, een uiteenzetting over de boekhandel van Amsterdam, die hij als de bloeiendste van de gehele wereld ziet. Na een korte beschouwing over het gilde en over de drukkerij van de Blaeu's (met een groot aantal ervaren arbeiders en 10 persen, waarop o.a. de drukken met rode letters, die de Rooms-Katholieken zo hoog achten, uitkomen) gaat hij over tot de kaarten, geografische werken en atlassen, die in groot en klein formaat in Amsterdam worden gedrukt. Twee namen noemt hij op dit terrein, die van de zeer voorkomende Nicolaas Visscher en van With (=Frederik de Wit), een Rooms-Katholiek, die een belangrijke handel in kaarten en platen drijft.

Amsterdam telt volgens zijn zeggen een oneindig aantal boekverkopers, maar behalve ongeveer een dozijn hebben allen slechts kleine zaken. Ook zijn er veel drukkers. Kwesties tussen hen tracht men vriendschappelijk op te lossen door bemiddeling van het gilde. Wanneer dat niet lukt, neemt men zijn toevlucht tot de justitie. De duurte van het papier en de hoogte van de belastingen maken de drukken duur. Toch verkoopt men ze goedkoop en wel omdat de boekverkopers zich tevreden stellen met een betrekkelijk geringe winst en snel verkopen. Voorheen gaf men alleen Hollandse en

Latijnse werken uit en vrijwel geen werken in andere talen, maar sedert enige tijd komt een stroom van Franse boeken van de persen. Leti's boeken zijn vrijwel de enige, die hier in het Italiaans uitkomen. Ook vindt men in Amsterdam veel kopergraveurs en plaatdrukkers, daar hier veel geïllustreerde werken uitkomen. Vrijwel geen boekverkoper heeft een eigen drukkerij, zoals men in andere landen ziet; het drukken laat men over aan de drukkers.

Joan Blaeu, Abraham Wolfgang, Johannes en Gillis Jansonius van Waesbergen, Hendrik Boom en de weduwe Dirk Boom, Abraham van Someren en Rombertus Goethals hebben tezamen op grote kosten een enorm aantal Latijnse boeken doen drukken en worden daarom gewoonlijk ‘Compagnia della Latinità’ genoemd. De boeken worden in een magazijn opgeslagen en ieder neemt daarvan, wat hij voor zijn winkel nodig heeft. De prijs van ieder boek is bepaald. Alles wordt genoteerd door de directeur. Op het eind van ieder jaar volgt een afrekening. Iedereen betaalt in contant geld en daaruit worden nieuwe uitgaven bekostigd. Het belangrijkste zijn de drukken met rode letters ‘all'uso della Chiesa Romano’, welke over de gehele wereld worden verkocht. Ook andere dergelijke compagnieën van twee en drie boekverkopers vindt men, die in alle mogelijke talen drukken. Door alles wat ze drukken èn voor de compagnie èn voor zich zelf strekken zij tot groot voordeel aan de stad. Alleen in Holland verschaffen zij een broodwinning aan meer dan 800 personen: papiermakers, drukkers, binders, kopergraveurs, plaatdrukkers, dragers, collationeurs etc. En ofschoon de boekhandel in Amsterdam klein lijkt, omdat de boekverkopers niet veel op de beurs komen, is het zeker, dat geen ander ambacht zoveel mensen een broodwinning geeft.

Leti vertelt dan, dat hij voor dit werk (twee delen in 4^{o}) op eigen kosten gedurende 4 maanden 42 mensen op 7 persen en 5 plaatdrukkers heeft laten werken, zonder anderen als binders etc. te tellen. Dit is slechts een druppel in een rivier, wanneer men denkt aan alle grote geillustreerde boeken, die dagelijks uitkomen. Ook vele andere boekverkopers, Franse en Hollandse, strekken de stad tot eer. In Amsterdam vindt men meer dan 100 boekwinkels, groot, middelmatig en klein, en het is hem onmogelijk daarvan een uitvoerige beschrijving te geven.

Zeven jaar na deze uiteenzetting volgden zijn beschouwingen in de Critique... sur les lotteries (uitgaaf chez les amis de l'auteur) II 246-273, waarin hij ‘la librairie’ bestempelt als ‘la plus infame de toutes les lotteries’. Hoewel uiteraard sterk gechargeerd, bevatten zij toch veel wetenswaardigs, zodat ik meen goed te doen, er hier een kort overzicht van te geven.

De boekverkopers geven bij voorkeur geen ‘livres’ meer uit, maar ‘livrets’. Leti vertelt eens in een boekwinkel te hebben meegemaakt, dat een theoloog een moralistisch geschrift kwam aanbieden en dat de boekverkoper antwoordde: ‘Ces livres qui parlent de Dieu ne sont plus à la mode, pour moi je n'en veux point, mais je m'accommoderai tres volontiers, si vous en avez, de quelque manuscrit satirique, critique, de galanteries, de pasquinades, de curiositez, du temps, et quand même il traitteroit peu respectueusement les princes et la religion, il m'importe fort peu. En un mot les livres les plus saints ne sont pas à nôtre usage, mais les plus profanes, et impies, parce qu'ils se vendent bien, et promptement, et d'autant mieux qu'ils sont toûjours petits.’ Dit alles komt volgens Leti door het winstbejag van de boekverkopers; de schrijvers moeten wel leveren, wat de boekverkopers verlangen. Als gunstige uitzonderingen noemt hij de Janssonius van Waesbergens en Henri Desbordes te Amsterdam en Anisson te Lyon, welke laatste hij zeer prijst.

Als fraudes, die in de boekhandel ongestoord plaats vinden, noemt hij speciaal het ongestraft kunnen nadrukken, het op eigen houtje verkorten, veranderen etc. van de teksten door de boekverkopers en tenslotte het uitgeven van onverkoopbare drukken met een nieuwe titelpagina met aanlokkelijker titel, vaak met toevoeging van ...ste editie (hij geeft een voorbeeld uit Genève van een 12de editie, die in werkelijkheid nog altijd de 1ste was).

Als een van de uitzonderingen noemt hij nog eens speciaal Henri Desbordes, ‘qui assurement exerce la librairie avec honneur, quoi qu'il se trouve assez souvent parmi ses confrères, (et si je ne me trompe) les Chiens mordans du Caffé Gascon, qui est toûjours rempli d'un tas d'impertinens qui se mêlent de contrôler à outrance les actions des princes, et des particuliers, et coupent sans façon, et tout net, les habits au dos du Roi de France, le mettant en chemise, et le dépouillant entierement, et d'un bande d'ignorans, qui, bien qu'ils sçachent à peine lire s'érigent en juges des ouvrages les plus estimez du public, et qui ont eu le plus de cours et de débit, et les critiquent témerairement. Je veux neanmoins me persuader charitablement, qu'il y en a beaucoup qui fréquentent ce caffé avec discretion, et sagesse, qui fument tranquillement leur pipe, boivent leur tasse de caffé, lisent quelque gazette, et abhorrent dans leur coeur ces impertinences et ces sottises que les autres débitent, au grand déplaisir du maitre même, qui est monsieur Paul Fabri, ou Fabre, tres bonne personne. Je me ressouviens dans ce moment d'un certain pasteur françois de Rotterdam, qui aiant composé un ouvrage de morale tres instructif, et quine pouvoit qu'édifier extrémement toute sorte de fidelles, et aiant présenté son manuscrit à quelques marchands libraires, un d'eux lui fit franchement cette réponse: Les livres de piété, et de morale, ne sont pas nôtre fait, si vous voulez donner un autre titre a vôtre ouvrage, nous l'imprimerons.’

Een volgend voorbeeld geeft hij uit zijn eigen ervaring: ‘Les marchands libraires ne veulent pas même entendre parler de vos vertus, Princes Serenissimes, mais bien de vos vices. Lors que je fis les eloges de la Maison de Brandebourg, et autres Maisons d'Allemagne, il ne me fut pas possible de trouver un seul diable de marchand libraire qui voulût les imprimer (quoi qu'ils eussent acheté bien cher mes autres ouvrages) ils me répondirent presque tous d'un même ton, que les eloges des princes n'étoient pas à la mode, mais bien les satires faites contr'eux, et que pour un exemplaire de panegiriques ils en vendroient mille de libelles diffamatoires; de sorte que je fut contraint de les faire imprimer à mes dépens, et par bonheur j'y trouvai bien mon compte. Les libraires aiment encore certaines louanges extraordinaires, et des revolutions de grand éclat, sur tout la grace de la nouveauté leur plait, et les matieres du temps sont leurs ouvrages favoris. On a veu dans nos jours un Taffilet en Affrique, un Masanello à Naples, et un Cromwel en Angleterre, qui se sont rendus fameux par des entreprises, des actions, et des succez extraordinaires, et qui tiennent du prodige, dont on a fait une infinité d'histoires, et d'historiettes, qui ont été imprimées une infinité de fois: de sorte que les marchands libraires voudroient bien qu'il parût tous les jours sur la scene des Cromwels, des Masanello et des Taffilets, pour fournir aux ecrivains une ample matiere de composer les livres propres à faire rouler leur commerce, et à satisfaire leur avidité insatiable. Mais si l'on s'avise de leur présenter l'histoire d'une vie sainte, et d'actions capables d'édifier extrémement l'eglise, et toute l'Europe même, ils vous la jetteront presque à la tête, et vous renvoieront bien loin, en vous disant, que les vertus des princes ne sont pas à la mode.’

Ook de schrijvers krijgen een veeg uit de pan: hun winstbejag doet het aantal opdrachten steeds toenemen. Hij zelf heeft zich trouwens schuldig gemaakt aan deze 'belle lotterie de dedicaces' en verdeelt de opdrachten van 64 van zijn werken, die hij in de loop der jaren heeft gedaan, in verschillende categorieën, eindigt echter met deze opdrachten niet alleen te verontschuldigen, maar zelfs goed te praten.

Ricotier heeft in zijn Considerations sur la critique des lotteries (p. 103-107) niet getracht de bovengenoemde feiten te weerleggen, maar wel op zijn beurt de geldzucht van Leti aan de kaak gesteld en hem daarmee afgeschilderd als een vos, die de passie predikt.

Leti heeft in zijn Raguagli of Kort begrip der heldendeugden II, 9-13 nogmaals dit onderwerp ter sprake gebracht. Als voorbeelden van Hollandse boekhandel, gedreven over de gehele wereld, noemt hij Elsevier en Blaeu om dan te verzuchten: 'En 't was te wenschen, dat het God behaagt, dat dese zo voortreffelijk een *handel*, op den selfden voet, in de wereld, was blijven duren, sodanig, alse door d'opregtigheid der *Hollanders* (ik moet het zo noemen) is geleert en aangewezen; sonder dat deselve, door zo veel *krukken*, *en breeke-beenen*, die 'er sig nu, als beunaarsen, mee bemoeijen, zo schandelijk wierd ontheiligt. De *Hollanders* spannen nog alle hare kragten in, om, niet alleen den roem, en den luister der *drukkerijen*, maar ook den groten *handel* der *boeken* van hare medeburgers en voorsaten, over den ganschen aardboodem verstroid, te handhaven.' Als gelukkige voorbeelden noemt hij ditmaal Reinier Leers te Rotterdam en de gebroeders Huguetan te Amsterdam (deel III). Over deze laatsten deelt hij het volgende mee: ''t Is ontrent twaalf jaren geleden dat de messieurs Hugetan, ter sake van den Godsdienst in Hollant zijnd' gekomen, haren boekhandel van Lions hebben overgevoert; alwaar de vader deselve met veel aansien, lange jaren, wijd, en breed had gedreven; hebbende na zijn dood vele goederen nagelaten; waar mede de gebroeders Hugetan zijne zonen, naar Amsterdam zijnde overgekomen, en sig aldaar hebbende ter neder-geset, desen edelen koophandel, (buiten en behalve den opbouw van een seer deftige drukkerij, en oneindige pakhuisen der uitgelesenste boeken) sonder oit winkel te openen, tot meer en meer voordeel der stad, zo algemeen door de gansche wereld hebben gemaakt, dat sekerlijk niemand (bij geheugen van menschen) tot die hoogte is gekomen; of desen handel oit zo wijd heeft weten uit-te-setten: en hier ontrent toonen se waarlijk, dat se waaragtige burgers, en reghte zonen van zo groot een moeder zijn: te wete, dat se dese maxime, in het oeffenen der Liefde tot dit haar nieuw Vaderland, in agt nemen [non sibi soli vivere, sed etiam aliis proficere] dat men niet voor sig selfs alleen moet leven, maar ook om andere voordeel te doen. Daar en is geen stad, geen kasteel, geen heerlijkheid, nog vorstendom in gansch Europa, en wel bysonderlijk in Spanjen, Italien, Vrankrijk, de Nederlanden, Engeland, en Duitzland, als mede in Constantinopolen, Alexandria, Smirna, Aleppo, en andere plaatsen, waar dese broeders Hugetan hare pak-huisen, commisen, en facteors niet en hebben, om alle menschen, alderhande slag van boeken te kunnen verschaffen; 't welk een sigbaar teken van een groot beleid, en een uitstekende voorsigtigheid is; en ons klaar doed bespeuren, dat se geen gevaar althoos en ontsien, om den luister van haar vaderland, meer en meer, te doen toenemen. 't Is seker dat veel duisende menschen (boven het algemeen voordeel) ik seg duisende en duisende van personen, in Amsterdam, gansch Holland, en geheel Europa, uit de commercie van dese heeren, haar voordeel trekken. De jongste broeder, genaamt Pieter Hugetan de Monferran, op wie de boek-nego-

tie 't meest rust, vertoont, in den ouderdom van 25 jaren, of daar ontrent, meer ervarentheid, gauwigheid, en practijk in dese negotie, als men van de rijpste jaren soude kunnen verwagten. Deser dagen geliefde Sr. Posuel, seer aansienlijk koopman in boeken, en compagnon van Sr. Anisson tot Lions, zijnde aan mijn huis, mij te seggen, dat hij niet en geloofde, dat ontrent het stuk der boeknegotie, oit imand van die jaren, of selfs van hooger ouderdom, was gevonden, die 't beleid, d'ondervinding, en de natuur van dien beter wijs was, als Sr. de Monferran.'

Vergelijkt men de opgaaf van de oorspronkelijke uitgaven in de catalogus van de Bibliothèque Nationale, die een - zij het wat oppervlakkige - indruk kan geven van de uitgevers en drukkers van Leti's werken, met het bovengenoemde, dan blijkt dat Leti speciaal zijn eigen uitgevers als gunstige uitzonderingen heeft opgesomd. Wij vinden in die catalogus namelijk genoemd de Janssonius van Waesbergens, Henri Desbordes, de Blaeu's en tenslotte de Huguetan's in de persoon van George Gallet, meesterknecht op hun drukkerij. Abraham Wolfgang en Anthony Schelte, die ook in de catalogus worden vermeld, waren reeds dood, toen de Raguagli in 1699 het licht zagen. Dirk Boeteman, Robert Roger, Willem de Jonge en Dirk en Hendrik Bruyn waren allen drukkers en vielen als zodanig buiten de beschouwingen van Leti. Alleen Pieter en Abraham van Someren, die in 1686 zijn Historia Genevrina uitgaven, worden niet door Leti genoemd. De uitgever François Du Bois, sur le Dam à l'enseigne du Zéphir, op wiens naam een aan Leti toegeschreven Franse uitgaaf, l'Idée du conclave présent, staat, is stellig gefingeerd.

42 *Les oeuvres de monsieur de Bensserade. Premiere Partie. Suivant la copie à Paris, chez Charles de Sercy, au Palais, au sixième pilier de la Grand'Sale, vis-à-vis la montrée de la Cour des Aydes à la Bonne Foy Couronnée. 1698. 38 + 276 p. 12°.*
Idem. Seconde Partie. 6 + 366 p. 12°.

's Gravenhage Meermanno-Westrenianum, Maastricht Sem. S.J. Prov. Neerl. 3252 E 24.

[Titelpagina's zwart. Sfeer als vignetten. Titelplaten gesigneerd P.D. Schoonebeek, in deel II met onderschrift: 'à Paris chez Charles de Sercy au Palais dans la Grande Salle à la Bonnefoy couronnée'. Opschrift titelplaat deel I: 'Les oeuvres de monsieur de Bensserade' deel II: 'Les oeuvres de monsieur de Bensserade tome II. Fidem fortuna coronat.' De titelpagina van de Seconde partie heeft 'Coruonnée'.]

17-1-1697: 'A. Braakman et J.L. de Lorme libraires à Amsterdam impriment suivant la copie de Paris... et les Oeuvres de Mr. de Benserade de l'Academie Françoise.' (Gaz.).

1721 Du Villard biedt dit werk 8° 2 vol. 1698 te koop aan (cat. Boursault).

De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Les oeuvres de monsieur de Bensserade. Premiere Partie. A Paris, chez Charles de Sercy, au Palais, au sixième pilier de la Grand'Sale, vis-à-vis la montée de la Cour des Aydes, à la Bonne Foy Couronnée. 1697. Avec privilege du Roy. 56 + 424 + 4 p. 12°. Seconde Partie. 10 + 428 p. 12° (priv. van 17-5-1696 voor Charles de Sercy voor de werken van feu sieur de

Bensserade voor 8 jaar, gereg. 23-5-1696, ach. d'impr. 15-12-1696. ‘Le prix de ce livre est de 4 livres, les deux volumes reliez en veau’.

De verschillende titelplaten in beide delen gesigneerd: ‘Le Doyen fe.’ Onderschrift op beide platen: ‘A Paris chez Charles de Sercy au Palais dans la Grande Salle a la Bonne Foy Couronnée.’ Opschrift titelplaat deel I: ‘Les oeuvres de monsieur de Bensserade’, deel II: Les oeuvres de monsieur de Bensserade Tome II. Fidem fortuna coronat.’)

De Oeuvres van Isaac de Benserade (1612-1691), een bekend dichter, bestonden in verzen, chansons en sonnetten. De tekst van de Hollandse nadruk is geheel hetzelfde als die van de oorspronkelijke Franse uitgaaf. Slechts nu en dan is de volgorde enigszins afwijkend. Of de Amsterdamse druk uiteindelijk verzorgd werd door Braakman en de Lorme samen of door een van hen beiden alleen blijkt niet. Ook is mogelijk, dat de uitgaaf tenslotte bij een andere Amsterdamse boekverkoper verscheen. De Amsterdamse kunstenaar Pieter Damiaan Schoonebeek (st. 18, begr. 22-11-1726 Nieuwe Kerk te Amsterdam, was R.K.), die de beide titelplaten vrij slordig nagraveerde, werkte voor zover na te gaan verder niet voor de Lorme. Hij was echter de broer van Adriaan Schoonebeek, de stiefvader van Pieter Picart, die wel voor de Lorme tekenden en graveerden, en verkeerde dus in een kring die relaties met hem had.

Het volgende nummer, dat zij tezamen in dezelfde advertentie aankondigden, verscheen waarschijnlijk alleen bij de Lorme.

43 *Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle. Augmentée des eloges de messieurs Arnauld et Pascal. Par Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. Suivant la copie imprimée a Paris. Chez Antoine Dezallier ruë Saint Jacques, 1698. 12 + 240 (waarvan 1-24 ontbreken) + 5 p. 8°.*

U.B.A. 563 G 33.

[Titelpagina zwart. Engelenhoofd met vleugels als vignet.]

Les hommes illustres qui ont paru en France pendant le XVII. siecle, par Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. Tome Premier. Troisième édition reveuë, corrigée et augmentée d'un second tome. A Paris, chez Antoine Dezallier, ruë S. Jaques. 1701. 14 + 220 + 4 p. 8°.
Les hommes illustres qui ont paru en France pendant le XVII. siecle, par Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. Tome Second. A Paris, chez Antoine Dezalllier, ruë Saint Jaques. 1701. 224 + 2 p. 8°.

U.B.L. 673 F 43, Bibl. Nat., U.B.A. (deel II).

[Titelpagina deel I rood-zwart, deel II zwart. Figuur met druiventros als vignetten.]

17-1-1697: ‘A. Braakman et J.L. de Lorme libraires d'Amsterdam impriment suivant la copie de Paris les Hommes illustres de ce siecle par Mr. Perrault de l'Academie Françoise.’ (Gaz.).
Juli 1699 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 323).

30-8-1700: ‘Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam a sous presse... et les Hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle par Mr. Perrault 8^{o} 2 vol. Le 2e vol. de ce livre se vendra séparément.’ (Gaz.).

Aug. 1700 mededeling dat de Lorme het 2e deel, dat in Parijs is verschenen, herdrukt, in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 228).
7-9-1700: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam sur le Rockin près la Bourse... a sous presse les Hommes illustres qui ont paru en France pendant le 17. siecle par Mr. Perrault 8° 2 v.' (A.C.).
19-11-1700 verkocht aan de la Feuille deel I voor 8 st., deel II voor 7 st.

Maart 1701 bespreking van dit werk (3e edition de Paris 1701 in 8° et se trouve à Amsterdam chez de Lorme) in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 339): 'Il y a quatre editions du premier volume de cet ouvrage. La premiere fut faite à Paris, et peu de tems après il s'en fit deux en Hollande tout à la fois, l'une à la Haye et l'autre à Amsterdam. On croyoit qu'il seroit difficile de debiter ces deux editions faites en même tems; cependant ce livre a été si recherché, qu'elles n'ont pas sufi pour contenter le public: on vient d'en faire une quatrième, qui porte le nom de troisième edition, peut-être parce qu'on ne compte que pour une les deux qui se sont faites en Hollande tout à la fois. On a joint à cette quatrième edition du premier tome, une seconde edition du second, sur celle qui a paru en France il y a quelques mois.
Le but que Mr. Perrault s'est proposé est de donner l'eloge et le portrait de cent personnes illustres qui ont paru en France, pendant le dix-septième siècle, en deux volumes, dont châcun en devoit contenir cinquante. Cependant il y en a cinquante deux dans le premier et cinquante dans le second: il est bon de dévéloper ce mystère, et nous n'aurons besoin pour cela que de raporter un article du second volume des Mélanges d'histoire et de littérature de Mr. Vigneul-Marville. On a suprimé, dit-il, d'entre les portraits des hommes illustres que M. Perrault a mis au jour les portraits et les éloges de mess. Arnauld et Pascal. Mais le public s'est récrié, et il a fallu, pour avoir le débit de ce livre, donner ces deux portraits, les autres ne paroissent pas assez, sans la compagnie de ceux-là.'
Juni 1701 bespreking van dit werk 'Parisiis apud Ant. Dezallier, 1700 in folio et Amstelod. 1701 in 8 plag. 14 sine iconibus' in de Acta eruditorum (p. 241).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan 8° 2 vol. (cat. Boursault).
De Bibl. Nat. bezit een aantal exemplaren van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle: Avec leurs portraits au naturel. Par. Mr. Perrault, de l'Academie Françoise. A Paris, chez Antoine Dezallier, ruë Saint Jacques, à la Couronne d'Or. 1696. Avec privilege du Roy. Folio (priv. van 12-2-1696 voor Charles Perrault voor dit werk voor 15 jaar, door hem afgestaan aan Antoine Dezallier volgens accoord tussen hen beiden, gereg. 16-2-1696, ach. d'impr. 28-9-1696). Idem Tome II. 1700. Folio. (ach. d'impr. 30-5-1700).

Febr. 1698 bespreking van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 124).
De K.B. bezit een exemplaar van een andere nadruk: Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle, par Mr. Perrault de l'Academie Françoise. Suivant la copie de Paris. A la Haye. Chez Matthieu Rogguet,

imprimeur, dans le Pooten, à l'enseigne du Dôme de Munster. 1698. 20 + 275 p. 8°. (Titelpagina rood-zwart. Geen portretten).
Maart-april en juli-aug. 1698 aankondiging en bespreking van dit werk door Neocorus (p. 283 en 526).

De verzamelaar Michel Bégon (1638-1710) maakte het plan voor deze uitgaaf en liet op zijn kosten door graveurs als Edelinck, Jaq. Lubin, P. van Schuppen en Lud. Simonneau de portretten van 50 bekende Fransen uit de 17de eeuw graveren. De beroemde schrijver Charles Perrault (1628-1703) schreef daarbij telkens een korte tekst. Naar aanleiding van de opname van Arnauld en Pascal rezen er echter moeilijkheden. Het best worden die weergegeven door de twee volgende passages uit brieven van Du Bos aan Bayle. Op 25-6-1696 schreef hij: ‘Ses éloges des illustres François sont imprimez et vont paroistre. Ceux qui aiment l'honneur de la nation apréhendent bien que l'on n'en oste Mr. Arnaud et Mr. Pascal, sur ce qu'un misérable docteur de Sorbone nommé Précellés a esté remontrer à Mr. le chancelier. Ce magistrat a conseillé à Mr. Perrault de le faire, en lui disant bien néanmoints qu'il l'en laissoit le maistre. Mais le plus grand danger vient de ce que Mr. Bégon, homme de faveur qui fait faire ce recueil, apréhendera par là de blesser la délicatesse des Jésuites. Ce n'est pas que ces derniers n'aient pris la chose en galants hommes. Le p. Bouhours, lorsque

Mr. Perrault lui fit montrer ces deux éloges par Mr. l'abbé Dumaz, les aprouva autant qu'un Jésuite peut aprouver l'éloge de l'autheur des provinciales et de la fréquente comunion, soupconé d'avoir part encore à la morale pratique. Mais, come il dit: Mr. Perrault ne prétend point donner, par une place dans son livre, un titre d'orthodoxie. Je lui ai conseillé, moy, pour faire passer Mr. Arnaud et Mr. Pascal, d'emploier aussi feu Mr. Claude, homme de mérite, illustre en son genre.' Op 19-11-1696 bestond er blijkbaar nog enige hoop voor Pascal: 'La supression de l'éloge de Mr. Arnaud est arestée, mais on espère d'i conserver celui du monsieur Pascal.' (Gigas I 267 en 278). Uiteindelijk werden echter beide gesupprimeerd en vervangen door Thomassin en Ducange. Van de grote Parijse folio-uitgaaf van 1696 bestaan exemplaren met alle mogelijke varianten: zonder de portretten, met alleen de portretten en soms met de later toegevoegde tekst van Arnauld en Pascal. Want al vrij gauw kwam men terug op zijn besluit. In de latere exemplaren met een ach. d'impr. van 30-5-1700 zijn Thomassin en Ducange dan ook weer vervangen door Arnauld en Pascal.

Zoals te begrijpen sloegen de Hollandse boekverkopers onmiddellijk hun slag, in dit geval Braakman en de Lorme. Waarschijnlijk heeft de Lorme tenslotte het boek, zonder portretten wel te verstaan, met 52 levensbeschrijvingen, alleen uitgegeven, gezien het feit dat hij in de herfst van 1700 ook alleen met een nadruk van deel II (met 50 nieuwe levens) kwam. Zijn deel I had, zoals te verwachten was, een groot succes gehad en was geheel uitverkocht. Hij herdrukte in de herfst van 1700 daarom ook deel I en stelde de beide delen afzonderlijk verkrijgbaar. Vandaar dat sommige bibliotheken exemplaren van dit werk van 1698 en 1701 (verschenen 1700), andere van 1701 alleen bezitten. Hoe de Lorme aan de tekst van de levens van Arnauld en Pascal kwam, blijkt niet. Het feit, dat de pagina's 1-24 ontbreken, terwijl de tekst wel volledig is, wijst erop, dat het hem enige moeite heeft gekost de copie in handen te krijgen. Waarschijnlijk had hij deze beide levens voorop willen zetten, maar kreeg ze daarvoor te laat. Dit zal ook de verklaring zijn voor het feit, dat het boek pas in 1698 (of herfst 1697) verscheen, terwijl het al in januari 1697 werd aangekondigd. Uit de latere correspondentie blijkt, dat tussen de Lorme en Dezallier een goede verstandhouding bestond, en het is dus niet onmogelijk, dat Dezallier zelf de copie aan de Lorme heeft doen toekomen.

Quérard noemt een editie van 1698 van den Haag, zonder naam van drukker. Stellig op grond daarvan schrijft de catalogus van het Br. M. de druk van 1698 van de Lorme, die met het oorspronkelijke Franse adres verscheen, aan een Haagse pers toe. Quérard heeft ongetwijfeld de bovengenoemde uitgaaf van Rogguet bedoeld, evenals de B.U., die meedeelt dat men wel het leven van Arnauld, maar niet van Pascal vindt. Dat is inderdaad het geval. Hier zijn de 50 levens van de Parijse uitgaaf met dat van Arnauld afgedrukt; dat van Pascal ontbreekt.

44 *La rhetorique d'Aristote traduite en François par feu M. Cassandre. Nouvelle Edition. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, marchand libraire sur le Rockin proche la Bourse. 1698. 8 + 489 + 27 p. 8°.*

Bibl. Nat. X 16695.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Titelplaat gesigneerd 'B. Picart

Paris, fecit', met opschrift 'Rhetorique d'Aristote' en onderschrift 'a Amsterdam chés J.L. Delorme'. Achterin staat: 'A Amsterdam, de l'imprimerie de Daniel Boulesteys de la Contie, sur le Prince graft proche la Brasserie de l'Elephant Blanc. 1698.']

> **7-10-1697:** 'J. Louis de Lorme libraire à Amsterdam... imprime suivant la copie de Paris la Rhétorique d'Aristote traduite par feu Mr. Cassandre 12^{o}.' (Gaz.).
> **2-11-1697** verkocht aan de la Feuille dit werk voor 18 st.
> De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaven: La rhetorique d'Aristote en François. A Paris, chez Louis Chamhoudry, au Palais, à l'Image Saint Loüis, vis à vis la Sainte Chapelle. 1654. Avec privilege du Roy. 4^{o} (priv. van 27-4-1654 voor Fr. Casandre voor dit werk voor 9 jaar, gereg. 29-4-1654, ach. d'impr. 30-4-1654). La rhetorique d'Aristote en Francois. Traduction nouvelle. A Paris, chez Denys Thierry, ruë S. Jacques à l'enseigne de la Ville de Paris. 1675. Avec privilege du Roy. 16 + 476 + 42 p. 8^{o} (priv. van 14-3-1675 voor Denis Thierry voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 16-3-1675, ach. d'impr. 13-4-1675).
> De Gesamtkatalog noemt ook een uitgaaf van Lyon van 1691.

François Cassandre (st. 1695) was zelf weinig tevreden over de vertaling, die hij gaf van Aristoteles, en werkte 20 jaar aan de verbetering ervan, die in 1675 verscheen. De Lorme kwam ditmaal dus met een nadruk van een werk, waarvoor het privilege reeds was afgelopen. De uitgaaf van de Lorme volgt precies de tekst van 1675, zij het met kleine omissies, stellig echter alleen uit slordigheid. Wel zijn weggelaten de opdracht aan Colbert en de 'Lettre de feu Mr. d'Ablancourt au traducteur, sur la premiere edition de cet ouvrage', die beide in de uitgaaf van 1675 voorkomen. Dit is voor zover na te gaan de eerste maal, dat Bernard Picart officiëel meewerkte aan een uitgaaf van de Lorme (vergel. echter ook no. 41).

45 *Relation des voyages et des découvertes que les Espagnols ont fait dans les Indes Occidentales; ecrite par Dom B. de las-Casas, evêque de Chiapa. Avec la relation curieuse des voyages du sieur de Montauban, capitaine des filbustiers, en Guinée l'an 1695. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme libraire sur le Rockin, à l'enseigne de la Liberté. 1698. 10 + 402 + 2 p. 8^{o}.*

U.B.A. 242 F 38, K.B. 238 K 4, Bibl. Nat. 8^{o} Ol. 495 (1).

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Titelplaat gesigneerd: 'B. Picart in. et fe.'. Titelpagina (p. 357) van het tweede verhaal zwart, met volgende titel: 'Relation du voyage du sieur de Montauban capitain des filbustiers en Guinée, en l'année 1695. Avec une description du roïaume du cap de Lopez, des moeurs, des coûtumes, de la et religion du pais. A Amsterdam chez J. Louis de Lorme libraire sur le Rockin. 1698.' Achterin: 'Catalogue de livres nouveaux qui se trouvent chez J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse, à l'enseigne de la Liberté', met op eind daarvan: 'On trouve chez le même libraire, toutes sortes des livres François imprimés en ce païs, et plusieurs autres des païs étrangers, le tout à juste prix.' Achter beide verhalen staat: 'A Amsterdam, de l'imprimerie de Daniel Boulesteys de la Contie, dans l'Elandstraat. 1698.']

18-4-1697: 'J.L. de Lorme, libraire a Amsterdam,... imprime suivant la copie de Paris un nouveau voïage de l'Amerique septentrionale; avec un relation de Mr. de Montauban, capitaine de filbustiers. 12. fig.' (A.C.).
9-12-1697: 'On imprime chez J. Louis de Lorme libraire sur le Rockin prés de la Bourse suivant la copie de Paris la Découverte des Indes Occidentales par dom Balthazar de las Casas, evêque de Chiapa. Dedié à monseigneur le conte de Toulouse.' (Gaz.).
Maart-april 1698 aankondiging van dit werk door Neocorus (p. 281).
3-4-1698: 'J. Louis de Lorme libraire à Amsterdam à la Liberté a imprimé et vend la Relation des voyages et des decouvertes que les Espagnols ont fait dans les Indes Occidentales écrite par Dom B. de Las Cassas evêque de Chiapa; la Relation de voyage de Sr. de Montauban capitaine des flibustiers en Guinée, l'an 1695. Avec une description du royaume du Cap de Lopez, des moeurs, coûtumes et de la religion du païs; et l'Art de voyager utilement in 12.' (Gaz. idem 7-4-1698).
7-4-1698 verkocht aan de la Feuille dit werk voor *f* 2.9.8.
Jun. 1698 aankondiging van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 276).

1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 1698 te koop aan (cat. Boursault).

1734 Changuion biedt dit werk 12^{o} te koop aan (cat. Longus).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de Franse uitgaaf: La découverte des Indes Occidentales par les Espagnols, écrite par Dom Balthazar de Las-Casas, évêque de Chiapa. Dedié à monseigneur le comte de Toulouse. A Paris, chez André Pralard, ruë Saint Jacques, à l'Occasion. 1697. Avec privilege du roi. 10 + 382 + 2 p. 8^{o} (priv. van 30-6-1697 voor... voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 10-7-1697, ach. d'impr. 10-8-1697. Titelplaat gesigneerd 'P. Giffart filius fec.').
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een nieuwe titeluitgaaf van dit werk van 1701 van Pierre et Imbert Debats, waarin het voorwerk en de titelplaat ontbreken. Palau 2^{o} ed. III 245 noemt ook nog als uitgevers in 1701 Florentin et Pierre Delaulne, P. de Bats, Denys Mariette en Pepie.

Van de oorspronkelijke Franse uitgaaf van Montauban vond ik geen exemplaar, slechts een vermelding in een bespreking in de Journal des sçavans van 26-5-1698 (p. 359), waaruit blijkt, dat het in 12^{o} te Bordeaux in 1697 het licht zag.

Barthélemy de las Casas (1474-1566) kwam in zijn 'Brevissima relación de la destruyción de las Indias' (1552) op tegen de wreedheden, die de Spanjaarden begingen tegen de inboorlingen in Mexico. Het werk werd vertaald in verschillende talen en vooral in Holland gedurende de 80-jarige oorlog vaak gedrukt en veel gelezen. Over deze nieuwe vertaling van Jean Baptiste Morvan de Bellegarde (1648-1734), die door de historici weinig werd gewaardeerd wegens de vele toevoegingen, schrijft D. Clément in zijn Bibliothèque curieuse historique et critique ou catalogue raisonné de livres difficiles a trouver (VI, Leipsig 1756, p. 348): 'Cette edition de 1698 ne contient qu'une traduction libre de la premiere et dernière pièce du recueil Espagnol, que l'on y a réunies sans aucune distinction; et que l'on a accompagnées, tout de suite, de quelques fragmens des autres pièces de ce recueil, en sorte que l'on en a fait une histoire suivie, qui se lit avec plaisir, mais où l'on ne reconnoit pas l'original.'

De Lorme prees het in zijn ‘Le libraire de Hollande aux lecteurs’ als volgt aan: ‘Quoi que ce livre ne soit pas nouveau, et qu'il ait été composé en Espagnol dés le commencement du règne de Charles-Quint, on peut dire néanmoins qu'il meritoit d'être renouvellé, soit à cause de la matière dont il traite, soit à cause de la qualité de son auteur. Il y a soixante dîx-huit ans qu'il parut en ces provinces. Il s'en trouve même encore quelques exemplaires; mais le langage en est si mechant, qu'il n'est presque pas intelligible. On vient de lui donner un habit neuf à Paris. Il paroit avec tous les ornemens de la nouveauté, et on l'a trouvé assès propre pour être presenté à monsieur le comte de Thoulouse. Les pays connus de l'Amerique y sont si bien décrits, qu'on ne doute pas qu'il ne se fasse lire avec

plaisir. Il paroîtra assés singulier, qu'en France où l'on persecute depuis si long-tems, on ait imprimé avec privilege un livre qui condamne si hautement la violence en matiere de religion, et qui prouve aussi fortement qu'on le puisse, que la maniere de convertir les gens *doit être conforme à celle dont Jesus-Christ s'est servi pour établir sa religion dans le monde; c'est-à-dire qu'elle doit être douce*, *pacifique*, *pleine de charité* etc.' Na een opsomming van de inhoud vervolgt hij: 'Au reste on a ajouté à cette relation, celle du voyage de monsieur de Montauban, tant à cause qu'elle regarde les pays de l'Amerique, qu'à cause que cet capitaine des filbustiers a fait du bruit dans les nouvelles publiques, et que plusieurs personnes de bon goût ont demandé cette relation avec empressement. On la donne telle qu'on la reçue de Bordeaux à quelques petites negligences près qu'on a cru devoir corriger.' Geheel in overeenstemming met dit voorwoord heeft Picart op de titelplaat de Spanjaarden veel bloeddorstiger en wreder voorgesteld dan Giffart dat deed op zijn prent.

Montauban (st. 1700) heeft, zoals vaker gebeurde, niet zelf zijn reisverhaal geschreven. De abbé Jules Bellet (1672-1752), middelpunt van het letterkundig leven te Bordeaux, was zeer geamuseerd door het wilde optreden van de matrozen van Montauban, die hun aandeel van de buit in vier Engelse koopvaardijvaarders in Bordeaux kwamen verbrassen. Hij liet zich door Montauban het gehele verhaal vertellen en schreef het daarna op en publiceerde het, waarschijnlijk in een zeer kleine oplaag, in 1697 te Bordeaux. (Vergel. Paul Courteault, 'Un académicien de Province au dix-huitième siècle' in de Revue hebdomadaire 23 nov. 1912, 474-495). Om zijn uitgaaf van las Casas nog wat aantrekkelijker te maken, voegde de Lorme er dit reisverhaal (p. 359-402) achter. Ook als toevoeging verscheen het in Engelse vertaling in uitgaven van 1698 en 1699 en langs deze omweg in Nederlandse vertaling in 1700.

46 *L'art de voyager utilement. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam. Chez J. Louis de Lorme libraire sur le Rockin, à l'enseigne de la Liberté. 1698. 4 + 51 p. 12^{o}.*

K.B. 238 K 4, Bibl. Nat. Ol. 495.

[Titelpagina zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Achterin: 'A Amsterdam, de l'imprimerie de Daniel Boulesteys de la Contie, dans l'Eland-straat. 1598.']

> **3-4-1698:** advertentie zie vorig nummer.
> **15-4-1701** In beslag genomen als nadruk 1 exemplaar in vellen (ff 21743, 54vo).
> Van de oorspronkelijke Franse uitgaaf, de 8e lettre van la Connoissance du monde, vond ik geen exemplaar, wel een bespreking in de Journal des sçavans van 28-3-1695, die duidelijk maakt dat deze twee uitgaven dezelfde tekst hebben (vergel. no. 9).

Van deze publicatie van de abbé J.B. de Chevremont had de Lorme de eerste twee of drie brieven nagedrukt, maar moet er daarna mee zijn opgehouden. Twee jaar na het verschijnen drukte hij de achtste en laatste brief echter na als afzonderlijke uitgaaf. In zijn 'Avertissement' die het boekje opent, zegt hij niet zeer waarheidsgetrouw, dat hij naast reisbeschrijvingen nu ook 'des maximes pour voyager avec fruit' gaat geven, die juist in Parijs zijn verschenen. Indien hij deze eerder had

ontvangen, zouden zij tezamen met de Relation des découvertes (vergel. no. 45) zijn gedrukt. Nu heeft men ze apart gedrukt, wat de moeite loonde, in hetzelfde formaat, opdat ze er gemakkelijk bijgevoegd konden worden. Hij vervolgt: 'Si l'auteur suit son projet, et qu'il écrive comme il le promet, sur la politique de toutes les cours de l'Europe, on communiquera volontiers ce qu'il donnera sur une matiere si riche, persuadé qu'il ne sçauroit rien venir que de bon d'un homme si sçavant, et qui a de si bons memoires, pourvû qu'il ne s'éloigne pas de la moderation avec laquelle il faut toûjours parler des puissances, ce qu'on espere de sa sagesse.'

Inderdaad zijn de beide exemplaren van dit werkje, zoals in het bovengenoemde Avertissement wordt aangeraden, tezamen met het werk van las Casas gebonden. Het exemplaar van de U.B.A. van las Casas en Montauban heeft daarentegen dit werkje niet als toevoeging.

47 *La religion ancienne et moderne des Moscovites. Enrichie de figures. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme libraire sur le Rockin, à l'enseigne de la Liberté. 1698. 4 + 154 p. 8°.*

U.B.A. 437 G 16, Bibl. Nat. M. 32640.

[Titelpagina zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Zeven platen gesigneerd B. Picart.]

La religion ancienne et moderne des Moscovites. Enrichie de figures. A Cologne, chez Pierre Marteau. 1698. 4 + 154 p. 8°.

U.B.A. 2779 D 3, Bibl. Nat. M 17706.

[Titelpagina zwart. Mand met bloemen als vignet (andere als vorige). Zeven platen gesigneerd B. Picart.]

La religion ancienne et moderne des Moscovites. Enrichie de figures. A Cologne, chez Pierre Marteau. 1705. 4 + 154 p. 8°.

Bibl. Nat. M 17707.

7-4-1698 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 8 st.
1698 in beslag genomen 138 exemplaren in baal uit Holland 'venus par nouveauté' en op 23-5-1698 2 exemplaren 8° 'pour faire examiner'. De 138 zullen worden teruggegeven, indien het boek niet wordt toegelaten (ff 21743, 24 en 21930, 1).
1698 verbod van verkoop en in beslag genomen 1 exemplaar (ff 21743, 27 en 33vo).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Duitse uitgaaf: 'Universa religio ruthenica sive moscovitica. Freystad, gedr. bey J. Pieterssen. 1698. 12°.'
De U.B.A. bezit exemplaren van de uitgaaf in het Hollands: Religie der Muscoviters, oud tijds en hedensdaeghs met der selver wonderlijcke

ceremonien, gewoonten, levens-wijs, etc. Nauwkeurigh ondersogt van een geleerd Hoogduytsch heer, en van hem uytgegeven. Nu vertaeld, en vermeerderd met veelerley seldsaeme sonderlingheden van Muscovien, en de Muscoviters. Vercierd met curieuse figuren. Tot Thiel, bij Jan van Leeuwen, boekverkooper. 1698. (aangekondigd 17-4-1698 in de Amsterdamse courant, besproken Boekzaal 1698 maart-april) en van een nieuwe titeluitgaaf van 1699.

De toeschrijvingen aan een auteur lopen zeer uiteen. Het pseudoniem Theophilus Wahrmund, dat gebruikt is, lost de Bibl. Nat. op als G.A. Schleissing (Schleussing of Schleusing), die in 1688 als G.A.S. een boekje over Rusland had uitgegeven. Jöcher daarentegen neemt aan, dat de schrijver Gottlieb Hosmann is, die echter grotendeels zou hebben geput uit een werkje van Michel von Oppenbusch (st. 1686), dat in 1667 was verschenen. Een uitvoerige beschouwing over het auteurschap is met 18de eeuwse hand voorin het exemplaar van de Hollandse uitgaaf van 1698 op de U.B.A. geschreven.

Wie de Franse vertaling voor de Lorme maakte, blijkt niet. Vergelijking van de staat van de prenten in de verschillende exemplaren leert, dat eerst de platen zijn afgedrukt voor de uitgaaf van Pierre Marteau van 1698, toen voor die van de Lorme van 1698 en daarna voor de editie in het Hollands, die tegelijk met de Franse verscheen. Uit dit laatste blijkt, dat de Lorme in goede verhouding stond tot Jan van Leeuwen. Die voegde in zijn uitgaaf nog enige platen toe en breidde de tekst nogal aanzienlijk uit. Zijn ‘Tweeden Druck’ van 1699 is een nieuwe titeluitgaaf, waaraan de reisbeschrijving van Adam Brand (vergel. no. 52) werd toegevoegd.

De drie verschillende uitgaven van de Lorme, twee op naam van Pierre Marteau (1698 en 1705) en een op zijn eigen naam, verschillen eveneens alleen in titel. De uitgaaf van 1705 was stellig om een oude voorraad beter op te ruimen. Waarvoor de verschillende exemplaren van 1698 bestemd waren, kan ik niet zeggen.

48 Vergelijk voor een herdruk van de Memoires van madame la Comtesse D. van, 1698 (er staat 1598) no. 37.

49 Deze uitgaaf is waarschijnlijk tenslotte niet bij de Lorme uitgekomen.

> **17-4-1698:** ‘J.L. de Lorme libraire à Amsterdam à la Liberté... imprime aussi la *Relation du voiage de Mr. de Gennes cap. d'escadre des vaiss. du R.T.C. fait en 1695*, *1696*, *et 1697 aux côtes d'Afrique*, *Détroit de Magellan*, *Brezil*, *Cayenne et Isles Antilles. Enrichie d'un grand nombre de figures dessinées sur les lieux. 12.*’ (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Relation d'un voyage fait en 1695. 1696. et 1697. aux côtes d'Afrique, Détroit de Magellan, Brezil, Cayenne et Isles Antilles, par une escadre des vaisseaux du Roy, commandée par M. de Gennes. Faite par le sieur Froger ingenieur volontaire sur le vaisseau le Faucon Anglois. Enrichie de grand nombre de figures dessinées sur les lieux. Imprimée par les soins et aux frais du sieur de Fer, geographe de monseigneur le Dauphin. A Paris, dans l'Isle du Palais, sur le Quay de l'Horloge, à la Sphere Royale, et chez Michel Brunet, dans la Grande Salle du Palais, au Mercure Galant. 1698. Avec privilege du Roy. 12 + 219 + 1 p. 12^{o} (priv. van 15-10-1697 voor de Fer voor dit werk voor 8 jaar, gereg. 21-10-1697, ach. d'impr. 9-1-1698. Achterin: ‘de l'imprimerie de Gilles Paulus-du-Mesnil. 1698.’ Platen en kaarten ongesigneerd of ‘C. Inselin sculps.’).
> Het Br. M. bezit een blijkbaar zelfde uitgaaf met adres G. Saugrain Paris 1698.
> De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten exemplaren van de tweede druk met dezelfde platen, met adres: A Paris, chez Nicolas le Gras, au troisième

pilier de la Grande Salle du Palais, à l'L Couronnée. 1699. Avec privilege du Roy. 12 + 219 + 1 p. (aan het bovengenoemde priv. is hier toegevoegd, dat het door de Fer aan Nicolas le Gras is afgestaan volgens accoord tussen hen beiden, ach. d'impr. 18-3-1699).
De U.B.L. en het Br. M. bezitten exemplaren van de Amsterdamse uitgaaf, met titel die geheel gelijkluidend is

aan die van de Parijse uitgaaf en adres: 'A Amsterdam, chez les héritiers, d'Antoine Schelte. 1699.' 12 + 227 p. 12^{o} (Titelpagina zwart. Vignet 'quaerendo'. Titelplaat gesigneerd 'J. Lamsvelt fe.', andere platen niet gesigneerd).
Nov.-dec. 1698 aankondiging van dit werk in de Boekzaal (p. 551).
Maart 1699 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 328).
De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten een tweede Amsterdamse uitgaaf, met iets gewijzigde titel en adres: 'A Amsterdam, chez l'Honoré et Chatelain. 1715.' 8 + 227 p. 12^{o}.

François Froger (geb. 1676), de jeugdige reisgenoot van de Gennes, kwam vrij kort na de bovengenoemde reis met zijn verhaal. Zodra het in zijn bezit kwam heeft de Lorme geadverteerd dit te zullen drukken om zich zo de rechten te verwerven. Uiteindelijk is het aan het einde van dat jaar bij de erven van Anthony Schelte uitgekomen. Of de Lorme in die uitgaaf nog deel had, blijkt niet. Wel is zeker, dat er enig contact tussen hem en de erven van Anthony Schelte bestond (vergel. daarvoor no. 55).

50 ***Abregé de la nouvelle methode presentée au Roy pour apprendre facilement la langue Latine contenant les rudiments reduits en un nouvel ordre avec de petites regles pour bien decliner et conjuger et les regles des genres, des declinaisons, des preterits de la syntaxe, de la quantité et des accens Latins mises en François dans un ordre tres-clair et tres-abregé. Nouvelle edition. Enrichie d'un traité des particules Françoises, très utile aux enfans pour leur apprendre à composer en Latin et d'un recueil de quelques mots plus communs traduit en Latin. Par messieurs de Port-Royal. Suivant la copie imprimée à Paris. A Amsterdam chez J.L. de Lorme, sur le Rockin à la Liberté. 1698. 10 + 350 p. 12^{o}.***

Br. M. 827. c. 17. (1.).
[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerd bladfiguurtje als vignet.]

17-4-1698: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam à la Liberté avertit les libraires qu'il imprime l'Abrégé de la nouvelle methode Latine de mrs. de Port Royal; le Sr. Eug. Henri Fricx libraire à Bruxelles lui aiant cedé son droit de copie suivant l'accord fait entre-eux. 12.' (Gaz.).
24-9-1698 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 18 st.
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de Franse uitgaaf van 1696: Abregé de la nouvelle methode presentée au Roy, pour apprendre facilement la langue Latine: contenant les rudimens reduits en un nouvel ordre; et les regles des genres, des declinaisons, des preterits, de la syntaxe, de la quantité, et des accens Latins, mises en François dans un ordre trés-clair et trés-abregé. Nouvelle edition, reveuë et corrigée de nouveau. A Paris, chez Denys Mariette, rue Saint Jacques, prés les Mathurins, à Saint Augustin. 1696. Avec privilege du Roy. 408 p. (eerste priv. van 28-1-1655 voor Antoine Vitré voor 20 jaar, door hem afgestaan aan Pierre le Petit

volgens accoord tussen hen beiden, 22-6-1673 voor 10 jaar verlengd, 3-8-1675 verlengd voor Pierre le Petit o.a. dit privilege voor 50 jaar wegens het verbranden van zijn magazijn op 21-3-1675, welke 50 jaar zullen ingaan 28-1-1686).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de Brusselse uitgaaf van 1677: Abregé de la nouvelle methode presentée au Roy, pour apprendre facilement la langue Latine: contenant les rudimens, reduits en un nouvel ordre. Avec de petites regles pour bien decliner et conjuguer et les regles des genres, des declinaisons, des preterits, de la syntaxe, de la quantité, et des accens Latins. Mises en François dans un ordre tres-clair et tres-abregé. Nouvelle edition. Enrichie d'un traité des particules Françoises, tres-utile aux enfans pour leur apprendre à composer en

Latin, et d'un recueil de quelques mots les plus communs traduits en Latin. Suivant la copie imprimée a Paris, a Bruxelles chez Eug. Henry Fricx, à l'Enseigne de l'Imprimerie. 1677. 10 + 70 + 256 + 94 p. 8^{o} (octrooi van 27-11-1675 voor E.H. Fricx van de koning van Spanje voor dit werk voor 6 jaar).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de Amsterdamse uitgaaf van Estienne Roger van 1709, welke een afwijkend zetsel heeft van de bovengenoemde uitgaaf van de Lorme.

Dom Claude Lancelot (1615-1695), de leider van de school van Port-Royal, verwierf grote bekendheid door zijn nieuwe systeem van taalonderricht. Zijn werken op dit gebied zijn alle vele malen herdrukt en nagedrukt, ook in vertaling. Zijn nieuwe systeem voor het Latijn verscheen de eerste maal in 1644, in 1656 ook in verkorte vorm (Nicéron XXXV). Bij wijze van schadeloosstelling bij een brand kreeg de toenmalige bezitter van het privilege in 1675 verlenging voor een zeer lange periode en wel van 50 jaar. Uiteraard belette dit de bekende uitgever van Port-Royal, E.H. Fricx te Brussel, niet in hetzelfde jaar octrooi voor dit werk van de koning van Spanje te vragen. Zijn uitgaaf is, zoals uit de titel blijkt, uitgebreid met een geheel nieuw gedeelte, dat 94 pagina's beslaat. De Franse uitgaven, die van later dateren, namen deze toevoeging niet over.

De Lorme heeft de uitgaaf van Fricx herdrukt en wel met diens toestemming, zoals de advertentie in de Amsterdamse Franse courant ons leert.

51 *Conference de monsieur le Brun premier peintre du Roy de France, chancelier et directeur de l'Academie de Peinture et Sculpture. Sur l'expression generale et particuliere. Enrichie de figures gravées par B. Picart. A Amsterdam, chez J.L. de Lorme, sur le Rokin. Et a Paris, chez E. Picart le Rom. rue S. Jacques, au Buste de Monseigneur. 1698. 4 + 24 + 61 p. 12^{o}.*

Bibl. Nat. V 23892, Br. M. 1043. d. 13.
[Titelpagina zwart. Gestyleerd figuurtje als vignet. 41 platen.]

Conference de monsieur le Breun, premier peintre du Roy de France, chancelier et directeur de l'Academie de Peinture et Sculpture, sur l'expression generale et particuliere. Enrichie de figures. A Amsterdam. Chez J.L. de Lorme sur le Rokin. 1718. 4 + 24 + 61 p. 12^{o}.

Bibl. Nat. V 23893 en V 29363.
[Titelpagina zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. 41 platen.]

April 1698 in de catalogus in no. 45 wordt dit werk aangeboden. Het moet dus vóór april 1698 zijn verschenen.

27-4-1699 bespreking van dit werk in 12^{o} à Amsterdam 1698 in de Journal des sçavans (p. 307).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van een Amsterdamse nadruk: Méthode pour apprendre à deviner les passions, proposée dans une conférence

sur l'expression génèrale et particulière, par M. le Brun. Amsterdam François van der Plaats. 1702. 4 + 16 + 47 p. 12^{o}, 42 platen (23-5-1702 aankondiging van verschijnen in de A.C., sept.-oct. 1702 aankondiging in de Boekzaal, p. 372).

De U.B.A. bezit een exemplaar van een vertaling van deze nadruk: Afbeelding der hertstogten, of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen, door de heer le Brun, eerste schilder des Konings van Vrankrijk, kanzelier en bestierder der koninklijke oeffenschool in de schilder en beeldhouwkonst. In Nederduits vertaalt door F. de Kaarsgieter. Verrijkt met een groot getal zeer fraay getekende konstplaaten. Tot Amsterdam, bij François van der Plaats, boekverkooper in de Gaapersteeg. 1703. 14 + 55 + 1 p. 8^{o}, 43 platen (Titelpagina zwart. Vignet van een zaaier met opschrift: 'Labor hic tibi proderit olim.' Titelplaat gesigneerd: 'J. Goeree delin. P. Sluyter sculp.').
Het Rijksmuseum Amsterdam bezit een exemplaar van een tweede druk van deze vertaling in het Hollands: 'Tot Amsterdam bij Zacharias Verbeek, boekverkooper op de Zeedijk, over de Molesteeg, in de Lutherse Nieuwe Bijbel. 1728.' Deze heeft dezelfde 43 platen.
De U.B.A. bezit een exemplaar van een nieuwe titeluitgaaf van de oorspronkelijke druk van 1698: 'Conference de monsieur le Brun, premier peintre du Roi de France, chancelier et directeur de l'Academie de Peinture et Sculpture, sur l'expression generale et particuliere des passions. Enrichie de figures gravées par B. Picart. A Amsterdam, chez Prosper Marchand, libraire, dans le Nes, à l'Enseigne de l'Etoile. 1711. 4 + 24 + 61 p. 12^{o} (Titelpagina zwart. Berglandschap met ster als vignet en opschrift 'Inter omnes', gesigneerd 'B. Picart delin. 1711'. 50 platen).
De K.B. bezit een exemplaar van een andere nieuwe titeluitgaaf van de oorspronkelijke druk van 1698: 'Conference de monsieur le Brun, premier peintre du Roi de France, chancelier et directeur de l'Academie de Peinture et Sculpture, sur l'expression generale et particuliere des passions. Enrichie de figures gravées par B. Picart. Seconde edition augmentée de plusieurs testes. A Amsterdam, chez Bernard Picart, sur le Singel, vis à vis le marché aux pommes à l'Etoile. 1713. 4 + 24 + 61 p. (Titelpagina zwart. Vignet als in vorige uitgaaf. 38 platen, waarvan 5 uitslaande met 19 voorstellingen en 33 met 1 voorstelling).

In het begin van 1678 hield de beroemde schilder Charles le Brun (1619-1690) de bovengenoemde voordracht voor de Academie te Parijs. Op 9-2-1678 werden aan Colbert, die toen de Academie bezocht, de daarbij behorende tekeningen getoond. Hij moedigde le Brun aan deze te laten graveren. (H. Jouin, Charles le Brun et les arts sous Louis XIV. Paris 1889, 300-304). Tijdens het leven van le Brun is dit waarschijnlijk echter niet meer geschied. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit een uitgaaf in oblong 'Caracteres des passions gravés sur les desseins de l'illustre monsr le Brun. Par S. le Clerc. A Paris chez Jeaurat au bas des fossez S. Victor. Avec privilege du Roy', dat 19 platen met telkens drie hoofden bevat, maar geen tekst. Waarschijnlijk is dit een 18de eeuwse uitgaaf: Edme Jeaurat, een graveur, trouwde in 1722 Marie le Clerc, de dochter van de bovengenoemde Sébastien le Clerc, C.A. Jombert vermeldt echter in zijn Catalogue raisonné de l'oeuvre de Sebastien le Clerc, chevalier romain (Paris 1774), II 109, een andere uitgaaf, die volgens hem van 1696 moet dateren: 'A Paris, chez N. Langlois, rue Saint-Jacques, à la Victoire.' Het was waarschijnlijk deze uitgaaf, die werd nagedrukt te Amsterdam door P. Schenck als Effigies et repraesentatio affectionum animi juxta delineationes! D. le Brun a D. Clerico aeri incisae (tevens met Hollandse en Duitse titel), waarvan het Rijksmuseum en het Prentenkabinet te Leiden ieder een exemplaar bezitten.

Bernard Picart was een leerling van Sebastien le Clerc (1637-1714) en het is daarom begrijpelijk, dat hij, toen hij kort daarna de beroemde tekeningen van le Brun in gravure overbracht, deze niet als een gewone uitgaaf in Frankrijk kon laten verschijnen. Eind september van het jaar 1696 maakte hij een reis naar Antwerpen en vandaar kwam hij in het voorjaar 1697 naar Amsterdam. Pas in december 1698, na de dood van zijn moeder, keerde hij terug naar Parijs. Dit leest men in zijn levensbeschrijving achterin de uitgaaf van zijn Impostures innocentes, die in 1734 bij zijn weduwe het licht zagen.

In Amsterdam werkte hij o.a. voor Pierre Mortier, zoals wij reeds zagen en zoals ook de bovengenoemde beschrijving speciaal meedeelt. Over de uitgaaf van het werk van le Brun leest men er het volgende: ‘Après quoi, il y fit imprimer le discours et les figures d'une conférence de Charles le Brun sur les passions, qui lui étoient tombez entre les mains avant son départ de Paris, et dont il avoit commencé d'y graver les figures; et en ayant encore recouvré depuis 12 nouvelles, il les y ajouta en 1712. C'est un ouvrage des plus utiles pour ceux qui s'appliquent au dessein, à la peinture, et à la gravure, et qui répond très bien à la belle réputation de son auteur.’

Deze Amsterdamse uitgaaf vertoont een zeer uitzonderlijke titelpagina, met een Amsterdams en een Parijs adres naast elkaar. Gemeenschappelijke uitgaven van boekverkopers uit verschillende landen kwamen toen reeds voor, maar daarbij werden de exemplaren verdeeld en zette ieder van de deelnemers zijn naam en adres op zijn eigen exemplaren. Het is mogelijk, dat in dit geval ook exemplaren met een titel, die alleen het adres van de Lorme gaf, zijn verschenen. Enschedé maakt melding van een dergelijk exemplaar en ook de Journal des sçavans noemt in de bespreking uitsluitend Amsterdam en niet Parijs. Deze exemplaren zullen dan misschien speciaal voor Frankrijk bestemd zijn geweest; het boek was immers niet voorzien van het voor Frankrijk vereiste privilege.

In ‘Le libraire au lecteur’ leest men, dat le Brun zelf tot een publicatie zou zijn overgegaan, wanneer de dood hem niet voor was geweest. Verschillende manuscripten doen de ronde, maar met veel fouten en zonder platen. De tekeningen van le Brun worden gedeeltelijk elders bewaard. De gravures voor deze uitgaaf maakte Picart naar de originelen of naar goede copieën. Vele gravures zijn niet voltooid, omdat hij er niets aan heeft willen toevoegen. Tenslotte deelt de libraire nog mee, dat hij van een andere voordracht van le Brun, over de phisionomie, geen goed exemplaar heeft kunnen bemachtigen, zodat hij er alleen een verkorte weergaaf van opneemt, in de hoop op den duur nog eens de oorspronkelijk uitgesproken tekst met de platen uit te kunnen geven.

Pierre Marcel neemt aan, dat Bernard Picart zelf deze verkorte weergaaf maakte. Het origineel is niet meer voor den dag gekomen. (Pierre Marcel, Charles le Brun, p. 124). Daartegenover staat, dat thans nog het oorspronkelijke exemplaar van de Expression générale bewaard is, dat echter de titel draagt Traité des passions.

Vermoedelijk werden de exemplaren verdeeld tussen de beide uitgevers, Jean Louis de Lorme te Amsterdam en Estienne Picart te Parijs, de vader van Bernard. Snel uitverkocht zijn zij stellig niet, zoals uit het volgende blijkt.

In 1718 verscheen een nieuwe geheel ongewijzigde titeluitgaaf van een aantal overgebleven exemplaren met het adres van de Lorme te Amsterdam, die al zeven jaar eerder die stad had verlaten. Wie deze nieuwe titeluitgaaf verzorgde kan ik niet zeggen.

Bernard Picart kwam in het begin van het jaar 1710 met Prosper Marchand van Parijs naar Holland en vestigde zich al spoedig tezamen met hem als boek- en prentverkoper te Amsterdam. Ook hij moet nog hebben beschikt over een aantal vellen van de uitgaaf van 1698 en over de oude koperplaten. Daarvan bereidde hij een nieuwe uitgaaf voor. Directe vergelijking van deze nieuwe uitgaaf met de oude was mij niet mogelijk. Ik meen echter uit zetfouten (bijv. op pag. 55 momsieur) te mogen concluderen, dat het zetsel van 1698 - dat wil stellig zeggen vroeger afgedrukte vellen - werden gebruikt. De platen daarentegen werden niet ongewijzigd overgenomen. In de oeuvre-

catalogus van Picart leest men het volgende: ‘Les caracteres des passions in 12 en 53 têtes d'après le Brun, avec une conference ou discours academique du même; les 41 premieres gravées en 1696 et 1697 et les 12 dernieres en 1710 et 1711.’ Niet alleen voegde Picart twaalf nieuwe gravures toe, maar ook bracht hij enkele kleine wijzigingen aan op de reeds bestaande koperplaten, vooral in de letters. Op de nieuwe titelpagina vermeldde hij ‘Seconde edition augmentée de plusieurs testes’.

Prosper Marchand, die lid van het gilde was en het hoofd van de zaak, zodat waarschijnlijk daarom het boek op zijn naam verscheen, heeft dit kennelijk niet goedgekeurd. Men ziet, hoe de titelpagina afgeknipt is juist boven de mededeling ‘Seconde edition’ etc. Een later opgeplakt stuk papier geeft het vignet en adres van prosper Marchand met jaartal 1711, zonder enige vermelding over een editie. Tegen die nieuwe titeluitgaven werd van wetenschappelijke zijde voortdurend geijverd, zoals wij o.a. bij no. 66 zullen zien. Prosper Marchand was het daarmee geheel eens en in de Journal literaire, die hij redigeerde, fulmineerde hij daar dan ook hevig tegen (1713, I 325). Naar aanleiding van de bespreking van de Description du royaume de Siam par M. de la Loubere. Nouvelle Edition, revûë et corrigée. A Amsterdam, chez Gerard Onder de Linden, 1713, waarvan hem te laat was gebleken, dat het een nieuwe titeluitgaaf van een product van Wolfgang van 1691 was, beloofde hij zijn lezers van tijd tot tijd een lijst van nieuwe titeluitgaven en ook van drukken, waarin in strijd met de titel niets was vermeerderd of verbeterd. Of deze belofte te moeilijk was om gestand te doen of dat hij de boekverkopers achteraf niet te zeer in het harnas wilde jagen, kan ik niet zeggen. Een feit is echter, dat ik in de volgende jaargangen van de Journal literaire geen dergelijke lijst aantrof. Hij had daarop immers ook zijn grote vriend Picart moeten vermelden. Want juist in 1713 kwam die met de ditmaal niet weggeknipte ‘Seconde edition augmentée de plusieurs testes’ van het werk van le Brun, voorzien van zijn adres. Marchand was toen opgehouden met zijn boek- en prenthandel en Picart was gildelid geworden en dreef voortaan alleen zijn zaak.

Vergelijking van de exemplaren van 1711 en 1713 was mij wel mogelijk. Er zijn in deze laatste nog meer letters en cijfers op de platen toegevoegd en enkele hoofden zijn nog meer uitgewerkt. Picart moet er dus ook in deze jaren nog aan hebben verbeterd. Dat de uitgaaf van 1711 50 afbeeldingen heeft en die van 1713 52 is waarschijnlijk van geen betekenis. Volgens de oeuvre-catalogus moesten beide drukken 53 platen hebben; waarschijnlijk zijn de ontbrekende dan ook bij het binden vergeten. Het exemplaar van de uitgaaf van 1713 van de K.B., het enige dat ik in handen had, vertoont daarenboven nog de kenmerken van slordigheid in de werkplaats van de drukker. De platen zijn op elkaar gelegd, toen de inkt nog niet droog was, en telkens vindt men lijnen van de ene plaat op de andere terug. Ook dit zal echter waarschijnlijk niet bij alle exemplaren het geval zijn. Bij beide uitgaven vindt men op de p. 21-24 in hetzelfde handschrift in margine van de tekst verwijzingen naar de platen. Deze verbetering van het boek was niet gesproten uit een bedenksel van Picart of Marchand, maar overgenomen uit een soortgelijke uitgaaf, die intussen het licht had gezien.

De Amsterdamse boekverkoper François van der Plaats was in 1702 ook met een uitgaaf van le Brun's werk gekomen. Wat de tekst betreft was dit stellig een nadruk van de uitgaaf van 1698. De koperplaten hiervoor werden echter opnieuw gegraveerd, meest in omgekeerde richting. Waarschijnlijk geschiedde dit door Pieter Sluyter, wiens naam op de titelplaat van de Hollandse

uitgaaf vermeld staat. In 1703 kwam François van der Plaats namelijk met een vertaling in het Hollands, door François de Kaarsgieter. Deze uitgaaf - de Franse uitgaaf van van der Plaats had ik zelf niet in handen - geeft enige toevoegingen op de uitgaaf van 1698. Dat zijn behalve een opdracht door de Kaarsgieter aan Jonas Witsen van 20-9-1702, een wat gewijzigde ‘Aan den Lezer’ en een vers van Daniel Willink een ‘Korte levensbeschrijving van de heer Karel le Brun’ en achteraan een ‘Bericht voor den boekbinder om de plaatsen op zijn plaats te stellen’, die tevens dienst doet als opgaaf van illustraties. Tenslotte zijn hier nog in margine van de tekst verwijzingen naar de platen gedrukt, welke zoals wij zagen Marchand en Picart in hun latere uitgaven met inkt overnamen. Het geheel is door dit alles overzichtelijker geworden dan in de oorspronkelijke uitgaaf.

De platen van de uitgaven van Picart of de Lorme en die van van der Plaats vertonen veel overeenkomsten, maar ook veel verschillen. Van Picart weten wij, dat hij naar copieën, waarschijnlijk van le Clerc, werkte en naar originelen. Le Clerc had niet alleen de oorspronkelijke tekeningen van le Brun overgenomen, maar ook profielen getekend ‘de têtes d'expression, pour les passions de l'ame’ naar schilderijen van le Brun, waarvan er volgens mededeling van Jombert 24 later in bezit waren van een zekere Mr. Paignon. Waarschijnlijk dunkt mij, dat de Hollandse kunstenaar Sluyter gewerkt heeft naar de gravures van le Clerc en van Picart. De tekeningen van le Clerc zal hij wel niet onder ogen hebben gekregen. Zoals te begrijpen vermeed van der Plaats angstvallig de naam Picart te noemen. Het nadrukken van een boek van een college uit eigen stad werd uiteraard niet toegejuicht.

Tenslotte nog iets over een Engelse vertaling. Deze Conference upon expression, die David Mortier tezamen met John Smith en Edward Cooper in 1701 in Londen het licht deed zien, wordt genoemd in H.R. Plomer, A dictionary of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1668 to 1725. Ik vond geen exemplaar hiervan en kan daarom niet zeggen, of deze uitgaaf in samenwerking met de Lorme en Picart verscheen of niet. Onmogelijk is het eerste volstrekt niet, want sedert 1707 werkten de Lorme te Amsterdam en Mortier te Londen geregeld tezamen.

52 *Relation du voyage de Mr. Evert Isbrand envoyé de sa majesté czarienne a l'empereur de la Chine, en 1692, 93 et 94. Par le sieur Adam Brand. Avec une lettre de monsieur ***, sur l'etat présent de la Moscovie. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, libraire sur le Rockin, à la Liberté. 1699. 4 + 249 + 1 p. 8°.*

U.B.A. 437 G 16 (1), Amsterdam Artis, Bibl. Nat. O^2 n. 33.

[Titelpagina zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Ongesigneerde titelplaat. Kaart met opschrift: ‘Tabula haec consensu amplissimi consulis D. Nic. Witsen ex ejus authenticis tabulis extracta’. Achterin: ‘Livres nouveaux, qui se trouvent chez J.L. de Lorme libraire à Amsterdam, à la Liberté.’]

14-8-1698: ‘J. Louis de Lorme, libraire à Amsterdam, imprime le Voiage fait en 1693, 1694 et 1695 de Moscou à la Chine par terre et par eau par le Sr. Ysbrand envoié, par le czar qui regne aujourd'hui en ambassade à la Chine; ce voiage contient plusieurs choses très curieuses et très remarquables qui ne se trouvent point dans aucune autre relation. in 8°.’ (Gaz.).
21-12-1698 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 11 st.
Febr. 1699 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des Lettres (p. 212) en 24-8-1699 (er staat 1700, echter ten onrechte) in de Journal des sçavans (p. 634) met vermelding ‘se trouve à Paris chez Jean Boudot’.
1734 Changuion biedt dit werk 8° te koop aan (cat. Longus).
Van de oorspronkelijke uitgaaf in het Duits ken ik geen exemplaar: ‘Adam Brand. Beschreibung seiner grossen chinesischen Reise, welche er anno 1692, in der Suite des Herrn Eberhard Isbrandes Ides, von Moscau aus über Grosustiga, Siberien, Daurien und durch die grosse Tartarey, bis in China gethan. Frankfurt 1697. 8.’ (Aangehaald door Stuck I 45, die ook vermeerderde uitgaven te Berlijn 1712, Lübeck 1723 en Lübeck 1734 noemt). Het Br. M. bezit een exemplaar van een andere uitgaaf in het Duits: Beschreibung der Chinesischen Reise. Welche vermittelst einer Zaaris Gesandschaf durch dero Ambassadeur Herrn Isbrand ao. 1693, 94 und 1695 von Moscau über Grosz-Ustiga, Siberien, Dauren und durch die Mongolische Tartarey verrichtet worden: Und wes sich dabey begeben aus selbst erfahrner Nachricht mitgetheilet von Adam Brand. Hamburg. Bey Benjamin Schillern Buchhandlern im Dohm. 1698. Gedruckt bey Fried. Conr. Greflingen. 215 + 8 p. 12°. Voor de titels van de Engelse en Hollandse vertalingen vergelijke men Cordier IV 2466-2469. (De laatste vindt men besproken in de Boekzaal sept.-oct. 1698).

Eberhard Isbrandes Ides (st. ± 1700), geboortig van Glückstadt, reisde in de jaren 1692-1694 naar China in opdracht van de czaar en keerde in 1695 terug. Als gids op zijn reis diende hem de beroemde kaart, die door de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen was vervaardigd en in 1687 en opnieuw in 1692 als onderdeel van een boek over Tartarije was verschenen. Ides publiceerde zijn reisverslag niet, maar zond het aan Witsen, die het pas in 1704 bij François Halma in Hollandse vertaling het licht deed zien. Naar men zegt, was het de czaar niet aangenaam dat dergelijke zaken werden gepubliceerd. Witsen had dan ook zijn eigen uitgaven alleen aan vrienden gegeven en dan nog met de opdracht deze als strikt vertrouwelijk te beschouwen.

Een vrij onbelangrijke reisgenoot van Ides, de Duitse, aanvankelijk in Moskou gevestigde koopman Adam Brand, ging echter wel al spoedig tot publicatie van een verslag van deze reis over. Hij zond een excerpt aan Leibniz, die dit in Latijnse vertaling in zijn Novissima Sinica van 1697 opnam, hoewel hij in zijn brieven spreekt over de ‘stérilité de la relation du voyage de M. Isbrand’, welk oordeel door Witsen in een brief van 22-1-1699 werd onderstreept. (Müller 22). Een volledige uitgaaf in het Duits zag in 1697 in Frankfurt het licht. Zoals ik reeds zei, is daarvan voor zover na te gaan geen exemplaar bewaard, daar de oplaag blijkbaar zeer klein was. Het volgend jaar, in 1698, verscheen de boven aangehaalde Hamburgse druk, vermoedelijk een nadruk van de Frankfurtse uitgaaf. Noemde de eerste uitgaaf terecht 1692 als beginjaar van de ambassade, de Hamburgse druk spreekt van 1693. Die fout werd overgenomen bij alle vertalingen behalve bij de Franse van de

Lorme. Aanvankelijk veronderstelde ik daarom, dat de Lorme zijn vertaling naar de Frankfurtse druk had gemaakt, maar zowel de bovenaangehaalde advertentie als de tijd van verschijnen maken het toch waarschijnlijker, dat dit naar de Hamburgse druk is gebeurd. De vertaler van de Lorme had blijkbaar een kritische geest en verbeterde de titel.

Het is te begrijpen, dat de Lorme, die enkele maanden eerder een werk over een enigszins verwant onderwerp had uitgegeven (vergel. no. 47), zich haastte dit werk ter perse te leggen. Wie het voor hem vertaalde blijkt niet en evenmin, wie de in de titel genoemde brief, gedateerd ‘A Amsterdam

le 30 octobre 1698' (p. 193-249), schreef. Deze bevat een korte geschiedenis van Rusland, te beginnen met 1645 en eindigend met het jaar van verschijnen; vooral aan het bezoek van de czaar aan Holland en Amsterdam wordt veel aandacht geschonken. Een dergelijke toevoeging aan een vertaling of aan een gewone nadruk verhoogde uiteraard de verkoopbaarheid van het boek. Hetzelfde geldt voor de kaart, die in deze uitgaaf toegevoegd is bij pagina 183. Om de betrekkelijk kleine kaart niet te overbelasten zijn er geen namen op ingevuld, maar alleen cijfers, welke verwijzen naar de 'Table a laquelle se rapportent les chiffres de la carte', die afgedrukt is op p. 183-192. Daar deze ook data etc. opgeeft, dient zij tegelijkertijd als inhoudsopgaaf. In de Preface wordt zeer de lof gezongen van de tweede editie (dus van 1692) van de kaart van Witsen, die als voorbeeld heeft gediend. Op de kaart zelf ziet men, dat dit geschiedde met toestemming van Witsen, die zoals reeds werd gezegd, zeer terughoudend was met het verstrekken van zijn publicaties.

De titelplaat is, hoewel niet gesigneerd, waarschijnlijk toch het werk van Picart. Op zijn oeuvre-catalogus vindt men 'le titre d'un voyage de Moscou à la Chine, in douze. 1697', onder de werken 'inventé, dessiné et gravé door hemzelf. Deze moet wel identiek zijn met de hier boven genoemde. Beckmann (II 463-471), die een uitvoerige beschouwing wijdt aan deze reisbeschrijving, wijst erop, dat de Franse vertaling niet letterlijk is, maar toevoegingen geeft, bijvoorbeeld op p. 115 een stuk over de Chinese muur.

De Engelse vertaling, die in 1698 gedrukt werd door D. Brown en T. Goodwin te Londen, heeft een geheel andere toevoeging, namelijk 'With some curious observations concerning the products of Russia by H.W. Ludolf'. De Hollandse vertaling, die in de herfst van 1698 (vergel. bespreking Boekzaal) met het jaartal 1699 in Tiel bij Jan van Leeuwen verscheen, waarschijnlijk nog iets eerder dan de Franse vertaling, is gemaakt van de Engelse en heeft dan ook dezelfde toevoeging als deze. Werkten de Lorme en Jan van Leeuwen in 1698 samen wat de uitgaaf van de Religion ancienne et moderne des Moscovites betreft (vergel. no. 47), thans was dit dus natuurlijk niet het geval. Wel blijkt uit het feit, dat Jan van Leeuwen in 1699 een nieuwe titeluitgaaf van dat werk gaf, waaraan hij de reisbeschrijving van Brand toevoegde, dat ook hij een nauwe samenhang tussen beide zag. Ook de Lorme's beide drukken, die van één formaat zijn, vindt men dikwijs te zamen gebonden, zoals o.a. het exemplaar op de U.B.A.

Verwarringen van de reisbeschrijvingen van Brand en van Ides, verwarringen van de titels van de verschillende uitgaven van Brand en verkeerde aanhalingen daarvan maken dat men dikwijls onjuistheden in de litteratuur over de reisbeschrijving van Brand vindt. Ik ben daarop echter nooit nader ingegaan en heb deze zelfs niet vermeld, aangezien deze hier weinig ter zake doen.

Hier wil ik er alleen nog op wijzen, dat in tegenstelling tot de Duitse uitgaaf de Engelse, Franse en Hollandse blijkbaar nooit meer zijn herdrukt of nagedrukt. Waarschijnlijk was dat het gevolg van het verschijnen van het reisverslag van Ides zelf, dat veel beter was en ook in al die talen te krijgen. Zelfs geeft deel VIII van het Recueil des voyages au Nord (Amsterdam 1727), waarin een Franse vertaling van Ides' reisverslag te vinden is, daarbij in noten alle onjuistheden van de reis van Adam Brand.

53 *Mercurius Amstelaedams. no. 1. Amstelaedami. Apud Joannem Ludovicum de Lorme. Typrographum in fossa vulgo dicta het Rockin, juxta portam quae Petro sacra est. Exstant quoque venales in praecipuis Hollandiae urbibus. 1699.*
Mercur. Amstel. no. 2. etc. (zie boven, hier echter typographum).
Mercurius Amstelaed. no. 3. etc (zie boven).

Gem. Arch. Amsterdam.

[Elk nummer heeft 4 pagina's, 4^{o}. De afbeelding van de Mercurius bovenaan elk nummer vindt men precies hetzelfde op de volgende zeven nummers, no. 4-10, ook dezelfde letters zijn gebruikt. Het adres is dan: 'Amstelaedami, apud Nicolaum ten Hoorn, typographum (no. 5-10 bibliopolam) in fossa ex transverso 't Heere Logement. Extant quoque venales in praecipuis Hollandiae urbibus.']

> **11-2-1699:** 'Men siet hier een jonge Latijnse *Mercurius Amstelaedamensis*, die de roe al ontwassen is, wat sijne studien aengaet. Ik sie van 't borsje wat goeds tegemoet, hij verdiend dat men werk van hem maecke, voornamentlijk op universiteiten, want in de coffihuysen, etc. verstaet men gemeenlijk al zo weinig Latijn als te hoof, en daerom sal desen moedigen en geschikten jongen held daer sijn element niet vinden. De seldsaemheid verhoogd de waerdij der saeken: maer met de Mercurius *schijnt* het anders gelegen; hoe men 'er meer koopt, hoe 't die patroon der negotianten beter in sijn kraem diend. De wijste en geleerdste boeken trekt men 't minst. Een weerlegging der gevoelens van Dominé Bekker werd tienmaal verkogt tegens de meditatien van Descartes niet eens. De eerste Latijnse *Mercurius Hagiensis* was ook geleerdelijk en opmerkelijk geschreven, maar hij vond geen ingang als bij goed Latinisten - en die zij der zo raer als de vroomen. Dese laatste is *te bekomen compleet* als mede de naïve Fransse; sonder te vergeten de drie volkome half jaeren van de *Duytse Haegse Mercurius*, wiens auteur onlangs wat op sijn paardetje geweest is; *la colere est inseparable de l'innocence.* Ik zie te gemoet, dat dese nieuwe Mercurius minder aenstoot van de Kabbens sal lijden als de Duytse, om dat de slecht-hoofden hem niet verstaen kunnen; de selve is maar voor de geleerden van de hooge vlugt. *Nihil est ab omni parte beatum.* Schrijft men wat gereleveerd en met eruditie, zo werd het werk minder getrocken; en maekt men een opstel voor de bagatellisten, die om slechte zaeken en loopjes wel 't hartelijkst met genoegen lachen, zo doed men te kort aan de glory, die sou kunnen verkregen werden, als men maar alleen componeerde voor Apollo en de negen musen, de welke in zaeken van wijsheid onfeilbaar zijn, gelijk de paus in 't kerkelijke.' (Haegse Mercurius no. 55).

Over dit genre Mercurius, een weekblad, dat politiek, actualiteiten, litteratuur, etc. half-spottend, half-ernstig behandelde, is voor zover ons land betreft slechts heel weinig gepubliceerd. Om een indruk ervan te geven, nam ik de bovengaande passage in zijn geheel op. In 's Gravenhage heeft dit soort geschrift het meeste succes gehad. Vandaar de gebruikelijke benaming Haagse Mercurius, die bleef bestaan, ook toen de Mercurius sedert mei 1699 werd gedrukt bij Frederik Helm te Amsterdam. De Hollandse Haegse Mercurius, die destijds werd geschreven door H. Doudijns, had in die jaren kennelijk nogal succes, o.a. blijkens het feit, dat in het nummer van 31-1-1699 het derde halfjaar van de Mercurius compleet te koop werd

aangeboden. De Franse en Latijnse hadden slechts een korte levensduur, zoals, uit dezelfde advertentie blijkt: ‘ook de gesamentlijke 18 Fransse Mercures compleet; item de 10 Latijnse, mede voor een civile prijs.’

Wie de schrijver was van deze Mercurius Amstelaedamensis, waarvan de Lorme 3 nummers en Nicolaas ten Hoorn 7 nummers uitgaf, kan ik niet zeggen. Meende ik aanvankelijk, dat dit Gregorio Leti zou zijn geweest, thans ben ik daarvan geheel teruggekomen. Niet alleen, omdat Leti altijd

in het Italiaans schreef, maar ook omdat in nummer 9 een woordspeling op zijn naam en de dodenrivier de Lethe wordt gemaakt naar aanleiding van een zijner werken. Een vraag van C. & A., die de vier eerste nummers van dit blaadje bezaten, naar de schrijver van dit 'literarisch-spectatoriaal tijdschrift' in de Navorscher van 1852 (p. 252) bleef onbeantwoord.

In no. 7 wordt melding gemaakt van de dood van Joseph Ferdinand van Beieren, de Spaanse troonopvolger, die op 6-2-1699 stierf. Dit zelfde bericht vindt men in de Haegse Mercurius van 18-2-1699. Ik neem daarom aan, dat deze Mercurius van donderdag 19-2-1699 dateert (onder elk exemplaar staat: 'Singulis Jovis diebus hi Mercurii hebdomadatim eduntur'). Dit zou dan meebrengen, dat op 8-1-1699 het eerste en op 12-3-1699 het laatste nummer is verschenen. De schrijver van de Haegse Mercurius, ervaren in deze zaken, had z'n concurrent, die in het Latijn schreef en dus alleen 'voor de geleerden van de hooge vlugt', niet veel succes voorspeld. Wij mogen aannemen, dat hij gelijk kreeg en dat de Mercurius in het Latijn net als zijn Haagse voorganger na 10 nummers werd stopgezet.

De druk was slordig of de zetters waren het Latijn niet goed machtig. Zo vindt men in het eerste nummer van typrographum gesproken, in het vijfde adres van biliopolam.

54 Deze uitgaaf is waarschijnlijk tenslotte niet bij de Lorme uitgekomen.

9-7-1699: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam... fait traduire de l'Anglois les *Lettres du chevalier Temple écrites pendant son ambassade à la Haye au conte d'Arlington et au chevalier Trevor secretaires d'etat*, *sous le regne de Charles II*, *où sont découvertes plusieurs choses qui avoient été cachées jusqu'à présent; tirées des originaux écrits de la propre main de feu M. Temple*.' (Gaz.).
9-7-1699: idem. (A.C.).
7-9-1699: 'George Gallet imprime les Lettres de feu M. le chevalier Temple, certifiées de la propre main, traduites de l'Anglois, in 12.' (Gaz.).

14-7-1710: 'On trouve a la Haie chez Guillaume de Voys marchand libraire dans le Poten les Lettres de Mr. le chevalier Temple, écrites durant son ambassade à la Haie, au comte d'Arlington, et à Mr. le chevalier Jean Trevor sécretaire d'etat sous le règne de Charles II, dans lesquels sont découverts plusieurs secrets, qui avoient été cachés jusqu'à présent, publiés sur les originaux écrits de la propre main de l'auteur.' (Gaz. en wel exemplaar van de Journal historique de Rotterdam).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf in het Engels: Letters written by sir William Temple during his being ambassador at the Hague, to the earl of Arlington, and sir J. Trevor, secretaries of state to K. Charles II. Publish'd... by D. Jones. London 1699. 8^{o}.
Juli en okt. 1699 aankondiging van verschijning en bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 118-402).
De K.B. bezit een exemplaar van een Haagse uitgaaf van de Franse vertaling: Lettres de monsieur le chevalier Temple, ecrites durant son ambassade à la Haye, au conte d'Arlington, et à M. le chevalier Jean Trévor secretaires d'etat sous le régne de Charles II. Par M.D. Jones.

Traduites de l'Anglois par ***. A la Haye, chez Meyndert Uytwerf, et Engelbrecht Boucquet, marchands libraires. 1700. 16 + 320 p. 12^{o}.

Het is begrijpelijk, dat de Lorme belangstelling had voor de uitgaaf van brieven van Temple, van wie hij al eerder een boek had laten vertalen. Of hij zijn plan liet varen, omdat George Gallet, de meesterknecht van de Huguetans, hem voor was, of omdat hij lucht had gekregen van een dergelijke onderneming in 's Gravenhage, blijkt niet. Het boek verscheen in ieder geval bij de zwagers

Uytwerf en Boucquet aldaar. In hoeverre de Lorme en de Huguetans daar nog enig deel in hadden, kan ik niet zeggen. Men doet goed dit boek niet te verwarren met een uitgaaf, die in 1700 in Londen verscheen onder leiding van Jonathan Swift: Letters written bij sir W. Temple, baronet and other ministers of state, both at home and abroad. Een vertaling van dit boek van de hand van P.A. Samson verscheen nog in hetzelfde jaar bij Hendrik van Bulderen te 's Gravenhage.

55 ***Histoire de la decouverte et de la conquete du Perou. Traduite de l'Espagnol d'Augustin de Zarate, par S.D.C. Tome Premier. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, libraire sur le Rockin, à la Liberté. 1700. 38 + 307 p. 12°.***
Idem. Tome Second. 6 + 408 p. 12°.

U.B.A. 706 E 25-26 en Bibl. Nat. 12° Ol. 765.
[Titelpagina's rood-zwart. Wolf met bijen bij boom en opschrift ‘quaerendo’ als vignet van deel I, ineengestrengelde figuur als vignet van deel II. Ongesigneerde titelplaat, 13 platen en kaart in deel I, alleen titelplaat in deel II.]

Histoire de la découverte et de la conqueste du Perou. Traduite de l'Espagnol d'Augustin de Zarate, par S.D.C. Tome Premier. Seconde edition revuë et corrigée. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme, libraire sur le Rockin, à la Liberté. 1717. 38 + 307 p. 12°.
Idem. Tome Second. 6 + 408 p. 12°.

U.B.L. 395 F 24.
[Titelpagina's rood-zwart. Boeket bloemen als vignet van deel I, mand als vignet van deel II. Platen als boven.]

Histoire de la découverte et de la conqueste du Perou. Traduite de l'Espagnol d'Augustin de Zarate, par S.D.C. Tome Premier. Seconde edition revuë et corrigée. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1719. 38 + 307 p. 12°.
Idem. Tome Second. 6 + 408 p. 12°.

U.B.A. 1925 F 36-37.
[Titelpagina's rood-zwart. Gestyleerde figuurtjes als vignetten. Platen als boven, de kaart ontbreekt echter.]

> **16-4-1699:** ‘J.L. de Lorme libraire à Amsterdam imprime actuellement... Histoire de la conquête et decouverte du Perou, traduite de l'Espagnol de Zarate. 12. 2 vol. fig.’ (Gaz.).
> **27-4 en 1-6-1699:** Idem. (Gaz.).

9-7-1699: ‘J.L. de Lorme libraire à Amsterdam donnera incessament au public... l'Histoire de la découverte et de la conquête du Perou, 12. 2 vol. fig.’ (Gaz.).
9-7-1699: Idem. (A.C.).

Sept.-okt. 1699 bespreking van dit werk door Neocorus (p. 662).
2-10-1699 verkocht aan de la Feuille dit werk voor *f* 1.19.-.
Mei 1699 en jan. 1700 aankondiging, dat dit ter perse is bij de Lorme, en bespreking in de Nouv. de la Rep. des Lettres (p. 599 en 45).
8 en 15-2-1700 bespreking van dit werk 'à Amsterdam et se trouvent à Paris chez Jean Boudot' in de Journal des sçavans (p. 110 en 120).
17-3-1719: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat à Amsterdam, ont imprimé et débitent actuellement... Histoire de la découverte et de la conquête du Perou, traduite de l'Espagnol d'Augustin de Zarate, 12°. 2 vol. fig.' (Gaz.).
1721 Du Villard biedt dit werk 12 2 vol. fig. 1719 te koop aan (cat. Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk 2 vol. fig. te koop aan (cat. Longus).
Brunet biedt dit werk in 12° 2 vol. te koop aan voor 5 l. (ff 21739, 52).
De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf in het Spaans: Historia del descubrimiento y conquista del Peru... La qual escrivia Augustin de Çarate. En Anvers, Martin Nucio. 1555. 8°.
De Bibl. Nat. bezit drie verschillende exemplaren van de Parijse uitgaaf van 1706: Histoire de la decouverte et de la conquête du Perou, traduite de l'Espagnol d'Augustin de Zarate. Par S.D.C. Tome Premier. A Paris, chez Michel Clousier, quay Malaquais, à la Charité. 1706. Avec privilege du Roy. 40 + 360 + 3 p. 12°. Tome Second. 6 + 519 p. 12° (appr. van 24-3-1703 (sic!), priv. van 21-12-1705 voor Charles Osmont voor dit werk voor 6 jaar, gereg. 30-12-1705).
Het tweede exemplaar heeft als adres: 'A Paris, chez Jean et Michel Guignard, ruë S. Jacques, vis-à-vis la ruë du Plâtre, à l'Image S. Jean. 1706'. Een derde exemplaar heeft als adres: 'A Paris par la compagnie des libraires. 1706.' Palau 1e ed. III 250 noemt ook nog Chevalier als uitgever in 1706.
De Bibl. Nat. en de K.B. bezitten exemplaren van een herdruk van 1716: 'A Paris, par la compagnie des libraires. 1716. Avec privilege du Roy.' 'A Paris chez Guillaume Cavelier, Grand'Salle du Palais, à l'Ecu de France. Henry Charpentier, Grand'Salle du Palais, au bon Charpentier. Michel Guignard, et Claude Robustel, ruë S. Jacques, à l'Image S. Jean. Hilaire Foucault, ruë S. Jacques, dans la Vieille Poste. Michel David, quay des Augustins, à la Providence. Charles Osmont, ruë S. Jacques, à l'Ecu de France. Michel Clouzier, quay de Conty, à la Charité. Jean Geoffrey Nion, quay de Conty, au nom de Jesus. Pierre Ribou, quay des Augustins, à l'image S. Louis. Michel Estienne David, quay des Augustins, au Prophete Royal. I 40 + 360 p. 12°. II 8 + 479 p. 12° (met appr. van 14-3-1703 en priv. van 7-4-1712 voor Henry Charpentier, gereg. 4-5-1712).
15-3-1705 dit werk Amsterdam 1700 aangeboden door Osmont te Parijs voor priv. gen., 19-3-1705 ter beoordeling aan de Vertot, 24-3-1705 approbation simple, 2-4-1705 priv. gen. voor Osmont voor 6 jaar toegestaan (ff 21940, 352).
Aug. 1711 bespreking van dit werk Paris 1706 in de Journal de Trevoux (p. 1436).

In 1555 verscheen een werk van Augustin de Zarate, een Spaanse historicus, over Peru. Het werd o.a. in 1581 in het Engels uitgegeven, maar voor zover na te gaan

niet in het Frans vertaald. Toen Du Bos in 1699 in Amsterdam was en naar een exemplaar van Zarate zocht, hoorde hij daar dat een herdruk in het Frans zou verschijnen. De vertaler was geen refugié, maar een werkelijke Fransman, S. de Broë seigneur de Citry et de la Guette, die tussen 1679 en 1699 een aantal werken bij Parijse uitgevers in het licht had gegeven. Hoe hij aan de Lorme of omgekeerd kwam, kan ik niet zeggen. In de Préface vertelt hij, dat wegens het succes van een vertaling van een werk van Antonio de Solis (ook van zijn hand en voor het eerst verschenen te Parijs in 1691) over Mexico hij nu overgegaan is tot de vertaling van dit werk. Zij is bedoeld voor lezers, die geen Spaans kennen; de taak van een vertaler ziet hij van zeer wetenschappelijk oogpunt uit.

Het merkwaardige van de uitgaaf van de Lorme is, dat hij voor deel I een drukkersmerk van een andere uitgever gebruikte. De bekende boekverkoper Abraham Wolfgang had in latere jaren vaak dit merk van een wolf, omzwermd door bijen en honing snoepend bij een boom, met het opschrift

'quaerendo', gebruikt. Na zijn dood in 1694 was het overgenomen door de zoons van zijn vrouws zuster, genaamd Schelte. Ik noemde het reeds bij een druk van 1699 op naam van de erven Anthony Schelte (vergel. no. 49). Het drukkersmerk, dat de Lorme bezigde, was afgedrukt van een stempel, die nog in 1699 door de erven Schelte was gebruikt. Dat blijkt o.a. uit les Promenades de Mr. le Noble, een nadruk van een Parijse uitgaaf van de 'Héritiers d'Antoine Schelte' van 1699-1700. De 2de-6de Promenade, die het jaartal 1699 dragen (de eerste Promenade staat op naam van George Gallet), hebben het drukkersmerk, dat de Lorme voor deel I van de Zarate nam, de 7de-12de Promenade, die het jaartal 1700 dragen, hebben dezelfde voorstelling, echter afgedrukt van een ander stempel. Achterin vindt men een catalogus van nieuwe boeken, onmiskenbaar alle uit het fonds van de erven Schelte.

Waarschijnlijk heeft de Lorme dus voor deze druk op de een of andere wijze met de erven Schelte samengewerkt. Minder aannemelijk lijkt het mij namelijk, dat hij toevallig in het bezit van een oude stempel zou zijn gekomen en deze bij wijze van mystificatie hebben gebruikt.

De net als de andere platen ongesigneerde titelplaat is stellig gemaakt naar een ontwerp van Picart. Op zijn oeuvre-catalogus lezen wij bij de ontwerpen, die hij niet zelf heeft gegraveerd: 'Le titre de l'histoire de la conquete du Perou à Paris 1700.' Daar de Parijse uitgaaf pas in 1706 verscheen, moet dit 'à Paris' een vergissing zijn.

In 1717 verscheen een nieuwe titeluitgaaf van deze druk, zoals dat ook het geval was met enkele andere uitgaven van de Lorme. Wie toen in het bezit was van vellen van de oude oplaag en de nieuwe titeluitgaaf verzorgde, blijkt niet. In 1719 kwamen Du Villard en Changuion met een herdruk, die echter zoals vaak voorkwam, waarschijnlijk met het oog op de platen, precies dezelfde bladindeling had. De gravures werden gedrukt van dezelfde koperplaten als de gravures van de uitgaaf van 1700.

De Parijse nadruk had niet alleen een andere bladindeling, maar ook nagegraveerde platen, in omgekeerde richting.

56 ***La femme poussée a bout. Comedie, traduite de la piece Angloise intitulée 'The provok'd wife'. Sur l'imprimé de Londres, chez Jan Wite. 1700. 4 + 212 p. 12°.***

Bibl. Nat. 8° Yth 6815.

> **2-11-1699** verkocht aan de la Feuille 2 exemplaren van dit werk voor 5 st. per stuk.
>
> **1716** Du Villard biedt dit werk 12° te koop aan (cat. La Placete).
> De Easter Term Catalogue van 1697 noemt: 'The provok'd wife. A comedy'.

Dit werk wordt toegeschreven aan de Engelse militair, architect en toneelschrijver John Vanbrugh (1672-1726), die van 1-2-1692 tot 12-11-1692 wegens spionnage in de Bastille gevangen zat. De catalogus van de Bibl. Nat. zet de vertaling op naam van de Saint-Evremond.

De Lorme verkocht deze druk, die onmiskenbaar Hollands is, blijkbaar direct bij het verschijnen aan de la Feuille, tegelijk met enkele uitgaven van hemzelf. Op de lijst van boeken, die hij aan de la Feuille verkocht, komen echter ook wel eens drukken van anderen voor. Zekerheid, dat dit een uitgaaf van hemzelf is, bestaat dus niet.

57 *Historia cultus Sinensium seu varia scripta de cultibus Sinarum, inter vicarios apostolicos Gallos aliosque missionarios, et patres societatis Jesu controversis, oblata Innocentio XII. pontifici maximo et sacrae congregationi eminentissimorum cardinalium dirimendae huic causae praepositorum: adjuncta appendice scriptorum patrum societatis Jesu de eadam controversia. Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies. Matth. IV 10. Coloniae, 1700. 8 + 676 + 10 p. 8°.*

U.B.A. 463 G 5, Bibl. Nat. O^2 n. 389.
[Titelpagina zwart. Vaas met bloemen als vignet. Franse titel heeft in plaats van 'Historia cultus Sinensium': 'Causa Sinensis'.]

9-7-1699: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam donnera incessament au public... Historia cultus Sinensium etc. 8.' (Gaz.).
9-7-1699: Idem (A.C.).
Sept. 1699: 'On trouvera bientôt chez le Sr. de Lorme à Amsterdam Historia cultus Sinensium. A Cologne. 8.' (Nouv. de la rep. des lettres p. 357).
2-11-1699 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 11 st.
Sept. en dec. 1699 aankondiging van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 422 en 548).
Dec. 1699 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 661).
± 1700 in Reims bij Godard een ongesigneerde brief gevonden, waarin 10 exemplaren van dit boek worden besteld (ff 21745, 34).
± 1704 in beslag genomen 2 exemplaren (ff 21743, 71vo).
30-8-1708 bij Couturier garçon-imprimeur Historia cultus Sinensium à Paris 1700, in 12^o gevonden volgens een lijst van 'Livres imprimés sans approbation' (ff 21743, 92).

De kwestie van de voorvaderenverering van de Chinezen, die reeds ter sprake kwam bij het boek van le Comte (vergel. no. 35), zou nog jaren lang de gemoederen in opwinding brengen. Charles Maigrot, vicaris-apostolicus in China, had in 1693 bij mandement een aantal ceremoniën, die de Jesuieten toelieten, verboden. Het felle verzet van deze laatsten leidde er toe, dat de zaak te Rome werd uitgevochten. In 1704 dolven de Jesuieten daar het onderspit, waardoor de missie een gevoelige slag werd toegebracht. In China zelf bleef de zaak nog vele jaren actueel. Sommervogel XI 1256-1293 geeft een lange lijst van geschriften, die naar aanleiding hiervan werden gepubliceerd. De belangstelling voor China was, zoals wij meermalen zagen, groot en niet alleen belangstellenden in de missie, maar ook anderen wensten van de geschillen op de hoogte te blijven. Gaarne hebben dan ook boekverkopers in allerlei landen zich aan uitgaven op dit gebied gewaagd. De Lorme heeft dat tot tweemaal toe gedaan, zoals men hierboven en in het volgende nummer kan zien.

In de allereerste plaats een practische mededeling over deze uitgaaf: de Franse titel met het afwijkende ‘Causa Sinensis’ heeft gemaakt, dat enkele schrijvers het werk als zodanig citeren. Bedoeld is uiteraard het zelfde werk als de Historia cultus Sinensium.

Een opgaaf van de preciese inhoud van deze Historia cultus Sinensium vindt men bij Cordier II 881 en 882 en bij Streit VII 2075, waar de titels van de 18 stukken, die dateren van 1693 tot 1698 worden genoemd. Het zijn alle stukken, die gediend hebben voor de instructie van het proces in Rome. Zij zijn in het Latijn met uitzondering van een Italiaans stuk, dat echter ook in Latijnse vertaling is opgenomen. Blijkbaar kreeg de Lorme, toen hij al begonnen was met het drukken, nog nieuwe stukken toegestuurd. Het boek werd daarom veel dikker dan aanvankelijk bedoeld was. Om hierin de lezer wat tegemoet te komen voegde hij een titelpagina met het opschrift ‘Pars Secunda’ in tussen pag. 338 en 339 en gaf daarbij het volgende ‘Avis au relieurs: Comme ce livre est devenu plus gros qu'on n'avoit crû au commencement, nous étant venu quelques pieces pour y inserer, on donne ici un second titre pour ceux qui voudront le faire relier en deux petits volumes, lequel se pourra placer entre le page 338 et 339’. Dat telkens weer inkomen van meer stukken blijkt ook uit de inhoudsopgaaf achterin. Daar geeft men namelijk de mogelijkheid de stukken in een andere, meer logische volgorde dan die der paginering te plaatsen.

De Lorme deelt in zijn ‘Typographus lectori’ mede: ‘Non sine aliqua verò providentia factum arbitrator ut vir literatus mihi amicus unum aliquod ejusmodi exemplar nactus fuerit in quo omnes ferè scripturae procuratoris generalis vicariorum apostolicorum, aliorumque missionariorum Gallorum Asiae Orientalis continentur, mihique illud, pro sua benignitate ac rei literariae juvandae studio, in manum tradiderit.’ Ik kan niet uit maken, wie hij hier bedoelt. Wel maakt de keuze van de stukken duidelijk, dat de redactie van het werk in handen was van een tegenstander van de Jesuieten. De meningen over die redacteur lopen uiteen. Melzi (Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori Italiani o come che sia aventi relazione all'Italia, Milano 1852) noemt Giovanni Giacomo Fatinelli, een Italiaans jurist, toen aan het pauselijk hof verbonden, die enige jaren later naar China zou gaan in verband met deze zaken. De catalogus van de Bibl. Nat. zet het werk dan ook op deze naam. Streit daarentegen zegt minder definitief: ‘Als Herausgeber gilt Nic. Charmot S.P.’. Sommervogel XI 1266 tenslotte noemt geen naam. Nic. Charmot werd door Maigrot uit China naar Rome gezonden om daar zijn belangen in het proces te behartigen.

De bovengenoemde vermelding van een beslaglegging in 1708 maakt het waarschijnlijk, dat ook exemplaren verspreid zijn met het adres Parijs, misschien speciaal voor de verkoop in Frankrijk. Een dergelijk exemplaar vond ik echter niet.

Op het eind van zijn ‘Typographus lectori’ komt nog eens duidelijk de gezindheid van dit boek tot uiting: ‘Id etiam de scripturis patrum Jesuitarum praestiturus, si mihi in manus incidissent; quamquam hac minime necessariae videantur, cum earum summa hic referatur, totiusque causae status satis ex istis, quae in lucem damus, scriptis percipiatur.’

De Jesuieten hebben echter zoals te begrijpen een andere weg gekozen en kwamen eerst met een geschreven brief, later met gedrukte brieven (vergel. Nouv. de la rep. des lettres juni en aug. 1700 p. 687 en 225) en tenslotte met een eigen uitgaaf ter bestrijding van dit werk: De ritibus Sinensium erga Confucium philosophum et progenitores mortuos, Alexandri papae VII decreto permissis,

adversùs librum inscriptum Historia cultus Sinensium. Dit werk verscheen in 1700 in twee uitgaven met adressen van Luik en van Luik en Venetië.

58 *Continuatio historiae cultus Sinensium seu varia scripta de cultibus Sinarum, inter vicarios apostolicos Gallos aliosque missionarios, et patres Societatis Jesu controversis, oblata Innocentio XII. pontifici maximo et sacrae congregationi eminentissimorum cardinalium dirimendae huic causae praepositorium. Coloniae, 1700. 4 + 150 + 2 p. 12°.*

Bibl. Nat. O^2 n. 390 en ander ex.
[Titelpagina zwart. Vaas met bloemen als vignet (echter andere als in no. 57.)]

> **4-2-1700:** 'On trouve chez J.L. de Lorme libraire à Amsterdam un livre intitulé, Continuatio historiae cultus Sinensium, contenant divers ecrits touchant les cultes Chinois, qui sont en controverse entre les vicaires apostoliques François et autres missionaires, et les peres Jésuites: Présentez au Pape, Innocent XII, et à la congrégation des cardinaux préposez pour la décision de cette affaire.' (Gaz.).
> **Maart en april 1700** aankondiging en bespreking van dit werk 'à Cologne 1700 in 8 pag. 152 et se trouve à Amsterdam chez J. Louis de Lorme' in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 358 en 460).
> **6-5-1700** verkocht aan de la Feuille dit werk voor 11 st.

Hoewel hier niet wordt gezegd, dat dit vervolg op het vorige boek ook een uitgaaf van de Lorme was, is dit toch stellig het geval. Dat leest men o.a. in de 'Typographus Lectoribus: Cum in lucem prodiisset Historia cultus Sinensium, et mox undique avidissimè foret distracta, traditae sunt mihi hae ultimae scripturae, quas si typis subjicerem, ipsi Historiae adnectendas, me lectoribus gratificaturum existimavi. Post has frustrà, ut confido, alias expectabitis'. Hoewel de vignetten boven de hoofdstukken etc. niet hetzelfde zijn als in de vorige uitgaaf, is de lettersoort wel geheel identiek in beide drukken. Deze Continuatio bevat uitsluitend stukken van 1699.

Merkwaardig is, dat de Lorme deze veel dunnere druk voor dezelfde prijs aan de la Feuille verkocht als de vorige.

59 *S. Caecilii Cypriani opera recognita et illustrata a Joanne Fello, Oxoniensi episcopo. Accedunt annales S. Cyprianici, sive tredecim annorum, quibus S. Cyprianus inter Christianos versatus est, brevis historia chronologicò delineata a Joanne Pearsonio, Cestriensi episcopo. Editio tertia cui additae sunt dissertationes Cyprianicae Hernici Dodwelli. Amstelodami, apud Joannem Ludovicum de Lorme. 1700. 8 + 20 + 48 + 334 + 222 + 2 + 177 p. folio.*

U.B.A. 290 A 14, Bibl. Nat. C 330.

[Titelpagina rood-zwart. Gravure met Minerva en achtergrond van oude gebouwen, gesigneerd

'G. van der Gouwen sculp.' als vignet. Titelplaat gesigneerd 'Sonmans delin. G. van der Gouwen sculp.']

Een ander exemplaar, dat geheel hetzelfde is, heeft als adres: *Oxonii e Theatro Sheldoniano.* 1700. Bibl. Nat. C 888.

16-4-1699 en 1-6-1699: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam imprime actuellement Sancti Caecilii Cypriani opera...'. (Gaz.).
Mei 1699: 'Le Sr. de Lorme... a aussi sous la presse les Oeuvres de St. Cyprien sur la dernière edition d'Oxfort, on y joindra les dissertations Cyprianiques de M. Dodwel.' (Nouv. de la rep. des lettres 599).
9-7-1699: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam donnera incessamment au public les Oeuvres de St. Ciprien en Latin fol.' (Gaz.).
9-7-1699: Idem. (A.C.).
Dec. 1699 aankondiging van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 548).
26-1-1700 verklaring voor not. Tixerandet van Jean de Lorme, dat hij in december 1699 via François Serstevens te Brussel aan Jean Boudot te Parijs 250 exemplaren en via François Foppens te Brussel aan François Godard te Reims insgelijks 250 exemplaren heeft verzonden, de laatste ten prijze van 9 pond Frans geld het stuk, terwijl de onkosten van vracht etc. op Parijs en Reims ten laste van de kopers kwamen. (N.A. 3729, 193, afgedrukt (met fouten) (KS 1375).
28-1-1700 procuratie idem voor... om te eisen 2000 livres voor 250 exemplaren van dit werk van..., die zijn gezonden op hun order en hun rekening. (N.A. 3729, 196vo).
Jan. 1700 bespreking van dit werk à Amsterdam in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 102).
April 1700 bespreking van dit werk 'Oxonii et se trouvent à Paris chez Louis Guerin et Jean Boudot. 1700.' in de Journal des sçavans (p. 278).

23 en 24-5-1700 in beslag genomen als 'contrefait' 2 exemplaren (ff 21743, 55).
Nov.-dec. 1701 aankondiging van dit werk druk Oxford in de Boekzaal (p. 1117).
1716 Du Villard biedt dit werk Amstelodami 1700 te koop aan (cat. la Placete).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Engelse uitgaaf: S. Caecilii Cypriani opera recognita et illustrata per Joannem, Oxoniensem episcopum. Accedunt annales Cyprianici, sive... Brevis historia chronolice delineata per Joannem Cestriensem. Oxonii, e Theatro Sheldoniano. 1682. 8 + 18 + 38 + 2 + 72 + 244 + 240 + 16 + 40 + 110 + 72 + 4 + 118 + 37 p. folio (Titelplaat gesigneerd: 'Sonmans delineavit. Burghers sculp.' Ongesigneerd vignet.).
Jan. 1686 bespreking van dit werk in folio 'Oxoniae 1685' in de Journal des sçavans (p. 7).
1-7-1686 werd het op de pauselijke index geplaatst.
De U.B.A. bezit een exemplaar van een Duitse uitgaaf met de oorspronkelijke Engelse titel, waaraan later met inkt is toegevoegd: 'Accedunt M. Henrici Dodwelli dissertationes Cyprianicae'. Deze heeft het adres: 'Bremae, sumptibus Hermanni Braueri, ibidem illustris gymnasii

typographi. Anno 1690.' 8 + 74 + 244 + 240 + 40 + 110 + 72 + 4 + 118 + 37 p. folio.
1689 bespreking van dit werk in de Bibl. univ. et hist. (XII 207).
Het Br. M. bezit een exemplaar van een andere Hollandse uitgaaf met dezelfde inhoud en adres: 'Juxta exemplar Oxonii e Theatro Sheldoniano. Amstelodami apud Abraham van Someren. 1691'. Deze uitgaaf is blijkens de paginering weer een andere dan alle hier bovengenoemde.

De werken van Thascius Caecilius Cyprianus, de bekende heilige uit de derde eeuw, die te Carthago woonde, zijn vele malen uitgegeven, o.a. ook door Erasmus. De uitgaaf van 1682 te Oxford door de Anglicaanse bisschoppen John Fell en John Pearson was zeer gezocht, wat o.a. ook blijkt uit de verschillende nadrukken. De prijzen van Engelse boeken waren, zoals reeds vermeld, uitzonderlijk hoog, zodat de nadrukkers hier een goede kans op winst hadden. Als extra attractie werden de

Dissertationes Cyprianicae van Dodwell, in in 1684 te Oxford waren verschenen, toegevoegd. De Lorme drukte een aantal exemplaren op eigen naam en een aantal met het oorspronkelijke adres. De laatste waren waarschijnlijk voor Frankrijk bedoeld, daar de Journal des sçavans een dergelijk exemplaar besprak. Minstens 500 exemplaren gingen naar Frankrijk, waar Godard te Reims 9 pond (livres) en Boudot waarschijnlijk 8 livres per stuk betaalde. Merkwaardig is, dat zelfs in Frankrijk exemplaren als nadruk in beslag werden genomen. Misschien is dit te verklaren, doordat een Franse boekverkoper een privilege voor de invoer had gekregen. Van een nadruk in Frankrijk van het Engelse origineel vond ik geen spoor.

De Lorme volgde de Engelse druk precies. De titelplaat en zelfs het vignet liet hij nagraveren. Op de titel vermeldde hij nog eens speciaal, dat ook de Dissertationes Cyprianicae van Henry Dodwell (1641-1711) waren opgenomen. Waarom de Lorme van een Editio tertia sprak, blijkt niet. Misschien was dit, omdat hij de Hollandse nadruk van 1691 als Editio Secunda rekende.

Hier wil ik nog vermelden, hoe juist in de tijd dat het werk ter perse lag, de Huguetan's bezig waren over een nieuwe uitgaaf. Op 18-5-1699 en 17-8-1699 schreef Et. Baluze te Parijs aan resp. Mrs. Huguetan en Pierre Huguetan te Amsterdam, die hem voorgesteld hadden een nieuwe uitgaaf te verzorgen, dat hijzelf geen aantekeningen daarover had, maar wel een collega en dat in 10 manuscripten, die echter nog niet gereed waren (U.B.L.). Pas in 1726, na de dood van Baluze, verscheen tenslotte zijn uitgaaf van Cyprianus werken te Parijs, maar reeds 2-2-1702 vroeg hij om privilege (ff. 21939, 670).

60 *Instructions sur la grace selon l'ecriture et les peres: par feu monsieur Arnauld docteur de Sorbonne. Avec l'exposition de la foi dell'eglise Romaine touchant la grace et la predestination par monsieur Barcos et plusieurs autres pieces sur ce sujet. A Cologne, chez P. Marteau. 1700. 88 + 440 p. 8°.*

Bibl. Nat. D 12239.

[Titelpagina zwart. Vaas met bloemen als vignet. Omvang 33 vel.]

Dec. 1699 uitvoerige aankondiging van het ter perse zijn, ‘On imprime à Cologne in 8’, in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 699).
Pierre Regis corrigeert 33 vel Doctrine sur la grace voor 15 st. per vel, tezamen *f* 24.15.-.
13-5-1700: ‘On trouve chez Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam Instructions sur la grace, selon l'Ecriture et les Peres: par feu Mr. Arnauld docteur de Sorbonne. Avec l'exposition de la foy de l'eglise Romaine touchant la grace et la prédestination: par Mr. Barcos. Et plusieurs autres pieces sur ce sujet, 8.’ (Gaz.).
20-5-1700: Idem. (A.C.).
Juni en sept. 1700 aankondiging en bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 694 en 313).
18-7-1700 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 15 st.
11-3-1704 werd dit werk op de pauselijke index geplaatst.
1718 en 1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet en Boursault).

In 1696 zag het tweede in de titel genoemde werkje over de predestinatie van Martin de Barcos,

abbé van St. Cyran (1600-1678), het licht met het gefingeerde uitgeversadres ‘à Mons chez Gaspard Migeot’. L.A. de Noailles veroordeelde dit als aartsbisschop van Parijs in een ordonnantie van 20-8-1696, geredigeerd door Bossuet. Als bisschop van Châlons-sur-Marne had de Noailles in 1695 een geheel andere houding aangenomen tegenover de partij van Port-Royal. Uiteraard gaf deze houding van de aartsbisschop van Parijs veel opschudding en allerwege trok de zaak sterk de aandacht. Tot de vele geschriften, die naar aanleiding hiervan verschenen, behoort het bovengenoemde. Hoewel de Lorme het in zijn advertenties niet zegt, is het stellig door hem ter perse gelegd. Een doorslaggevend bewijs daarvan is de schuld, die hij aan Regis voor het corrigeren van de drukproeven had. Het hoeft ons niet te verwonderen, dat de volgelingen van Port-Royal bij hem kwamen. Reeds eerder waren er contacten, zoals ik bij vorige nummers aantoonde. Algemeen neemt men thans aan, dat Pasquier Quesnel, die toen te Brussel vertoefde, de redactie van deze bundel heeft gehad. Vroeger werd ook Gerberon genoemd.

Uit de ‘Le libraire au lecteur’ blijkt de opzet van deze bundel: ‘L'Exposition de la foi de l'eglise Romaine touchant la grace et la predestination que je donne au public, fût imprimée a Mons chez Gaspart Migeot en 1697. Mais elle n'eut pas plûtôt veu le jour, que Mr. l'archevêque de Paris en fit saisir toute l'édition. Cette piece a fait grand bruit, sur tout depuis l'ordonnance de ce prelat, portant condamnation de l'Exposition etc. On a veu des remarques sur cette ordonnance qui ont paru sous le titre d'Abregé de l'histoire du Jansenisme, et qui ont été fort approuvées: puis qu'il s'en est fait trois éditions dans moins de trois mois. Comme cet ouvrage vient d'être beaucoup augmenté, je ne doute point qu'il n'aît le même succez. Les passages de l'ecriture et des peres ont été mis en François dans le corps du livre; et pour faire voir qu'ils sont rapportez fidellement, on a mis le Latin à la marge. On y trouvera aussi un recueil d'anciennes prieres de l'eglise, l'ordonnance de M. de Paris, des remarques sur cette ordonnance, et des instructions sur la grace, qui n'ont jamais été imprimées, et qui sont du fameux Antoine Arnauld. Quelques-uns s'aviseront peut-être de dire que cette derniere piece est supposée; mais les gens de bon goût qui la liront sans partialité, y reconnoitront facilement l'auteur. Le public est redevable de cette édition à M.T.D.P. qui a bien voulu me procurer toutes les pieces qu'elle contient.’

Deze bundel, gewijd aan een onderwerp waarover reeds veel was gepubliceerd, wilde men door de toevoeging van een tot dusverre niet uitgekomen geschrift aantrekkelijker maken. In hoeverre deze toevoeging nieuw was, zullen deskundigen uit moeten maken. Zeker is, dat er in die jaren een aantal geschriften van ongeveer dezelfde inhoud met een telkens afwijkende titel verscheen, die over de predestinatie handelden. De Dictionnaire des livres Jansénistes noemt er twee (I 507): ‘Doctrine de l'eglise sur la grace etc. a Cologne, chez Pierre Marteau, 1700. Item. Instruction sur la doctrine de la grace. Ces deux livres ne disent que la même chose. Ils contiennent, presque dans les mêmes termes, les mêmes erreurs sur la grace. C'est-là un des artifices des novateurs: pour multiplier leurs livres à l'infini, ils ne font que changer les titres. Ces deux ouvrages ont été foudroyés trois fois par le S. Siège, et M. le cardinal de Noailles les a condamné tous deux en condamnant l'Exposition de la Foi.’ Een exemplaar van de ‘Instruction sur la doctrine catholique sur la grace in 12^{o} Bruxelles 1698’ werd hog op 12-12-1713 gesupprimeerd (ff 21931, 117); waarschijnlijk was dit gedrukt bij Fricx, daar een uitgaaf van 1719 ook zijn adres draagt (cat. Bibl. Nat. onder Barcos).

Dit werk was namelijk zo nauw verwant aan de bovengenoemde Exposition, dat men de twee vaak voor hetzelfde houdt. Verwarrend is ook nog, dat Quérard, Willaert en Jaumart de Brouillant de hier genoemde uitgaaf van de Lorme aanhalen als Instruction, terwijl de titel in werkelijkheid Instructions geeft (ex. Bibl. Nat.). Geheel uitgesloten is het niet, dat er twee soorten exemplaren in omloop zijn geweest. Waarschijnlijker is echter, dat het een misvatting is, die teruggaat op een oude bron, zoals de Dictionnaire des livres Jansénistes, die ook van Instruction spreekt en over dit boek zegt (II 330): ‘Les matières de la grace, maniées par Arnauld, au gré du P. Gerberon qui a fait imprimer ce livre posthume, ne pouvoient manquer d'être imbuës de Jansénisme et d'avoir même une teinture de Calvinisme. Aussi est-ce le jugement que l'on doit porter de cet ouvrage, qui a été condamné à Rome le 11 mars 1704.’ De bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres van sept. 1700 zegt ongeveer hetzelfde, grotendeels overgenomen uit de Préface van het boek zelf, maar met hier en daar een toevoeging: ‘On vit peu de temps après des remarques sur cette ordonnance, qui parurent sous le titre d'Abrégé de l'Histoire du Jansénisme, qui ne leur convenoit pas bien, mais qu'on leur donna ou pour les faire passer plus facilement en France, ou pour les mieux débiter. Si l'on eut ce dernier but, on n'y réussit pas mal; puisqu'il s'en est fait trois editions différentes en moins de trois mois. On les trouvera ici beaucoup augmentées. On a mis aussi dans ce volume l'ordonnance et instruction de M. l'archevêque de Paris; et un recueil d'anciennes prières de l'eglise, qui enseignent ou qui supposent les dogmes qui distinguent ceux qu'on nomme Jansénistes de leurs adversaires. Un lecteur équitable conclurra de tout cela et de tant d'autres pièces qu'on ne se lasse de publier, que les Jansénistes ont mauvaise grace de prétendre que sur la plûpart des articles controversez les réformez soient dans des sentimens différens des leurs. Il ne faut pas leur imputer des opinions qu'ils n'ont point, pour trouver cette prétenduë différence.’

Tenslotte nog een woord over deze meermalen aangehaalde Abrégé de l'histoire du Jansénisme, kennelijk een verschrijving voor ‘Histoire abregée du Jansenisme, et remarques sur l'ordonnance de M. l'archevêque de Paris. A Cologne. Chez Jean Druckerus. 1697.’ De Bibl. Nat. (cat. onder J. Fouillou) bezit de drie verschillende exemplaren, die boven worden genoemd. Twee exemplaren zijn geheel identiek; slechts is bij één op de titelpagina, in oorspronkelijke druk, een I toegevoegd, zodat het jaartal in plaats van 1697 wordt tot 1698. Hebben deze exemplaren 64 + 176 pagina's, het derde exemplaar, dat geheel gelijkluidende titel met het jaartal 1698 heeft, bestaat uit 31 + 67 (genummerd VIII-LXXIV) + 294 (genummerd 3-296) + 2 pagina's en geeft in tegenstelling tot de andere een inhoudsopgaaf. Dit laatste is kennelijk een nadruk en vertoont veel minder dan de vorige kenmerken van een Hollandse druk. Zoals men zal begrepen hebben, is Jean Druckerus een gefingeerde drukkersnaam.

Een ogenblik heb ik gedacht, dat ook dit een uitgaaf van de Lorme zou kunnen zijn, daar in de aangehaalde advertentie van dec. 1699 wordt gezegd: ‘On trouvera ce livre à Amsterdam, chez le sieur de Lorme’. Tenslotte ben ik echter tot de overtuiging gekomen, dat dit niet het geval zal zijn. En wel, omdat deze drie uitgaven moeten verschenen zijn in de laatste maanden van 1697 en het bijzonder onwaarschijnlijk zou zijn, dat de Lorme deze niet eerder zou hebben geadverteerd, wanneer hij bij de druk was betrokken. Ook het fout weergeven van de titel, wijst niet erop, dat hij de uitgever is geweest.

61 ***Histoire generale du Jansenisme, contenant ce qui s'est passé en France, en Espagne, en Italie, dans les Pais-Bas etc. au sujet du livre, intitulé, Augustinus Cornelii Jansenii. Par monsieur l'abbé *******. Enrichie de portraits en taille-douce. Tome Premier. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme. 1700. 14 + 549 p. 8°.***

Idem. Tome Second. 517 p. 8°.

Idem. Tome Troisieme. 2 + 475 p. 8°.

U.B.A. 242 H 11-13, K.B. 1175 G 18, Bibl. Nat. 8° Ld^3. 57.
[Titelpagina's rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet in deel I en II, mand met bloemen als vignet in deel III. Met vele ongesigneerde portretten.]

De Dict. des livres Jansénistes noemt ook een uitgaaf à Lyon, 1701 5 vol. in 12. Dit is blijkbaar dezelfde uitgaaf, die Enschedé als volgt citeert: 5 vol. in 12° à Amsterdam 1701 chez Louis de Lorme. Van deze uitgaaf, stellig een nadruk, vond ik geen exemplaar.

30-8-1700: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam a imprimé et vend l'Histoire generale du Jansenisme, etc. 8° 3 vol.' (Gaz.).
Sept. en okt. 1700 aankondiging en bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 356 en 428).
2-10-1700 verkocht aan de la Feuille dit werk voor *f* 3.5.-.
Aug. 1701 bespreking in de Hist. des ouvrages des savants (p. 370).
11-7-1702 in beslag genomen op 'Mr. le Prince Labé un petit paquet en toile: un Histoire du Jansenisme 3 vol. Hollande.' (ff 21930, 29).
± 1703 idem bij veuve Horthemels (ff 21930, 34).
11-3-1704 werd dit werk op de pauselijke index geplaatst.
10-9-1709 in beslag genomen dit werk, komend van Dyon 3 vol. (ff 21931, 92).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan 8° 3 vol. fig. (cat. Boursault).

Bestond bij de andere twee uitgaven van volgelingen van Port-Royal (no. 40 en 60) enige twijfel, wie de schrijver of redacteur was, hier is dit niet het geval. Bij Tassin (p. 340) leest men: 'Environ le même tems, dit D. Gerberon, je fis en François un abrégé de mes annales Latines de l'histoire du Jansenisme. Il fut imprimé à Amsterdam en 3 vol. en faveur de mademoiselle de Steenpuis, très-éclairée, à la charité de laquelle j'étois très-obligé. Après avoir donné une idée succinte du livre de Jansénius, l'auteur commence l'histoire du Jansénisme à l'an 1640, et la continue jusqu'à la paix de Clément IX. Il donne une histoire abrégée de cette paix; une relation de ce qui s'est passé en la censure que les inquisiteurs d'Espagne firent en 1650 de vingt-deux propositions que quelques théologiens Jésuites et Jean Schinkelius docteur de Louvain avoient avancées contre S. Augustin; trois mémoriaux, et quelques lettres de Barthelemi de Los Rios, premier définiteur de la province de Castille de l'ordre de S. Augustin et prédicateur du Roi, en faveur de la doctrine de S. Augustin. Ces pieces de Los Rios sont traduites de l'Espagnol en François.' De twee bovengenoemde werken (no. 40 en 60) schrijft Tassin ook aan Gerberon toe (p. 346 en 347) en wel op zijn lijst van 'Ouvrages, dont le pere Gerberon ne parle point dans l'abrégé de sa vie et qui néanmoins lui appartiennent'. De

bovengenoemde ‘annales Latines’ beschrijft Tassin (p. 339) als volgt: ‘Histoire du Jansénisme

avec les pieces justificatives. C'est un gros volume in-folio en latin. Dom Gerberon marque dans l'Abrégé de sa vie, qu'il acheva cet ouvrage étant à Bruxelles. Il n'a point été imprimé, à l'exception de la plupart des pieces justificatives, qu'on trouve en divers recueils.' Het avertissement voorin de uitgaaf van de Lorme doelt ook waarschijnlijk op deze 'annales Latines' in de volgende passage: 'Loin donc que l'on craigne qu'on ne juge de la verité de cette Histoire par l'examen des pieces * que les deux parties ont fournies, et d'où l'auteur a pris ce qu'il raconte dans cette Histoire, où il n'a pas crû devoir les rapporter ni les marquer pour n'en pas charger les pages, qu'il en auroit dû remplir, on conjure ceux qui les ont, de les relire et de les confronter avec ce qu'en dit nôtre historien, et avec ce qu'il en rapporte...' (* Le libraire aiant recouvré toutes ces pieces, dans leurs langues originales, s'il voit que le public reçoive bien cette Histoire, il pourra lui en faire part).' Het bleef bij een oproep. Het werk van Gerberon, dat 21 jaar later nog werd aangeboden, was blijkbaar commercieel geen succes en het zou de laatste van de Jansenistische uitgaven van de Lorme zijn. Het is mogelijk, dat de Lorme met deze ongepubliceerde stukken doelt op het zogenaamde 'Grand Recueil', waarvan men in mei 1699 al het eerste deel verwachtte, maar dat nooit is verschenen. Daarover schrijft J.A.G. Tans in zijn artikel 'Een uitdagende Utrechtse collectie, de val des Pausdoms' (Het boek XXXIV 196-207).

Of het geringe succes van het werk van Gerberon mede te wijten is aan de nadruk, die in 1701 het licht zag, kan ik niet zeggen. Over die nadruk, waarvan ik geen exemplaar in handen kreeg, kan ik alleen nog meedelen, dat Antoine Maurry te Rouen in 1700 ervan werd verdacht dit werk te drukken 'sur la copie imprimée en Hollande'. Bevel werd gegeven alles in beslag te nemen, indien dit juist bleek te zijn. (Lepreux III, le partie 322, 2e partie 247).

Peignot (II 111) weet te vertellen, dat vrijwel alle werken van Gerberon zijn verboden.

62 *Joannis Clerici quaestiones Hieronymianae, in quibus expenditur Hieronymi nupera editio Parisina, multaque ad criticam sacram et profanam pertinentia agitantur. Amstelodami, apud J. Lud. de Lorme, 1700. 8 + 517 p. 8°.*

U.B.A. 410 F 13, Bibl. Nat. C 2938.

[Titelpagina zwart. Gestyleerde figuur met bladen en bloemen als vignet.]

Mei en juli 1700 aankondiging van het ter perse zijn en bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 597 en 86).
3-6-1700: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam a imprimé et vend Joannis Clerici quaestiones Hieronymianae 8°.' (Gaz.).
Jan. 1701 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 31).
17-5-1734 werd de uitgaaf van 1719 op de pauselijke index geplaatst. Paquot noemt deze nieuwe titeluitgaaf van 1719 met adres Amsterdam R. et G. Wetstenios, waarvan ik geen exemplaar vond.

Dit is de eerste uitgaaf van de bekende Amsterdamse professor Jean le Clerc, die bij de Lorme verscheen. Over de uitgaven van zijn vele werken zal men het een en ander vinden onder no. 89. Op 6-4-1700 schreef le Clerc aan Locke: 'J'espère de vous envoier dans peu de semaines mes Quaes-

tiones Hieronymianae, qui est une critique du S. Jérôme des Bénédictins de Paris. Le P. Martianay, qui est le principal directeur de cette édition, aiant parlé mal de moi dans divers endroits de ses notes sur S. Jérôme, j'ai entrepris de le censurer à mon tour, non tant à cause de ce qu'il dit que parce que S. Jérôme étant un livre de bibliothèque, on gardera ses impertinences en le gardant. J'attaque en même temps l'érudition de S. Jérôme, que vous verrez avoir été très petite. On criera chez vous, que je maltraite les SS. Pères, mais je ne m'en mets guère en peine et je ne crois pas désormais que je doive garder plus de mesure avec ceux qui feignent de les admirer, qu'ils n'en gardent avec moi. Après cela, je ne me querelle plus. Le troisième tome de ma Critique et ces Questions feront taire les censeurs, ou me mettront au moins en droit de mépriser leurs censures.' (Bonno 116-117). Bonno voegt hieraan in een noot toe: 'Dans cet ouvrage le Clerc s'attaque à Jean Martianay, le savant bénédictin de la congrégation de Saint Maur, qui dirigeait alors la publication d'une édition des oeuvres de Saint Jérôme (Sancti Eusebii Hieronymi opera, Paris, L. Roulland, 1693-1706, 5 vol. in-fol.). Il lui reproche de laisser voir dans ses notes qu'il est peu versé dans la connaissance de l'antiquité hébraique.'

In zijn autobiografie (vergel. no. 89) ging le Clerc er nog dieper op in. Om het de lezer wat te vergemakkelijken citeer ik hier uit de Engelse vertaling, niet uit de oorspronkelijke Latijnse tekst: 'John Martianaeus, a Benedictine monk, began in the year 1693, to publish St. Jerom, and in 1699, publish 'd a second volume; in which he severely inveighs against our Le Clerc and his uncle, whom we have spoke of before; because they had the boldness to differ from St. Jerom, and affirm that he was mistaken in some things, which relate to the Hebrew tongue. Mr. Le Clerc had took no notice of a great affront which was offer'd to himself, in his notes on Deuteronomy; but when, seven years after, nothing would serve him, but he must express his rage and rancour against his uncle, in the second volume of St. Jerom, tho' the Fathers are usually publish'd by the Benedictines, without injury to any one; yet he thought that this fretful monk ought to be taken down; which he did 1700, in no very large volume, called Quaestiones Hieronymianae. He always held St. Jerom in as high esteem as he deserv'd; but the thought himself not oblig'd to pay respect to the faults of the person, or have such an opinion of his learning, as to think him not subject to the danger of being mistaken, or that he ought never to depart from his sentiments. Therefore when his palpable slips and failings were defended by a factious and angry monk, and all the moderns set at nought in comparison of him; Mr. Le Clerc prov'd this furious Benedictine unqualify'd to publish St. Jerom, which ascetic of Bethlem was not so great a man as he took him to be. He could endure to hear him prais'd for some useful things in his writings; but to despise men of larger qualifications, and defend his manifest errors, and propose what is worse in him for our example; this he can by no means endure, but will be always ready to oppose it, while he can speak with a tongue, or handle a pen.' Daarna volgt een even lange passage, die het belangrijkste van zijn betoog in de Quaestiones weergeeft, en tenslotte een verslag van de afloop van de zaak: 'If Martianaeus had made any account of truth or modesty, or had a greater portion of prudence, he had said nothing further; but with silence heard what was truly objected to St. Jerom, and himself. But this fellow, who neither knows himself nor his adversary, and throws truth and modesty behind him, (for I cannot dissemble things so self-evident) again exposes himself in a third volume of St. Jerom,

being stirr'd up even to rage and madness, and arm'd with those terrible weapons, obloquy and folly. Which made our friend give him a short reply in the 17th tome of his Bibliotheque choisie; where, notwithstanding, he industriously omitted several things, which might be spoken against St. Jerom, and the monk's invincible impudence. But he was now weary of a quarrel, which he is never fond of, but in vindication of himself, and his writings.' (Account 36-38).

Uit het feit, dat in 1719 een nieuwe titeluitgaaf bij de gebroeders Wetstein het licht zag, zou men kunnen afleiden, dat deze uitgaaf van 1700 niet door de Lorme zelf werd ondernomen, maar op risico van le Clerc geschiedde. Le Clerc heeft in de loop van de jaren met vele boekverkopers contacten gehad. Sedert 1714 gaven de gebroeders Wetstein zijn Bibliothèque ancienne et moderne pour servir de suite aux bibliothèques universelles et choisies uit en wij zullen nog zien, hoe zij in 1722 de vijfde druk van zijn Opera philosophica verzorgden. Ik zou daarom willen veronderstellen, dat le Clerc zelf de beschikking over de exemplaren van dit werk had gehouden en door middel van zijn nieuwe uitgevers de resterende oplaag trachtte kwijt te raken.

63 Vergelijk voor een herdruk van les Hommes illustres van Perrault van 1698 en voor de uitgaaf van een tweede deel no. 43.

64 *Lettres choisies de M. Simon, ou l'on trouve un grand nombre de faits anecdotes de literature. A Amsterdam, chez Louis de Lorme, marchand libraire prez de la Bourse. 1700. 8 + 244 p. 12°.*

U.B.A. 1498 E 6, Bibl. Nat. Z 15112.

[Titelpagina zwart. Gestyleerd zesdelig figuurtje als vignet.]

Juni 1700: 'On trouvera bientôt chez De Lorme traduction d'Epictete et les Lettres savantes et choisies de M. Richard Simon.' (Nouv. de la rep. des lettres 694).
29-12-1700 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 10 st.
30-12-1700: 'On trouve chez J.L. de Lorme libraire à Amsterdam Lettres choisies de Mr. Simon, où l'on trouve un grand nombre de faits anecdotes de literature 12° et Caracteres d'Epictete, avec l'explication du tableau de Cebes, par Mr. l'abbé de Bellegarde 12°.' (Gaz.).
Dec. 1700 bespreking van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 537).
Febr. en mei 1701 bespreking van dit werk en brief van Mr. Simon hierover in de Nouv. de la republ. des lettres (p. 182 en 505).
Maart 1701 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 116).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de tweede druk: Lettres choisies de M. Simon où l'on trouve un grand nombre de faits anecdotes de literature. Seconde édition corrigée sur les originaux de l'auteur, et augmentée de plusieurs lettres et de remarques. A Rotterdam, chès Reinier Leers 1702. Tome II 1704. Tome III 1705. (bespreking van deel I in de Journal des sçavans 1702).

Onder no. 19 vertelde ik, dat Jean Boudot in 1695 te Parijs een werk van Richard Simon liet drukken. In 1700 legde hij het bovengenoemde boek ter perse, ditmaal te Trevoux. Dat ging daar

stellig gemakkelijker dan te Parijs met een werk, waarvoor men geen privilege kon vragen. Het werkelijke adres wilde men er niet op zetten en het is te begrijpen, dat de Lorme, de Hollandse zakenrelatie van Boudot, er graag zijn naam voor leende. Het werd niet Jean Louis, maar alleen Louis de Lorme, de voornaam waarmee hij blijkbaar werd aangesproken, maar die hij nooit zonder J(ean) ervóór op een van zijn eigen uitgaven vermeldde.

Bernus noemt Trevoux als plaats van ontstaan. Dit baseert hij stellig op de Nouv. de la rep. des lettres van mei 1701. Daarin is een brief van Simon van 27 jan. 1701 afgedrukt met o.a. een klacht over de vele drukfouten in deze uitgaaf. In een noot heeft de redactie toegevoegd: ‘Le tître porte qu'elles ont été imprimées à Amsterdam, chez Louis de Lorme; mais la vérité est qu'elles l'ont été à Trevoux capitale de la principauté des Dombes’. Met een dergelijke mededeling moet men voorzichtig zijn. Ik vond echter een andere aanwijzing, die voor Trevoux pleit. In de advertentie van 30-12-1700 wordt nog een tweede boek genoemd; de officiële titel daarvan is: Les caracteres d'Epictete, avec l'explication du tableau de Cebes. Par M. l'abbé de Bellegarde. A Trevoux, chez Estienne Ganeau directeur de l'imprimerie de S.A.S. monseigneur prince souverain de Dombes. Avec approbation et privilege. 1701. (met appr. van 1-1-1700). De Bibl. Nat. bezit behalve dit exemplaar ook nog een exemplaar van een geheel ander zetsel en met andere paginering van 1701. Aan het adres is toegevoegd: ‘Et se vend à Liege chez J.F. Broncart’. De K.B., die ook een exemplaar van deze uitgaaf bezit, heeft daarnaast nog een herdruk van 1704 met geheel gelijke titel. Tenslotte heeft de U.B.A. een exemplaar van een nadruk van 1709 bij H. Schelte te Amsterdam. Deze uitgaaf had dus wel succes!

Het is duidelijk, dat de Lorme toen een grote zending van twee nieuwe uitgaven uit Trevoux, dat vlak bij Lyon lag, had gekregen, de ene op zijn eigen naam, de andere, die met approbation en privilege kon verschijnen, met het juiste adres. Wel wordt daarmee de ‘Avis de l'imprimeur de Trevoux’, opgenomen in de Journal de Trevoux juni 1703 (p. 406), gelogenstraft: Naar aanleiding van een onduidelijkheid in een bespreking in de Journal des sçavans zou men kunnen menen, dat te Trevoux een verboden boek is gedrukt. Daarom verklaart hij, dat wel voortdurend te Lyon boeken en libellen zonder permissie worden gedrukt met het adres Trevoux, maar dat hij zelf niets drukt zonder approbatie. Hij geeft dan een opsomming van alle voorzorgsmaatregelen, genomen door zijn souverein, opdat hij niets zal drukken, wat verboden is. In een particuliere overeenkomst is daarenboven nog bepaald, dat de commissarissen minstens tweemaal per week de drukkerij zullen bezoeken en ieder de sleutel zullen hebben om ook 's nachts binnen te kunnen komen. ‘Avec ces precautions on jugera aisément que l'imprimeur de Trevoux n'est pas assujetti à une police moins reguliere que celle qui s'observe à Paris, et que son Altesse Serenissime n'ayant nommé pour approbateurs que des docteurs de Sorbonne, et des sçavans en diverses sciences qui sont tous domiciliez à Paris, on ne doit regarder comme venant de Trevoux que les livres qui porteront le privilege de son Altesse Serenissime et l'approbation des personnes commies non suspectes. Au reste on ne pretend pas occuper cette imprimerie à de simples livrets, l'intention du prince est qu'on y imprime des livres solides et utiles, tels que sont...’.

De naam van de auteur werd wel genoemd, stellig als attractie voor de lezers. Om zijn deelname aan de uitgaaf te kunnen ontkennen, liet Simon echter het volgende ‘Avertissement de l'impri-

meur' opnemen: 'Ces lettres ont été la plûpart imprimées sur les originaux de monsieur Simon qui étoient entre les mains d'un de ses amis. Et ainsi on ne croit pas qu'il s'avise de nier qu'elles soient veritablement de lui. On leur a donné le nom de Lettres choisies, parcequ'elles ont été en effet choisies entre beaucoup d'autres. Les faits qui y sont rapportez étant sur des matieres peu connuës et une bonne partie même ayant été tirée d'actes manuscrits, on leur a donné le nom d'anecdotes. On prie le lecteur de vouloir bien corriger les fautes d'impression, parceque la copie sur laquelle on a imprimé l'ouvrage, étant dificile à lire a cause des mots qui sont presque tous écrits en abregé, il n'étoit pas possible qu'on ne tombât dans quelques unes. Mais en y faisant un peu d'attention il sera facile de les redresser. On nous fait esperer un grand nombre d'autres lettres semblables, que nous ne manquerons pas de donner au public aussi-tôt que nous les aurons.'

De tweede druk met meer brieven verscheen in 1702, volgens Bernus te Rouen; 6 brieven en noten waren aan de 34 van de eerste uitgaaf toegevoegd. De uitgever was stellig Vaultier, bij wie de Lorme later exemplaren bestelde. De naam van Reinier Leers te Rotterdam, die al eerder werken van Simon had gedrukt, kwam op de titelpagina, ook op die van de twee volgende delen, die in 1704 en 1705 het licht zagen. Weer werd in een 'Avertissement de l'imprimeur' de schijn gewekt, alsof Simon zelf niets met de uitgaaf had uit te staan: 'Ces lettres dont on donne une seconde édition augmentée et corrigée sur les veritables originaux, ont été si bien reçûës du public, qu'il n'en reste aucun exemplaire de la premiere édition. Les remarques qu'on y a ajoûtées sont la pluspart écrites de la main du neveu de M. Simon.'

Deze neef heeft men, waarschijnlijk ten onrechte, soms geïdentificeerd met Antoine Augustin Bruzen de la Martinière (1662-1746), die echter pas in 1730, lang na de dood van zijn oom, een uitgaaf van diens brieven in 4 delen bij Pierre Mortier te Amsterdam bezorgde, waarover Bernus veel bijzonderheden geeft.

Stellig ten onrechte houdt Peignot (II 50) deze Bruzen de la Martinière ook voor de uitgever van een deel met brieven van Simon, dat in 1699 het licht zag. Daar deze Lettres critiques soms verward worden met de hier besproken lettres choisies wil ik er ook nog iets over zeggen. De titelpagina geeft het volgende: Lettres critiques où l'on voit les sentimens de monsieur Simon sur plusieurs ouvrages nouveaux, publiées par un gentilhomme Alleman. Sur l'imprimé a Basle, pour Christian Wackerman, à l'enseigne d'Erasme. 1699. In een 'Avertissement' voorin leest men, dat zij afkomstig zijn van een 'neveu de Mr. Simon, qui est mort depuis peu à la campagne où il avoit un benefice. Elles étoient entre les mains d'un ecclesiastique de ses amis, qui esperant en tirer de l'argent les a envoyées à un libraire de Hollande de qui je les ay acheptées. L'auteur ne sçachant point que son neveu les avoit copiées pendant son absence, avoit cru qu'elles avoient été brulées avec ses livres dans l'incendie de Dieppe. Il y en a quelques unes écrites au nom du neveu sur les memoires de l'oncle, et ce sont celles où l'on voit cette souscription I.S.C.D.B., c'est à dire Jaques Simon curé de Bolleville. Mais l'uniformité de stile qui se fait sentir également dans toutes, est une preuve évidente, qu'elles viennent d'une même main.'

Dit werk bevat 11 brieven van 1693, 1694 en 1699, gericht tegen de onder no. 62 genoemde uitgaaf van Martianay van de werken van S. Hieronymus, waartegen le Clerc ook stelling zou nemen en wel in 1700. Deze uitgaaf van 1699 verscheen uiteraard iets eerder en le Clerc kon zich daardoor gedeel-

telijk hierbij aansluiten om herhalingen te vermijden (vergel. de besprekingen in de Hist. des ouvr. des savants van maart 1700, p. 126, en in de Nouv. de la rep. des lettres juli 1700, p. 77 en 86). In de Lettres choisies, die met adres van de Lorme verschenen, waren slechts twee brieven, die in de Lettres critiques niet voorkomen, aan dit onderwerp gewijd.

Wat het adres betreft van de Bazelse uitgever, dat hier nagedrukt zou zijn, kon ik zelfs niet te weten komen, of het hier een gefingeerde of een werkelijke naam geldt. Een bekende uitgever was het stellig niet en zeer waarschijnlijk hebben wij met een schuilnaam te doen. Bernus weet mede te delen, zonder echter redenen te geven, dat dit een Rouense druk is. Waarschijnlijk zal, indien dit juist is, Vaultier de uitgaaf voor Simon hebben verzorgd. Merkwaardig is, dat kort tevoren, volgens opgaaf van Bernus in februari 1699, de eerste brief van deze bundel als afzondelijke uitgaaf 'A Cologne chez Pierre Marteau' of liever volgens Bernus te Rotterdam verscheen. Beide werken zijn bewaard op de Bibl. Nat., in één band, en duidelijk ziet men dat het geheel verschillende drukken zijn. Weer vindt men in deze uitgaaf van de eerste brief het 'Avertissement du libraire', ditmaal dus Pierre Marteau: 'Nous sommes redevables de cette critique au neveu de M. Simon, qui l'a écrite sur les memoires Latins de son oncle. Etant mort depuis peu, on nous fait esperer que nous recouvrerons un grand nombre de lettres critiques qui ont été brûlées dans l'incendie de Dieppe. Le neveu les avoit presque toutes copiées sans en parler à son oncle, et il les a données à un de ses amis avant que de mourir. Nous publions celle-ci, en attendant que nous puissions les recouvrer toutes. On nous mande qu'elles feront un volume assez considerable.' etc.

Zonder het bovenstaande precies te kunnen verklaren, krijgt men toch een indruk, hoe ingewikkeld de problemen zijn om de uitgaven van de boeken van deze bekende Franse schrijver. Met minstens drie uitgevers stond hij zelf in contact, met Jean Boudot (ofwel Etienne Ganeau te Trevoux), met Vaultier te Rouen en met Reinier Leers te Rotterdam. In deze jaren verschool hij zich echter steeds achter een vriend of een neef, die buiten zijn medeweten zijn brieven zou hebben gecopieerd, welke bij de brand van Dieppe na het bombardement van 1694 verloren zouden zijn gegaan.

65 Deze uitgaaf is stellig niet verschenen.

30-8-1700: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam a sous presse *l'Histoire des Incas*, etc. 12°, 3 vol. fig.'. (Gaz.).
7-9-1700: Idem. (Gaz. en A.C.).
De U.B.A. en Bibl. Nat. bezitten exemplaren van de uitgaaf van vier jaar later: Histoire des Yncas, rois du Perou; contenant leur origine, depuis le premier Ynca Manco Capac, leur etablissement, leur idolatrie, leurs sacrifices, leurs loix, leurs conquêtes; les merveilles du temple du soleil; et tout l'etat de ce grand empire, avant que les Espagnols s'en rendissent maîtres. Avec une description des animaux, des fruits, des mineraux, des plantes, etc. Traduite de l'Espagnol de l'Ynca Garcillasso de la Vega, par J. Baudoin. Tome Premier. A Amsterdam, chez Gerard Kuyper. 1704. 4 + 512 p. 8°. Tome Second. 6 + 492 + 36 p. 8°.
26-4-1704: 'Bij Gerrit Kuyper, boekverkoper bezuyden 't stadhuys word gedrukt, en sal binnen weinig tijd uitgegeeven werden l'Histoire des Incas, rois du Perou, traduite de l'Espagnol de Garcilasse de la Vega, alsmede

l'Histoire des guerres civiles des Espagnols dans les Indes, par le même autheur.' (A.C.).
15-7-1704: 'Bij Gerrit Kuyper... werd mede gedrukt en staet in 5 a 6 weken uyt te komen, l'Histoire des Yncas rois de Perou traduit de l'Espagnol de Garcilasso de la Vego, in 12^{o} 2 vol.' (A.C.).
17-2-1705: Idem 'is gedrukt en te bekomen.' (A.C.).
1705 bespreking van dit werk in de Bibl. choisie (V 374).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Spaanse uitgaaf van P. Crasbeeck, Lissabon 1609 en van de oorspronkelijke uitgaaf in het Frans, vertaald door J. Baudoin, van A. Courbé Parijs 1633.

Garcilaso de la Vega (1530-1568), geboren uit een Spaanse vader en Ynca-moeder, verdeelde zijn werk over Peru in twee delen, die in 1609 in Lissabon en 1616 te Cordova in het Spaans het licht zagen. De bekende vertaler Jean Baudoin (st. 1650) vertaalde de beide delen in het Frans. Het eerste verscheen in 1633, het tweede in 1650. In 1700 liep de Lorme blijkbaar met het plan rond om tot een herdruk over te gaan, stellig van het eerste deel, misschien ook van het tweede deel, daar hij spreekt van 3 volumes. Het plan is echter kennelijk niet door gegaan. Een Amsterdamse collega, Gerrit Kuyper, bracht het in 1704 ten uitvoer. Met het tweede deel wachtte hij echter nog even, want voorin de uitgaaf schreef hij: ‘L'on ne doute pas au reste que le prompt débit de ce premier volume n'engage le libraire à donner au plûtôt le second, qui est intitulé Histoire des guerres civiles des Espagnols dans les Indes, et qui est fort curieux.’ Dit werk verscheen dan ook pas in 1706. Verder vertelt hij, hoe hij het ouderwetse Frans heeft laten moderniseren en bekorten en in de bespreking in de Bibl. choisie wordt gezegd: ‘Le libraire, qui avoit dessein d'imprimer ce livre, averti de ce défaut, l'a fait retoucher; ce que l'on a fait sans changer quoi que ce soit dans le sens, et sans retrancher aucun fait, à moins qu'il ne fût redit dans la même page.’

66 ***Matthiae Martinii lexicon philologicum, in quo Latinae et a Latinis auctoribus usurpatae, cum purae, tum barbarae voces, ex originibus declarantur, comparatione linguarum subinde illustrantur, multaeque in divinis et humanis litteris difficultates ex fontibus, veterumque et recentium scriptorum auctoritate enodantur, nec pauca in vulgatis dictionariis admissa errata emaculantur. Accedit ejusdem Cadmus Graeco-Phoenix, in quo explicantur et ad orientales fontes reducuntur principes Graecae voces, et eae, quae cum alibi tum maxime apud LXX interpretes et in novo testamento videntur obscuriores; ac multae dictiones a lexicographis praetermissae, et in glossariis alibique latentes vertuntur atque illustrantur. Praeterea additur glossarium Isidori cum emendationibus et notis Joannis Georgii Graevii quibus auctarium subjecit Theod. Janssonius ab Almeloveen. Praefixa est operi Joannis Clerici dissertatio etymologica. Editio nova prioribus emendatior, et auctoris vita auctior. Tomus Primus. Amstelodami apud Joannem Ludovicum de Lorme. 1701. 24 + 592 + 405 p. folio.***
Tomus Secundus. 2 + 872 + 6 + 156 + 4 + 56 + 2 + 13 p. folio.

K.B. 650 B 2, Bibl. Nat. X 1064-1065.

[Titelpagina's rood-zwart. Landschap met beesten als vignetten. Ongesigneerde titelplaat met onderschrift: ‘Matthiae Martinii lexicon philologicum praecipue etymologicum. Ejusdem etymologicum Graecum, et Isidori glosarium Ultrajecti apud Antonium Schouten. 1697.’ en portret van Martinius gesigneerd: ‘J. v. Vianen del. et fecit’.]

Maart 1701 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 321).
1-8-1701: Mr. le Clerc 'a publié depuis peu une dissertation etimologique pour mettre au devant du lexicon de l'édition d'Utrecht 1695, qu'un libraire de cette ville a acheté (9-6-1701 lettre d'Amsterdam in Journal des sçavans, p. 576).
De U.B.A. bezit de uitgaaf van 1697-1698 van Utrecht 'Editio tertia prioribus multo emendatior, et auctoris vita auctior', met adres 'Trajecti ad Rhenum, apud Antonium Schouten, Bibliopol.'
17-1-1696: 'Tot Utregt bij Antony Schouten boekverkoper werd gedrukt, Mattheae Martinii lexicon philosophicum (sic!) praecipuae etymologicum et sacrum, tertia vice emendatum et auctum a Johanne Georgio Graevio, met het Cadmus Graeco Phoenix van den selven Matthias Martinus, neffens Isidori glossarium, t'samen in 2 stukken in folio, en sal dit voorsz. werk werden uytgegeven volgens de conditien, welke te vinden zijn tot Utregt bij den voorn. Antony Schouten, Amsterdam Waesbergens, Boom, van Someren, Borstius en Wolters, Leyden Haring, Haerlem van Kessel, 's Gravenhage Troyel, Geselle en Backer, Delft Krooneveld, Rotterdam Leers, Bos, Doesburg en van der Slaert, Leeuwarden Nauta, Koopman en Hoogslag, Franeker Strik en Gijselaer, Arnhem Orskamp, Deventer Fronten, Nimmegen van Oosten, en in andere steden bij de boekverkopers, alwaer de conditien te vinden zijn, en de intekening kan gedaen werden. Imant genegen zijnde om in te tekenen, gelieft 't selve spoedig te laten bekent maken, also reeds een getal voor 't selve hebben ingeschreven.' (A.C., idem 19-1-1696).
Okt.-dec. 1697 bespreking van dit werk door Neocorus (p. 484).
Jan.-febr. 1698 bespreking van dit werk in de Boekzaal (p. 5), Aug. idem in de Acta eruditorum (p. 350).
De U.B.A. bezit de uitgaaf van 1711 van Utrecht 'Praefixa operi inedita hactenus Joannis Clerici dissertatio etymologica et vita scriptoris. Editio prioribus emendatior atque auctior', met adres 'Trajecti Batavorum, apud Gulielmum Broedelet'.

Het belangrijkste werk van Mathias Martini (1572-1630), theoloog en philoloog en rector te Bremen, was zijn lexicon, die in 1623 te Bremen het licht zag en vele malen werd herdrukt. De Utrechtse hoogleraar J.G. Graevius (1632-1703) verzorgde een nieuwe uitgaaf, waarvan de twee delen de jaartallen 1697 en 1698 dragen. Ondanks een systeem van intekening was deze uitgaaf geen succes. De Lorme kocht het restant op. Voor de verdere geschiedenis van dit werk geef ik le Clerc het woord: 'This same year, 1701, a bookseller of Amsterdam had bought an impression of Matthias Martinius' lexicon philologicum et Cadmus Syrophoenix, with a glossary of Isidorus, illustrated with Graevius's notes, in two volumes in folio, publish'd four years before at Utrecht, but which lay upon his hands, and would not move; he therefore requested the favour of le Clerc to help him to a new preface, which might, as it were, revive this work, and recommend it to the public. Wherefore for the sake of the bookseller, he wrote a short etymological dissertation, which is set before the two volumes; and by which means the book went off much easier afterward, which otherwise had been condemn'd to oblivion. There was some merit in the work it self; and, being beautified by Graevius's addition, was well worth the buying; but many, who knew not the use of etymologies, might be set to rights by the preface. I cannot sufficiently wonder that Ger. J. Vossius, a man of infinite learning and candor, should

take the pains to write out Martinius, and not advertise his readers from whence he had taken what he had written. I am perfectly persuaded of what Mr. le Clerc says in his preface, that if Ger. J. Vossius had liv'd longer, he would have publish'd his own Etymologicon, and confess'd that he ow'd many things to Martinius, who was by no means comparable to him for learning. And I have found by chance several places taken out of him.' (Account 39). Op 8-2-1701 schreef le Clerc aan Locke: 'Pour moi, l'Ecriture Sainte m'occupe entièrement, à quelques petites distractions près, que je ne puis éviter. J'ai fait une préface au Lexicon

philologicum de Martinius qui est imprimé il y a quelques années à Utrecht, mais qui a été acheté depuis peu par un libraire de cette ville. Si vous avez cette édition et que vous souhaitiez avoir la préface, je pourroi l'avoir du libraire.' (Bonno 120).

Al liep de verkoop van deze nieuwe titeluitgaaf van 1701 door de toevoeging van de dissertatio etymologica van 7 pagina's van le Clerc beter, toch raakte de Lorme het overgenomen restant niet kwijt. Op zijn beurt deed hij de bij hem overgebleven exemplaren over aan een Utrechtse boekverkoper. Deze Willem Broedelet kwam in 1711 weer met een nieuwe titeluitgaaf, die ditmaal geheel gelijk was aan de vorige, die de Lorme in 1701 het licht had doen zien. Alleen de titelpagina en het vignet daarop, dat de Lorme ongewijzigd had overgenomen van Schouten, waren in deze uitgaaf nieuw.

Tegen dergelijke nieuwe titeluitgaven, vooral wanneer zij de schijn wekten een vermeerderde of verbeterde druk te zijn, fulmineerde men hevig. Dat zagen wij reeds bij no. 51 en gebeurde mede naar aanleiding van dit werk in een artikel van november 1703 in de Nouv. de la rep. des lettres, getiteld 'Remarques de l'auteur de ces nouvelles sur les différentes éditions de livres': 'Enfin il est encore bon d'avertir, que souvent les libraires se vendent les uns aux autres ou une edition toute entière, ou le reste d'une edition. Alors l'acheteur ne manque presque jamais de déchirer le tître où étoit le nom de celui de qui il a acheté, et d'en faire imprimer un nouveau où il met son nom, et souvent l'année non de l'édition, mais celle à laquelle il a commencé d'en être le maître. C'est par exemple ce qui est arrivé à l'excellent Dictionaire de Martinius. Il fut imprimé à Utrecht en 1698. Environ trois ans après il fut acheté par le Sr. de Lorme. Il ôta le premier tître, pour y mettre le nom de la ville d'Amsterdam et le sien, et l'année 1701 au lieu de l'année 1698. Un lecteur peu circonspect croira que ce sont deux editions différentes; surtout s'il voit que dans les exemplaires d'Amsterdam il y a une excellente préface, qui ne se trouve point dans ceux d'Utrecht, et il lui sera presque impossible de se desabuser, s'il n'en juge que sur les citations de quelques auteurs, dont les uns citeront l'édition d'Utrecht, et les autres celle d'Amsterdam.' (p. 519). Bernard, redacteur van de Nouvelles en schrijver van dit stuk, die vroeger had meegewerkt aan de uitgaven van de Lorme's zwager Jordan, stond echter ook kennelijk met de Lorme in goede relatie. Hij voegde daarom achter diens naam een noot toe: 'On n'a point dessein de blamer ce libraire, qui n'a point voulu tromper le public, et qui est d'ailleurs très-honnête homme et très fidelle dans le négoce.'

67 *Histoire de l'isle de Ceylan, ecrite par le capitaine J. Ribeyro, et présentée au roi de Portugal en 1685. Traduite du Portugais par monsr. l'abbé Le Grand. Enrichie de figures en taille-douce. Suivant la copie de Trevoux, a Amsterdam, chez J.L. de Lorme, libraire. 1701. 24 + 352 (+ 4) p. 12°.*

U.B.A. 607 J 11, Bibl. Nat. 8^{o} O^{2} k. 1745.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. De 7 platen, behalve één, gesigneerd 'Bercy fecit', de kaart 'par le Sr. de l'Isle geographe. 1700. Gravé par Bercy.']

Histoire de l'isle de Ceylan, ecrite par le capitaine J. Ribeyro, et présentée au roi de Portugal en 1685. Traduite du Portugais par monsr. l'abbé Le Grand. Enrichie de figures en taille-douce. Suivant la copie de Trevoux, a Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1719. 24 + 352 (+ 4) p. 12^{o}.

Parijs Bibl. Ste Genevieve 8^{o} Q 51^{2}.
[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur met letters EDV als vignet. Platen en kaart als boven.] Enschedé en Jöcher noemen ook een uitgaaf van Amsterdam 1750, waarvan ik geen exemplaar vond.

> **April 1701:** 'Le Sr. de Lorme imprime aussi à Amsterdam l'Histoire de l'isle de Ceylan, traduite du Portugais de Ribeiro, avec des remarques et des additions de Mr. l'abbé le Grand. in 12^{o}.' Juli 1701 bespreking van dit werk (Nouv. de la rep. des lettres 478 en 54).
> **30-5-1701** verkocht aan de la Feuille dit werk voor *f* 1.4.-.
> **1716** Du Villard biedt dit werk 1701 te koop aan (cat. la Placete).
> **1719** Du Villard biedt dit werk gedrukt bij hem te koop aan (cat. Piganiol de la Force).
> Brunet biedt dit werk te koop aan voor 2 l. 5 s. (ff 21739, 52).
> **1734** Changuion biedt dit werk te koop een (cat. Longus).
> De Bibl. Nat. bezit de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Histoire de l'isle de Ceylan. Ecrite par le capitaine Jean Ribeyro, et presentée au roy de Portugal en 1685. Traduite du Portugais en François. A Trevoux, chez Estienne Ganeau directeur de l'imprimerie de S.A.S. monseigneur prince souverain de Dombes. Avec approbation et privilege. 1701. 24 + 352 (+ 4) + 12 p. 12^{o} (met Franse titel: 'Histoire de l'isle de Ceylan', platen als boven, priv. van 26-6-1699 voor Jean Boudot, 11-8-1699 afgestaan door hem aan Estienne Ganeau, approbation van 14-8-1700 te Parijs van abbé Gallois en l'abbé Bosquillon, permission van 27-9-1700 te Trevoux). Ook bezit de Bibl. Nat. een exemplaar van dezelfde uitgaaf met op de titelpagina het adres: 'A Trevoux, et se vend, a Paris, chez Jean Boudot, libraire de l'Academie Royale des Sciences, ruë S. Jacques, au Soleil d'Or. 1701. Avec approbation et privilege.'
> **Maart-april 1701** bespreking in de Journal de Trevoux (p. 151, met toevoeging 'et rimprimée à Amsterdam chez Jean Louis de Lorme'), 39-5-1701 in de Journal des sçavans (p. 389).
> **Maart en juni 1701** mededeling over dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 133 en 276).

Aan het werk van de Portugese scheepskapitein over Ceylon wijdde D.W. Ferguson in 1888 een studie: 'Captain Joâo Ribeiro; his work on Ceylon, and the French translation thereof by the abbé le Grand'. Joachim le Grand (1653-1733), lid van de Congrégation de l'Oratoire, historicus en staatsman, vertoefde sedert 1692 enige jaren in Portugal als ambassadesecretaris en verzamelde toen veel gegevens betreffende de Portugese ondernemingen in Indië. Daardoor kon hij bij zijn vertaling van het werk van Ribeiro veel toevoegingen geven. Dit boek werd te Trevoux gedrukt met privilege, waarmee men daar niet een speciaal, maar het algemene privilege van 1699 voor de drukkerij voor Jean Boudot bedoelde, en met approbatie van twee abbés. Het was in dit geval dus niet nodig het op naam van een buitenlandse uitgever

te doen uitkomen. Het kwam waarschijnlijk begin 1701 van de pers. Al spoedig daarna gaf de Lorme een nadruk ervan, stellig met instemming van zijn collega's te Trevoux, want de illustraties in zijn uitgaaf zijn identiek met die van de Franse uitgaaf. Of men hem daarvoor de koperplaten zond, of de afgedrukte gravures, blijkt niet. Evenmin kan ik zeggen, wat de bedoeling van deze nadruk was, die het origineel op de voet volgde, zodat zelfs de dubbel afgedrukte paginering 187-190 werd overgenomen. Waarschijnlijk geschiedde

dit ter wille van de verwijzingen boven de illustraties naar de pagina's van het boek. De errata van de Franse uitgaaf werden in de Amsterdamse alle verbeterd.

Het werk was blijkbaar geen groot succes of de oplaag was te groot: In 1716 bood Du Villard nog exemplaren te koop aan en in 1719 kwam hij met een nieuwe titeluitgaaf.

68 ***Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, recueillis par l'ordre de S.A.S. Mr. le duc du Maine. Mois de janvier et de fevrier de l'an 1701. Seconde edition augmentée de diverses remarques et de plusieurs articles nouveaux. Tome Premier. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme. 1701. Avec privilege des Etats de Hollande et de West-Frise. etc. per 2 maanden, sedert maart 1702 per maand, sedert januari 1704 tot juni 1705 per 6 maanden. Tome I 16 + 454 + 2 p. Achter Tome I: Supplémens des memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts. Tome I. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, 1702. Avec privilege des Etats de Hollande et de West-Frise. 127 p. 12°. Tome II, 1701. 494 + 2 + 6 p. 12°. Tome III, 1702. 484 + 2 p. 12°. Tome IV, 1702. 475 + 2 p. 12°. Tome V, 1703. 480 p. 12°. Tome VI, 1703. 412 + 68 p. 12°. Tome VII, 1704. 437 + 27 p. 12°. Tome VIII, 1704. 448 + 24 p. 12°. Tome IX, 1705. 453 + 21 p. 12°.***

U.B.L. 658 E 1-9.

[Titelpagina's zwart. Mand met bloemen als vignetten.]

8-2-1701 octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland voor J.L. de Lorme voor zeker boek, genaamd l'Etat present de la literature dans toute l'Europe, suivant la copie imprimée a Trevoux, dat elke maand zal uitkomen, voor 15 jaar.
30-5-1701 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 2 st. per maand.
Aug. 1701: aankondiging van deze uitgaaf: ‘Cette nouvelle edition est augmentée de diverses remarques et d'articles nouveaux. Le libraire y donne le champ libre à tous ceux, qui trouveront à propos de répondre à quelques uns des articles de ce journal. Quelques auteurs ont déjà profité de ces offres, et ont reponssé vigoureusement les attaques des journalistes de Trevoux, qui l'ont pris sur un ton un peu trop mordant, au jugement du public.’ (Nouv. de la rep. des lettres p. 237).
18-1-1702 verkocht aan de la Feuille het supplement voor 5 st.
1703 Pierre Regis corrigeert voor dit jaar 2 vol., samen 60 vel, voor 15 st. per vel, tezamen *f* 45.-,-.
3-11-1705: ‘Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam sur le Rockin près la Bourse, à l'enseigne de la Liberté, a imprimé et vend les 6 premiers mois de l'année 1704 des Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, ou le Journal de Trevoux. Il donnera incessament les six derniers mois de ce journal, de la même année, et continuera à la donner ainsi par volume, jusqu'à-ce qu'il ait ratrapé l'édition de Trevoux. (Gaz. idem 13-11-1705).

16-11-1705: idem, met toevoeging: ‘Le même libraire prie ceux qui voudront bien lui fournir des mémoires et des remarques, pour augmenter et joindre aux mémoires, d'être court, que la matière vienne au sujet, et d'afranchir leurs lettres autant que faire se pourra.’ (Gaz. idem 19-11-1705).
4-11-1705 verkocht aan de la Feuille deel VII voor 18 st.

19-2-1706 verkocht aan de la Feuille deel VIII en IX voor 18 st. per stuk. (IX is later eronder gevoegd).
5-10-1706: 'J.L. de Lorme libraire à Amsterdam a imprimé et vend le 9e volume des Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, contenant le 6 premiers mois de l'année 1705.' (Gaz. idem 12-10 en 16-11-1706.)
14-10-1706: 'Bij Jan Louis de Lorme boekverkooper op 't Rockin bij de Beurs tot Amsterdam is gedrukt en word uytgegeven het negende deel van de Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, begrijpende de 6 eerste maanden van het jaer 1705.' (A.C.).
De U.B.L. bezit ook de oorspronkelijke uitgaaf: Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts. Recueillis par l'ordre de son altesse serenissime monseigneur prince souverain de Dombes. A Trevoux, de l'imprimerie de S.A.S. Et se vendent à Paris, chez Jean Boudot libraire imprimeur ordinaire du Roy, et de l'Academie Royalle des Sciences, ruë S. Jacques au Soleil d'or près S. Severin. Avec privilege et approbation. 1701-1705 (etc.) (met priv. van 26-6-1699 voor Jean Boudot, door hem afgestaan 11-8-1699 aan Estienne Ganeau, approbation niet afgedrukt. Voorin Franse titel: 'Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts').
Okt. 1699 aankondiging van plannen voor deze uitgaaf in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 471).

Naast enkele algemene bronnen en ook Hatin bestaat een speciale dissertatie over dit onderwerp van G. Dumas, Histoire du Journal de Trévoux depuis 1701 jusqu'en 1762 (Paris 1936), die vele interessante bijzonderheden geeft, zowel over de Franse als over de Hollandse druk. Waarschijnlijk op initiatief van de Jesuieten besloot de duc du Maine tot deze uitgaaf om daardoor de antitraditionele doctrines te bestrijden, of zoals Hatin citeert uit januari 1712: 'Ce fut le grand cours des journaux hérétiques qui fit naître à M. le duc du Maine l'idée d'un journal où l'on eût principalement en vue la défense de la religion.' De leiding van deze uitgaaf kregen de Jesuieten van het Collège Louis-le-Grand te Parijs en met het oog daarop werd Tournemine, die de eerste 18 jaren de redactie zou hebben, naar Parijs geroepen. Uit de latere correspondentie van de Lorme blijkt, dat hij alle nieuwe uitgaven met het oog hierop naar de duc du Maine stuurde, die ze weer doorgaf aan Tournemine.

De grote afstand tussen parijs en Trevoux veroorzaakte uiteraard moeilijkheden. In de allereerste plaats gaf die veel vertraging, zoals uit berichten van januari 1708 en 1712 blijkt: 'Nous imprimons à cent lieues de Paris, et nous envoyons la copie de nos mémoires deux mois avant qu'elle paraisse.' Maar ook leidde die kennelijk af en toe tot eigenmachtig optreden van de drukker, zoals blijkt uit een 'Avis' vòòr maart-april 1701: 'Ceux qui donnent des memoires au public, sont obligez de l'avertir, que la lettre qu'on trouve icy à la page 99, y a été mise par l'imprimeur, sans leur participation. Si c'étoit eux qui l'y eussent fait mettre, ils auroient eu soin d'en oster auparavant quelques termes trop forts.'

In 1731 verlengde de duc du Maine het privilege niet. Het tijdschrift werd toen drie jaren lang te Lyon gedrukt, daarna te Parijs. Na de verdrijving van de Jesuieten in 1762 leidde het nog korte tijd een wat moeizaam bestaan.

Hoezeer ook de Hollandse uitgaaf in overleg met althans de drukkers van de Franse geschiedde, blijkt wel uit het feit, dat de Lorme al op 8 februari 1701 zijn privilege kreeg, terwijl naar Dumas mededeelt het eerste nummer van de Franse uitgaaf pas in maart het licht zag. Le Clerc, die sedert enige tijd in nauw contact met

de Lorme stond, had in 1693 de uitgaaf van zijn tijdschrift Bibliothèque universelle et historique stopgezet. Hij moet door de Lorme op de hoogte zijn gekomen van deze nieuwe uitgaaf en tezamen zullen zij het plan hebben gemaakt deze na te drukken met de nodige toevoegingen van Protestantse zijde. In Trevoux had men daartegen kennelijk geen be-

zwaar; misschien juichte men het initiatief van de Amsterdamse collega wel toe. De goede verstandhouding tussen de Lorme en Boudot-Ganeau bleef althans bestaan.

In een uitvoerig 'Avertissement', dat voorin het eerste nummer werd opgenomen, zet le Clerc de bedoeling van de Amsterdamse uitgaaf uiteen, namelijk de auteurs, die in de Franse uitgaaf aangevallen worden, de gelegenheid te geven zich te verdedigen. Hij zegt daarbij te vertrouwen, dat ze zich gematigder zullen tonen dan hun tegenstanders, wat op zijn beurt de tegenstanders op den duur misschien zal beïnvloeden. Ook zal de uitgever extracten van alle boeken, die men hem toezendt, opnemen. Veel duidelijker taal spreekt le Clerc in een brief van 30-5-1701 aan Locke: 'On a publié depuis peu le commencement d'un journal à Trevoux, capitale de la principauté de Dombes, qui est au duc du Maine, où l'on m'a très mal traité, et où l'on ne vous a pas non plus épargné. Ce sont des prêtres passionnés et ignorants qui le font, et qui n'observent aucune règle de justice ou d'honêteté. Je les ai un peu relancés dans un article que j'ai fait mettre à la fin dans l'édition qui s'en est faite ici, et il y aura moyen de le faire davantage dans la suite, s'ils continuent. Je vous l'envoierois, si je n'apprenois que Mr. de la Mothe l'envoie à Mr. Coste, car c'est un livre qui ne mérite pas qu'on le garde.' (Bonno 121).

Die medewerking van le Clerc werd al spoedig bekend. In een 'Avertissement' voorin het nummer van mei-juni 1701 van de Franse uitgaaf leest men: 'On r'imprime ces memoires à Amsterdam, et on dit que c'est Mr. le Clerc qui prend soin de cette edition. Il a ajoûté à nôtre premier tome un avertissement, avec des reflexions sur l'extrait que nous avons donné de son Harmonie evangelique: et il se plaint très-amerement de nous dans l'un et l'autre article.' Daarop kwam weer een antwoord in de Amsterdamse uitgaaf van mei-juni 1701 (p. 441) en ook in die van januari 1703 (p. 221): 'Ils sont mal-informez, car M. le Clerc ne la lit, ni ne la corrige. Il a bien autre chose à faire qu'à prendre soin de l'édition d'un ouvrage comme celui-là, que l'on sait bien qu'il ne sauroit approuver. Il est assez occupé aux siens, pour ne pas se mêler de ceux d'autrui, quand il en auroit même une toute autre idée. Il n'a fait que parcourir légerement ce journal, et n'en a lû que très-peu d'articles.' Geheel onoprecht is de Lorme hier stellig niet, want inderdaad corrigeerde de bovengenoemde Pierre Regis, doctor in de medicijnen, de proeven. Vooral in de exacte wetenschappen was deze doctor, die zelf ook publiceerde en met Bayle correspondeerde (Labrousse 392), goed thuis. Het is dan ook zeer denkbaar, dat hij de redactie had en dat de medewerking van le Clerc zich beperkte tot het adviseren en het schrijven van een aantal artikelen. Ook van anderen werden stukken opgenomen, zo bijvoorbeeld zeven brieven van Bayle (Labrousse 405, die de laatste brief ten onrechte in 1706 plaatst; bedoeld is de jaargang 1705, die in 1706 verscheen). Algemeen bleef men echter le Clerc als de stuwende kracht achter de Hollandse uitgaaf zien. Toen deze stop werd gezet - Paquot wijdt dit aan de Bibliothèque choisie, die le Clerc van 1703 tot 1713 uitgaf -, werd dit algemeen betreurd, ook in Frankrijk. In 1708 blijkt uit de brieven van Cuper, dat Bignon zelf graag de voortzetting had gezien. Op 23-11-1708 schreef Cuper hem: 'Je ferai tout ce que je pourrai, afin que les Memoires de Trevoux soient, comme auparavant, mis sous la presse à Amsterdam. Il y a de bonnes choses, qu'on ne trouve pas ailleurs, et je ne puis comprendre la raison pourquoi les libraires ne les continuent pas.' Om deze belofte in te lossen wendde Cuper zich tot le Clerc. In een brief van 15-11-1709 betreurt hij het stopzetten van de uitgaaf van Amsterdam: 'J'en suis

certainement fâché; il y avoit de belles choses, qu'on ne trouvoit point ailleurs, et vous étiez aussi à Symbolis, ce qui étoit un grand ornement à cet ouvrage.' (Cuper p. 97, 210, 211 en 367). Men ziet uit dit alles wel, dat de naam van le Clerc onverbrekelijk verbonden was aan de Amsterdamse editie van de Journal de Trevoux.

Voor bijdragen van anderen hield de Lorme zich echter steeds aanbevolen en zo zien wij o.a. Quesnel in een brief van 20-7-1701 aan de advocaat Brunet te Brussel daarvoor propaganda maken: 'Je ne sais si je ne vous avais pas déjà mandé qu'on réimprime à Amsterdam les Mémoires de Trévoux et qu'on y ajoute ce qu'on juge à propos d'y ajouter. J'ai vu les deux premiers volumes, ou quatre mois. Ainsi, quand de vos quartiers, on voudra y faire insérer quelque chose qui le mérite, on n'aura qu'à me l'envoyer.' (Quesnel II 143).

Tot zover de redactie om nu zeer in het algemeen iets over de inhoud te vertellen. Dumas maakte daarvan een studie en kwam tot de conclusie, dat gemiddeld één op de acht artikelen beantwoord werd. Dat waren dan uiteraard steeds artikelen, die de religie behandelden. Andere artikelen werden vaak ongewijzigd overgenomen. Een enkel maal gaf men ook onder aan de pagina een korte repliek van Protestants standpunt uit. Het was voor Dumas niet moeilijk die toevoegingen te vinden, want, zoals de Lorme vóórin het nummer van maart-april 1701 zegt, zij waren gemerkt met een sterretje. Niet altijd zijn het theologische weerleggingen. Zo wordt een bericht over Holland van maart 1703: 'Au reste on imprime en ce pais-cy moins que jamais, messieurs Huguetan qui faisoient rouler cinq ou six presses, n'en font plus rouler qu'une pour achever les livres du P. Petau de Doctrine Temporum. Il faut se consoler qu'on imprime moins à Amsterdam, c'est tout le contraire à Utrecht...', weerlegd met het volgende 'Avertissement': 'Cet article a été fabriqué à Paris, par quelcun qui n'a aucun commerce en Hollande. 1. On n'imprime presque rien à Utrecht, et tout se fait à Amsterdam, ou a Leide...' (mei 1703, p. 379).

Telkens weer vinden wij aanmaningen van de uitgever aan de inzenders om maat te betrachten, zowel in de omvang als in de inhoud, bijvoorbeeld in september 1702: 'C'est pour cette derniere raison principalement que je n'ai pas trouvé à propos de mettre dans les derniers mois, quelques ecrits que j'avois reçûs, les ayant trouvez trop satiriques.' (p. 240). Hetzelfde zegt hij weer vóórin jan.-juni 1704.

In sept.-oct. 1701 (p. 162) plaatste hij het volgende bericht: 'On a dessein, à l'avenir, de mettre à la fin de chaque memoire, un catalogue des livres nouveaux qui paroissent en Europe. On prie les libraires de ces provinces, d'envoier un titre de leurs nouveautés, la forme des livres, et le nombre des pages qu'ils ont, on ne manquera pas à marquer la ville où ils sont imprimez, et chez qu'ils se trouvent.' Achter nov.-dec. 1701 vindt men de eerste dergelijke catalogus en sedertdien worden die achterin vrijwel elk nieuw nummer afgedrukt. In de editie van Amsterdam, het middelpunt van de Europese boekhandel, kon zo'n catalogus zeer actueel zijn, wat voor de oorspronkelijke editie van het afgelegen Trevoux uitgesloten was.

Achterin deel VI kwam de Lorme voor het eerst met een inhoudsopgaaf en wel over elk der drie eerste jaren. Daarna gaf hij deze telkens per half jaar.

Uiteraard gebruikte de Lorme zijn tijdschrift ook om voor zichzelf wat reclame te maken, in de allereerste plaats voor zijn eigen uitgaven. Aankondigingen daarover zal ik echter niet hier, maar bij de

behandeling van die uitgaven noemen. Verschillende malen gaf hij een lijst van nieuwe boeken, die hij uit Frankrijk had ontvangen, bijvoorbeeld achter juni en december 1704. In augustus 1702 (p. 154) kwam hij met een korte opgaaf van boeken, die hij uit Engeland had gekregen. Tenslotte vergeet hij vrijwel nooit om bij de ter sprake komende buitenlandse uitgaven te zeggen ‘et se trouve chez (J.L.) de Lorme libraire à Amsterdam’ of soms ‘et se vend...’.

Een enkel maal vindt men haast particuliere mededelingen. Zo leest men achter juni 1704 (p. 347) het volgende ‘Avis du libraire de Hollande: Il y a quelques années qu'une personne que je ne connois pas, m'écrivit pour me faire imprimer une certaine histoire en forme de lettres; et quoi que j'ai répondu fort exactement et fidellement à ses intentions, j'ai pourtant lieu de me plaindre d'Elle, de ce que m'aïant envoié une partie de cette Histoire, et m'étant mis en quelques dépense qu'Elle ignore pas, elle a si inopinement changé à mon inçu et à mon désavantage. J'espere de son équité qu'Elle cherchera quelque moien de m'en dédommager. Si cette personne ne m'entend pas, qu'elle prenne la peine de lire les nouvelles literaires de may 1703 de mon édition.’ Het wat duistere bericht van mei 1703 (p. 377) luidt als volgt: ‘On écrit de Bâle que l'on y a reçu le Tome I d'un ouvrage sur quelques matieres du tems; mais que le libraire ne le commencera à imprimer, que lorsqu'il aura tout reçu, et qu'il souhaite que ce soit bien-tôt. On l'attribue à un M. le Bret.’

Aanvankelijk volgde de Amsterdamse editie de Franse vrij precies. Omdat er meer plaats nodig was voor de toevoegingen bleef er nogal wat over en dat bracht de Lorme er toe om aan het eind van het eerste half jaar een supplement te geven. Vóórin het nummer van sept.-oct. 1701 kondigde hij dit aan: ‘Comme il nous reste plusieurs pieces qui n'ont pû être inserées dans les memoires qui ont paru jusques à présent, nous avons jugé à propos d'accompagner ceux-ci, d'un supplement qui sera composé de pieces curieuses, la plûpart contre le Journal de Trevoux, ou d'extraits de livres, que des savans nous ont envoiez. Nous en donnerons un semblable de tems en tems, afin de contenter tout le monde, et ne pas donner sujet de plainte à ceux qui nous font l'honneur de nous envoier ces pieces, par le retardement de leur impression.’ Het oorspronkelijke idee was om telkens 4 supplementen te binden, zoals hij vóórin het eerste aankondigde: ‘Ceux qui acheteront ces supplémens n'ont qu'à les garder, sans les faire relier, jusqu'à ce qu'ils en aient assez, pour en faire un volume de trente feuilles, ou environ, tel qu'a été le premier volume des mémoires de l'edition de Hollande.’ Het zou echter bij één supplement blijven. Achter december 1701 kondigde de Lorme nog wel weer een supplement aan, maar dit kwam niet. Het ene supplement vindt men dan ook in alle exemplaren gebonden achter deel I of juni 1701.

Te beginnen met 1702 volgde men de Franse editie niet meer precies. De uitgever motiveerde dit als volgt vóórin zijn deel III: ‘On avertit le public que le Journal de Trevoux, ayant été divisé en divers petits tomes inégaux, dans l'édition de France; on a trouvé plus à propos de le partager également, dans celle-ci. Comme il n'importe à quel mois on rapporte les matieres, desormais on donnera toûjours dix feuïlles de deux en deux mois; renvoyant aux suivans ce qu'il y aura de trop dans l'edition de Trevoux. Ceux qui achettent ces memoires l'ont souhaité ainsi, étant accoûtumez à payer également chaque tome; et l'on n'a pas eu de raison de ne les pas satisfaire. Bien loin néanmoins de retrancher rien à ce qui vient de France, on y ajoûtera toûjours quelque chose, comme on a fait jusqu'à présent.’

Die verschillen werden steeds groter. De Franse uitgever maakte daarvan gebruik door in mei 1703 nog weer eens te waarschuwen tegen deze uitgaaf: ‘A propos de l'édition de nos Mémoires qui se fait à Amsterdam, le public doit être averti que cette édition est très imparfaite, que l'on met en plusieurs mois ce que nous renfermons dans un seul; et que l'on y insère des choses que nous n'aurions garde de mettre dans nos Mémoires.’

In brieven van 4-1-1711 aan Bignon en van 20-12-1712 aan La Croze spreekt Cuper er zijn verwondering over uit, dat het eerste half jaar van 1705 van de Franse en Hollandse editie niets op elkaar lijken, ‘toto caelo differens’ (Cuper p. 271 en 116).

Wel gaf de Lorme sedert maart 1702 in navolging van de Franse, die daarmee in januari was begonnen, elke maand een aflevering. Lang hield hij dit niet vol - de Franse editie viel ook wel weer eens terug op tweemaandelijkse nummers - en tenslotte verschenen in de Hollandse editie 1704 en 1705 jan.-juni in 3 delen, telkens van 6 nummers. Wij zagen reeds, dat deel VII in november 1705 en deel VIII en IX respectievelijk in februari en oktober 1706 het licht zagen. In tegenstelling tot andere uitgaven, die altijd de laatst mogelijke datering kregen, werden deze voorzien van de bijbehorende jaartallen 1704 en 1705.

De oorlogsjaren zaten de Lorme zeer in de weg. Vóórin juli 1703 is hij nog optimistisch. Ondanks het verbod van alle handel met Frankrijk, dat kort tevoren in de Republiek is afgekondigd, hoopt hij voort te gaan met zijn uitgaaf. Voorlopig heeft hij nog stof genoeg in de vorm van toevoegingen en van de inhoudsopgaaf, die hij achterin deel VI zal opnemen. In een ‘Avis’ achter november 1703 laat hij een somberder geluid horen. Hij ontvangt de editie van Trevoux niet en heeft bovendien uit Genève gehoord, dat men die bij gebrek aan stof zal stopzetten, zodat hij alleen nog maar de maand december zal laten verschijnen. Maar in zijn ‘Avis’ in deel VII laat hij weer een nieuw geluid horen. Wij zijn dan in de herfst van 1705 en het verkeer met Trevoux gaat blijkbaar veel beter: ‘L'impossibilité ou j'etois de recevoir de France la suite de ces Memoires, par l'interruption des lettres, a été cause que je n'ai pas continué à les donner. Je vais en faire paroître 6. mois à la fois en un volume, jusques à ce que j'aye rejoint l'edition de Trevoux, après quoi je les donnerai par mois, comme j'ai fait dans les premieres années.’ Dit plan bracht hij ten uitvoer, maar in november 1706 zette hij het stop met deel IX. Paquot nam aan, dat men het staken van de Hollandse editie van Trevoux moet toeschrijven aan de oprichting door le Clerc van een eigen tijdschrift, de Bibliothèque choisie, uitgegeven bij H. Desbordes. De verschijning van het eerste deel hiervan werd echter al in de Franse editie van juni 1703 (p. 1098) aangekondigd. Drie à vier jaar zouden nog verstrijken, voordat de Lorme zijn onderneming staakte. Ik neem daarom aan, dat dit eerder gebeurde, omdat de uitgave te weinig of misschien zelfs in het geheel geen winst gaf, daar de onkosten ook buiten het drukken groot waren. Steeds weer herhaalt de Lorme zijn aanmaning: ‘Les savans qui auront des memoires propres à être inserez dans cet ouvrage, sont priez de les luy envoyer, et de faire en sorte que les paquets soient affranchis, sur tout lorsqu'ils seront gros. C'est fort peu de chose pour un particulier, et le tout ensemble est beaucoup pour un libraire.’ Hetzelfde lezen wij in advertenties in de Gazettes van 16 en 19-11-1705.

Tenslotte nog iets over het drukken en over het graveren van de platen. Onderaan het nummer

van juni 1704 (p. 346) leest men: ‘Imprimé chez la veuve Chayer, demeurant dans le Slijkstraat.’ Stellig heeft zij de gehele uitgaaf gedrukt.

De Franse editie heeft een enkele maal platen, eenvoudige lijntekeningen. In deel II (p. 255) vindt men een microscoop van Jean Marshal, die gesigneerd is ‘Bercy f.’. Dit plaatje is overgenomen in deel II (p. 304) van de Amsterdamse editie en daar ook gesigneerd en wel ‘J. Deur fecit’. Met hem komen wij bij een geslacht van plaatsnijders of zeekaartengraveurs, dat weinig bekend is, daar het geen artisten, maar ambachtslieden, die eenvoudiger werk verrichtten, betreft. Abram Jansen (Deur) werd 1639/40 geboren, trouwde 1664 en werd 6-9-1719 op het Karthuizer Kerkhof begraven. Op 3-12-1674 werd hij lid van het boekverkopersgilde als lettersnijder in koperen platen. Uit het notulenboek van het gilde blijkt, dat in oktober 1677 heel wat te doen was over dit lidmaatschap. Het Sint Lucasgilde meende namelijk, dat Abraham daar lid had moeten worden. Tenslotte werd besloten, dat hij bij het boekverkopersgilde zou blijven, maar dat voortaan alle lettersnijders in koperen platen tot het Sint Lucasgilde zouden toetreden. Veel nadeel zal het boekverkopersgilde daarbij niet hebben gehad. Deze lettersnijders waren geen kapitaalkrachtige leden. In het contributieboek, dat in 1700 begint, staat dat Abraham Deur 1699 niet had betaald. Wel voldeed hij de jaren 1700 en 1701, maar daarna bleef hij zijn contributie schuldig en werd in het boek aangetekend ‘is arm’.

Zijn zoon Johannes Deur werd 1667/68 geboren, gaf bij zijn ondertrouw in 1720 op land- en zeekaartenmaker te zijn, en werd 17-10-1734 op het Leidse Kerkhof begraven. Een andere zoon Jacobus, geboren 1673/74, trouwde 1717 en werd op 20-12-1733 op het Karthuizer Kerkhof begraven. Wie van de beide broers, Johannes of Jacobus, voor de Lorme werkte, blijkt niet. Zeker is echter, dat de Lorme in dit geval niet, zoals bij no. 67, de platen uit Trevoux kreeg, maar ze moest laten nagraveren. Dit was echter de enige concessie, die hij deed, om de schijn hoog te houden, dat zijn uitgaaf een door de oorspronkelijke drukker niet gewenste nadruk was. Ik hoef niet te zeggen, dat de verstandhouding tussen hem en niet alleen de drukker, maar ook de journalisten van Trevoux goed bleef. Toen hij zijn uitgaaf stop zette, bleef hij de belangrijkste leverancier in ons land voor de redacteuren van de Franse editie. En na zijn vertrek was het zijn verlaten huisvrouw, die op 10-8-1713 blijkens een begeleidend schrijven Cuper van dit tijdschrift voorzag (K.B. 72 H 25).

69 ***Memoires de monsieur d'Ablancourt, envoyé de sa majesté très-chrétienne Louis XIV. en Portugal; contenant l'histoire de Portugal, depuis le traité des Pyrenées de 1659. jusqu'à 1668. Avec les révolutions arrivées pendant ce tems-là à la cour de Lisbonne, et un détail des batailles données, et des sieges formés sous les ordres et le commandement du duc de Schomberg, avec le traité de paix, fait entre les rois d'Espagne et de Portugal, et celui de la ligue offensive et défensive conclu entre sa majesté trés-chrétienne et cette couronne. A Amsterdam, chez J. Louis de Lorme. 1701. 382 p. 12^{o}.***

Bibl. Nat. 8^{o} Lg ^{4} 25.

[Titelpagina rood-zwart. Klein gestyleerd figuurtje als vignet.]

Nov. 1700 bespreking van dit werk zonder vermelding van adres in de Hist. des ouvr. des savants (p. 501).
15-4-1701 in beslag genomen bij een der poorten van Parijs 2 exemplaren van dit werk (ff 21743, 48vo).
Juli 1701 bespreking van dit werk 'Parisiis apud haeredes viduae de Marbre Cramoisi, 1701' in de Acta eruditorum (p. 314).
Sept.-okt. 1701 bespreking van de editie van Amsterdam in de Journal de Trevoux (F. p. 33, H. p. 180).
± **1703** in beslag genomen dit werk bij de Veuve Horthemels (ff 21930, 34).
26-9-1710 in beslag genomen dit werk Amsterdam 1701, 'rendu suivant l'ordre du chancelier' (ff 21931, 99).
De Bibl. Nat. bezit ook twee exemplaren van een andere uitgaaf van dit werk van 1701 met geheel dezelfde titel (waar alleen de accenten soms iets afwijken van de bovengenoemde). De eerste (zwart) met adres: 'A Paris, chez les heritiers de la veuve de Marbré Cramoisi, ruë St. Jaques. 1701.' De tweede (rood-zwart) met adres: 'A la Haye, chez Abraham de Hondt, marchand libraire, près de la Porte de la Prison. 1701.' 382 p. 12^{o}.

J.J. Frémont d'Ablancourt (1625-1693) week na de herroeping van het edict van Nantes uit en vestigde zich tenslotte in 's Gravenhage, waar hij o.a. historiograaf van de prins van Oranje werd. De meeste schrijvers nemen aan, dat van de hier vermelde drukken de Franse de oorspronkelijke en de Amsterdamse de nadruk is. Vergelijking van de drie exemplaren op de Bibl. Nat. leert ons echter, dat er geen sprake is van een Franse druk. Françoise Loir, sedert 1687 weduwe van de bekende drukker Sébastien Mabre-Cramoisy, had zich al in 1691, waarschijnlijk omdat de zaken niet meer goed gingen, teruggetrokken, ofschoon zij nog tot 1717 bleef leven. De familie Cramoisy was een zeer gezien uitgeversgeslacht (vergel. H.J. Martin, Un grand éditeur Parisien au 17e siècle, Sébastien Cramoisy, Gutenberg Jahrbuch 1957, 179-188) en de naam werd vaak misbruikt voor nadrukken (vergel. Rahir). Niet alleen werd de naam op het titelblad verkeerd gespeld, maar ook ontbreekt elk spoor van een privilege, dat nodig was voor een Franse uitgaaf. Duidelijk is dan ook, dat de Haagse uitgever Abraham de Hondt, voor zijn uitgaaf om commerciële redenen twee verschillende titelpagina's liet drukken. De uitgaaf van de Lorme heeft hetzelfde aantal pagina's, maar een ander zetsel.

Welke van de beide uitgaven de oorspronkelijke is, kan ik niet zeggen en evenmin of de ene werkelijk een uitgaaf van de Lorme is. De schrijver was reeds acht jaren dood, toen zijn werk het licht zag, zodat men er geen rekening mee hoeft te houden, dat een drukker in eigen woonplaats verkieselijk was. In 1686 was bovendien een werk van hem bij Wolfgang te Amsterdam uitgekomen (Bayle Lettres 1714, II 461). Het ontbreken van de gazette d'Amsterdam maakt, dat ook advertenties geen oplossing kunnen brengen. De eerste bespreking, in de Histoire des ouvrages des savants, geeft ongelukkigerwijze geen adres. De bespreking van juli in de Acta eruditorum handelt over de Haagse uitgaaf, de bespreking van sept.-okt. in de Journal de Trevoux over de Amsterdamse. Op grond daarvan zou ik echter nog niet durven zeggen, dat de eerste de oorspronkelijke uitgaaf moet zijn. Marchand, die in zijn bovengenoemde uitgaaf van Lettres van Bayle van 1714 een noot aan Frémont d'Ablancourt wijdt, spreekt helaas alleen van de druk van de Lorme.

70 ***La Sainte Bible qui contient le vieux et le nouveau testament, c'est a dire l'ancienne et la nouvelle alliance. Le tout reveu et conféré sur les textes Hebreux et Grecs par les pasteurs et les professeurs de Geneve. Avec les indices necessaires pour l'instruction du lecteur. On a ajouté en cette derniere edition les pseaumes de David; mis en rime Françoise par Clement Marot, et Theodore de Beze. A Amsterdam, aux dêpens de la compagnie, et se vend chez Pierre Mortier et J. Louis de Lome libraires. 1702. 18 + 177 + 580 p. folio.***

Bibl. Nat. A 340, Br. M. 3035. cc. 5.

[Titelpagina rood-zwart. Vrouw met wetsrollen als vignet. Ongesigneerde titelplaat met opschrift 'La Sainte Bible' en onderschrift 'A Amsterdam, aux depens de la Compagnie. 1702. Avec privilege'. Franse titel 'La Sainte Bible'.]

> **14-10-1700:** 'On donne avis que plusieurs libraires d'Amsterdam, reimpriment la Bible de Geneve in fol. sur de très-beau papier et gros caracteres; qu'elle sera plus exactement corrigée que toutes celles qui ont paru jusques à present, et à juste prix. Les libraires qui en voudrons prendre nombre, en auront bon composition.' (Gaz.).
> **Nov.-dec. 1701** aankondiging verkoop in de Journal de Trevoux (H. achterin), april 1702 aankondiging van drukken (F. 180, overgenomen in juni H. 474), april 1702 aankondiging verkoop (H. 250).
> **1731 en 1734** Changuion biedt dit werk in folio 1702 Amsterdam te koop aan (cat. la Placete en Longus).
> De collectie van het Br. M. van bijbels van de editie van Genève is uiteraard vollediger dan die van de Bibl. Nat. Het Br. M. bezit de uitgaaf van 1693 van J.A. Cramer et P. Perachon te Genève in folio en ook een uitgaaf van Genève van 1705 in 4^{o}.

De eerste Protestantse Franse bijbelvertaling, van de hand van P.R. Olivetan, verscheen in 1535 te Serrière bij Neufchâtel. De vertaling was grotendeels overgenomen van de kort tevoren te Antwerpen uitgekomen vertaling van Lefèvre d'Etaples en er was dan ook veel aan te verbeteren. Calvijn zelf o.a. heeft zich daarmee beziggehouden. In 1588 zag tenslotte in Genève een versie het licht, die te vergelijken is met onze Statenbijbel, namelijk 'Le tout reveu et conferé sur les textes Hebreux et Grecs par les pasteurs et professeurs de l'eglise de Geneve'. Deze bijbel heeft talrijke herdrukken en nadrukken opgeleverd. Van de verbeterde herdrukken was de bovengenoemde uitgaaf van 1693 een van de belangrijkste. Blijkens de catalogus van het Br. M. kwam Pierre Mortier in 1699 met een nadruk in 12^{o}. Voor een nadruk in folioformaat, dat het oorspronkelijk ook had, combineerde hij zich met de Lorme in 1700, dus juist drie jaar nadat zij tezamen Leti's Critique hadden uitgegeven. Het privilege, dat op de titelplaat wordt vermeld, is niet afgedrukt. Dit was in tegenstelling tot Frankrijk in de Republiek ook niet nodig. Hier heeft het echter ook nog een speciale reden, namelijk dat er geen privilege was. Tevergeefs zocht ik daar althans naar in de registers van de Staten van Holland en West-Friesland. De uitgaaf van 1693 werd op de voet gevolgd en ook werden daaruit de berijmde psalmen met muzieknoten, formulieren voor kerkelijke gebeden, geloofsbelijdenis etc. overgenomen.

Blijkens de catalogus van het Br. M. verscheen in Genève in 1705 een druk van deze bijbelvertaling, die gevolgd was van de Amsterdamse editie van 1702. Deze

laatste werd nog jaren lang te koop aangeboden en was dus blijkbaar geen groot succes geweest. Waarschijnlijk was daar de verschijning in 1707 van de versie van de bijbel van Genève, speciaal bewerkt door David Martin in opdracht van de Waalse synode in de Republiek, debet aan. In deze uitgaaf nam Pierre Mortier zelf ook deel, zoals blijkt uit een acte van 1721 (KS 289).

71 *Secreta monita Societatis Jesu. (p. 41-115 Supplémens des memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts. Tome I. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme. 1702).*

U.B.L. 658 E 1.
[Titelpagina zwart. Geen vignet.]

Secreta monita Societatis Jesu. A Amsterdam chez Jean Louis de Lorme. 1702. 90 p. 8°.

U.B.A. 1100 H 28 (1), Bibl. Nat. H. 19664.
[Titelpagina zwart. Geen vignet.]

> **18-1-1702** verkocht aan de la Feuille dit supplement voor 5 st.
> **Nov. 1703** mededeling, dat de Secreta monita in het bovengenoemd supplement overgenomen zijn uit een werk, dat in 1632 in Bazel is gedrukt, en dat zij reeds in 1615 gedrukt zijn (Nouv. de la rep. des lettres 596).

Dit werkje, dat uitkwam in Krakau in 1614 met titel en adres ‘Monita privata Soc. Jesu, Notobrigae 1612’, wordt toegeschreven aan de voormalige Jesuiet Hieronymus Zahorowski. Het bevat de zogenaamde geheime voorschriften van de generaal der orde. Ook tegenstanders van de Jesuieten hebben ze voor vals verklaard. (L. Koch, Jesuiten Lexikon 1934 Paderborn, 1225-1227). Deze Monita privata of Monita secreta zijn èn in het Latijn èn in vertalingen vele malen herdrukt en kwamen uiteraard al spoedig op de pauselijke index. Sommervogel (XI 342-356) geeft daarvan een lange opsomming. Deze uitgaven deden de Jesuieten veel kwaad en het is dan ook te begrijpen, dat zij ze niet graag zagen. De redactie van de Amsterdamse uitgaaf van de Journal de Trevoux vond het blijkbaar goede copie, die zij naar eigen zeggen toevallig in handen kreeg: ‘Les Mémoires pour les arts et les sciences ayant été entrepris, par une fameuse Societé, ou au moins par quelques uns de ses membres, pour conserver la mémoire des nouvelles découvertes, on a crû devoir mettre, dans ces suppléments, la piece suivante, qui est un chef d'oeuvre de la politique religieuse, et qui peut servir à en instruire ceux à qui elle est inconnue. On l'avoit déjà publiée, il y a plusieurs années, en Latin, en François et en Flamand; mais en comparant l'édition, qu'on a suivie, avec les autres, on a trouvé qu'elle étoit beaucoup plus nette et mieux rangée, et par consequent plus digne de la curiosité du public. Un libraire d'Amsterdam, nommé Jean Schipper, acheta un exemplaire de ces “Instructions secretes” à Anvers, avec d'autres livres, et le reimprima ensuite en cette ville. Les RRPP ayant été avertis qu'il l'avoit acheté, le lui redemanderent; mais il l'avoit déja envoyé en Hollande. Un des leurs, qui demeuroit à Amsterdam, ayant ensuite oui dire à un libraire Catholique, nommé van Eyk, que Schipper imprimoit un livre qui les concernoit, lui dit que si ce n'étoit que les regles de la Société, il ne s'en mettoit guere en peine, et le pria de s'informer de ce que c'étoit. L'autre lui apprit que c'étoient aussi les “Instructions secretes”, et le bon pere, en levant les épaules et en fronçant le sourcil, répondit qu'il n'y voyoit point de remede, que de nier que cette piece fût de la Société. Cependant les RRPP trouverent plus à propos d'acheter toute l'edition, comme ils se firent peu de temps après. Mais le libraire en sauva quelque peu d'exemplaires, dont celui sur lequel on a fait cette édition, en étoit un. C'est là une histoire que l'on apprise de deux personnes Catholiques et dignes de foi.’

Het verhaal prikkelt de nieuwsgierigheid van de lezer, maar al te veel geloof moet men er niet aan hechten. Philippus van Eyck was inderdaad een vrij bekende R.K. boekverkoper te Amsterdam (Leuven 61), maar Jan Schippers was al in 1669 gestorven, zijn weduwe Susanna Veselaer, die R.K. was geworden, in 1699, zodat het een schoonzoon was, die in 1702 de zaak dreef. Een exemplaar van een uitgaaf als de hier bedoelde, geeft Sommervogel niet. Wel moet men daarbij in het oog houden, dat er vele ongedateerde drukken door hem worden genoemd.

Zeker is intussen, dat de mededeling van Barbier, dat deze uitgaaf van de Lorme vrijwel letterlijk gevolgd is van een uitgaaf 'Secreta monita ou advis secrets de la Société de Jésus. A Paderborn, 1661, 12^{o}' juist is. Die druk van 1661 gaf Latijnen Frans naast elkaar. Dit deed ook de Lorme, met weglating echter van de dubbele inhoudsopgaaf.

Er was ongetwijfeld vraag naar dit werkje. Zo schreef le Clerc op 17-4-1702 aan niemand minder dan Locke: 'J'avois donné ordre à un libraire d'ici, qui a imprimé les Secreta monita Jesuitarum, d'écrire à Londres pour vous en envoier un exemplaire, mais comme j'apprends un peu tard qu'il ne l'a pas fait, j'en ai chargé Mr. Daranda, qui m'a promis de vous le faire rendre.' (Bonno 123-124). De Lorme was kennelijk nalatig geweest en zo kreeg de Londense boekverkoper Daranda de opdracht tot levering.

De uitgaaf van de Lorme is zoals te begrijpen op zijn beurt weer nagedrukt. Barbier noemt: 'Les intrigues secrètes des Jésuites, traduites du Monita secreta. Turin, 1718.' Ook de hier bovengenoemde uitgaaf, die op naam van de Lorme is gezet, is stellig een nadruk, die enige jaren later het licht moet hebben gezien, en wel na 1705. Dit blijkt uit de stukken over de Jesuieten, die achteraan zijn toegevoegd, namelijk een 'Extrait des lettres et ambassade de messire Philippes Canaye, seigneur de Fresne, conseiller du Roy en son conseil d'état. à Paris chez Estienne Richeu, 1636. Tome 3. Livre 5. Lettre au Roi (Henry IV) du 28 juin 1600. Lettre au Roy du 24 janvier 1607.' en 'Extrait des annales d'Irlande par Jacques Varaeus: reimprimées a Dublin en 1705. page 162. C'est une prophetie que George Broune archevêque de Dublin prêcha vers l'an 1558.'

De antidatering op 1702, die men bij actuele uitgaven niet graag toepaste, leverde hier kennelijk geen bezwaar op. Men volgde daarmee de werkelijke uitgaaf van de Lorme in de Journal de Trevoux. Voor hem was het stellig niet aangenaam om ook deze aparte uitgaaf op zijn naam te zien verschijnen. De druk was namelijk bijzonder slecht, soms haast onleesbaar.

72 Deze uitgaaf is stellig nooit verschenen.

Begin 1702: '*le Nouveau Testament de Notre Seigneur Jesus-Christ. Traduit sur l'ancienne édition Latine. Avec des remarques literales et critiques sur les principales difficultez*, *par Richard Simon a Trevoux. 8^{o}. 3 vol.* Le même se rimprime à Amsterdam chez J.L. de Lorme.' (Suppl. Journal de Trevoux 122, verschenen januari).
De U.B.A. en Bibl. Nat. bezitten de oorspronkelijke Franse uitgaaf: Le Nouveau Testament de Nôtre Seigneur Jesus-Christ. Traduit sur l'ancienne edition latine. Avec des remarques literales et critiques sur les principales difficultez. Tome Premier. A Trevoux. De l'imprimerie de S.A.S. Et par les soins d'Estienne Ganeau directeur de ladite imprimerie. 1702. Avec

privilege et approbation. 76 + 409 p. 8°. Tome II 2 + 300 p. 8°. Tome III 2 + 332 p. 8°. Tome IV 2 + 298 + 12 p. 8° (met voorin deel I Franse titel: ‘Le Nouveau Testament de Nôtre Seigneur Jesus-Christ.’ Met ongesigneerde titelplaat en boven de opdracht van Ganeau aan de prince de Dombes

een vignet, gesigneerd ‘B. Picart in. P. Giffart sculp.’ Voorin deel I approbation van 22-1-1701 van G. Bourret en Sorbonne, permission van 13-2-1701, privilege van 26-6-1699 voor Jean Boudot, 11-8-1699 door hem afgestaan aan Estienne Ganeau, en approbation van 31-1-1702 van R. Pocquelin te Parijs. Achterin deel IV approbation van 19-3-1702 van G. Bourret voor de kanselier, privilege van 28-3-1702 van de koning voor Jean Boudot voor 12 jaar voor een herdruk van dit werk, zowel met noten als zonder noten, gereg. 4-4-1702, door hem afgestaan volgens accoord tussen hen beiden aan F. Leonard).
11-3-1704 werd dit werk op de pauselijke index geplaatst.

De bekroning op het werk van Richard Simon was zijn vertaling van het nieuwe Testament. Ditmaal waagde Jean Boudot een officiële uitgaaf met werkelijk adres van Trevoux. Dat het drukken daar wel enige bezwaren gaf, blijkt uit de aanhef van de 14 pagina's ‘Corrections et remarques’, die voorin deel I werden opgenomen: ‘Comme cet ouvrage n'a point esté imprimé sur l'original de l'auteur, ni sous ses yeux, il étoit difficile qu'il ne s'y glissât quelques fautes. L'on estoit â la fin de l'impression quand on a eu communication de l'original.’

Op het eind van het jaar 1701 kwam het werk van de pers. Boudot wilde zich geheel zeker stellen en haastte zich daarom privilege, zogenaamd voor een herdruk te vragen. Deze kreeg hij en gebruikte hij om achter de in Trevoux gedrukte exemplaren te voegen. Hoe hiertegen en tegen andere dergelijke manipulaties van Boudot van de kant van zijn Parijse collega's fel verzet ontstond en tenslotte onder meer dit privilege op 22-1-1703 werd ingetrokken, vertelde ik al (I 66-67). Intussen was ook van geheel andere zijde, namelijk door Bossuet, de strijd aangebonden tegen deze anonyme vertaling, waarvan ieder wist, dat zij uit de pen van de beruchte Simon kwam. Van 15-9-1702 dateert de officiële veroordeling door de Noailles, de aartsbisschop van Parijs. Op 11-3-1704 werd de vertaling eveneens te Rome veroordeeld en kwam zij op de index te staan. Over dit alles geeft Bernus (p. 24-26) uitvoerige gegevens, ook over besprekingen etc., zodat ik hier daarop niet nader in ga.

Wel wil ik even stilstaan bij de rol, die de Lorme in deze zaak speelde. In het supplement op deel I van de Journal de Trevoux, dat hij in januari 1702 verkocht, kondigde hij de verkoop van dit werk aan, met de toevoeging dat hij het herdrukte. In het april-nummer van 1702, waar hij het ook nog eens te koop aanbood, sprak hij niet meer van een herdruk. Ook verder vond ik daar nergens melding van gemaakt en het is weinig waarschijnlijk, dat die zoals in het geval van no. 67 toch verschenen is. Wel moet ik erop wijzen, dat Bernus een nadruk van 1703 noemt, die te Rouen het licht zou hebben gezien. Ik vond daarvan geen exemplaar.

73 Le Nouveau Testament de Notre Seigneur Jesus-Christ, traduit sur l'original Grec. Avec des remarques, où l'on explique le texte, et où l'on rend raison de la version par Jean le Clerc. Tome Premier, qui contient les quatre évangiles. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme. 1703. 14 + 334 p. 4°.
Idem. Tome Second, qui contient les actes, les epîtres des apotres et l'apocalypse. A Amsterdam chez Jean Louis de Lorme. 1703. 369 + 7 p. 4°.

U.B.A. 402 D 18, Bibl. Nat. A 2589.

[Titelpagina's rood-zwart. Bijbelse figuren in gesprek als vignetten, gesigneerd 'B. Picart inven. G. v. Gouwen schulp.' Titelplaat deel I gesigneerd 'B. Picart inventor. G. v. Gouwen schulpsit.'

Titelplaat deel II ongesigneerd. Kaart in deel I en II gesigneerd 'Gerard de Broen fecit Amstelodami.' Vignet boven tekst deel I ongesigneerd, deel II gesigneerd 'B. Picart inv. G. v. Gouwen sc. Amst.'.]

Pierre Regis corrigeert 89 vel van dit werk voor *f* 89.
Juni en aug. 1700: 'De Lorme a aussi fait imprimer la première feuille d'une nouvelle traduction du Nouveau Testament avec des remarques où l'on explique le texte, et où l'on rend raison de la version. Elle paroit fort intelligible; mais elle est un peu différente de toutes celles qu'on a vû jusques ici. Ainsi au lieu de dire que les mages vinrent pour adorer Jesus-Christ, il est dit qu'ils vinrent se prosterner, et la raison qu'on rend de cette traduction, c'est qu'il n'y a nulle apparence que les mages sussent alors, que celui à qu'ils venoient rendre hommage, dût être servi d'un culte religieux. On demande le jugement du public sur cette version.' In aug. werd een afkeurend commentaar geplaatst: 'Si toute sa version est de cette nature, je crains qu'il n'aît pas tout le succès qu'il en espère.' (Nouv. de la rep. des lettres 694 en 232).
1-8-1701: 'Mr. le Clerc fait imprimer une traduction du Nouveau Testament avec des notes. Les evangiles de S. Mathieu, et de Saint Marc sont déjà imprimez, et contiennent six feuilles. L'edition est in 4, et tres belle.' (Journal des sçavans 576, lettre d'Amsterdam 9-6-1701).
Sept. 1702 aankondiging dat dit werk weldra zal verschijnen (Journal de Trevoux F. 179).
Febr. 1703: 'L'édition que le même libraire (de Lorme) fait du Nouveau Testament de Nôtre Seigneur Jesus-Christ, traduit sur l'original Grec, avec des remarques où l'on explique le texte et où l'on rend raison de la version par Jean le Clerc, 4. 2 vol. paroîtra bientôt (Vers le mois de mars prochain. Il sera en 2 petits volumes qui pouront facilement être reliez en un, le libraire ayant separé l'ouvrage en deux tomes, pour la commodité de ceux qui aiment les petits volumes.) Le premier volume contient 42 feuilles pour les quatre evangelistes sans la préface. Le texte d'un gros caractere et les nôtes d'un plus petit. Elles sont en grand nombre, et l'edition est très-belle.' (Journal de Trevoux 148).
26-5-1703: 'Jan Louis de Lorme, boekverkoper tot Amsterdam op 't Rokin bij de Beurs, heeft gedrukt en geeft uyt le Nouveau Testament de Nôtre Seigneur Jesus Christ, traduit sur l'original Grec, avec des remarques,

ou l'on explique le texte et ou l'on rend raison de la version. Par Jean le Clerc, in 4to 2 vol.' (A.C.).
21-6-1703: Idem. 'Ce Testament se trouve à la Haye chez les freres van Doole, libraires.' (Gaz.).
Juni 1703 aankondiging verkoop (Journal de Trevoux F. 1098).
Juli 1703 bespreking. 'C'est ici l'ouvrage que nous annoncâmes dans nos Nouvelles il y a plus de trois ans, sur la première feuille que le libraire nous en avoit envoyée, et qu'il imprima alors pour avoir le jugement du public. Il n'a rien oublié pour rendre belle cette edition, et les personnes curieuses de livres bien imprimez ne seront pas fâchez, sans doute, d'acheter celui-ci un peu plus cher, qu'ils n'auroient fait, s'il en avoit moins couté au libraire.' (Nouv. de la rep. des lettres 45).
6-8-1703 bespreking in de Journal des sçavans (p. 804).
Okt. 1703: 'd'Hollande. Les Etats ont condamné par un placard la version nouvelle du Nouveau Testament par Jean le Clerc, comme un ouvrage très-dangereux; il faut qu'il le soit beaucoup, pour être traité avec rigueur dans un païs où tant de mauvais livres trouvent un asile assûré.' (Journal de Trevoux F. 1892).
1718 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet).
1719 Du Villard biedt dit werk, gedrukt bij hem en Changuion, te koop aan (cat. Piganiol de la Force en Steele).
1721 Du Villard biedt dit werk 4^{o} 2 vol. 1705 (sic!) te koop aan (cat. Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk 4^{o} 2 vol. te koop aan (cat. Longus).

In dezelfde tijd, waarin de Franse relaties van de Lorme bezig waren met de uitgaaf van het Franse Nieuwe Testament van Simon, was de Lorme dit met de Protestantse tegenhanger van le Clerc, de tegenstander van de Franse geleerde. Net als Simon beschouwde le Clerc dit als een van zijn

belangrijkste, zo niet zijn belangrijkste werk en zijn brieven aan Locke maken er herhaaldelijk melding van. Op 10-2-1702 schreef hij: ‘Mon Nouveau Testament s'avance peu à peu, et les evangiles seront faits en peu de jours. C'est à mon avis la partie la plus difficile, à tout prendre.’ Op 15-5-1703 bericht hij: ‘Je me donnerai l'honneur de vous envoyer par le premier convoi mon Nouveau Testament, qui est à présent entièrement achevé.’ De Londense boekverkoper Cailloué heeft volgens zijn schrijven van 20-7-1703 het tweede deel van de Bibliothèque choisie en zijn collega de Varennes een exemplaar van het Nouveau Testament voor Locke. (Bonno 122, 125 en 127). Blijkbaar was Cailloué de relatie van H. Schelte, die de Bibliothèque choisie uitgaf, en de Varennes die van de Lorme.

Evenveel opschudding als de vertaling van Simon in de Rooms-Katholieke wereld gaf, evenveel gaf deze in de Frans-Protestantse. Net als Simon werd le Clerc beschuldigd van Sociniaanse gevoelens. Voortdurend deden geruchten de ronde, dat het werk verboden zou zijn door de Staten van Holland, o.a. in de Journal de Trevoux. Peignot (II 153) vertelt dan ook, dat het direct na de verschijning is gesupprimeerd wegend de Sociniaanse opvattingen van de vertaler. Dit is echter onjuist. Bayle schreef op 16-2-1703 aan Minutoli over deze kwestie: ‘Son Nouveau Testament n'a point été défendu en ce pais-ci; je ne sai point s'il le sera. Il y a eu des ministres de l'eglise d'Amsterdam, qui se sont remuez contre cet ouvrage.’ (O.D. IV 835). Ook le Clerc zelf schreef er uiteraard over: ‘In the same year 1703, came out the New Testament translated into French, and illustrated with notes by Mr. le Clerc, which was intended for them only who understood French, and was receiv'd by them accordingly. But some persons, who think themselves alone licens'd to treat of matters concerning religion, when they perceiv'd in several things that this work was approv'd of, and were afraid least the auditors should understand, that some doctrines were not to be found in the writings of the apostles, which the people are told are there; they began to indict Mr. le Clerc, not only of Arminianism, but as being guilty of Socinianism also, in the fore-mention'd work; and they palm'd upon some, who, having never seen the book, were apt without any more examination to pin their belief on the accusations in it. But whoever has read it with more than ordinary attention, must have observ'd that this is nothing but calumny, which began to be made use of, to the famation of honest men, ever since the accusation of Arminianism has had any prevalence, and which will, by the frequent und unadvis'd use of it, in a little time grow out of date. For nothing now is relish'd, where any learned man goes out of the common path; neither have some men that Christian compassion, and pious caution of condemning those whom the tables of the New Testament do not condemn; and on whom some infix a shameful character of Socinianism, which character, if the apostles were now alive, they could not avoid the imputation of. But of this edition of the New Testament, as also of the reproaches of certain divines, he has himself treated in his Bibliotheque choisie, vol. II art. 7, vol. III art. 9, vol. XVIII art. 13, which will satisfie any one, who has a mind to know farther of this matter, and which are worth reading. In the year 1700, he publish'd a short Epistle in French, in which he explain'd and defended some places, which his adversaries had been very free with.’ (Account 42-43). Men begrijpt, dat het jaartal 1700 een vergissing is; het was in 1704, dat le Clerc zijn Eclaircissements de quelques endroits des remarques de M. le Clercq sur le Nouveau Testament publiceerde. De schrijver van le Clerc's levensbericht in

het BWPGN vertelt, hoe le Clerc door al deze verhelderingen, gedeeltelijk een soort apologie, en ook door de druk van een half vel errata en misstellingen uit wist te werken, dat zijn tegenstanders de Amsterdamse magistraat niet konden bewegen om de uitgaaf te verbieden. In Pruisen werd deze echter wel verboden, maar later toch openlijk verkocht.

Tenslotte wil ik hier nog de aandacht erop vestigen, dat dit een van de weinige uitgaven van le Clerc is geweest, die niet door de pauselijke index is getroffen. Stellig was dit echter uitsluitend, omdat uiteraard alle bijbelvertalingen van niet Katholieken tot verboden lectuur behoorden.

De bovengenoemde errata werden in de Bibliothèque choisie (III 394) aangekondigd met de mededeling, dat de kopers ze gratis bij de Lorme konden krijgen. In de meeste exemplaren zijn deze ‘Remarques et corrections’ dan ook achter het tweede deel gebonden. Le Clerc geeft ervoor een korte uiteenzetting, hoe zijn vrienden hem deze errata gedeeltelijk hebben aangegeven: ‘J'ai compris par-là, que j'avois mal fait de ne pas relire moi-même les premieres epreuves, avec la copie; pour prévenir diverses fautes et quelques omissions, qui s'y sont glissées, sans que j'y aye pris garde, en relisant les troisièmes, parce que je ne les ai pas comparées avec mon manuscrit.’ Zoals wij weten, had inderdaad Pierre Regis de correctie verricht en had dus le Clerc blijkbaar alleen de derde en laatste proef doorgenomen.

In de oeuvre-catalogus van Picart vindt men onder de werken, die hij heeft getekend, maar niet zelf gegraveerd, o.a. voor dit werk een titel en drie vignetten genoemd, gegraveerd door van der Gouwen. Dat wil dus zeggen, dat het niet gesigneerd vignet bij het begin van de tekst van deel I ook van hem en van der Gouwen afkomstig en alleen de titelplaat van deel II van een onbekende meester is. De Lorme kon dit werk op royale wijze uitvoeren, doordat dit werd uitgegeven op kosten van de compagnie, die door van der Marck werd gefinancierd, zoals ik in deel I vertelde. Deze uitgaaf van de compagnie is geen succes geworden. Op 6 april 1710 nam de Lorme de 1003 resterende exemplaren voor f3150. - over. Nog in 1734 wordt de uitgaaf te koop aangeboden. Ik neem althans aan, dat de herdruk, waarvan de catalogi van 1719 spreken, op een al of niet opzettelijke vergissing berust.

In tegenstelling tot de uitgaaf van de Quaestiones Hieronymianae, waarvan le Clerc zelf exemplaren tot zijn beschikking moet hebben gehad, is hier waarschijnlijk alles van de kant van de uitgever gefinancierd. Dat de vertaling geen commercieel succes werd, is duidelijk. De gevolgen daarvan hebben de drie deelhebbers in de compagnie in de eerste plaats gevoeld. De redenen van de slechte verkoop van deze vertaling waren stellig dezelfde, die ik noemde bij de Bible de Genève (no. 70). In dit geval kwam nog de actie van de Waalse synode erbij. Zo'n actie kon voor een willekeurig theologisch boek soms stimulerend op de verkoop werken, bij een bijbelvertaling was zij echter steeds van ongunstige invloed.

74 La Sainte Bible, contenant l'Ancien et le Nouveau Testament, traduite en François sur la vulgate, par monsieur le Maistre de Saci: divisée en huit tomes. Tome Premier, qui comprend les cinq livres de Moyse. A Mons, chez Gaspart Migeot 1703. Avec approbations et privilege du Roy. 14 + 521 p. 18°. Idem. Tome Second, qui comprend Josué, les Juges, Ruth, les quatre livres des Rois. 467 p. 18°.
Idem. Tome Troisième, qui comprend les II livres des Paralipomenes, les II livres d'Esdras, Tobie, Judith, Esther, Job. 413 p. 18°.
Idem. Tome Quatrième, qui comprend les Pseaumes de David, les Proverbes de Salomon, l'Ecclesiaste, le Cantique des Cantiques, le Sagesse, l'Ecclesiastique. 491 p. 18°.
Idem. Tome Cinquième, qui comprend Isaie, Jeremie, Baruch, Ezechiel. 490 p. 18°.
Idem. Tome Sixième qui comprend Daniel, Osée, Joel, Amos, Abdias, Jonas, Michél, Nahum, Habacuc, Sophonie, Aggée, Zacharie, Malachie, Machabées I et II. 424 p. 18°.
Idem. Tome Septième, qui comprend les quatre Evangelistes, et les Actes des Apôtres. 417 p. 18°.
Idem. Tome Huitième, qui comprend les Epîtres des Apôtres, et l'Apocalypse de Saint Jean. 370 p. 18°.

Bibl. Nat. A 5890.
[Titelpagina's zwart. Figuur van het geloof met spreuk ‘Ardet amans spe nixa fides’ als vignet, in I-VI van een ander stempel dan VII-VIII. Titelplaat met opschrift ‘La Sainte Bible à Mons’, gesigneerd ‘G. van der Gouwen sculp.’ Deel II-VIII hebben op de titel approbation. Met permission van 13-3-1701 van de aartsbisschop van Parijs en approbations van 6-3-1701 en 7-3-1701.]

La Sainte Bible, contenant l'Ancien et le Nouveau Testament, traduite en François sur la vulgate, par monsieur le Maistre de Saci. Divisée en huit tomes. Tome Premier, qui comprend les cinq livres de Moise. A Paris, chez Guillaume Desprez, impr. et libr. ord. du Roi, rue S. Jacques, à S. Prosper, et aux Trois Vertus, vis-à-vis les Mathurins. 1707. Avec approbations et privilege du Roi. Etc. II-VIII (vergel. hiervoor).

Bibl. Nat. A 5982, Br. M. C 66. a.
[Titelpagina's zwart. Figuur van het geloof met spreuk ‘Ardet amans spe nixa fides’ als vignetten van een ander stempel dan hiervoor. Titelplaat met opschrift ‘La Sainte Bible de la Traduction de M. le Maistre de Saci’, van zelfde koperplaat als hiervoor, met wijziging van het opschrift en verwijdering van het signatuur van van der Gouwen. Met permission en approbations als hiervoor en met privilege van 27-12-1705 voor Guillaume Desprez voor l'Ancien et le Nouveau Testament de la traduction du sieur le Maistre de Saci, ‘telle quelle a été imprimée in quarto en mil sept cent deux, avec des explications et même des notes courtes, telles qu'elles ont aussi été imprimées en differentes années’... ‘à la charge que les impressions desdits livres seront faites dans notre royaume et non ailleurs, sur de bon papier et

en beaux caracteres, suivant les reglemens de la librairie' voor 20 jaar, op zijn remonstrantie 'que non seulement il est chargé d'un grand nombre d'exemplaires

de ce livre qu'il a imprimé en trois grandeurs differentes, et est sur le point de l'imprimer dans une autre forme: de plus qu'il est chargé de tout le papier necessaire pour cette nouvelle impression; mais encore qu'il est de notorieté qu'il a donné une somme très-considérable pour le manuscrit de cet ouvrage, et qu'on l'a obligé par le traité qu'il a fait avec le sieur Issaly, ancien avocat au Parlement de Paris, en qualité d'executeur testamentaire et de legataire universel dudit feu sieur de Saci, à de grosses charges, qui égalent au moins la somme qu'il a donnée; ce qui le ruineroit entierement s'il ne nous plaisoit de lui accorder de nouvelles lettres et privileges pour l'impression, vente et debit dudit livre.']

Sept. 1702 aankondiging van het ter perse zijn bij Delorme van dit werk (Journal de Trevoux F. 179).
Dec. 1702: 'On travaille fortement à une nouvelle édition de la Sainte Bible, contenant l'Ancien et le Nouveau Testament, traduite en François sur la vulgate, par mr. le Maitre de Saci. Elle sera en 8 petits vol. de la forme et du caractère des Oeuvres de Clement Marot imprimées à la Haye en 1700. L'on peut dire avec verité, qu'il ne s'est point fait de plus belle édition depuis celles des Elzevirs, que sera l'édition de cette bible. A Mons chez Gaspard Migeot.' (Journal de Trevoux achterin).
Febr. 1703: 'J. Louis de Lorme libraire à Amsterdam a fait une edition de la même bible (hieraan vooraf gaat een aankondiging, dat F. Halma de Bible de Port-Royal in het Frans in 2 delen folio met 150 platen drukt) in 18. Il n'a mis que le texte, ou plûtot la traduction seule en 8 vol. qui pourront cependant se relier en autant de volumes qu'on le jugera à propos; car chaque livre tant du Vieux que du Nouveau Testament commence par une nouvelle page (on a imprimé quelques exemplaires du Nouveau Testament de plus, pour le vendre separement de la Bible). Cette edition est faite pour la forme et pour le caractere sur le model du Ciceron d'Elzevir en 10 vol. in 12 excepté que celle de la Bible est en deux colonnes. Le libraire assûre qu'elle est une des plus belles editions qui ait paru depuis ce fameux imprimeur.' (Journal de Trevoux 148).
Maart 1703: 'Le Bible de Mons, in 18, 8 vol. a Mons chez Gaspard Migeot, et se trouve à Amsterdam chez J. Louis de Lorme' (Journal de Trevoux 237).
Juni 1703: 'Le Nouveau Testament de Mons. A Mons 1703. In 18, 2 vol. et se trouve à Amsterdam chez J.L. de Lorme.' (Journal de Trevoux 400).

12-1-1704 in beslag genomen bij Ch. Bessin dit werk Mons 1703 8 vol. (ff 21743, 79 en 21931, 4 en 41).
15-4-1707 in beslag genomen bible de Sacy (ff 21931, 59).
10-6-1712 in beslag genomen 1 bible de Sacy 16. 8 vol. Mons 1703 (ff 21931, 107).

1721 Du Villard biedt dit werk 18^{o} 8 vol. te koop aan (cat. Boursault).

In 1667 verscheen de beroemde vertaling van het Nieuwe Testament in het Frans, die Louis Isaac le Maistre de Saci (1613-1684) geholpen door enkele andere vrienden van Port-Royal had gemaakt naar de vulgaat, 'à Mons, chez Gaspard Migeot, en la rue de la Chaussée, à l'enseigne des Trois Vertus'. Willems (p. 355-357) en Brunet (onder het hoofd Bible) geven uitvoerige bijzonderheden over deze druk. Charles Savreux, de Parijse leermeester van Migeot en drukker van vele geschriften van Port-Royal, durfde de uitgaaf blijkbaar niet aan. Het werk werd gedrukt bij Elsevier

te Amsterdam en verscheen met Zuid-Nederlands privilege, permissie en approbatie met het bovengenoemd drukkersadres. Het uithangteken van de Trois Vertus had Migeot aan Savreux ontleend. Zoals te verwachten was, werd de vertaling in Frankrijk door vele verboden getroffen. Rome volgde op 20 april 1668.

Le Maistre de Saci werkte tot zijn dood toe rustig verder aan de vertaling van het Oude Testament. De storm was intussen geluwd en in 1672 werd een begin gemaakt met de publicatie van de gehele bijbel, in 1682 met de tweede editie, bewerkt door Thomas la Fosse, die in 1700 voltooid zou zijn.

In het vorig deel vertelde ik reeds, dat Guillaume Desprez in 1684 van de erven van de Saci voor een hoog bedrag en bovendien zware verplichtingen voor de toekomst de auteursrechten kocht. Nog tot diep in de 18de eeuw bleef de familie Desprez in het bezit hiervan.

De vertaling was zeer geliefd en het is dan ook niet te verwonderen, dat na afloop van het privilege voor Migeot in Zuid-Nederland een nieuwe gegadigde zich opdeed. Het was Eugène Henri Fricx in Brussel, reeds herhaalde malen in verband met de uitgaven van Port-Royal genoemd, die in 1673 voor 6 jaar privilege wist te verkrijgen. Ook hij bleef tot ver in de 18de eeuw in het bezit daarvan. Zelfs in Holland waren er gegadigden voor een privilege en wel de gebroeders Huguetan, die grote aantallen kerkboeken in Frankrijk binnensmokkelden en gaarne daaraan de Bible de Saci of de Bible de Port-Royal, zoals deze vertaling meestal wordt genoemd, hadden toegevoegd. Hun pogingen dit te verkrijgen strandden echter in 1700, daar de overlieden van het Amsterdamse gilde betoogden, dat voor zulke werken privileges niet wenselijk waren, temeer nog omdat dit werk lang voor de komst van de Huguetan's voor het grootste deel te Amsterdam was gedrukt en herdrukt en daarna in overleg met de geinteresseerde (waarmee dus Elsevier bedoeld moet zijn) door een voornaam boekverkoper te Brussel, tot wie de Hollandse boekverkopers in nauwe relatie stonden. (KS 287). De Huguetan's kregen dus geen privilege, maar wel namen zij deel in de uitgaaf, die de Lorme in compagnieschap met van der Marck en t'Serstevens ter perse legde. Misschien hadden zij het aandeel van deze laatste overgenomen, die in de correspondentie van 1707 en 1708 niet wordt genoemd in verband met de bijbels. Hoe de zaken in deze compagnie precies geregeld werden, kwam ik niet te weten. Wel is duidelijk, dat ieder van de deelgenoten eigen exemplaren had en het recht daarmee te doen, wat hij wilde. Ik zal hier niet nog eens de vele kleine bijzonderheden uit de correspondentie herhalen. Men vindt ze onder Desprez en onder de uitgaaf van de bijbel in de indices, die in deel IV zullen worden opgenomen, gemakkelijk genoeg terug.

Hier wil ik alleen de belangrijkste feiten nog even memoreren. Op 20-9-1706, bij zijn tweede Parijse reis, sloot de Lorme met Desprez een contract over de verkoop van een gedeelte van de oplaag tegen 6 l. per stuk, te betalen in termijnen. Bij zijn reis in 1707 trachtte hij deze betaling op termijn te wijzigen in een geringere, maar contante betaling. Stellig is hem dit niet gelukt. Desprez bleef in termijnen betalen. Of van der Marck en de Huguetan's hun aandeel uiteindelijk ook tegen betaling op termijn hebben verkocht of in het geheel niet, zou ik niet kunnen zeggen. Op 15 november 1707 schreef de Lorme nog aan Sellius, dat zijn exemplaren van het losse Nieuwe Testament uitverkocht waren (hij had daarvan, zoals hij adverteerde, exemplaren overgedrukt) en zijn aandeel in de gehele bijbel in Parijs was verkocht, dat de Huguetan's er echter nog een groot aantal hadden. Wel kregen de Huguetan's en van der Marck een gedeelte van de betalingen, die Desprez in termijnen deed, maar dit kan ook in verband hebben gestaan met andere afrekeningen tussen hen en de Lorme.

Welke vroegere uitgaaf de Lorme volgde, is moeilijk vast te stellen. Misschien was het de druk van Brussel van 1701 van zijn relatie Eugene Henry Fricx, die op 25-4-1698 voor 9 jaar privilege had gekregen van de koning van Spanje en zijn collega François Foppens daarvan voor de helft deelgenoot had gemaakt. Van deze uitgaaf, die in tegenstelling tot die van de Lorme van noten is voorzien, bezit de Bibl. Nat. een exemplaar. Brunet noemt echter nog verschillende andere uit-

gaven uit dezelfde tijd. De permissie en approbations moest hij in ieder geval uit een Franse druk overnemen.

Door de financiële steun van van der Marck kon de Lorme, zoals hij in zijn advertenties aankondigde, met een mooie uitgaaf komen. Brunet bevestigt dit en spreekt bij deze uitgaaf van een 'jolie edition, dont les amateurs recherchent les beaux exemplaires'. De titelplaat werd gegraveerd door van der Gouwen, misschien naar het ontwerp van Picart, wiens naam niet wordt genoemd. Op zijn geschreven oeuvre-catalogus vindt men echter onder no. 588 'Titre d'un bible Hollandoise Janséniste'. Desprez bracht in de door hem overgenomen exemplaren enige wijzigingen aan. Zoals wij reeds zagen in de beschrijving van zijn uitgaaf kreeg deze een nieuwe titelpagina met zijn adres en het jaartal 1707. De titelplaat werd enigszins gewijzigd, maar van de zelfde koperplaat afgedrukt, en tenslotte werd het privilege toegevoegd, dat Desprez op 27 december 1705 was verleend 'à la charge que les impressions desdits livres seront faites dans notre royaume, et non d'ailleurs'!

75 *Historica disquisitio de re vestiaria hominis sacri, vitam communem more civili traducentis. Amstelodami, typis Joannis-Ludovici Delorme, bibliopolae. 1704. Cum permissu superiorum. 8 + 163 + 17 p. 12°.*

U.B.A. 1525 B 40 (3), Bibl. Nat. D 12893.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde bloem als vignet.]

6-8-1702 dit boek aangeboden door Anisson voor een permission simple, 10-8-1702 ter beoordeling aan.., 1-3-1703 teruggenomen door auteur (ff 21939, 835), 4-11-1704 aangeboden door Guiltat voor beoordeling, geen afloop vermeld (ff 21939, 1672).

Mei 1703: 'Avis au lecteur. On a vû dans ces memoires tom. de septembre 1702. p. 182 parmi les nouvelles litteraires, l'article que voicy: "Monsieur Thiers prépare une réfutation de l'Histoire des flagellans. M. l'abbé Boileau chanoine de la Ste Chapelle et docteur du Sorbonne, travaille depuis long-temps à la justification de cette Histoire; et comme il est heureux en titres et desseins de livres, il en fait un sur l'habit court des ecclesiastiques. Il entreprend de prouver que l'habit court est non seulement beaucoup plus commode, comme on en convient assez, mais aussi incomparablement plus modeste et plus honneste; et que la mode des habits longs, n'a été introduite que par le luxe et la vanité des gens d'eglise." Monsieur l'abbé Boileau s'est plaint de cet article. Il est vray que la reflexion qu'on y fait sur ce qu'il est *heureux en titres et en desseins de livres* n'etoit pas necessaire. Au regard de ce qu'on dit, que M. Boileau faisoit un livre *sur l'habit court des ecclesiastiques*, plusieurs docteurs et d'autres personnes de lettres avoient assuré qu'il travailloit effectivement à cet ouvrage, et qu'il le leur avoit même montré; il nous seroit pardonnable de nous être mépris en pareil cas. Mais enfin puisque monsieur Boileau vient de porter ses plaintes à la Faculté dans sons assemblée generale du mois de may, où il a protesté publiquement qu'il n'a jamais pensé à faire le livre dont il s'agit, et a demandé acte de sa protestation; nous croyons en devoir avertir icy le public, afin qu'on luy rende là-dessus toute la justice qui luy est dûe.' (Journal de Trevoux F. vóórin).

Juni 1704: De Lorme heeft ontvangen bij de nieuwe boeken uit Frankrijk Boileau de re vestiaria (Journal de Trevoux achteraan).
8-12-1704 bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 1020).

Januari 1705 bespreking van dit werk in de Hist. des ouvrages des savants (p. 34) en in de Nouvelles de la rep. des lettres (p. 80), waar over de uitgaaf het volgende wordt gezegd: ‘Quoique le titre de ce livre porte qu'il a été imprimé à Amsterdam chez le sieur de Lorme, on nous écrit pourtant de Paris qu'il est sûr que Rouën est le véritable lieu de cette edition. Aussi le libraire d'Amsterdam que nous venons de nommer le desavoüe-t-il, de

même que quelques autres livres qu'on lui donne libéralement, et qu'il soutient avoir été imprimez en France. On le fait parler magnifiquement Latin dans la Préface, et on le fait finir par un beau passage Grec, qu'il auroit, peut-être, bien de la peine à lire. Il est tiré du livre VI des réflexions morales de Marc Antonin. Num. 21. En voici la traduction du stile de madame Dacier. Il est assez beau, pour mériter d'avoir place ici. On fait dire à Mr. de Lorme, que c'est la devise de son auteur: Si quelcun peut me reprendre, et me faire voir que je prens mal une chose, ou que je la fais mal, je me corrigerai avec plaisir: car je cherche la Vérité, qui n'a jamais blessé personne; au lieu qu'on se trouve toujours mal de persister dans son ignorance et dans son erreur.'
1705-1706 in beslag genomen bij Witte dit werk Amsterdam 1704 4 exemplaren in 12^{o} in vellen en een half raam vellen van dit zelfde boek (ff 21931, 43 en 21743, 84vo).
12-7-1707: 'Estienne Roger boekverkoper tot Amsterdam heeft... onlangs van Parijs ontfangen... Boileau de re vestiaria hominis sacri in 12^{o}.' (A.C.).

Jaques Boileau (1635-1716), de broer van de bekende Nicolas Boileau-Despréaux, groot geleerde en erudiet, schreef een aantal verhandelingen over merkwaardige kerkelijke kwesties. Voltaire vertelt in zijn Siècle de Louis XIV, dat Boileau, toen iemand hem vroeg, waarom hij altijd in het Latijn schreef, antwoordde: 'C'est de peur que les évêques ne me lisent, ils me persécuteraient.' Zijn beroemde broer getuigde van hem: 'S'il n'avait été docteur de Sorbonne, il se serait fait docteur de la comédie Italienne.'

Tevergeefs trachtte hij voor het hier besproken werkje permissie in Frankrijk te krijgen, zelfs nog, toen het al gedrukt was. Zo verscheen het boekje zonder privilege en met buitenlands adres en wel van de Lorme, met voorin de volgende 'Typographus lectori'; 'Cum in Galliam venissem anno Christi 1704 et Lutetiam Parisiorum appulissem pridie Nonas Julii, undique venari caepi scripta virorum litteratorum et lucubrationes doctorum hominum, quas ibi semper existere praelis nostris et typis maturas et opportunas ex nostratibus intellexeram. Enimverò solum Gallicum tot rei litterairae fructibus ferax est, ut rerum copia facilè verborum copiam gignat, tantàque est honestas in rebus de quibus a viris doctis et piis hominibus dicitur, ut ex natura rei splendorem in verbis existere et erumpere necesse sit. Utcumque res sint, non incassùm mihi persuadere visus sum, in amplissimâ litterarum civitate faciliter adeptum iri a curioso exploratore quod lectorem eruditorum animos jucundussimâ voluptate expleret et ingenia sine satietate delectaret. Igitur mihi tam negotioso in otio meditanti, incidit in manus haec, quam spero fore tibi gratam, et prae oculis habes Disquisitionem historicam *de re vestiariâ hominis sacri vitam communem more civili traducentis.* De quâ, quippe singulari et a nemine homine tentatâ, cum omni labore et industriâ essem perscrutatus auctorem et nominis ejus amplitudinem ediscere neutiquam possem: hoc rescire solum fas fuit, sinceram et sublemem auctoris humilitatem flagrantémque veritatis amorem cum specie quadam morosae et laboriosae eruditionis contendere, et solere virum bonum de se ipso dicere quod Marcus Antoninus Imperator ad seipsum ait libro VI numero 21. *Si quis convincere me poterit*, *palámque mihi facere*, *quod in re ullâ minus rectè vel sentiam*, *vel me geram*, *laeto luhentique animo mutabo. Sector enim veritatem*, *a quâ nemo unquam laesus est. Laeditur verò qui in errore suo et ignorantiâ persistit.*'

Aanvankelijk heb ik gemeend, dat dit boekje identiek was met de Disquisitio historica, een druk van de Lorme waarover het correspondentieboek van 1707 en 1708 voortdurend spreekt, en heb dan ook niet geaarzeld om de officiële

tegenwerpingen van de Lorme voor de gebruikelijke onoprechte boekverkoperstaal van die tijd te houden. Een diepgaander beschouwing van de schrijver en zijn werken deed mij echter plotseling met een schok realiseren, dat daarmee een geheel

ander werkje bedoeld moest zijn. Men zal dat besproken vinden onder no. 82. En hier moet ik opnieuw de vraag opwerpen, of deze uitgaaf van 1704 een druk van de Lorme is of niet. Richard Simon bracht in zijn Bibliothèque critique van 1708, in de uitgaaf waarvan de Lorme ook weer enig aandeel had, de zaak nogmaals ter sprake (III 322). Hij vertelt het boek van Boileau in Rouen te hebben gevonden, waar het is gedrukt en niet te Amsterdam bij de Lorme, zoals het titelblad vermeldt: 'On trouve à la tête un avertissement sous le nom de l'imprimeur d'Amsterdam, qui étoit alors à Paris, et qu'on feint avoir emporté avec lui en Hollande le manuscrit pour l'imprimer: mais c'est une fiction de l'auteur qui a fabriqué cet avertissement.' Hoewel hij het in grote lijnen geheel eens is met Boileau, kan hij toch niet nalaten hem af en toe een veeg uit de pan te geven: 'Votre ami, qui craignant apparemment que la matiere ne lui manquât trop tôt, commence son ouvrage par les tuniques de peau que Dieu fit à Adam et à Eve.'

Men ziet, de verklaring van Simon van 1708 is geheel gelijkluidend met die van Bernard in de Nouvelles de la republique des lettres van 1705. Zij waren echter beiden goede relaties van de Lorme en zullen graag gezegd hebben, wat hem welgevallig was.

Uit de hierboven vermelde feiten meen ik intussen toch te mogen afleiden, dat dit boekje inderdaad in Frankrijk is gedrukt, en wel voornamelijk omdat Roger, die niet het minste belang bij de zaak had, het nog in 1707 adverteert als een Franse uitgaaf en ook omdat de Lorme zijn naam nooit als Delorme op een titel drukte. Waar de Lorme drie jaar later een ander boek van Boileau ter perse legt, lijkt het mij echter zeer onaannemelijk, dat de uitgaaf van 1704 geheel buiten zijn voorkennis op zijn naam is gezet. Ik zou dan ook willen veronderstellen, dat dit geschiedde door een bevriende relatie in Frankrijk en met goedvinden van de Lorme zelf, zoals wij bij andere eerdere uitgaven ook al zagen. De vermelding van Rouen in de twee bovengenoemde stukken, zou dan echter misschien als afleidende manoeuvre dienen. Misschien, dat Witte, bij wie men enkele exemplaren en een half riem vellen van dit werk vond, er meer mee te maken had. Witte, die behoorde tot de boekverkopers die vaak in overtreding waren, stond overigens in nauwe relatie met zijn Rouense collega's, die stuk voor stuk van dezelfde kracht waren. Van 29-10-1710 tot 31-3-1711 zat hij tegelijk met Robert Belay libraire te Rouen in de Bastille wegens een onbekend 'délit de librairie'. Witte werd uiteindelijk veroordeeld tot 3 maanden winkelsluiting en een boete van 50 livres. (Funck-Brentano 2099-2100). Ook in later jaren had Witte contacten met Rouen (vergel. no. 107).

76 *Les interets de l'Angleterre malentendus dans la guerre presente. Traduits du livre Anglois, intitulé, Englands interest mistaken in the present war. Qui mare teneat eum necesse rerum potiri. Cic. ad Atticum libro decimo epistola sexta. Sixième edition, reveuë, corrigée, et augmentée de notes historiques. A Amsterdam chez J. Louis de Lorme, libraire près la Bourse, au Lion d'Or. 1704. 9 + 317 + 1 p. 8°.*

Bibl. Nat. 8°. Nc. 1728 J.

[Titelpagina zwart. Sfeer als vignet. Lombard vermeldt, dat dit citaat van Grotius bij enkele exemplaren ontbreekt.]

Maart 1704 bespreking van de druk ‘a Amsterdam, chez George Gallet 1703, in 12. pages 191’ in de Journal de Trevoux F. (p. 471).
Oktober 1704 bespreking van de ‘Sixième édition revûë, corrigée et augmentée de notes historiques. A Amsterdam chez Louis de Lorme 1704. in 12. pages 317’ in de Journal de Trevoux F (p. 1682): ‘Nous avons parlé de cet excellent livre dans les memoires du mois de mars de cette année avec toute l'étenduë qu'il mérite. Mr. l'abbé Du Bos, qui en est le traducteur, vient d'ajoûter à cette derniere édition des notres très curieuses, nous en mettrons trois dans cet extrait... On juge assez que des notes semblables donnent un nouveau prix à cet ouvrage déja si estimé.’
Maart 1705 bij de plaatsing van de bespreking van maart 1704 van de uitgaaf van George Gallet van 1703 zijn in de Hollandse editie de volgende noten geplaatst (p. 173): ‘Il y a plusieurs editions de ce livre, celle ci est de Bruxelles et non d'Amsterdam, et la première de toutes’ en ‘Ce livre n'est point en Anglois, et c'est Mr. l'abbé Du Bos qui en est l'auteur. Voyez ce qu'en dit Mr. le Clerc dans sa Bibliothèque choisie Tom. VI pag 315’ en tenslotte nog als noot bij de passage in de bespreking over de redenen om dit boek in Holland te drukken: ‘Il n'y a jamais été imprimé, il n'y a aucun libraire en Hollande assez fou pour imprimer un tel livre, et y mettre son nom’.
1705: In de Bibliothèque choisie (VI 314) schreef le Clerc in een afbrekende bespreking van de zesde vermeerderde editie van 1704 o.a.: ‘Cette satire est trop ridicule... pour le réfuter’ en: ‘Avant toutes choses, il faut avertir le lecteur, que ce livre est imprimé à Paris, et nullement à Amsterdam chez le Sr. de Lorme. C'est une piece, qu'on lui a voulu faire. Son enseigne n'est même pas le Lion d'Or, mais la Liberté. On a aussi mis son nom depuis peu, sur un petit livre Latin imprimé à Rouen, touchant les habits des ecclesiastiques. Ainsi il ne faut pas se fier aux titres de ces livres. A l'egard du premier, qui est une satire violente contre l'Angleterre et la Hollande, on peut bien croire qu'un libraire, établi ici, n'est pas assez mal-honête homme, ni assez fou, pour l'imprimer et pour y mettre son nom. On a vû une autre édition, où il y a, chez George Gallet, ci-devant directeur de l'imprimerie de Mrs. Huguetan, mais qui n'a jamais fait imprimer de livre a ses frais, et n'en negocie point.’
17-5-1707 in beslag genomen dit werk Gallet 1704, teruggegeven aan particulier op order van Bignon (ff 21931, 62).
1716 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 1704 te koop aan (cat. la Placete).
De Bibl. Nat. bezit behalve de zogenaamde zesde druk met adres van de Lorme van 1704 twee drukken van 1703, een van 1704 en vier tweede drukken van 1704, de U.B.A. een afwijkende druk van 1703, alle met adres van George Gallet te Amsterdam.

De bekende abbé Jean Baptiste Du Bos (1670-1742), staatsman en letterkundige, bezocht in de eerste jaren van de 18de eeuw Engeland en de Republiek om over het sluiten van vrede te onderhandelen. Naar aanleiding daarvan publiceerde hij in 1703, zonder echter zijn naam te noemen, het bovengenoemde boekje. Zogenaamd was dit de vertaling van een niet gedrukt Engels werk van J.Ch. Lombard wijdt er uitvoerige beschouwingen aan (p. 102-109). De bedoeling van de schrijver was verdeling te zaaien tussen Engeland en zijn bondgenoten en daardoor de vrede te bespoedigen. Naast veel voorspellingen, die onjuist zouden blijken, vindt men hier

ook al de opstand van de Amerikaanse koloniën tegen het moederland genoemd. Uiteindelijk deed dit werkje de zaak van Frankrijk veel kwaad.

Uit de ‘Imprimeur au lecteur’ voorin het boek neem ik een stuk over, dat merkwaardig is voor de boekhandel van die dagen: ‘Avant d'en publier la traduction, j'avois dessein d'imprimer l'original Anglois; mais un peu de reflexion m'a fait changer d'avis. Peu de gens entendent l'Anglois en deça de la mer, et je n'aurois pû débiter mon livre qu'en Angleterre. Quoique cette nation se pique si fort aujourd'hui de cultiver les lettres, elle a mis sur les livres étrangers des impôts jusques-là inoüies, et ces impôts sont tels qu'il n'y a point de profit à faire dans l'édition d'un livre qui ne seroit bon que pour ce pays. Si quelque libraire de Londres veut imprimer cet original, je suis prêt

de m'en accommoder avec lui. Il ne sera point inutile à mes compatriotes, d'apprendre par la lecture de ce livre, en quelle consideration ils sont auprès des Anglois, et quel fonds ils doivent faire sur l'amitié et sur le secours de ces voisins. Dès long-temps je suis revenu des idées que j'avois autrefois de la magnanimité Angloise, et je fus encore témoin il y a quatre ans, que le premier prélat du Royaume fit tenir pour tout present dix-huit guinées à un illustre de ce pays-ci qui lui avoit dedié un Harmonie des Evangiles, dont il lui avoit envoyé un exemplaire superbement relié. Comme ce ne pouvoit point être par mépris pour l'autheur, dont la réputation est trop bien établie dans toute l'Europe, on ne peut excuser la mediocrité du présent de ce prélat, à moins de dire qu'il ne fut si chetif que par le peu de cas qu'il faisoit du livre.' Men bedenke wel, dat hier dus zogenaamd George Gallet aan het woord is en in de zesde druk van 1704 Jean Louis de Lorme. Zij verklapten een verhaal, dat zij moesten gehoord hebben van Jean le Clerc, van wie zij beiden verschillende werken ter perse hadden gelegd. Want voor wie het nog niet had begrepen, werd het in de zesde druk met een noot toegevoegd, de door de Engelse prelaat zo slecht beloonde auteur was le Clerc en de prelaat de bisschop van Canterbury.

Het is te begrijpen, dat le Clerc in zijn Bibliothèque choisie met een weinig gunstig oordeel kwam. Daar wees hij er ook op, dat de noten, die volgens de Journal de Trevoux door de auteur zelf waren toegevoegd, ten onrechte van de bisschop van Canterbury spraken, daar zijn Harmonia evangelica, gedrukt bij de Huguetan's, was opgedragen aan de bisschop van York. Niet alleen had Du Bos zo twee bisschoppen belasterd, maar ook nog een onjuist bedrag genoemd, dat hij volgens zijn zeggen van Huguetan le Jeune zou hebben gehoord.

Du Bos was hoogst verontwaardigd over de bespreking van le Clerc en beklaagde zich bij Bayle in een brief van 25-7-1705: 'Quand monsieur le Clerc auroit réfuté les propositions qu'il a extraites du livre des Intérêts d'Angleterre, il n'auroit pas mesme touché au livre. Jamais on ne rendit un auteur plus infidellement qu'il l'a fait. Il n'auroit pas parlé du livre plus fausement, quand il l'auroit eu en manuscrit, et que lui seul auroit pu le lire.' (Gigas I 306).

Merkwaardig is, dat zowel de Huguetan's, bij wie George Gallet meesterknecht of directeur was, als de Lorme in correspondentie met de abbé Du Bos stonden (Lombard 78 en Lombard C. 52). En het lijkt wel of het niet een plagerij, maar integendeel een zeker eerbewijs was, dat hij, waar hij voor de volvoering van zijn plan een Hollandse uitgeversnaam nodig had, juist hen daarvoor uitkoos. In dit geval is namelijk volkomen zeker, dat zij niets met de uitgaaf te maken hadden. In zijn toevoeging in de Hollandse editie van de Journal de Trevoux noemt de Lorme de editie van 1703 van 191 p. de oorspronkelijke en zegt, dat die te Brussel het licht zag. Inderdaad is het zeer goed mogelijk, dat Du Bos het geschrift, dat gezien de bovengemelde beslaglegging ook in Frankrijk niet toegejuicht werd, in Brussel heeft laten drukken. In de wereld van het boek had hij immers overal zijn contacten.

Ik zou verder niet ingaan op alle edities van dit boek, waarmee de Lorme zelf niets te maken had, ware het niet dat Lombard dit zeer nauwkeurig en uitvoerig, maar mijns inziens niet juist doet (p. 538-539). Hij kent de mededeling van de Lorme over Brussel niet en neemt daarom in navolging van de catalogus van de Bibliothèque Nationale aan, dat de druk van 1703 van 302 p. de oorspronkelijke is, die hetzij te Parijs, hetzij te Rouen het licht moet hebben gezien. Deze druk is namelijk

veel verzorgder en heeft minder fouten dan die van 191 p., die volgens hem een nadruk is. Hetzelfde geldt ook voor de latere drukken en nadrukken.

Ik wil er echter op wijzen, dat de vele fouten op zich zelf volstrekt niet hoeven wijzen op een nadruk. Ik zou eerder geneigd zijn de mededeling van de Lorme te geloven en de bovengenoemde editie van 1703 van 191 p. voor de eerste druk, bezorgd door Du Bos zelf, te houden. Hier vindt men namelijk dezelfde sfeer als vignet als gebruikt is voor de 'seconde édition, revüe et corrigée', die het jaartal 1704 draagt en 288 p. beslaat. (Bibl. Nat. 1728A en 1728C), terwijl een andere editie van 191 p. met jaartal 1704 dezelfde sfeer als vignet heeft als de volgens zeggen door de auteur zelf zeer vermeerderde uitgaaf van dit jaar, die het adres van de Lorme draagt (Bibl. Nat. 1728D en 1728J). Blijkbaar bestond er verband tussen deze vier en het is aannemelijk, dat zij alle vier van de uitgever van Du Bos afkomstig zijn. Drie andere drukken, van 302 p., waarvan er twee 1703 en één 1704 gedateerd zijn, vertonen slechts kleine verschillen, o.a. in het vignet, dat eenmaal de sfeer is en tweemaal Jupiter met het bijschrift 'Cuncta juvant a Jove', het merk van de 16de eeuwse Lyonse drukker Michel Jove (Bibl. Nat. 1728 en 1728B en U.B.A. 523 H 23). Zij komen stellig uit één drukkerij. In tegenstelling tot Lombard zou ik juist deze voor de nadrukken willen houden. Tenslotte zijn er nog twee drukken met ieder weer een iets andere sfeer als vignet, van 299 p. en 277 p. (hiervan twee iets verschillende exemplaren), van 1704 (Bibl. Nat. 1728E en 1728F en 1728G), die uiteraard nadrukken zijn. Lombard geeft van alle uitvoerige beschrijvingen, o.a. van de verschillen in de titels, van de aanvankelijk ontbrekende letter W, etc.

Waar er ook nog een Italiaanse en een Spaanse vertaling van dit werk het licht zagen, kon Du Bos zich met recht verheugen in het commerciële succes van zijn werk, dat door de Jacobieten zeer gepropageerd en verspreid moet zijn.

77 Joannis Clerici opera philosophica in quator volumina digesta. Editio tertia auctior et emendatior. Amstelodami apud Joan. Ludov. de Lorme. 1704. (*Na de praefatio: *Joannis Clerici logica sive ars ratiocinandi... neque decipitur ratio, neque decipit umquam. Manilius. Operum philosophicorum Tomus I. Editio tertia auctior et emendatior.* Als ondertitels volgen: *Dissertatio philosophica de argumento theologico ab invidia ducto. Horatius Sat. Lib. II Sat. 2. Invidiam placare paras, virtute relictâ; contemnere miser.* en *Ontologia, sive de ente, in genere. 24 + 376 + 1 p. 12°.

Joannis Clerici pneumatologia, cui subjecta est Thomae Stanleii philosophia orientalis. Operum philosophicorum. Tomus II. Editio tertia auctior et emendatior. Amstelodami. Apud Joan. Ludov. de Lorme. 1704. 16 + 372 + 44 p. 12°.

[In het exemplaar van de Library of Congress is dit adres vervangen door: Amstelodami, prostant Londini apud Petrum de Varennes.]

Joannis Clerici physica, sive de rebus corporeis libri III. Priores. In quibus, praemissis potissimis corporearum naturarum phaenomenis et proprietatibus, veterum et recentiorum de eorum causis celeberrimae conjecturae traduntur. Operum philosophicorum Tomus III. Tertia editio auctior et accuratior. Amstelodami, apud Joan. Ludov. de Lorme. 1704. 24 + 265 + 2 p. 12°.

Joannis Clerici physica, sive de rebus corporeis libri II. Posteriores. Operum philosophicorum Tomus IV. Editio tertia auctior et accuratior. Amstelodami, apud Joan. Ludov. de Lorme. 1704. 358 + 2 p. 12°.

Bibl. Nat. R 10661-10664, Br. M., Washington, Library of Congress.

[Titelpagina's rood-zwart. Minerva met boeken en kerk en opschrift 'Libertas sine scientia licentia est', gesigneerd 'G. v. Gouwen fecit' als vignetten. Met vijf ongesigneerde platen.]

Joannis Clerici opera philosophica in quator volumina digesta. Editio quarta auctior et emendatior. Amstelodami, apud Joan. Ludov. de Lorme. 1710. (Verder als boven).

U.B.A. 410 F 21-24, Bibl. Nat. R 10673-10676.

> **Nov. 1703:** 'J'imprime actuellement Joannis Clerici opera philosophica. Editio tertia auctior et accurator, 12. 4 vol. cum fig.' (Journal de Trevoux 400).
> **Dec. 1703:** 'Le Sr. de Lorme libraire d'Amsterdam fait une nouvelle edition de la philosophie de Mr. le Clerc.' (Nouv. de la rep. des lettres 686).
> **Aug. 1704:** Na weinig enthousiaste aankondiging van een ander werk: 'Il n'aura pas plus de vivacité pour la nouvelle edition de la Philosophie de Mr. le Clerc en 4 volumes in 12.' (Journal de Trevoux F. 1458).
> **Nov. 1704:** 'Joannis Clerici opera philosophica. Editio tertia auctior et emendatior. A Amsterdam chez Jean Louis de Lorme, et à Londres chez Varenne, 1704' (Nouv. de la rep. des lettres 527).

1704 bespreking van dit werk in de Bibl. Choisie (IV 140).
3-8-1705 verkocht aan de la Feuille dit werk voor *f* 3.5.-.
6-6-1707: bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 414).
8-2-1709: 'Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse... imprime Joannis Clerici opera philosophica: Editio 4, auctior et emendatior, 12^{o}. 4 vol.' (Gaz. idem 15-2-1709, 26-2-1709, 26-3-1709 en 14-1-1710 'revûë, corrigée et augmentée par l'auteur').
28-2-1709: Idem. (A.C. idem 21-12-1709 'hersien, gecorrigeert en vermeerdert door den auteur').
18-9-1710: 'Tot Amsterdam bij Jan Louis de Lorme boekverkoper op 't Rockin bij de Beurs, is gedrukt en word uitgegeven Joan. Clerici opera philosophica 12 4 vol. zijnde de vierde druk, bij dewelke is gevoegd het afbeeldsel van den autheur, gegraveert door den Hr. Picart le Romain.' (A.C.).
26-9-1710: Idem. (Gaz.).
Sept. 1710: 'Le sieur Jean Louis de Lorme a fait une nouvelle edition de la philosophie de Mr. le Clerc, 4e edition 1710. L'auteur dit dans la préface, que les II, III, et IV editions, qui se sont faits en ce pays, sont préférables à toutes les autres, à cause des additions et des corrections, qu'il y a faites.' (Nouv. de la rep. des lettres 358).
1710 bespreking van dit werk in de Bibl. choisie (XXI 215).
Febr. 1711: 'Delorme vend un 4e édition de la Philosophie de Mr. le Clerc.' (Journal de Trevoux 361).
Juni 1711 bespreking van de Amsterdamse en de Leipsigse uitgaaf in de Acta eruditorum (p. 275), met speciale bespreking van het leven van le Clerc in deze laatste.
1717 en 1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 4 vol. te koop aan (cat. Huet en Boursault).
5-7-1728 wordt de druk van 1704 op de pauselijke index geplaatst.
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de tweede editie, die in 1698 verscheen bij George Gallet te Amsterdam. De U.B.A. bezit een exemplaar van dezelfde editie: Joannis Clerici opera philosophica in quator volumina

digesta. Neque decipitur ratio, neque decipit umquam. Manilius. Amstelodami, apud Georgium Gallet. 1700. Tomus I 16 + 428 + 1. p. 12°. Tomus II 16 + 432 + 59 p. 12°. Tomus III 32 + 302 p. 12°. Tomus IV 410 p. 12°. (Ook bezit de U.B.A. nog een exemplaar van deel I en II van deze editie, waar het jaartal 1700 overplakt is met een strookje en veranderd in 1698. Dit exemplaar heeft in deel I een portret van le Clerc, dat in het exemplaar van 1700 niet voorkomt.)
Mei-juni 1698 aankondiging van dit werk door Neocorus (p. 444), juni idem in de Hist. des ouvr. des savants (p. 276).
Okt. 1698 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 486).
1698 verbod tot verkoop en in beslag genomen 2 exemplaren van dit werk Amstelodami 1698 in 8° (ff 21743, 27 en 29).
De U.B.A. en de Bibl. Nat. bezitten ook de vijfde druk, die in 1722 het licht zag bij R. en G. Wetstein te Amsterdam.
Het Br. M. bezit de uitgaaf van deel III en IV: Joannis Clerici physica, sive de rebus corporeis libri quinque. Editio novissima, etc. Cantabrigiae, 1700.
En ook van hetzelfde werk: Editio sexta. Cantabrigiae, 1705.
De Bibl. Nat. bezit de uitgaven van deel I-IV met een inleiding over leven en werken van de schrijver van G.F. Jenichen, 'Editio in Germania prima. Lipsiae, apud T. Georgi, 1710' en 'Editio in Germania secunda. Nordhusae, apud J.H. Grossium, 1726.'

Jean le Clerc zelf licht ons zeer nauwkeurig in over het ontstaan van dit werk (Account 20-25), Barnes vertelt er het een en ander over (143-144) en ook de brieven van le Clerc aan Locke handelen telkens weer over de verschillende uitgaven (Bonno 49, 86, 94, 102, 103, 128). Daar le Clerc van mening was, dat er geen goed handboek voor de studenten in de philosophie bestond, besloot hij dit zelf te schrijven. In 1692 kwamen zijn Logica en zijn Ontologia en Pneumatalogia beide bij Joannes Wolters uit, in 1695 (met jaartal 1696) zijn Physica bij George Gallet, de meesterknecht van de Huguetan's. Zoals te begrijpen was de inhoud niet zeer oorspronkelijk. Barnes wijst er echter op, dat naast Descartes, die le Clerc overigens herhaalde malen bestreed, Locke en Newton, die in ons land geheel onbekend waren, als leiddraad dienden.

Reeds spoedig was er sprake van een gezamenlijke druk van de drie delen. Op 23-2-1696 schreef le Clerc aan Locke: 'On doit bientôt imprimer tous mes ouvrages philosophiques en 3 tomes, et en plus grosses lettres. Si vous aviez le loisir de parcourir la Physicque et de me donner quelque avis, je vous en serois bien obligé. C'est un ouvrage fait au milieu d'occupations fort différentes, et que je n'ai pas pu bien corriger. Comme il faut que les etudians en philosophie aient un cours imprimé, ou qu'ils le copient avec beaucoup de peine et de perte de temps, j'ai mieux aimé l'imprimer tel quel, que de la retenir davantage, dans la pensée qu'une seconde édition me donneroit lieu de le corriger.' (Bonno 94).

Het zou echter nog geruime tijd duren vóór het zo ver was. Op 6 augustus 1697 schreef hij: 'Cependant on imprimera toute ma Philosophie, en meilleurs caractères, et corrigée avec exactitude. J'espère que vous en serez plus content que de la première édition; car je change beaucoup, surtout pour le stile, qui sera plus Latin et plus net.' (Bonno 102). Op 25-8-1697 gaf hij een uitvoerige uiteenzetting over de inhoud, vooral over de toevoegingen. Echter pas op 15-3-1698 kon hij berichten, dat het werk gereed was en naar Engeland zou worden verzonden. Daar werd het boek al gauw nagedrukt, maar waarschijnlijk nooit als geheel. De andere delen

waren al eerder verschenen en in 1700 kwamen in Cambridge de Physica uit. Misschien heeft dit de Hollandse uitgever aanleiding gegeven om een nieuw titelblad, ook met het jaartal 1700, te vervaardigen. Later moeten deze

titelbladen gedeeltelijk zijn overplakt met strookjes, die 1700 weer in 1698 veranderden. Deze procedure was andersom zeer gebruikelijk om verouderde boeken recenter te doen schijnen: een dergelijke antidatering lijkt echter weinig zin te hebben. Waarschijnlijk wilde men tenslotte echter liever aan de officiële en juiste datering 1698 vasthouden.

De derde druk, die in 1704 bij de Lorme verscheen, werd op 4 maart van dat jaar aan Locke aangekondigd: On va achever de tirer les planches de ma Philosophie, imprimée ici pour la 3e fois. J'aurai soin de vous l'envoyer par la première occasion. J'y ai corrigé et ajouté quelque petite chose.' (Bonno 128). Het portret van le Clerc werd weggelaten, maar een vijfde plaat toegevoegd. Blijkbaar was men wel zeker van een goede verkoop, want in de 'Ad lectorem' voorin werd ditmaal de herdruk niet overmatig aangeprezen: 'Quod feceramus, in secunda horum operum editione, ut stylum passim emendaremus, variáque adderemus ad rem ipsam pertinentia, in hac quoque tertia praestitimus; quamvis tantae non sunt mutationes.'

Voor de eerste maal gebruikte de Lorme hier een eigen drukkersmerk, dat hij ongetwijfeld liet ontwerpen door Picart. Want al signeerde alleen de graveur van der Gouwen het, toch zal het stellig een van de nummers 870-904 van de geschreven oeuvre-catalogus (35 devises de libraires et marques de bibliothèques) van Picart zijn.

De Varennes, toen blijkbaar nog de relatie van de Lorme in Londen, verkocht daar de exemplaren en zelfs werd dat blijkens het exemplaar in Washington op een gedeelte van de titels tot uitdrukking gebracht. Of men hoopte daarmee een nieuwe nadruk te voorkomen? Geslaagd is men daarin niet, want een zogenaamde zesde druk van de Physica verscheen in 1705 in Cambridge.

De derde druk van Amsterdam ondervond daarvan weinig hinder en reeds in 1709 begon de Lorme aan een vierde druk, die in september 1710 het licht zag. De inleiding werd door wijziging van een enkel woordje passend voor deze vierde druk gemaakt. Er kwamen wat meer toevoegingen dan in de derde druk, maar toch kon de oude indeling van de paginering worden gehandhaafd. De verwijzingen op de platen, die in 1704 waren overgegraveerd, konden ditmaal dan ook blijven staan. Voorin de uitgaaf werd het portret van le Clerc, dat Picart, sedert kort in Holland woonachtig, van hem had getekend en gegraveerd, opgenomen.

Ditmaal volgde vrijwel direct een nadruk in Leipzig, waartegen le Clerc in de bovengenoemde Bibliothèque choisie protesteerde: 'Ceux qui la font ont tort d'avoir entrepris une chose comme celle-là, pendant la vie d'un auteur, qui peut et qui a droit de changer ce qu'il trouve à propos dans ses ouvrages: comme je l'ai fait dans cette édition.'

Meer effect dan dit protest zal een andere maatregel hebben gehad. Om tegen de speciale attractie van de Leipziger druk, de inleiding van Jenichen over zijn leven en werken, te concurreren, schreef le Clerc een kleine verhandeling over dit zelfde onderwerp, die hij als aparte publicatie in 1711 bij de Lorme Het verschijnen (vergel. no. 89).

In dit boekje schreef le Clerc het volgende over de laatste editie van zijn Opera philosophica: 'The fourth edition printed at Holland in 1710, is the best of all, and as for the matter the largest and correctest; tho' there are here and there some typographical errors, which Mr. le Clerc leaves to the censure of the morose and envious, and the candour of impartial readers.' (Account 24).

Nog tot 1721 boden de opvolgers van de Lorme dit werk te koop aan. Toen was de voorraad

echter blijkbaar uitgeput, want in 1722 kwam le Clerc nog eenmaal met een herdruk van zijn Opera philosophica, bij de gebroeders R. en G. Wetstein, opnieuw met kleine toevoegingen. De vijf platen en het portret van le Clerc, gegraveerd door Picart, dat ook gebruikt was voor zijn Vita van 1711, werden overgenomen uit de vierde druk van 1710.

78 *Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Don Quichotte. Traduction nouvelle. Enrichie de figures en taille douce. A Amsterdam chez Marc Antoine. 1705. 12 + 508 + 4 p. 12°.*

U.B.A. 2770 H 39, Br. M. 12491. aa. 14.
[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur als vignet. Ongesigneerde titelplaat en 7 platen bij de verhalen. Achterin: 'Catalogue de livres nouveaux imprimez en 1704 et qui se trouvent chez Jean Louis de Lorme libraire à Amsterdam'.]

Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Don Quichotte. Traduction nouvelle, seconde edition, augmentée de plusieurs histoires. Tome Premier. A Amsterdam chez Claude Jordan, libraire dans le Wijde-steegh sur le Rockin. 1709. 10 + 451 + 5 p. 12°.
Idem. Tome Second. 456 p. (begint bij 7) 12°.

Bibl. Nat. 8° Oo. 1153-1154, Br. M. 244. b. 40-41.
[Titelpagina's rood-zwart. Mand met bloemen als vignetten. Ongesigneerde titelplaat en 9 platen bij de verhalen. Achterin deel I: 'Catalogue de livres qui se trouvent chez Claude Jordan.']

Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Dom Quichote. Traduction nouvelle, augmentée de plusieurs histoires, retouchée dans cette edition, et enrichie de figures. A Amsterdam, chez Claude Jordan libraire, dans le Wijde-steegh sur le Rockin. 1713. I 10 + 371 p. 12°.
Idem. II 2 + 364 p. 12°.

Parijs, Bibliothèque Mazarine.
[Titelpagina's rood-zwart. Kleine figuurtjes als vignet in deel I overplakt met een voorstelling van Minerva met puttis en onderschrift 'Sibi constans pluribus intenta'. Platen gedeeltelijk overgenomen van vroegere drukken, gedeeltelijk later ingeplakt, vervaardigd door Jacob Folkema en Harrewijn voor een andere uitgaaf. Franse titel voorin deel I: 'Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Don Quichote. Tome Premier.']

13-12-1704 en 8-2-1706 verkocht aan de la Feuille dit werk voor 15 st.

18-5-1708: ‘Claude Jordan, libraire a Amsterdam dans le Wijde-steegh sur le Rockin, avertit le public et particulierement les libraires, qu'il imprime actuellement les Nouvelles de Michel de Cervantes auteur de l'histoire de Don Quichote, augmentées de plusieurs histoires, le tout traduit de l'Espagnol, ce seront 2 voll. in 12^{o} avec figures.’ (Gaz. idem 29-5-1708).

Juli 1708 aankondiging in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 108).
31-8-1708: ‘Claude Jordan, libraire dans le Wijde-steegh sur le Rockin à Amsterdam, a imprimé et vend les Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Don Quichotte, 12^{o}. 2 vol. avec fig. Cette édition est augmentée de 4 nouvelles histoires. On trouve chez le même libraire, le Cours d'opérations de chirurgie de Mr. Dionis, 8^{o} avec fig.’ (Gaz. idem 11-9-1708).
Sept. 1708 aankondiging van dit werk in de Journal des sçavans (p. 490).

11-10-1715: ‘Claude Jordan, libraire à Amsterdam... réimprime les Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur du fameux Don Quxotte, en 2 voll. in 12. avec fig.’ (Gaz.).
1719 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 2 vol. 1709 te koop aan (cat. Piganiol de la Force).
1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 2 vol. fig. te koop aan (cat. Boursault).

Claude Jombert biedt dit werk te koop aan voor 4 l. 10 s. (ff 21739, 52).

1734 Changuion biedt dit werk 2 vol. fig. 1720 te koop aan (cat. Longus).

De Bibl. Nat. bezit een uitgaaf van 1707-1709 (er staat 1607): Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Don Quichotte. Traduction nouvelle. Enrichie de figures en taille-douce. Tome Premier. A Amsterdam, chez Marc Antoine. 1607. 14 + 340 p. 12^{o}. Tome Second. 1607. 2 + 310 p. 12^{o}. Tome Troisième. 1709. 319 p. 12^{o}. (Titelpagina zwart. Sfeer als vignet van deel I en II. Gestyleerde figuur als vignet van deel III. Met ongesigneerde titelplaten en 9 platen, gegraveerd naar de drukken van 1705 en 1709).
Palau 2e ed. III vermeldt onder de nummers 53658, 53660, 53690, 53704, 53743, 53757 en 53805 aparte drukken van de 7 nouvelles, die in de druk van 1705 zijn opgenomen. Twee daarvan dragen het adres: ‘A Liege, chez J.F. Broncart 1706’. Vijf andere: A. Amsterdam, chez André Moetjens. 1707.’ Al deze 7 drukken komen gezien de vermelding van de Luikse graveur Guillaume Duvivier stellig uit Luik. Blijkens de opgaaf van de paginering zijn het onafhankelijke drukken en geen losse overdrukken van een van de andere hier gemelde uitgaven. Exemplaren hiervan vond ik zelf niet.
De Bibl. Nat. bezit een Franse uitgaaf van 1713, dezelfde, als de hier boven genoemde die op naam van Claude Jordan staat: Nouvelles de Michel de Cervantes, auteur de l'histoire de Dom Quichote. Traduction nouvelle, augmentée de plusieurs histoires, retouchée dans cette edition, et enrichie de figures. Tome I. Imprimé à Rouen, et se vend a Paris, chez Pierre Witte, au bas de la rue S. Jacques, vis à vis la rue de la

Parcheminerie, à l'Ange Gardien. 1713. Avec approbation et permission du Roy. 12 + 371 p. 12°. Tome II. Idem. 4 + 364 p. 12°. (Achterin deel II permission van 20-11-1712 voor Pierre Witte voor 5 jaar, gereg. 29-11-1713 (sic!). Titelpagina's rood-zwart. Kleine figuurtjes als vignet. Met ongesigneerde platen, gegraveerd (omgekeerd) naar de druk van 1709).

11-5-1712 Pierre Witte te Parijs biedt dit werk 12° Amsterdam 1709 aan ter censuur, goedkeuring van 2-9-1712, priv. gen. van 13-10-1712 voor Pierre Witte voor 5 jaar (ff 21942, 653).
De Bibl. Nat. bezit een Franse uitgaaf van 1723 met hetzelfde adres en dezelfde paginering als boven, waarin in tegenspraak met de titel (dus waarschijnlijk in dit exemplaar bij verzuim) geen platen zijn opgenomen (met priv. van 13-7-1722 voor Pierre Witte voor 8 jaar o.a. voor dit werk, met appr. van 2-7-1722 van Blanchard).

Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616) schreef naar men thans algemeen aanneemt naast zijn beroemde Don Quyote ook de Novelas exemplares, die in 1613 in Madrid het licht zagen. Al op 24-11-1614 gaf de koning van Frankrijk privilege voor de Franse vertaling van François de Rosset en Vital d'Audiguier, die ieder zes van de twaalf verhalen vertaalden. Tot en met 1670 zijn vele her- en nadrukken van deze vertaling verschenen. G. Hainsworth, M.A. (Les ‘Novelas Exemplares’ de Cervantes en France au XVIIe siecle. Contribution à l'étude de la nouvelle en France, Paris 1933) toonde aan, dat de latere vertalingen van Cotolendi (Parijs 1678), de anonyme (Amsterdam 1705) en van Saint Martin de Chassonville (Lausanne en Genève 1744) alle gebaseerd waren op de Franse tekst van 1615 en niet op de originele Spaanse tekst. De twee laatste vertalingen hadden op hun

beurt weer veel invloed: ‘Le nouveau Rosset et d'Audiguier de 1705 inspire aussi, à son tour, diverses traductions hollandaises, anglaises et allemandes.’

De Amsterdamse druk van 1705, waarin zeven verhalen zijn opgenomen, was een uitgaaf van de Lorme. Dat bewijst niet alleen het vignet, de ineengestrengelde figuur met zijn initialen, maar ook de achterin afgedrukte lijst van boeken (die volgens opgaaf uit Londen in het exemplaar van het Br. M. niet voorkomt) en tenslotte de latere correspondentie van de Lorme. Er was weinig reden om dit boek niet op eigen naam uit te geven, waar ieder wist dat het van hem kwam. De naam Marc Antoine is geen van elders bekende gefingeerde uitgeversnaam. Ik vroeg mij daarom af, waarom de Lorme deze uitkoos. Een van de nouvelles, Les deux amantes, heeft een hoofdpersoon, die zo heet, en ook de vijftienjarige neef Jordan van de Lorme voerde deze naam. Een aanleiding om een van hen beiden op het titelblad te vernoemen kon ik echter niet vinden. Er was intussen nog een andere Marc Antoine in de kring rondom de Lorme. Dat was de peetvader van de Lorme's neefje, de medicus Marc Antoine Boyer (± 1660-1732), over wie ik reeds uitvoerig sprak in verband met het correctiewerk, dat hij voor de Amsterdamse uitgevers placht te verrichten. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat hij de uitgaaf van 1615, die wat taal betreft verouderd was, voor zijn vriend de Lorme heeft bewerkt. Hij zal echter niet gewenst hebben zijn naam te vermelden, temeer waar de Lorme het voor een geheel nieuwe vertaling wilde laten doorgaan. In het uitgeversadres werd zo toch iets van zijn medewerking geopenbaard.

In zijn ‘Avertissement’ zegt de vertaler, dat hij om begrijpelijker te zijn vrijer te werk is gegaan dan zijn voorgangers. Algemeen is men het echter met Rius eens, dat deze vrije en verkorte vertaling op veel lager peil staat dan die van 1615. Dat alles is zeer aannemelijk bij een medicus, die zich verder niet op litterair terrein bewoog.

Wat de illustraties betreft kan ik met meer stelligheid spreken. Op de gedrukte oeuvre-catalogus van Picart vinden wij ‘Le titre et 9 autres sujets, pour les Nouvelles de Miguel de Cervantes, gravés par divers graveurs. 1700.’ Of dit jaartal 1700 een vergissing is, of dat de tekeningen vijf jaar blijven liggen, kan ik niet zeggen. Zeker is wel, dat de Lorme geen bijzonder bekwame graveur voor de titelplaat en 7 andere platen, die hier werden afgedrukt, nam.

Al spoedig werd het werk nagedrukt. De losse verhalen verschenen bij Jean François Broncart te Luik, deels met zijn eigen adres, deels met het gefingeerde adres van André Moetjens te Amsterdam. De uitgever Moetjens, die veel van zich had doen spreken door zijn overgang naar het Katholicisme door tussenkomst van d'Avaux, droeg in werkelijkheid de voornaam Adriaan en woonde in 's Gravenhage. Broncart of Bronckart was blijkens het correspondentieboek een goede relatie van de Lorme en het is dan ook heel goed mogelijk, dat deze nadrukken na overleg tussen beide uitgevers het licht zagen.

Een tweede nadruk, die van alle nouvelles tezamen in twee delen, die in 1707, met jaartal 1607, verscheen, zal stellig buiten medeweten van de Lorme tot stand zijn gekomen. Als vignet hebben beide delen de sfeer, die bij nadrukken meer werd gebruikt, en als uitgeversnaam Marc Antoine. De platen zijn gegraveerd naar de oorspronkelijke van de druk van 1705.

Niettegenstaande deze nadrukken kwam de Lorme goed door zijn oplaag heen. In 1708 ging hij over tot een tweede druk, waarin hij nog vier nieuwe nouvelles opnam. Dat waren er slechts drie

van Cervantes, de vierde, Histoire de Ruis Dias, Espagnol et de Quixiaire princesse des Moluques, was een verhaal van Louis Gedoin, sieur de Bellan, dat aan de uitgaaf van de Rosset en d'Audiguier was toegevoegd (Hainsworth 113-116). Twee nouvelles van Cervantes werden uiteindelijk niet opgenomen. Waarschijnlijk was dat min of meer toevallig, want nog op 2-7-1708 schreef de Lorme aan Picart over 4 of 5 nieuwe nouvelles, die hij wilde opnemen. Zijn reisplannen maakten blijkbaar, dat hij de uitgaaf niet kon vertragen en zich tot 4 beperkte. Picart maakte twee tekeningen, die weer in Holland door een onbekende graveur op koperplaten werden gebracht, maar de twee andere tekeningen, die besteld waren, kwamen niet tijdig gereed, zodat twee nouvelles ongeillustreerd bleven. Dit alles blijkt uit de brieven van de Lorme en kan men in deel I vinden. Ditmaal kwam de uitgaaf op naam van zijn neef Claude Jordan te staan, die sinds kort als zelfstandig boekverkoper was gevestigd.

De onbekende nadrukker, die nog niet alle exemplaren van zijn eerste twee delen kwijt was, drukte ook direct deze vier nieuwe nouvelles na. Zij verschenen met het jaartal 1709 en nogmaals met de uitgeversnaam van Marc Antoine, als deel III. Dat de nadrukker nog een gedeelte van de oplaag van de twee eerste delen had, blijkt uit het exemplaar op de Bibl. Nat.: voorin deel I vindt men een inhoudsopgaaf van de drie delen, waarvan echter de ‘Table des nouvelles du Tome Troisième’ duidelijk naderhand in andere druk is toegevoegd. Weer werden ook de platen nagegraveerd. In 1713 kwam Pierre Witte, een Parijse uitgever, met een nadruk met privilege. Een gedeelte daarvan moet al direct of misschien later voorzien zijn van een andere titelpagina, waarop het adres van Claude Jordan libraire dans le Wijde-steegh sur le Rockin met het jaartal 1713 kwam te staan. Wanneer men weet, dat dit adres alleen op de uitgaaf van Cervantes van 1709 voorkomt en dat op latere uitgaven van Claude Jordan steeds ‘proche le Rockin’ wordt vermeld, is het niet gezocht te veronderstellen, dat Claude Jordan zelf niets met deze nadruk van Witte te maken heeft gehad. Witte moet met het oog op de verkoop een aantal exemplaren van zijn oplaag voor een Hollandse druk hebben willen laten doorgaan en daarvoor de naam van de oorspronkelijke uitgever genomen hebben. In deze exemplaren werd uiteraard ook de permissie van de koning niet afgedrukt. Waarom het vignet van deel I werd overplakt in het exemplaar op de Bibliothèque Mazarine met een vignet, dat ik niet van Jordan zelf ken, kan ik niet zeggen.

Ook Witte heeft succes gehad met deze nadruk. Want voor zover ik kon nagaan - directe vergelijking was niet mogelijk - was zijn uitgaaf van 1723 geen nieuwe titeluitgaaf, maar een herdruk met gelijk aantal pagina's. In het exemplaar van de Bibl. Nat. ontbreken de platen, maar andere exemplaren hebben deze wel, zoals uit de opgaaf van Palau blijkt.

Een Amsterdamse uitgever, N. Etienne Lucas, kwam in 1720 met een ‘Troisième édition’ en in 1731 nogmaals met een ‘Troisième édition’, een nieuwe titeluitgaaf van de druk van 1720, waarvan de titelplaat nagegraveerd is naar de prent van Picart en de verdere platen naar geheel andere tekeningen zijn gemaakt.

Aan de uitgaven van de werken van Cervantes zijn een aantal bibliografieën gewijd. Ik noem hier naast Palau ook nog Leopoldo Rius met zijn Bibliografia critica de las obras de Miguel de Cervantes Saavedra (Barcelona 1895-1905), omdat hij veel bijzonderheden over druk en papier geeft. Daarbij

looft hij speciaal de uitgaven van de Lorme van 1705 en 1709 en dat in tegenstelling tot de andere uitgaven van dezelfde tekst.

Tenslotte wil ik om mogelijke verwarring te voorkomen nog wijzen op een Franse vertaling van drie van de nouvelles, waarvan één niet in de uitgaaf van de Lorme was opgenomen, die in 1707 uitkwam bij Michel Clousier te Parijs. De vertaler daarvan was P. Hessein, die op 25-2-1706 privilege vroeg en na de goedkeuring op 20-4-1706 dit op 29-4-1706 voor 6 jaar kreeg (ff 21940, 828).

79 Joannis Gersonii doctoris theologi et cancellarii Parisiensis opera omnia, novo ordine digesta, et in V tomos distributa; ad manuscriptos codices quamplurimos collata, et innumeris in locis emendata; quaedam etiam nunc primum edita: quibus accessere Henrici de Hassia, Petri de Alliaco, Joannis Brevicoxae, Joannis de Varenis scriptorum coaetaneorum, ac insuper Jacobi Almaini et Joannis Majoris tractatus, partim editi partim inediti; necnon monumenta omnia ad causam Joannis Parvi pertinentia. Opera et studio M. Lud. Ellies du Pin, S. Facultatis Parisiensis doctoris theologi, et philosophiae professoris regii, qui huic novae editioni praefixit Gersoniana, in quibus historia ecclesiastica temporis illius quo Gersonius vixit texitur, hujus et coaevorum vita narratur, scripta recensetur, doctrina exponitur. Tomus Primus. Antwerpiae sumptibus societatis. 1706. 10 + 18 + 195 + 3 p. + 944 kolommen. folio.
Idem. Tomus Secundus. 1 p. + 1164 kolommen. folio.
Idem. Tomus Tertius. 1 p. + 1600 kolommen. folio.
Idem. Tomus Quartus. 1 p. + 868 kolommen + 46 p. folio.
Idem. Tomus Quintus. 10 p. + 1036 kolommen + 4 p. folio.

K.B. 89 A 1-5, Bibl. Nat. D 204.

[Titelpagina's rood-zwart. Pelgrim met opschrift ‘Icon peregrini’, gesigneerd ‘B. Picart del. G. v. Gouwen sculp.’ als vignetten. Voorin ieder deel een verschillende titelplaat, gesigneerd ‘B. Picart inven. G. v. Gouwen sculp.’.]

> **Mei-juni 1701:** ‘On imprime aussi en Hollande les oeuvres du chancelier Gerson, qui commençoient à devenir rares: on y a joint des notes que la voix publique attribue à Mr. du Pin.’ (Journal de Trevoux 416).
> **Sept. 1702** aankondiging, dat de Lorme 500 vel van dit werk, dat 4 folio's zal beslaan, heeft gedrukt (Journal de Trevoux F. 179).
> **Febr. 1703:** ‘Le même libraire (de Lorme) a 500 feuilles d'imprimé du Gerson, qui sera en quatre volumes in folio. (C'est l'auteur de la Bibliotheque des auteurs ecclesiastiques, qui a soin de l'edition, qui sera plus correcte que toutes celles qui ont paru ci-devant, Mr. Ellies du Pin ayant collationné et corrigé la copie sur laquelle l'imprimeur compose, sur des manuscrits qui sont dans les bibliotheques du Roi de France, du College de Navarre, de Targni, de Colbert, de St. Victor etc. Il l'augmente d'une grande quantité de pieces de Gerson, et de quelques autres auteurs qui ont traité les mêmes matieres, et qui n'ont pas encore été imprimées, et d'un Gersoniana de sa façon, qui contiendra la vie de Gerson, et toute

la theologie du tems de cet auteur. Ces augmentations feront plus de volumes de l'ouvrage que ne fait l'ancien Gerson.' (Journal de Trevoux 148).

Maart 1703: ‘L'edition de Gerson avance fort. Mr. d'Herouval chanoine de Saint Victor y a plus de part que Mr. du Pin.’ (Journal de Trevoux F.), welk bericht wordt overgenomen in de Hollandse editie mei 1703 met de toevoeging: ‘Mr. d'Herouval n'a aucune part à l'edition du Gerson. Il n'a fait que prêter quelque mss. de St. Victor à Mr. du Pin.’ (Journal de Trevoux 378).
1704: In zijn Lettres choisies deel II (Rotterdam 1704) deelt Richard Simon mee, dat de editie van Gerson, waaraan men in Parijs was begonnen, gesupprimeerd werd op koninklijk bevel, als ‘un écrivain qui a des sentimens trop opposés à l'etat monarchique’. In een noot is hieraan toegevoegd: ‘Comme on ne peut pas obtenir un privilege en France pour imprimer de nouveau les ouvrages de Gerson, les Hollandois l'ont mis depuis peu sous la presse avec plusieurs pieces nouvelles qui leur ont été envoyées de Paris.’
Juli 1706 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 289).
1706 bespreking van dit werk in de Bibliothèque choisie (X p. 1).
21-3-1707: bespreking van dit werk ‘et se trouve à Amsterdam chez J. Louis de Lorme’, waarin o.a. de lettersoort en het papier wordt geprezen evenals de compleetheid van de uitgaaf, maar wel wordt gewezen op het feit, dat de correctie te wensen overlaat. (Journal des sçavans 464, 527 en 542).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Boursault).

De Franse theoloog Joannes Gerson of Jean Charlier (1363-1429) is bekend om zijn pogingen tot hervorming van de kerk, waarbij hij het gezag van het concilie boven dat van de paus stelde. Zijn verzamelde werken waren vele malen uitgegeven, voor het eerst in Keulen in 1483-1484 en voor het laatst in Parijs in 1606. D'Hérouval, reguliere kanunnik van de abdij van St. Victor, waar vele handschriften van Gerson berustten, bereidde in het laatst van de 17de eeuw een nieuwe uitgaaf voor. De korting, die men ertegen had gewaarschuwd, verbood dit echter. Alle materiaal werd daarna overgedragen aan de bekende theoloog Louis Ellies Dupin (1657-1719), die uiteraard een uitgever in het buitenland moest zoeken. Hij vond deze in de Lorme, die door zijn compagnieschap met van der Marck in die tijd juist over de nodige geldsommen voor deze uitgaaf beschikte.

Niet alleen waren werken van Dupin in 1688 en 1693 op de pauselijke index gekomen, maar ook in Parijs was zijn Bibliothèque universelle des auteurs ecclésiastiques in 1693 gesupprimeerd en pas later onder een andere titel weer toegelaten. Het is te begrijpen, dat de Lorme, op zoek naar copie, wat in deze uitgaaf zag. Hij liet die verschijnen met het adres Antwerpen, wat gebruikelijk was voor een dergelijke Rooms-Katholieke publicatie.

Heel vlot is de verkoop niet gegaan. Bij de opheffing van de compagnie op 21-6-1710 waren er nog 766 exemplaren op klein papier en 32 op groot papier, die alle aan van der Marck kwamen. Nog in 1721 bood Du Villard exemplaren te koop aan.

Uit de Lorme's brieven weten wij iets over de prijs van dit werk: Foppens en Fritsch betaalden F 30. - (Fritsch verkocht het voor F 36. -) en Jombert in Parijs 70 livres, terwijl de Lorme Leers F 35. - vroeg.

De bespreker in de Journal des sçavans betreurt de vele drukfouten. Inderdaad had het drukken van dergelijke werken in een plaats, die ver verwijderd lag van de woonplaats van de bewerker, grote bezwaren. De Biographie Universelle zegt dan

ook: ‘Dupin regrette, pour la correction de cette édition, qu'elle n'ait point été faite sous ses yeux, n'ayant d'ailleurs rien negligé pour sa perfection.’

80 De hieronder genoemde uitgaaf heb ik niet kunnen vinden.

> **23-11-1706:** 'Saisi chez le Sr. Witte... 1 *Academie des sciences et des arts*, *in 12^{o} 3 vol. avec la fausse adresse a Amsterdam chez J. Louis de Lorme. 1706.* Suprimé.' (ff 21931, 65).

Iets eerder waren bij de Lorme de laatste exemplaren van de Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts, de nadruk van de uitgaaf van Trevoux, verschenen. De drie laatste delen daarvan droegen echter het jaartal 1704 en het jaartal 1705, zodat zij niet in aanmerking kunnen komen, te meer omdat men daar niet van een 'fausse adresse' kan spreken. Aan een nadruk van een uitgaaf van een der grote academieën van Frankrijk hoeft men niet te denken, zoals de heer H.J. Martin, een autoriteit op dit gebied, mij verzekerde. Hij zou geneigd zijn te zoeken in de richting van een of ander verzamelwerk, misschien van min of meer gewaagde aard, dat daarom van deze fraaie titel en een gefingeerd adres werd voorzien, zoals de Memoires van de zogenaamde Academie van Troyes van 1744 (Gay). Wel bestaat er een zeer bekend werk, dat deze titel draagt: Academie des sciences et des arts contenant les vies, et les eloges historiques des hommes illustres, qui ont excellé en ces professions depuis environ quatre siécles parmy diverses nations de l'Europe: avec leurs pourtraits tirez sur des originaux au naturel, et plusieurs inscriptions funebres, exactement recueilies de leurs tombeaux par Isaac Bullart, chevalier de l'ordre de Saint Michel. Imprimé par les soins de l'autheur. A Amsterdam, se vendent chez les heritiers de Daniel Elzevier, 1682. 2 delen in folio (Willems 2164). Het was gedrukt bij François Foppens te Brussel en er bestaan ook exemplaren met zijn adres, evenals met het adres van Louis Billaine te Parijs (Paquot XVIII 369 etc.). De bibliotheek van de Library of Congress te Washington heeft een nieuwe titeluitgaaf van 1695 en Quérard vermeldt een nouvelle édition Bruxelles 1700. Steeds is echter sprake van twee delen in folio, terwijl de uitgaaf van 1706 op naam van de Lorme 3 delen in 12^{o} besloeg. Indien dit een nadruk was van het werk van Bullart in ander formaat zullen uiteraard de portretten, die, gegraveerd op kosten van Bullart, de grootste attractie van het boek vormden, niet zijn opgenomen. Geheel onmogelijk is dit echter niet. Hetzelfde zagen wij immers gebeuren bij het werk van Perrault, dat de Lorme zonder portretten nadrukte (vergel. no. 43). Wel bedenke men echter, dat Perrault een veel gezochter auteur dan Bullart was.

81 *Voyage et avantures de François Leguat, et de ses compagnons, en deux isles desertes des Indes Orientales. Avec la rélation des choses les plus remarquables qu'ils ont observées dans l'isle Maurice, à Batavia, au Cap de Bonne-Esperance, dans l'isle St. Helene, et en d'autres endroits de leur route. Le tout enrichi de cartes et de figures. Tome Premier. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, libraire. 1708. 42 + 164 p. 12^{o}.*

Idem. Tome Second. 2 + 180 + 29 + 9 p. 12^{o}.

Bibl. Nat. 8^{o} O^{2} k. 54.

[Titelpagina's rood-zwart. Minerva met boeken en kerk en opschrift 'Libertas sine scientia licentia

est' als vignet van deel I, gestyleerde bloemen als vignet van deel II. Ongesigneerde titelplaten en ongesigneerde kaarten en platen. Achterin deel II: 'Catalogue de livres nouveaux tant Latin que François, d'Angleterre, d'Allemagne, et de Hollande, qui se vendent chez J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam, à l'enseigne de la Liberté. Outre ces livres on en trouve chez le même libraire un grand nombre d'autres de tous les pays, et toutes les nouveautez qui paroissent journellement en France, le tout à juste prix. Il donne un catalogue gratis de tous ces livres.']

De U.B.A., Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten exemplaren van deze uitgaaf met het adres 'A Londres, chez David Mortier, marchand libraire. 1708.' Deze hebben achterin deel II: 'Catalogue des livres qui se trouvent dans la boutique de David Mortier tant de ses propres impressions, que de celles des pais etrangers, aussi bien que toute sorte de cartes geographiques de la nouvelle et de l'ancienne geographie.' (5 p. in plaats van 9). Verder zijn de beide uitgaven geheel hetzelfde.

Oct. 1707 aankondiging van de uitgaaf van David Mortier in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 479).
18-11-1707: 'On avertit le public et particulierement les libraires, que l'on trouve chez Jean Louis de Lorme, libraire à Amsterdam, et chez tous les libraires de Hollande, un livre nouveau intitulé, Voiage et avantures de François Leguat et de ses compagnons en deux isles désertes des Indes Orientales, etc. 2 vol. in 12^{o} avec des cartes et figures.' (Gaz.).
Dec. 1707 bespreking van de uitgaaf van David Mortier 'se trouvent à Amsterdam chez Henri Desbordes dans le Kalverstraat' in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 603).
18-7-1707 aankondiging van de uitgaaf van Mortier in de Journal des sçavans (p. 85, gedrukt 1708).
30-11-1707 bespreking van de uitgaaf van David Mortier 'et se trouve à Amsterdam chez les Waesbergen' in de Journal des sçavans (p. 394, gedrukt 1708).
Febr. 1708 aankondiging van de uitgaaf van de Lorme in de Journal de Trevoux (p. 356).
Sept. 1708 bespreking van de uitgaaf van David Mortier in de Acta eruditorum (p. 430).
1717, 1718 en 1721 Du Villard biedt dit werk 2 vol. fig. 1708 te koop aan (cat. Huet en Boursault).
De Bibl. Nat. bezit exemplaren van uitgaven van 1720 en 1721, beide met adres: 'A Londres chez David Mortier, marchand libraire', waarvan het zetsel geheel hetzelfde is, maar de eerste alleen kaarten heeft, de tweede kaarten en platen, nagegraveerd van de platen in de oorspronkelijke uitgaaf. (Aankondiging van de tweede druk in de Suite de la clef dec. 1721, p. 393).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de uitgaaf in het Engels: A new voyage to the East-Indies by Francis Leguat and his companions. Containing their adventures in two desart islands, and an account of the most remarkable things in Maurice Island, Batavia, at the Cape of Good Hope, the Island of St. Helena, and other places in their way to and from the desart isles. Adorn'd with maps and figures. London: Printed for R. Bonwicke, W. Freeman, Tim. Goodwin, F. Walthoe, M. Wotton, S. Manship, F. Nicholson, B. Tooke, R. Parker, and R. Smith. 1708. (Aankondiging 29-10-1707 en 13-11-1707 in Daily Courant en 8 tot

11-11-1707 in Post-Boy van het ter perse zijn van dit werk en het spoedig verschijnen).
De U.B.A. en het Scheepvaartmuseum te Amsterdam bezitten exemplaren van de uitgaaf in het Hollands: De gevaarlijke en zeldzame reijzen van den heere François Leguat met zijn bijhebbend gezelschap naar twee onbewoonde Oostindische Eijlanden. Gedaan zedert den jare 1690, tot 1698 toe. Behelzende een naukeurig verhaal van hunne scheepstocht; hun tweejaarig verblijf op het Eijlandt Rodrigue, en hoe wonderlijk zij daar afgekomen zijn: als meede de wreede mishandelingen door den gouverneur van Mauritius; hun driejaarig bannissement op een rots in zee; en hoe zij door ordre der Compagnie t'Amsterdam, buijten verwagting, daar afgehaald en naar Batavia gevoerd wierden. Uyt het Frans in 't Neerduyts overgebragt. En met noodige landkaarten en verdere figuren voorzien. Te Utrecht bij Willem Broedelet, boekverkoper op den Dam. 1708. (Aankondiging van 27-12-1707 van het ter perse zijn en van 12-6-1708 van het verschijnen in de A.C.).
Het Scheepvaartmuseum te Amsterdam bezit een exemplaar van de uitgaaf in het Duits: Hn. Francisci Leguat, eines Frantzosen und seiner Gefehrten Reisen und wunderliche Begebenheiten nach zweyen unbewohnten Ost-Indischen Insuln. Nebst einer Erzehlung der merckwürdigsten Dinge, die sie auf der Insul Mauritii, zu Batavia, an dem Cap der Guten Hoffnung, auf der Insul S. Helena und andern Orthen, worauf sie zukommen, ange-

mercket haben. Alles mit Land-Carten und Figuren versehen. Franckfurth und Leipzig, verlegts Michael Rohrlachs seel. Wittib und Erben, in Liegnitz. 1709.

François Leguat (1639-1735), een Franse réfugié uit Bresse, vertrok met een aantal gezellen in 1690 van Texel naar het eiland Rodrigues, waar zij twee jaar bleven. Onderlinge geschillen maakten, dat zij naar Mauricius voeren, waar zij al spoedig gevangen werden gezet. Na enige jaren keerden de overlevenden, waaronder Leguat naar Holland terug, waar zij 28-6-1698 aankwamen.

Bijna tien jaar later, in de herfst van 1707, verscheen het nogal populaire reisverhaal, waarin echter veel aandacht aan flora en fauna van Rodrigues en Mauricius werd besteed. Hoe minder van die fauna overbleef, des te groter werd de belangstelling voor het boek van Leguat, dat men wel met een korreltje zout nam, maar toch in hoofdzaken als waar gebeurd zag. In 1921 publiceerde echter de Amerikaanse cultuurhistoricus G. Atkinson een artikel, dat in 1922 nog eens en sterk omgewerkt en uitgebreid werd opgenomen in zijn boek: ‘The extraordinary voyage in French literature’. Daarin kwam hij tot de merkwaardige conclusie - hij had gemakkelijk beter kunnen weten -, dat Leguat nooit had bestaan of althans nooit deze reis had gemaakt, maar dat het boek een product was van François Maximilien Misson (1650-1722), een bekende in Engeland gevestigde réfugié. Zoals te verwachten keerden velen zich tegen dit artikel van Atkinson, maar ook vond hij geleerden op allerlei terrein, die hem bijvielen. Ik zelf publiceerde in Het Boek XXX 227-246: De reisbeschrijving van François Leguat (een merkwaardige uitgaaf uit het jaar 1708). Daar vindt men gegevens over Leguat en zijn gezellen en vooral ook over hun reis, ontleend aan bronnen uit archieven, en verder bijzonderheden over de uitgaaf en de reacties daarop. Een van de belangrijkste kwam van Prosper Marchand, een goede bekende van de Lorme. Hij wist te vertellen, dat Leguat alleen het materiaal had verschaft en dat Misson zowel de inleiding als het reisverhaal had geschreven. De stroom van publicaties over dit onderwerp bleef voortgaan. Ik wil hier slechts één vrij recent boek vermelden, daar het zeer uitvoerig op alle kwesties, aan de uitgaaf verbonden, ingaat en veel nieuws geeft. Het is van de hand van Dr. Emile Rainer en draagt de titel: ‘L'utopie d'une république Huguenote du marquis Henri du Quesne et le voyage de François Leguat. (Paris 1959). Het werk heeft echter een sterk emotioneel karakter en lezers zullen daarom goed doen ook mijn bespreking in het Tijdschrift voor geschiedenis 1960, 131-132, te lezen.

Ik leerde intussen veel nieuws uit het werk van Dr. Rainer, wat men in de hier volgende beschouwingen verwerkt zal vinden.

De gebruikelijke vraag naar de verhouding tussen auteur en uitgever is hier niet zo eenvoudig te beantwoorden, daar er twee auteurs (Leguat en Misson) en twee uitgevers (de Lorme te Amsterdam en Mortier te Londen) zijn. Het is niet bekend, wanneer Leguat zich in Engeland heeft gevestigd. In mijn bovengenoemd artikel nam ik zonder meer aan, dat hij daar, toen het boek uitkwam, reeds enige tijd woonde. Rainer geeft echter enkele bronnen, die doen vermoeden, dat dat niet zo heel lang was. In ieder geval was hij daar, toen hij op 1-10-1707 de inleiding van zijn boek dateerde, die als volgt eindigt: ‘Où la charité de ses généreux habitans m'a tendu la main, et a enfin fixé le repos, que je pouvois attendre ici bas.’ Deze laatste passage wijst niet op een komst in Engeland in september 1707, zoals Rainer meent te mogen veronderstellen.

Misson was in deze jaren echter stellig in Engeland en ik acht het daarom nog steeds het waarschijnlijkst, dat David Mortier, de Amsterdamse boekverkoperszoon, die in Londen was gevestigd, met het idee van de uitgaaf aan kwam zetten. Dat hij het boek niet in Londen liet drukken, is niet verwonderlijk. De prijzen van de in Engeland gedrukte boeken waren hoog. Op 12-10-1700 schreef le Clerc aan Locke over een van diens werken: ‘S'il s'imprime en Latin à Londres, il en faudroit faire passer nombre d'exemplaires ici d'abord; autrement il ne manquera pas d'être contrefait. C'est de quoi il faudroit avertir le libraire, qui feroit peut-être encore mieux, s'il le faisoit imprimer ici à ses dépens, pour le donner à meilleur marché.’ (Bonno 119).

De correspondentie van de Lorme maakt zeker, dat het boek in Amsterdam werd gedrukt en wel in drie maanden tijds, zoals hij op 24-10-1707 aan Ballard schreef. Er werden twee titelpagina's gedrukt en verschillende catalogi van nieuwe boeken om achterin deel II te voegen, maar verder waren de drukken geheel gelijk. De titelprent werd gegraveerd naar een tekening van Picart, die de Lorme volgens een schrijven aan Boudot van 8-9-1707 kort tevoren had ontvangen. Die titelplaat werd niet gesigneerd, waarschijnlijk om niet te zeer de aandacht te vestigen op het verschil in kwaliteit van deze en de andere gravures. Die waren namelijk vrij slecht en gedeeltelijk ontleend aan illustraties uit andere boeken. De reisbeschrijving van Leguat zagen de uitgevers namelijk niet als een wetenschappelijk werk, maar als een populair boek, dat in zo aantrekkelijk mogelijke vorm aan het publiek moest worden gebracht.

De Lorme en Mortier hebben hun exemplaren ieder op eigen risico verkocht. Mortier deed dit in Engeland, de Republiek en ook waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn naam wordt dan ook genoemd in de aankondigingen en besprekingen in de Nederlandse tijdschriften. Thans nog kan men het resultaat daarvan zien in het feit, dat ik hier in het land geen uitgaaf met de naam van de Lorme vond.

Kan ik over de afzet van de exemplaren van Mortier weinig vertellen, des te meer blijkt uit de correspondentie van de Lorme over de lotgevallen van deze uitgaaf in Frankrijk.

Al op 18-8-1707 stuurde hij aan enkele Parijse boekverkopers de titel, wat hij later nog aan vele anderen zou doen. Op 1 september deed hij dit ook aan Bignon met het verzoek om permissie het in Frankrijk in te voeren en bovendien om geen privilege voor een nadruk te geven. Blijkbaar gaf Bignon op 21 oktober een gunstig antwoord, wat de Lorme aanleiding gaf om zo snel mogelijk 500 exemplaren te verschepen. Pas op donderdag 20 oktober stuurde hij echter een exemplaar naar zijn beschermheer. Na ontvangst daarvan berichtte Bignon hem, dat het boek niet kon worden toegelaten. Op 24 november en 1 december schreef de Lorme naar aanleiding van die weigering naar Boudot en naar Bignon. Het eerste schrijven was een droeve jammerklacht, het tweede een aanvaarding in berusting. De Lorme's reactie had succes. Uit een schrijven van hem van 27-4-1708 aan Boudot blijkt, dat Bignon wel officieel opdracht had gegeven de exemplaren terug te zenden naar Lagisse in Rouen om weer naar Holland te sturen, maar dat hij tegelijkertijd goed had gevonden, dat Lagisse ze weer naar Parijs zou sturen aan zijn eigen adres. Dit mislukte echter door de ruzie, die tussen Boudot en de Lorme was ontstaan. Om wraak te nemen waarschuwde Boudot Lagisse niet en zo kreeg de Lorme 298 exemplaren terug. Op 16-7-1708 vroeg hij Bignon permissie ze opnieuw naar Frankrijk te mogen zenden. Blijkens een schrijven van 30 juli waren bij Bignon nog

140 exemplaren en de Lorme vroeg deze alle aan Rigaud te mogen geven. Na de weigering van Bignon had hij namelijk aan vele Parijse boekverkopers bericht, dat hij zijn aanbod van levering niet gestand kon doen, daarentegen aan een enkele, dat hij hen waarschijnlijk wel van een groot aantal exemplaren kon voorzien. De prijs, die hij in Parijs voor het boek berekende, was - althans bij levering van enkele exemplaren - 5 livres, zoals blijkt uit een brief van 10-11-1707 aan Pralard.

Tenslotte is er nog een probleem ten opzichte van de Engelse vertaling. Niet alleen de opdracht aan de duke of Kent, die in het Franse origineel van François Leguat zelf is, hier van de onbekende vertaler, verschillen, maar ook de tekst van de reisbeschrijving wijkt dikwijls af van het Frans.

Er zijn daarom stemmen opgegaan, dat het Engels, waarvoor de censuur minder te vrezen was, de juistere versie zou zijn. Daarover kan ik geen oordeel vellen. Wel is duidelijk, dat de Engelse vertaling in overleg met de uitgevers Mortier en de Lorme of althans in overleg met Leguat en Misson moet zijn ontstaan. Uit de correspondentie van de Lorme blijkt, dat zijn uitgaaf in de eerste helft van oktober gereed kwam. Voordat hij zeker was van de invoer in Frankrijk liet hij het boek echter niet verschijnen, daar hij anders nadruk vreesde. Zo werd pas 18-11-1707 een advertentie in de Gazette geplaatst. Toen stond de Engelse vertaling ook op het punt van verschijnen. Rainer vond drie advertenties in Engelse kranten. Twee daarvan in de Daily Courant noemen vijf uitgevers, die inderdaad met nog vijf anderen uiteindelijk op de titelpagina zouden komen te staan. De andere advertentie in de Post-Boy van 8-11 november noemt als uitgevers van dit boek, dat ‘next week will be publish'd’, Ja. Round and R. Burrough en geeft het volgende N.B.: ‘This is publish'd with the author's approbation (now in England) who has granted them the original plates of four maps, and 30 distinct cutts neatly engraved. Other translations will be looked upon as spurious and without the author's leave.’ Een preciese verklaring voor deze strijd tussen een aantal Londense uitgevers kan ik evenmin als Rainer geven. Uit deze advertentie zou men opmaken, dat de Engelse vertaling, met dezelfde platen als in de Franse editie, maar uiteraard met Engelse opschriften en van andere koperplaten gedrukt, door de auteur tegelijkertijd met de Franse op touw is gezet. Mortier moet hier dan ook enige rol bij hebben gespeeld; ook de door Picart voor de Lorme ontworpen titelpagina is nagegraveerd.

De vertalingen in het Hollands en in het Duits kwamen geheel onafhankelijk uit met platen, die nagegraveerd waren van de oorspronkelijke. Hetzelfde geldt van de drukken van 1720 en 1721, die hoewel ze het adres van David Mortier geven, stellig nadrukken zijn, naar men zegt in Rouen gedrukt.

82 ΔΟΚΙΜΑΣΤΗΣ, *sive de librorum circa res theologicas approbatione, disquisitio historica; ex antiquis ecclesiae, augustiss. senatus, et academiae Parisiensis monumentis. Cum cura et fide expressa. Antverpiae, typis Bernardi Salii. 1708. 24 + 144 p. 12°.*

U.B.L. 549 g 24 (3), Bibl. Nat. Q 4351.

[Titelpagina zwart. Mand met bloemen als vignet.]

De schrijver van deze verhandeling was de abbé Jacques Boileau, over wie ik reeds bij no. 75 uitvoerig sprak. Daar vertelde ik, hoe ik aanvankelijk deze uitgaaf, die in de correspondentie herhaaldelijk ter sprake komt, verwarde met de onder no. 75 besprokene. Die draagt namelijk het adres van de Lorme, hoewel waarschijnlijk niet door hem uitgegeven, terwijl het onder dit nummer genoemde boek een uitgaaf van de Lorme was, maar met gefingeerd adres.

Het is mogelijk, dat het hier ontbreken van advertenties en aankondigingen in kranten en tijdschriften te wijten is aan het feit, dat ik pas op het allerlaatst besefte met een druk van de Lorme te doen te hebben en daarom geen aantekeningen maakte. Waarschijnlijker is echter, dat deze uitgaaf, waarvan de verschijning zoveel voeten in de aarde had, niet werd geadverteerd en besproken.

Uit de correspondentie van de Lorme wil ik in het kort de gang van zaken verhalen. Op 27-10-1707 was het boek blijkbaar gedrukt, daar de Lorme toen aan Boudot schreef over de mogelijkheden om het Frankrijk binnen te smokkelen. Brieven aan een gefingeerde monsieur Pegasse zouden over de afwikkeling daarvan handelen. Er kwam echter stellig niets van. Boileau, die zijn brieven van de Lorme hierover onder de gefingeerde naam van abbé de St. Loup ontving, deed intussen zijn best permissie voor invoer te krijgen en gaf de Lorme zelfs hoop. Dit had het resultaat, dat de Lorme 21-5-1708 aan Bignon een exemplaar zond en mededeelde het boek te hebben gedrukt in een oplaag van 500 exemplaren. Ditmaal viel de beslissing ongunstig uit, zoals blijkt uit een brief van 18-6-1708 van de Lorme aan Bignon. De kanselier de Pontchartrain was geschokt over dit boekje en van een permissie voor invoer was geen sprake. De Lorme, die zijn gunstige positie in Frankrijk kennelijk wilde behouden, bood nu aan de gehele oplaag naar Bignon te zenden. Aan Boileau zelf, die gevraagd had 24 exemplaren aan een bekende van hem, die in Amsterdam was, af te geven, antwoordde hij, dat reeds alles naar Frankrijk was verzonden. Later kreeg de slag bij Oudenaarden de schuld van het feit, dat de baal met deze boeken onderweg zoek was geraakt. De boeken waren intussen nog steeds in Holland, want voorlopig had Bignon slechts om 6 exemplaren gevraagd. De afloop van deze geschiedenis kan ik niet vertellen. De B.U. schrijft echter, dat het boek zeldzaam is, en hier in Nederland vond ik slechts één exemplaar, zodat ik niet kan aannemen, dat de oplaag van 500 exemplaren in omloop is gebracht. Nicéron (XII 128) deelt het volgende over de inhoud mee: ‘M. Boileau recherche dans ce livre l'origine des approbations des ouvrages de theologie, et fait voir qu'elles ont toujours appartenu à la faculté de theologie, à laquelle le parlement de Paris en a le premier déféré le droit, droit qui n'a été transporté que depuis quelque tems à des censeurs choisis par ordre du Roi.’ Dat was waarschijnlijk de stelling, die de Pontchartrain zo schokte, dat hij geen toestemming tot invoer gaf.

Slechts één van de boeken, waarbij de Lorme direct of indirect was betrokken, wordt behandeld, namelijk het Nouveau Testament van Richard Simon. Verder komt de Critique de l'histoire des flagellans, door J.B. Thiers in 1703 gepubliceerd, ter sprake. Dat Thiers het ook niet zo gemakkelijk had, blijkt uit de Nouv. de la rep. des lettres van juli 1703 (p. 103). Daar werd een appendix opgenomen, die door Berthe, de approbateur van Thiers werk, en door Bignon niet toegelaten was. Boileau's Historia flagellantium, die in 1700 bij Anisson in Parijs was verschenen, zou als enige van zijn werken op de pauselijke index komen en wel op 4-3-1709. Zover was het echter nog niet, toen Boileau dit werkje schreef, en een dergelijke veroordeling ging trouwens ook buiten het in deze uitgaaf van 1708 behandelde onderwerp.

Naar aanleiding van deze Historia flagellantium was waarschijnlijk al eerder enig direct of indirect contact tussen Boileau en de Lorme geweest. In de Nouv. de la republique des lettres van april en augustus 1701 (p. 468 en 211) wordt meegedeeld, hoe dit werk niettegenstaande de pogingen van de Jesuieten niet is gesupprimeerd en ook hoe Boileau gekant is tegen de uitgaaf van een Franse vertaling door François van der Plaats te Amsterdam: 'Ce n'étoit pas aparamment l'intention de l'auteur qu'il parût en François, mais les desseins des auteurs ne s'accordent pas toujours avec l'intéret du libraire et le gout du public.' Nicéron (XX 46) vertelt, hoe Boileau in 1702 bij de veuve Barbin te Parijs zijn Remarques op deze Franse vertaling het licht deed zien en hoe deze daarna herdrukt werden in het supplement van deel I van de Journal de Trevoux, die de Lorme te Amsterdam uitgaf. Daarover deelt Nicéron mede: 'Dans cette derniere edition on a supprimé deux ou trois petits articles, mais aussi il y a quelques traits curieux qu'on ne trouve pas dans l'édition de Paris.'

83 ***Sermons sur les evangiles de carême et sur divers sujets de morale, avec trois panégyriques et deux oraisons funèbres. Nouvelle édition, corrigée et augmentée de plusieurs sermons. Et se vend à Amsterdam, chez J.L. de Lorme, 1708. Tome Premier. 16 + 429 p. 12°. II 4 + 431 p. 12°. III 4 + 444 p. 12°. IV 4 + 391 + 7 p. 12°. V 4 + 420 p. 12°.***

[Bibliographie des éditions originales d'auteurs Français des XVIe, XVIIe et XVIIIe siécles réunies par M.A. Rochebilière, rédigée avec des notes et des éclaircissements par A. Claudin et revue, corrigée et augmentée par Joseph Place, Paris 1930.]

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van dezelfde uitgaaf: Sermons sur les evangiles du caréme et sur divers sujets de morale, avec trois panegyriques et deux oraisons funebres. Nouvelle edition corrigée et augmentée de plusieurs sermons. Tome Premier. A. Trevoux, chez Etienne Ganeau libraire de Paris, et directeur de l'imprimerie de S.A.S. monseigneur prince souverain de Dombes. 1708. Avec privilege et approbation. (appr. van 1-2-1705 van Pocquelin te Parijs, permissie van 15-2-1705 van Desrioux de Messimy te Trevoux). Idem. II-V.

Jean Baptiste Massillon (1663-1742), lid van de Congrégation de l'Oratoire, beroemd kanselredenaar en sedert 1717 bisschop vah Clermont, heeft zelf niet meegewerkt aan de uitgaven van zijn preken, die in 1705, 1708, 1715 en 1723 bij Ganeau te Trevoux het licht zagen. Integendeel, de B.U. schrijft, dat ze werden 'désavoués publiquement, comme contenant des pièces tronquées, ou même faussement attribuées à l'auteur: plusieurs, en effet, ont été revendiquées par M. Poncet de la Rivière, et par l'éditeur des Sermons du P. Bretonneau.' Pas na de dood van Massillon kwam een neef van de overledene in 1745 met een officiële uitgaaf, die sterk afwijkt van die van Trevoux.

Ganeau vermeldde op zijn uitgaaf de naam van Massillon niet in tegenstelling tot de Brusselse nadrukker, die hem op de voet volgde. Waarschijnlijk zijn er nog meer nadrukken geweest; Ganeau spreekt althans in zijn 'Avis' voorin de editie van 1708 over vele nadrukken, die hem ertoe hebben gebracht het werk verbeterd en vermeerderd uit te geven.

Uit de correspondentie van de Lorme blijkt, dat hij op 22-9-1707 100 exemplaren bestelde en dat die in maart 1708 werden verzonden. Over een nieuwe titelpagina wordt niet gerept, maar het zullen toch waarschijnlijk deze 100 exemplaren zijn, die de hierboven genoemde titelpagina met adres van de Lorme hebben. Brunet spreekt in zijn supplement op Barbier van een adres 'Amsterdam J.L. de Lorme'. Stellig zal daarmee de hier aangehaalde titel bedoeld zijn. Ik zelf kreeg geen exemplaar met deze titelpagina in handen.

84 *Bibliotheque critique ou recueil de diverses pieces critiques, dont la plûpart ne sont point imprimées, ou ne se trouvent que très-difficilement, publiées par Mr. de Sainjore qui y a ajouté quelques notes. Tome Premier. A Amsterdam chez Jean Louis de Lormes. 1708. 12 + 550 + 1 p. 12°.*

Idem. Tome Second. 12 + 537 p. 12°.

Idem. Tome Troisième. 12 + 556 p. 12°.

Idem. Tome Quatrième. A Amsterdam, chez Jean Louis Delorme. 1710. 14 + 554 p. 12°.

Bibl. Nat. Z 39269-39272.

[Titelpagina's rood-zwart. Drie kleine figuurtjes als vignetten. Deel II en III hebben een franse titel: 'Bibliotheque critique ou recüeil de diverses pieces critiques'. Deel I-III hebben boven de tekst het opschrift: 'Bibliothèque critique', deel IV: 'Lettres choisies'.]

De U.B.A. heeft een exemplaar van deze uitgaaf, waarvan deel IV geheel gelijk is aan het bovengenoemde, terwijl deel I-III als adres op de titelpagina hebben: 'A Paris. Et se vend a Amsterdam, chez Jean Louis de Lormes. 1708.'

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van deze uitgaaf, waarvan deel I en II als adres op de titelpagina hebben: 'A Basle, pour Christian Wackerman, à l'enseigne d'Erasme. 1709.' (Titelpagina zwart. Vignet als boven). Quérard noemt in zijn les Supercheries littéraires devoilées een exemplaar met alle vier delen met dit adres, 1709-1710, onder het hoofd Sainjore.

Jan. en febr. 1709 bespreking van dit werk deel I en II 'a Paris, et se vend à Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, et chez Pierre Mortier. 1708.' in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 33).
Nov. 1709 bespreking van dit werk deel I en II in de Clef du cabinet (p. 404).
Dec. 1709 bespreking van dit werk deel I en II 'a Basle, chez Christian Wackerman, à l'enseigne d'Erasme. 1709.' in de Journal de Trevoux (p. 2079).
1709 bespreking van dit werk deel I en II 'a Paris, et se vend à Amsterdam chez de Lorme.' in de Bibl. choisie XVIII (p. 159).
Juni 1710 en aug. 1711 bespreking van deel I-II 'apud Jo. Ludov. de Lormes' en III-IV 'apud Jo. Lud. de Lorme' in de Acta eruditorum (p. 279 en 355).
5-8-1710: mise ou pilon par arret du conseil d'etat (ff 21814, 83).

Aug. 1710 bespreking van dit werk deel III ‘a Trevoux, et se vend à Amsterdam chez Jean Lotus de Lorme. 1708.’ in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 161).
Sept. 1710 bespreking van dit werk deel IV ‘à Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, 1710.’ als boven (p. 253).

16-9-1710: ‘On trouve chez J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam, la Bibliothèque critique, ou recueil de diverses pieces critiques, dont la plûpart ne sont point imprimées, ou ne se trouvent que trés-difficilement, etc. 4 vol. 12^{o}.’ (Gaz.).
26-9-1710: ‘J.L. de Lorme, libraire sur le Rockin près de la Bourse,... On trouve chez le même libraire, la Bibliothèque critique ou recueil de diverses pieces critiques, dont la plûpart ne sont point imprimées, ou ne se trouvent que difficilement, par Mr. Richard Simon, 12^{o} 4 vol. Les tomes 3 et 4 se vendent séparement.’ (Gaz.).
Nov. 1710: ‘Il paroit depuis peu un nouveau tome de la Bibliotheque critique, qu'on attribue à Mr. Richard Simon. Cet ouvrage, dont les premiers tomes parurent il y a quelques années a été deffendu à Paris et presque en même temps reimprimé à Amsterdam: il y a longtemps qu'on reconnoit que les ouvrages deffendus sont les plus recherchez, et qu'un habille libraire qui prêvoit de loin l'orage qui menasse son edition, prend de si justes mesures, qu'il ne perd jamais rien à la confiscation des exemplaires qu'on trouve chez lui.’ (Clef du cabinet p. 367).
1710 aankondiging van dit werk deel III en IV ‘à Amsterdam chez Henry Schelte’ (de uitgever van de Bibl. choisie) in de Bibl. choisie (p. 230), met toevoeging: ‘On fait que ce prétendu Mr. de Sainjore est Mr. Simon; mais il faut mettre ici, que quoiqu'on ait mis au titre à Amsterdam chez J.L. de Lorme, elles ont été envoyées d'ailleurs à ce libraire.’
Jan. 1711 bespreking van dit werk deel III en IV ‘a Amsterdam chez J.L. Delormes 1708 in 12^{o}.’ in Journal de Trevoux (p. 53).
15-1-1714 wordt dit werk op de pauselijke index geplaatst.
1714 bespreking van deel III en IV, beide ‘à Trevoux ou à Paris’, en van de daaraan aansluitende delen van de Nouvelle bibliotheque choisie: ‘A Amsterdam chez David Mortier. 1714.’ in de Bibl. anc. et moderne (I 133, 150, 164 en 189), met de mededeling, dat de titel gewijzigd is uit angst voor een verbod van verkoop. Aan het slot leest men: ‘Au reste il y a dans cette bibliotheque tant critique, que choisie, un nombre infini de fautes d'impression, dans les noms propres, et dans les mots Hebreux, et Grecs, qui s'y trouvent, parce qu'elle a été imprimée dans l'absence de l'auteur; qui étoit en Normandie, pendant qu'elle s'imprimoit dans la principauté de Dombes: outre que les deux derniers volumes ont été imprimez, après sa mort. Ainsi il ne seroit pas juste de les attribuer à l'auteur.’
Jan.-febr. 1714 aankondiging van de Nouvelle bibliothèque choisie met als adres Amsterdam, maar gedrukt te Parijs, met levensbericht en bibliografie van Simon in de Journal literaire (III, 224).
1716 Du Villard biedt dit werk 4 dln. 1708 te koop aan en 2 dln. Bibliothèque choisie 1714 (cat. la Placete).
1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 6 vol. te koop aan (cat. Boursault).

De schrijver Richard Simon kwam reeds bij no. 19, 64 en 72 ter sprake, zodat ik hier over hem geen bijzonderheden behoef mede te delen. Ditmaal blijkt uit een mededeling van 12-3-1708 van de Lorme aan Ganeau met stelligheid, dat deze laatste de uitgever was van deel I en II, zodat wij zonder meer mogen aannemen, dat zij in Trevoux waren gedrukt. De Lorme vond goed, dat Ganeau het boek met zijn naam het verschijnen, vroeg echter wel op de 500 of meer exemplaren, die hij bestelde, een Franse plaatsnaam met de mededeling ‘et se vend à Amsterdam

chez J.L. de Lorme' te zetten, omdat hij dit werk vanwege de porto etc. duurder moest verkopen dan Hollandse uitgaven. Dit is de verklaring van de twee soorten exemplaren met de naam van de Lorme. Wat later, gezien het jaartal 1709, heeft Ganeau ook nog een aantal exemplaren met het adres van Christian Wackerman te Basel, die wij al tegenkwamen bij no. 64, in omloop gebracht. Wat de reden daarvan was, kan ik niet zeggen. De verspreiding van de delen leert men enigszins uit de advertenties en aankondigingen kennen.

De beide andere delen kwamen niet eerder gereed dan in de zomer van 1710. In de Correspondance de Bossuet XIII, uitgegeven door Ch. Urbain et E. Levesque (Paris 1920) lezen wij daarover op p. 542 het volgende, ontleend aan een brief van 26-7-1710 van de abbé Renaudot aan de Pontchartrain: 'Mr. Simon s'est mis en possession de faire imprimer sans permission, sans lieu de l'impression

et sans aucunes formalités divers libelles dans lesquels il déchire qui il lui plaît, et quoique cela ne soit pas tolérable, il va plus loin. Car il attaque la mémoire de feu M. de Meaux, tant sur l'Histoire critique de ce même auteur, qu'il fit supprimer, que sur sa censure de la traduction du Nouveau Testament de Trévoux: il déchire les PP. de l'Oratoire, les bénédictins, ce qu'il y a de plus honnêtes gens, et répand à cette occasion dans le public des histoires fausses, parce que la plupart des témoins qui pourraient le confondre sont morts. L'insulte est à un tel excès qu'il faut ou qu'on se chamaille en écrivant contre lui, ce que plusieurs ne veulent pas faire, ou que la calomnie et la fausseté subsistent. Je crois donc, monseigneur, qu'il serait de votre justice et de l'estime que vous faites des morts et des vivants, d'arrêter cette licence, ce qu'il est très aisé de faire.

Le moyen le plus simple serait que vous fissiez venir à Paris M. Simon de Dieppe, où il est, pour vous rendre raison de sa conduite, et avouer ou désavouer ce qu'il a écrit dans les deux derniers volumes de sa Bibliothèque choisie (sic!), qui viennent de paraître, et dans les précédents; d'écrire à M. l'intendant de Rouen, où ces impressions se font, de faire à l'égard de l'imprimeur ce qui est de droit, et, selon le rapport qu'on vous en fera, flétrir ces sortes de livres.

Je vous supplie très humblement, monsieur, de vouloir bien que ce premier avis soit pour vous seul, jusqu'à ce que je sache votre volonté; car, pour des raisons qui seraient trop longues à vous expliquer dans une lettre je n'ai parlé de ceci à personne. Après cela, selon que vous me l'ordonnerez, j'instruirai M. l'abbé Bignon ou vous même par des mémoires succincts.'

Renaudot's actie had als uiteindelijk gevolg het verbod van de Bibliothèque critique op 5-8-1710. Of zijn mededeling betreffende het drukken van de twee laatste delen in Rouen juist is, kan ik niet zeggen. Daar Simon toen in Dieppe woonde, is het niet geheel ondenkbaar, dat hij dat in Rouen liet doen en dan waarschijnlijk wel bij Vaultier, die al eerder voor hem had gewerkt. Le Clerc zegt echter in zijn bespreking in de Bibliothèque ancienne et moderne uitdrukkelijk, dat alle delen te Trevoux werden gedrukt, en van enige vervolging van een drukker in Rouen wordt bij Lepreux geen melding gemaakt. Ik zou daarom geneigd zijn toch Trevoux als herkomstplaats ook van de delen III en IV te zien. Per slot van rekening was men daar veiliger voor vervolgingen dan in Rouen. De mededeling van Bruzen la Martinière in zijn uitgaaf van 1730 van de Lettres choisies van Simon, dat dit werk in Nancy werd gedrukt (p. 97-98), overgenomen door Bernus, is stellig onjuist. Daar hij in dit verhaal over het leven van Simon nog enkele merkwaardige berichten geeft, neem ik hier iets ervan over: 'Mr. Simon après quelque sejour dans la province, revint à Paris et logeoit, au college Fortet, où je l'ai vû souvent. Le mauvais succés qu'avoit eu l'edition du Nouveau Testament, le decouragea, et lui fit perdre l'envie de publier l'Ancien. Il prévoioit que les contradictions qu'il auroit à essuyer, empoisonneroient ce qu'il lui restoit de vie. Il se contenta de faire ses delices particulieres de cette étude, et dans ses heures de relâche il mit en ordre sa Bibliotheque critique ou recueil de diverses pièces critiques dont la plûpart ne sont point imprimées, ou ne se trouvent que très difficilement, publiées par Mr. de Sainjore qui y a ajouté quelques notes, in 12. Quoi qu'il y ait dans le titre le nom d'Amsterdam, l'ouvrage fut imprimé à Nanci. Il y a quatre volumes, deux de l'an 1708 et deux autres de 1710. Ce livre fut supprimé par un arrêt du conseil. Malgré ce contretemps on changea le titre, et il en parut deux nouveaux volumes intitulez: Nouvelle bibliothèque choisie, où l'on fait connoître les bons livres en divers genres de litterature et l'usage qu'on

en doit faire, in 12, 1714. Cet ouvrage est attribué à Mr. Simon et on prétend qu'il y est reconnoissable en plusieurs choses, entre autres par certaines lectures que peu d'autres que lui ont faites, et par sa maniere de ne point menager les benedictins, à qui il ne rendoit pas toujours assez de justice à certains égards. Mr. Barat qui étoit son eleve, et dans le même gout que lui pour l'étude de l'Ebreu, a eu beaucoup de part à cette Bibliothèque et ce que sa reconnoissance et son estime lui avoient dicté à la louange de son ami, a été regardé par quelques-uns comme un encens que Mr. Simon s'étoit impudemment donné par ses propres mains. Quand je dis au reste que Mr. Simon mit en ordre la Bibliothèque critique, je ne le dis que pour m'accommoder à une opinion assez générale, car outre qu'il n'est jamais convenu que cet ouvrage fût de lui, s'il y a dans ce recueil des pièces de sa façon, il y en a qui certainement n'en sont pas.'

Deze lange passage nam ik over, omdat vaak de twee delen van de hier besproken Nouvelle bibliothèque choisie, die in 1714 met het adres van David Mortier te Amsterdam, waar die toen was gevestigd, verschenen, gerekend worden als voortzetting van de Bibliothèque critique en zelfs in één adem worden genoemd, zoals in de bespreking van le Clerc, die Trevoux als plaats van drukken noemt, en in de advertentie van Du Villard van 1721.

Dat ook stukken van anderen in de Bibliothèque critique waren opgenomen vermeldde reeds le Clerc in zijn bespreking in de Bibliothèque choisie van deel II. Over het laatste artikel 'Apollon charlatan' zegt hij het volgende: 'Enfin il y a une critique en vers irréguliers des pieces de Racine, excepté de Phedre, d'Esther et d'Atalie. On attribue cette critique à Mr. Barbier d'Aucourt, de l'Academie Françoise... Je ne sai si c'est, par ordre de Mr. Simon, qu'on a mis ici cette piece d'un caractere tout different des autres. J'ai peine à le croire, et je m'imagine que c'est un tour du libraire, qui a voulu grossir le volume.' Gezien de wens van Simon om anonym te blijven, lijkt het mij persoonlijk niet onwaarschijnlijk, dat hij wel gekend is in een dergelijke inderdaad uitzonderlijke toevoeging.

Nog een ander onderwerp roert Bruzen la Martinière in de 'Avertissement' van zijn Lettres choisies van 1730 aan bij de verklaring van de toevoeging van een vierde deel: 'Nous y avons ajouté tout le IV volume qui par un interêt de libraire avoit été sottement joint à la Bibliothéque critique par un titre ridicule, mis après coup. Ce qui fait voir combien cela étoit peu raisonnable, c'est que ce volume ne pouvoit être une suite naturelle de cette Bibliotheque qui est divisée par chapitres. Le volume dont il s'agit ne contient que de veritables lettres. Il appartient si bien aux Lettres choisies qu'on ne lit point d'autre titre en haut des pages et ce ne fut qu'après l'impression que l'on y ajouta un titre général qui l'attache à la Bibliothèque.'

Tenslotte wil ik er hier nog op wijzen, dat ik mijn mening (deel I 120), dat men achter de Vienne, een der correspondenten van de Lorme, Richard Simon moest zoeken, in de inleiding van dit deel II heb herroepen.

85 ***Oeuvres d'Horace en Latin et en François, avec des remarques critiques et historiques. Par monsieur Dacier, garde des livres du cabinet du Roy. Troisième edition, revue, corrigée, et augmentée considerablement par l'auteur. Tome Premier. A Paris, chez J.B. Christophe Ballard, imprimeur libraire, reçu en survivance à la charge de seul imprimeur du Roy pour la musique, près du Puits-Certain. 1709. Avec privilege du Roy. 162 + 494 p. 8°.***

Idem. Tome Second. 10 + 436 p. 8°.

Idem. Tome Troisième. 2 + 564 p. 8°.

Idem. Tome Quatrième. 2 + 406 p. 8°.

Idem. Tome Cinquième. 2 + 460 p. 8°.

Idem. Tome Sixième. 52 + 661 p. 8°.

Idem. Tome Septième. 2 + 623 p. 8°.

Idem. Tome Huitième. 12 + 566 p. 8°.

Idem. Tome Neuvième. 2 + 552 p. 8°.

Idem. Tome Dixième. 2 + 506 p. 8°.

Bibl. Nat. Yc. 5997-6006, K.B. 182 E 23.

[Titelpagina's zwart. Vignet van Ballard, gesigneerd ‘B.P.’ Titelplaat gesigneerd ‘B. Picart inv. et sculpsit’. Achterin de 5 eerste delen staat: ‘de l'imprimerie de J. Quillau, rue Galande’. Voorin deel VI staat: ‘Ce volume et les quatre suivants, sont de l'imprimerie de J.B.C. Ballard’. In deel I en VI priv. van 21-12-1700 voor André Dacier en zijn vrouw voor 15 jaar voor al hun werken, voor de reeds gedrukte van de dag af dat het vorig privilege verloopt, voor de nog te verschijnen van de dag af dat men begint met drukken; met verklaring van Dacier van 1-6-1709, dat hij dit voorgaande privilege afstaat aan de veuve Boudot en haar zoon Jean voor zover betreft de werken van Horace naast het privilege van 13-5-1698, door hem aan hen afgestaan bij overeenkomst van 16-6-1707 en gereg. 17-6-1707; met overeenkomst van 1-6-1709, waarbij de Boudots dit privilege voor deze editie afstaan J.B.C. Ballard, gereg. 3-6-1709; met approbation van 5-2-1708 van Fraguier.]

> **Maart 1708** aankondiging, dat reeds de helft is gedrukt van een nieuwe editie van Dacier's Horatius, in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 356).
> **31-8-1709** bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 351).
> **1709** bespreking van dit werk in de Bibl. choisie (XVII p. 412): ‘Comme elles ont déjà paru deux fois, l'une à Paris et l'autre ici, et qu'elles sont très-connues ici et en Angleterre, il ne sera pas besoin que je m'y arrête.’ ‘J'ai vû un exemplaire, dans lequel on avoit souligné, dans les deux premiers tomes, tous les endroits, où il y a quelque chose de corrigé et de changé, et j'ai compris par-là, que cette edition méritoit d'être achetée, non seulement par ceux qui n'ont pas encore ce travail de Mr. Dacier; mais encore par ceux, à qui la premiere edition a été utile.’
> **21-12-1709:** ‘Jean Louis de Lorme boekverkoper tot Amsterdam op 't Rockin bij de Beurs, heeft gedrukt en verkoopt...; item les Oeuvres d'Horace en Latin et en François avec des remarques critiques et

historiques par Mr. Dacier, troisième edition revuë, corrigée et augmentée considerablement par l'auteur in 12^{o} 10 vol.' (A.C.).

14-1-1710: Idem. (Gaz.).
Maart 1710 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 117).
April en mei 1710 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 363 en 527).

1721 Du Villard biedt dit werk 'par Mad. Dacier (sic!) 12^{o} 10 vol. Paris 1709' te koop aan (cat. Boursault).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de eerste uitgaaf 'A Paris, chez Denys Thierry, ruë S. Jacques à la ville de Paris et Claude Barbin, au Palais, sur le Perron de la Sainte Chapelle'. 1681-1689, 10 delen (met priv. van 25-9-1680 voor sieur D.A.E.P. voor 6 jaar, afgestaan door hem aan Denys Thierry en Claude Barbin).
Oct. 1687 en maart 1691 bespreking van de delen VI-X in de Hist. des ouvr. des savants (p. 203 en 310).
Maart 1692 bespreking van de delen VIII-X 'A Paris et a Amsterdam. Chez les Huguetan. 1691. in 12^{o}' in de Bibl. univ. et hist. (XXII 176).

De Bibl. Nat. en het Br. M. bezitten exemplaren van een tweede uitgaaf, waarvan deel I hetzelfde adres heeft als boven met jaartal 1697 (met priv. van 2-10-1695 voor Denys Thierry voor 6 jaar, waarvan de helft door hem is afgestaan aan Claude Barbin), deel II etc. met adres 'chez Denys Thierry, ruë S. Jacques, devant les Mathurins, à la Ville de Paris' met jaartal 1700, terwijl de laatste delen worden gevormd door exemplaren van de eerste uitgaaf.

Een nadruk in Holland, waarover de Bibl. choisie spreekt, is vermoedelijk door de Huguetan's in 1691 ter perse gelegd en verschenen met het Parijse adres (vergel. Bibl. univ. et hist. en Acta eruditorum 1692, 88). Ik vond daarvan geen exemplaren.

De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een nadruk 'A Lyon, chez Horace Molin, vis-à-vis le Grand College. 1696. Avec permissions.' (met permissie van 10-10-1695 van Vagimay te Lyon voor herdruk, daar het privilege is afgelopen.)

De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van de vierde editie, die met vermeerderingen en verbeteringen van Dacier, door sterretjes aangegeven, met privilege van 23-1-1723 van de Staten van Holland voor 15 jaar (wegens de vele onkosten voor de vermeerdering en verbetering van de noten), in 1727 bij de gebroeders Wetstein te Amsterdam verscheen, met een titelplaat gegraveerd door Phil. a Gunst naar de titelplaat van 1709.

Verder bezit de Bibl. Nat. een exemplaar van de vijfde editie, die met de bovengenoemde verbeteringen en stukken van R. Bentley, A. Cunningham en N.E. Sanadon in 1733 verscheen 'A Hambourg, de l'imprimerie d'A. van den Hoeck, libraire à Londres.'

Tenslotte bezit de Bibl. Nat. een exemplaar van een uitgaaf, waarin nog eenmaal de vertaling van Dacier werd gebracht: Oeuvres d'Horace, en Latin, traduites en François par M. Dacier, et le P. Sanadon. Avec les remarques critiques, historiques et geographiques, de l'un et de l'autre. A Amsterdam, chez J. Wetstein et G. Smith. 1735. (met dezelfde titelplaat als in de uitgaaf van 1727).

Uit het correspondentieboek van de Lorme blijkt, dat hij in juni-juli 1707, mede door de verkoop van de Bible de Mons aan Desprez, in Parijs over veel geld beschikte, dat hij wegens de onvoordelige koers niet wilde overmaken naar Holland. Hij besloot daarom het in Parijs te laten en koos daar als belegging de derde verbeterde druk van een uitgaaf van Horatius in het Latijn en Frans, bewerkt door André Dacier (1651-1722). Niet alleen met de laatste sloot hij een contract, maar ook met de drukkers Ballard en Quillau, die ieder vijf delen zouden drukken, en met de

papierkoper Nicolas Pioche (KS 1376). De beide drukkers werden betaald met promesses van Desprez, te betalen in termijnen, Dacier met promesses van Mad. Boudot (I 127). In totaal stak de Lorme 12 000 à 14 000 livres in deze uitgaaf, die naar hij hoopte in september 1708 - dus na ruim een jaar - gereed zou komen, een termijn die vooral belangrijk was met het oog op de verkoop in Engeland, waarvan de Lorme grote verwachtingen had. Het werd echter uiteindelijk juni 1709, dat het werk van de pers kwam (KS 1377). De redenen van die vertraging lagen niet alleen op de beide drukkerijen, hoewel men daar ook niet veel haast maakte, zeggend, dat men maar met papier werd betaald, maar ook bij Dacier, die zelf alle proeven wilde corrigeren en o.a. nog lange tijd nam voor het schrijven van een inleiding (KS 1377).

De drukproeven werden geregeld naar Holland opgezonden, waarvoor tot ergernis van de Boudots Estienne en later ook Girin hun bemiddeling verleenden. Van Holland uit hield de Lorme steeds nauwkeurig toezicht. Zo weten wij, dat Sanluque nieuwe letters voor deze uitgaaf goot en dat Picart voor de titelplaat en vignetten van de titelpagina's aan het werk werd gezet.

Door al dit oponthoud had de Lorme rustig de tijd naar een uitgever te zoeken, noodzakelijk omdat hij zelf als zodanig niet kon optreden. Op 26-3-1708 bood hij de uitgaaf en daarmee het recht op alleenverkoop aan Dezallier aan, die er echter niet op inging. Op 23-7-1708 stelde hij aan de Boudots voor hun de alleenverkoop voor drie maanden te geven. Voorlopig was het privilege al op 16-6-1707 op hun naam gezet. Op 1-6-1709 stonden zij het af aan J.B.C. Ballard, de drukker van de vijf laatste delen, die dus uiteindelijk ook de uitgever van het hele werk werd.

Er waren in deze tijd nog andere Franse vertalingen van Horatius in omloop, maar desondanks was deze uitgaaf toch blijkbaar een succes, gezien de herdrukken en nadrukken na de dood van Dacier.

86 *Joannis Harduini e societate Jesu presbyteri opera selecta, tum quae jam pridem Parisiis edita nunc emendatiora et multo auctiora prodeunt, tum quae nunc primum edita. Indicem omnium praefatio exhibebit. Amstelodami, apud Joan. Ludovicum de Lorme. Sub signo Libertatis. 1709. 8 + 946 + 2 p. folio.*

U.B.A. 419 A 14, Bibl. Nat. J 1538.

[Titelpagina zwart. Minerva met boeken en kerk en opschrift ‘Libertas sine scientia licentia est’, gesigneerd ‘G. v. Gouwen fecit’, als vignet. Enkele malen een vignet, gesigneerd ‘G. v. Gouwen sculp.’ boven tekst. Met enkele afbeeldingen in de tekst en vier los ingebonden platen van ander formaat.]

Sommervogel noemt ook als nieuwe titeluitgaaf: ‘quelques exemplaires portent: Amstelodami, David Mortier, 1719’.

> **29-2-1708** aankondiging van dit werk in een lettre d'Amsterdam: ‘C'est le Sr. de Lorme qui imprime cet ouvrage. Il promet qu'il sera achevé à la fin de l'été. Ce sera un grand in fol. d'un beau caractère et de bon papier. Comme la premiere partie intitulée “Nummi antiqui populorum et urbium illustrati” est déja imprimée, le libraire offre de la donner séparément, pourvû qu'on lui paye ou qu'on lui garantisse qu'on prendra la reste.’ (Journal des sçavans 406).
> **Maart 1708** aankondiging, dat de opera met uitzondering van de notes sur l'histoire naturelle de Pline ter perse zijn en wel als folio van ± 200 vel, in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 359).
> **13-3-1708:** ‘J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse, imprime actuellement Joannis Harduini è societate Jesu presbyteri opera selecta etc. folio cum figuris aeneis. On trouve présentement chez ledit libraire, un synopsis operum R.P. Joannis Harduini, quae nunc praelo subjacent, qu'il donne gratis; par lequel on verra un catalogue des pieces, tant manuscrites que de celles qui ont déja paru, qui entrent dans cet ouvrage, et les augmentations que l'auteur a faites à celles qui ont déja été imprimées.’ (Gaz. idem 16, 23 en 27-3-1708).
> **22-3-1708:** Idem. (A.C. idem 5-4-1708).

Juni en sept. 1708: ‘Le pere Hardouin a fait annoncer la nouvelle édition qui se fait de ses ouvrages à Amsterdam, in folio. Il y a inseré quelques pieces nouvelles, et entr'autres une dissertation Françoise contre l'Histoire des

juifs de Mr. Basnage, pour repondre à ce que ce dernier a écrit contre lui sur la genealogie des Herodes.' (Hist. des ouvr. des savants 286 en 430).

Aug. 1708: 'd'Amsterdam: Le sieur de Lorme imprime les ouvrages du P. Hardouin'. (Journal des sçavans 408).
Aug. en sept. 1708 en aan het eind van dec. 1708 protest van Hardouin, antwoord van de Lorme en declaratie van de provinciaal der Jesuieten te Parijs met onderschrift van Hardouin in de Journal de Trevoux (p. 1660 etc.).
Aug. 1708 mededeling van het protest van Hardouin en aankondiging van de verschijning van de Opera in november in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 232).
10-9-1708 en 26-11-1708 bespreking van de 'Protestation du pere Hardouin contre l'edition que l'on fait de ses ouvrages à Amsterdam. feuille volante, in 16^{o}. Paris 1708' en van de 'Reponse de J.L. de Lorme, libraire d'Amsterdam, à la protestation du R.P. Hardouin, touchant l'impression de ses oeuvres, qui se fait à Amsterdam, in 12 feuille 3'. (Journal des sçavans 436 en 304).
1709 bespreking van dit werk: 'Les ouvrages du P. Hardouin, dont on vient de lire le titre, sont assez connus dans le monde, au moins en partie, pour faire esperer au libraire qu'il les vendra bien; car on peut juger, par ceux qui ont déja paru, de ce que l'on doit attendre des autres. D'ailleurs ce volume a fait du bruit, avant que de paroître; de sorte que bien des gens ont déja de l'impatience de le voir.' en 'On les pourra tous (opgenomen stukken) voir dans la Préface, excepté du dernier, que le libraire a reçu pendant que j'écrivois ceci; ce qui retardera de peu de jours la publication de ce recueil des oeuvres du P. Hardouin.' (Bibl. choisie XVII 373 en XVIII 250).
Jan. 1709 declaratie van de provinciaal der Jesuieten te Parijs over dit werk met onderschrift van Hardouin in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 95).
8-2-1709: 'Jean Louis de Lorme, libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse, vient d'imprimer et vend Joannis Harduini e societate Jesu presbyteri opera selecta' etc. (Gaz.).
28-2-1709: Idem (A.C.).
Febr. 1709 aankondiging van de verschijning van dit werk in de Journal des sçavans (alleen Hollandse editie p. 195).
Maart 1709 bespreking in de Histoire des ouvr. des savants (p. 108).
Aug. en sept. 1709 bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 125 en 275): 'C'est ici le livre qui a fait tant de bruit à Paris et ailleurs avant que de paroître.' 'Je dirai en passant à l'occasion de cet ouvrage, que les libraires qui réimpriment des livres qui ont déjà paru, et sur tout ceux qui en ramassent plusieurs en un même volume feroient bien de marquer quand ces livres ont eté imprimez, s'ils ont été plus d'une fois et de dire en ce cas l'édition, dont ils se servent.'
21-12-1709: 'Jean Louis de Lorme boekverkoper tot Amsterdam op 't Rockin bij de Beurs, heeft gedrukt en verkoopt J. Harduini opera selecta fol. cum fig.' (A.C.).
14-1-1710: Idem. (Gaz.).
Febr. 1710 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 49).
1716 Du Villard biedt dit werk fol. 1709 te koop aan (cat. la Placete).

13-4-1739 tezamen met de Opera varia van 1733 wordt dit werk op de pauselijke index geplaatst.

Om niet te veel in herhalingen te vervallen, wil ik hier voornamelijk feiten, die mij van elders zijn bekend, over deze merkwaardige uitgaaf mededelen, slechts af en toe, indien noodzakelijk voor het goede begrip van zaken, iets uit het gepubliceerde in deel I. Daar vindt men heel veel over de moeilijkheden, die het drukken van dit werk veroorzaakten, niet alleen in de brieven aan de schrijver, de Jesuiet Jean Hardouin, zelf, maar ook in brieven aan Bignon, Chamillart, Fraguier, de Laistre en Picart. Daarnaast vindt men bij de onvolprezen Sommervogel een zeer gedetailleerde opgaaf van alle geschriften betreffende deze kwestie. Onder meer geeft hij een preciese opgaaf van de inhoud van deze Opera selecta met verwijzing naar de vroeger gedrukte stukken. Daaruit wil ik slechts vermelden, dat p. 357-370, 669-903, 905-906 en 920-946 van dit werk voor de eerste maal werden gedrukt, de rest overgenomen van vroegere uitgaven, dikwijls echter met toevoegingen.

Men kan vrijwel geen correspondentie op litterair gebied uit deze tijd inzien, of zij handelt ook

over deze uitgaaf en de gewaagde theorieën van de schrijver, die hoewel voor het grootste deel algemeen verworpen toch alom de nieuwsgierigheid prikkelden. De brieven van Gisbert Cuper, die zelf als numismaat direct bij deze zaken betrokken was, geven lange beschouwingen hierover. Die brieven zijn echter grotendeels uitgegeven en daaraan zal ik dan ook slechts af en toe een kleinigheid ontlenen.

Hardouin was terecht op zeer jeugdige leeftijd vermaard geworden door zijn uitgaaf van de Historia naturalis van Plinius, die in 1685 bij François Muguet het licht zag. De roem was hem echter enigszins naar het hoofd gestegen en steeds sterker werd zijn neiging bijzonder te zijn, zoals hij zelf ook zei: ‘Il n'avançait souvent des bizarreries que pour ne pas répéter ce que d'autres avaient dit avant lui.’ In zijn Herodiadum, die in 1693 bij Anisson verscheen, en in zijn werken over de chronologie, die in 1697 bij Jean Boudot uitkwamen en direct werden nagedrukt in Duitsland, verkondigde hij stellingen, die ook de christelijke dogma's in gevaar brachten. Deze werken werden dan ook gedeeltelijk verboden (vergel. o.a. Hist. des ouvr. des savants febr., mei en juni 1693 p. 269, 274, 518 en 551 en aug. 1697, p. 556 en Bibl. univ. et hist. sept. 1693, XXV p. 237).

Op. 5.3.1693 schreef Bayle al aan Minutoli: ‘Vous savez sans doute que l'Historia Herodiadum du P. Hardouin a été défendue à Paris. Si on la réimprimoit ici, avec quelque préface, qui censûrat un peu, mais doucement, l'auteur, on dit qu'il en seroit ravi, afin d'avoir lieu, en répondant à cette censure, de dire ses raisons.’ (Lettres 1714 p. 412-413). Stellig was Bayle toen al op de hoogte van een aanbod uit Parijs aan Leers tot uitgaaf van een werk van Hardouin, waarover Leers op 10.2.1693 (K.B. 72 C 27) Cuper raadpleegde: ‘Ick kan niet nalaeten van Uwe Wel Edelh. een extract te senden van een brief van een R.P. Jesuit uit Parijs vandaeg aen mij gesonden, ick versoecke seer gedienstelijck dat Uwe Weledelheyd mij gelieve te berigten, of dezelve bij het bewuste tractaet van P. Hardouin eenige noten, dissertatie ofte refutatie soude gelieven bij te voegen, als wanneer ic't aenstonts in de courant soude doen stellen dat het bij mij gedruckt wierd.’

Of hier nog iets van is gekomen en of een van de boeken van Hardouin, die met gefingeerd adres zijn verschenen, uit de drukkerij van Leers afkomstig was, kan ik niet zeggen. Zeker is, dat Hardouin met verschillende van zijn uitgaven niet meer bij de Parijse uitgevers terecht kon. Enkele kleinere uitgaven verschenen bij A. Chevalier in Luxemburg, waar Hardouin's vriend, de numismaat George de Ballonffeaux woonde. Een Luxemburgse drukker was echter niet de aangewezen persoon voor het uitgeven van een groot werk en het verwondert ons dan ook niet, dat Hardouin bij de Huguetan's, die veel Rooms-Katholieke werken drukten, terecht kwam. Wanneer dit geschiedde, blijkt niet. Want de brief, waarbij Hardouin de Huguetan's meedeelt op hun aanbod tot uitgaaf van zijn werken in te gaan, draagt alleen de datum 30 mei (U.B.L.). Misschien was de uitgaaf van de Doctrina temporum van Denis Petau met inleiding en toevoeging van Hardouin, die in 1703 of 1705 bij George Gallet, de meesterknecht van de Huguetan's, het licht zag, met de plaatsnaam Antwerpen, een gevolg hiervan. Er kwam echter niets van het drukken van de werken van Hardouin zelf.

Uit een brief aan de Laistre blijkt, dat de Lorme reeds op 28.4.1703 aan Hardouin mededeelde, dat hij diens werken, die hij van een vriend had gekregen, wilde uitgeven. Misschien was dit de bovengenoemde de Ballonffeaux. Het kan echter ook iemand anders geweest zijn, want er waren 1001

relaties, die de Lorme en Hardouin gemeen hadden. In brieven aan Hardouin en aan Bignon zette de Lorme later nog eens uiteen, hoe hij een manuscript, dat Hardouin zelf hem had overhandigd, aan een geleerde te Parijs, waarschijnlijk Fraguier, en aan le Clerc had gegeven ter beoordeling.

Direct na zijn terugkomst uit Parijs in juli 1707 trof de Lorme voorbereidingen voor het drukken, o.a. door het laten gieten van letters. Zijn aanvankelijk plan het werk op twee drukkerijen te geven bleek echter door de moeilijke copie onuitvoerbaar. Over dat drukken blijkt uiteraard uit de brieven weinig. Slechts horen wij steeds, hoever het werk gevorderd is, uit de brieven aan Hardouin, die door bemiddeling van Bignon en Fraguier de drukproeven ontving. De illustraties wilde de Lorme aanvankelijk door Picart laten maken, maar als gevolg van de moeilijkheden, die tussen auteur en uitgever rezen, weigerde Hardouin Picart daarvoor de nodige gegevens te verstrekken. Uiteindelijk werden daarom de illustraties, die weinig in aantal waren, in Holland vervaardigd. Tenslotte was het waarschijnlijk voor deze uitgaaf in folio, dat de Lorme Boudot opdracht gaf een vignet en letters in hout bij Boullemont in Parijs te bestellen. Toen de Parijse boekverkoper David het fonds van Muguet overnam benaderde de Lorme die ook nog voor de koperplaten van Muguet's uitgaven van Hardouin.

In het begin van 1708, toen al een groot deel van het werk was gedrukt, schreef Charles de Laistre, de provinciaal van de Jesuieten te Parijs, aan de Lorme de uitgaaf stop te zetten. De Lorme weigerde dit. Ongetwijfeld gedwongen door zijn superieuren kwam ongeveer tegelijkertijd Hardouin zelf met een aantal wijzigingen, speciaal in de Herodiadum. Ook ditmaal weigerde de Lorme zijn medewerking te verlenen, maar stelde wel voor òf tegen vergoeding van onkosten alles aan een andere drukker over te geven, òf Hardouin een inleiding te laten schrijven, waarin hij zijn mening uiteen kon zetten. Er bleek echter geen bevredigende oplossing te vinden te zijn.

Tenslotte kwam Hardouin met zijn Protestation du P.H. contre l'édition de ses ouvrages que l'on fait à Amsterdam. De Lorme wist blijkens een brief aan Bignon in mei 1708 al, dat deze in de Journal de Trevoux zou verschijnen; het werd echter zomer vóór het protest daar werd opgenomen. Ook de Journal des sçavans plaatste dit en wel in september, in november gevolgd door het antwoord van de Lorme van 1-10-1708: Reponse de J.L. de Lorme, libraire d'Amsterdam, à la protestation du R.P. Hardouin; touchant l'impression de ses oeuvres, que se fait à Amsterdam. De belangstelling voor het geschil was zo groot, dat de Hollandse tijdschriften eveneens de stukken of beschouwingen erover opnamen. Hetzelfde geldt voor de Declaration du pere provincial des Jesuites, et des superieurs de leurs maisons de Paris; touchant une nouvelle édition de quelques ouvrages du pere Jean Hardouin, qui se fait actuellement contre leur volonté, par le sieur de Lorme, libraire à Amsterdam. Deze verscheen met een herroeping door Hardouin zelf van 27-12-1708 achteraan het decembernummer van de Journal de Trevoux.

Het protest van Hardouin had de volgende fraaie aanhef: ‘On dit communément que la chose du monde qui fâche le plus un poète, c'est d'entendre mal réciter ses poésies: mais rien ne doit tant affliger un ecrivain, que de sçavoir qu'on imprime ses ouvrages autrement qu'il ne voudroit, surtout quand on y traite de matieres importantes’. Uit zijn verder relaas blijkt, dat de bestrijding van de kant van een Protestants auteur (bedoeld werd la Croze met zijn Dissertations historiques), die hem verweet het gezag van de ‘péres grecs et latins’ aan te tasten, aanleiding had gegeven tot alle

bovengenoemde moeilijkheden: ‘Car m'étant apperçu que quelques personnes croioient voir dans mes ecrits des choses qui doivent leur faire de la peine, j'avois résolu de les retrancher: et j'avois envoié au libraire en differentes fois des corrections capables de lever les difficultés, que l'on auroit pu former. Le libraire ne veut pas les admettre; quoi que je l'en aye fair solliciter par des personnes de consideration. Ainsi je désavoue dès a présent l'édition in folio de mes ouvrages, qui se fait à Amsterdam: et je la désavoue comme une edition à quoi je ne prens aucune part. Elles est remplie de choses qui n'y seroient pas, si le libraire en usoit avec moi, comme on en use avec les auteurs, qu'on doit laisser maîtres de leurs ouvrages jusqu'à la fin de l'impression. Je désavoue donc celle ci encore une fois, et je la désavoue très-sincerement.’

Het antwoord van de Lorme geeft een uiteenzetting van de kant van de uitgever, voor wie coupures schadelijk zijn: ‘On sait que les editions, qui passent pour tronquées, ne se vendent point, et s'il y a pais au monde, où cela arrive, c'est en Hollande, en Angleterre et en Allemagne. Dès que l'on y soupçonne seulement qu'on a retranché la moindre chose dans une edition, on n'en veut point, et dès qu'on croit que l'on trouve dans une autre ce que a été retranché, on la recherche avec soin. C'est-là la raison pourquoi on a si bien vendu l'édition de Hollande de l'histoire de France de M. de Mezerai, et qu'on n'y a pas voulu acheter les dernieres editions de Paris. On croyoit qu'il y avoit des choses, qui avoient été retranchées, dans les editions de France. C'est pour cela encore qu'un fameux libraire de Hollande ne voulut jamais retrancher un certain article, dans un livre de trois volumes in folio, quoi que l'auteur se fût obligé de l'ôter, dans la seconde edition. Tout ce qu'il fit pour l'auteur fut de lui permettre de réformer cet article, comme il trouva à propos, mais ce même article, tel qu'il étoit au commencement, fut imprimé à la fin du volume.’ Het zijn Leers en Bayle en diens Dictionnaire, die hier als voorbeeld worden aangehaald. De Lorme eindigt zijn betoog: ‘Je ne dois pas entrer en ce qui concerne les contestations, qu'il peut avoir avec les savans; ou les justifications, qu'on peut exiger de lui. Cela ne regarde pas un libraire, et il est libre à un auteur de faire à cet égard ce qu'il trouve à propos, pourvû, comme je l'ai dit, que l'honneur ou l'interêt de son libraire n'en souffre pas.’

Werden het protest en antwoord achterin de Opera afgedrukt, met de declaratie van de provinciaal is dat niet het geval. Dat was stellig, omdat die te laat verscheen om nog toe te voegen aan het boek, dat al in begin februari 1709 werd verkocht.

Ik zal hier niet ingaan op alle punten, die hier stuk voor stuk door de provinciaal worden gedesavoueerd. Wel wil ik enkele voor de boekhandel merkwaardige mededelingen overnemen. Over de reeds meermalen genoemde Herodiadum lezen wij, dat het werk werd gesupprimeerd door de superieuren en alle exemplaren, die te vinden waren, in beslag werden genomen. Over de Chronologia veteri testamenti en over de Numismata saeculi Constantiniani vertelt de provinciaal, dat ze nooit verkocht zijn en niet zouden zijn gedrukt, wanneer de revisoren tijdig de superieuren hadden gewaarschuwd. Verder heeft de Lorme enkele werkjes opgenomen, die in het buitenland zijn gedrukt, zonder ooit door de orde te zijn geexamineerd. Hetzelfde geldt voor de werken, die volgens de verklaring van de Lorme voor het eerst verschijnen. Hij besluit zijn betoog tegen de Lorme: ‘Les superieurs d'ici lui ont écrit aussi fortement qu'ils le pouvoient, pour le détourner d'y mettre ces ouvrages: mais toutes leurs instances ont été inutiles, la situation presente des affaire de l'Europe

n'ayant pas permis qu'on prît aucunes mesures auprès des puissances, ausquelles ce libraire est soûmis.' De oorlogsjaren, die de boekverkopers zoveel schade bezorgden, betekenden dus in dit geval een voordeel voor de Lorme; van diplomatieke interventie behoefde hij niets te vrezen. Merkwaardig is dat juist de drie zo gewraakte werken met permissie van de provinciaal het licht zagen (p. 356, 512 en 644), welke permissies de Lorme uiteraard ook afdrukte.

Achter deze declaratie van de provinciaal werd de volgende verklaring van Hardouin zelf opgenomen, die dateerde van 27-12-1708: 'Je souscris sincerement à tout le contenu de la déclaration cydessus: je condamne de bonne foi, dans mes ouvrages, ce qu'elle y condamne, et en particulier ce que j'ai dit d'une faction impie, laquelle auroit fabriqué depuis quelques siecles la pluspart des ouvrages ecclesiastiques ou profanes, qui ont passé jusqu'ici pour anciens. Je suis très-fâché de n'avoir pas plûtôt ouvert les yeux là-dessus. Je me sens très-obligé aux superieurs de la Compagnie, qui m'ont aidé à sortir de mes préventions. Je promets de ne dire jamais, ni de vive voix, ni par écrit, rien qui soit directement ou indirectement contraire à ma présente retractation. Et si dans la suite je voulois révoquer en doute l'antiquité de quelque ouvrage, soit ecclesiastique ou profane, que personne avant moi n'auroit accusé de supposition; je ne le ferai qu'en proposant mes raisons, dans un écrit publié sous mon nom, avec la permission de mes superieurs, et l'approbation des censeurs publics.'

Niet alleen de Lorme was overtuigd, dat Hardouin zich in zijn hart zeer verheugde over de gang van zaken, dat waren ook de geleerden van die tijd, zoals Cuper, die op 19-11-1708 schreef: 'il est bien rare qu'on visionnaire revienne de ses visions.' Van Montfaucon horen wij: 'Il me dit qu'il était persuadé que le P. Hardouin dans le fond du coeur étoit ravi que de l'Orme imprimâ ses ouvrages.' (Gigas I 2e, 267). Uit de correspondentie weten wij, dat Hardouin steeds toevoegingen aan de Lorme bleef sturen. Maar voor de buitenwereld speelde ieder, ook de tegenpartij, dat het Hardouins eigen wens was de wijzigingen aan te brengen.

De Lorme droeg het werk op aan Bignon en in zijn plechtige Latijnse opdracht van 13-12-1708, stellig weer door le Clerc geschreven, gaf hij nogmaals een uiteenzetting van de twist. Ook vertelde hij daar, hoe een Hollandse boekverkoper, de beroemdste van ons land, waarmee hij de firma der Huguetan's bedoelde, de uitgaaf op zich had genomen, maar had uitgesteld, van welk uitstel tenslotte afstel was gekomen. Daarna was hij zelf aan het werk gegaan. De synopsis, die hij ter aankondiging van het werk had rondgezonden, gaf een preciese opgaaf van de inhoud, welke hij in deze opdracht nog eens herhaalde. Ook die synopsis, die blijkens de correspondentie al in januari 1708 werd verstuurd, was van de hand van le Clerc, zoals de Lorme aan G. Fritsch meedeelde. Trouwens de gehele redactie van de uitgaaf was bij le Clerc, zoals Cuper op 10-2-1708 aan Basnage schreef: 'Je suis informé depuis long-tems, que les ouvrages publiez par le père Hardouin se réimpriment à Amsterdam. Je les ai vûs entre les mains de Mr. le Clerc, qui en a la direction, et j'y remarqué de terribles changemens, principalement dans celui de Nummis populorum, qui en avoit aussi besoin; je n'y trouvé rien de nouveau, qu'une Histoire des empereurs romains, disposée par leurs médailles.'

De Lorme had dus wel èn door zijn eigen toedoen èn door dat van anderen een goede reclame voor zijn uitgaaf. Die uitgaaf geschiedde kennelijk geheel op zijn risico. Aan de provinciaal deelde hij

in februari 1708 mede er toen reeds f 4000. - in te hebben gestoken. Uit de correspondentie zou men opmaken, dat Hardouin geen honorarium kreeg, maar waarschijnlijk alleen een aantal present-exemplaren. Slechts één spaak kwam in het wiel door de openbaar geworden twist tussen de uitgever en de Jesuieten: dat was het verbod tot invoer in Frankrijk. Uit een schrijven van 9-1-1708 van de Lorme aan Bignon blijkt, dat deze laatste toen nog kort geleden aan de Lorme hoop had gegeven, dat het boek zou mogen worden ingevoerd. Met het ontstaan van de twist veranderde dit echter.

Op 5-4-1709 schreef Fraguier, de promotor van de uitgaaf, aan le Clerc (U.B.A.): ‘On ferme toutes les entrées au livre du P. Hardouin. Il est cependant difficile que les gens de lettres n'en ayent. J'en ferai un long extrait, precisement en historien. Il ne garde pas la loi αχινητα μη χινειν. Je ne suis nullement dans ses sentiments. J'estime ce qu'il y a de bon dans ses livres, je lui sçais gré sur tout de cette prodigieuse quantité de medailles qu'il nous a mise en ordre et dont plusieurs sont bien expliquées. S'il eut tout donné jusqu'à Heraclius, il ne lui en auroit pas couté d'avantage, et nous aurions au moins toutes les descriptions complettes et peut estre qu'il l'auroit fait, s'il eust preveu l'avenir. Peut estre aussi et vraisemblablement se fut il tenu en repos sur le tout, car il est bien dur à un homme comme lui de donner la declaration qu'il a donnée. Celui qui a signé celle des Jesuites comme provincial est presentement confesseur du Roi.’

Toch lukte het de Lorme onder protectie van Bignon een aantal exemplaren Frankrijk in te krijgen, zoals blijkt uit een brief van hem aan le Clerc, geschreven op 10-6-1709 uit Parijs, die afgedrukt is bij KS (1376), maar die ik wegens zijn merkwaardige inhoud hier nog eens laat volgen. Ter goed begrip diene, dat de Lorme van 5-23 april in de Bastille gevangen had gezeten, misschien wel op instigatie van de Jesuieten.

‘Monsieur, J'ay un million de graces à vous rendre pour toutes les bontés que vous avés eües pour moy. J'ay vû la lettre obligeante et en même temps touchante que vous aves pris la peine d'écrire a monsieur l'abé Bignon au sujet de ma detention, laquelle m'a fait en ce pays plus d'honneur que de tort. J'attends monsieur mon retour à Amsterdam pour vous marquer toute la reconnoissance que j'ay des marques de vôtre amitié, et je souhaitterois de tout mon coeur que l'occasion pûst naistre pour vous marquer jusqu'ou j'en suis penetré.

Je ne sçay monsieur si on vous a dit chez nous que monsieur l'abé Bignon m'avoit remis en carton tous les volumes imprimés des conciles du pere Hardouin dont il vous fait present. Il y a plus de deux mois que la balle ou ils sont est a Rouen; on me marque qu'on la doit charger incessamment sur un vaisseau qui partira au plustost.

Monsieur Raymond fait relier un Mabillion de re diplomatica fol. avec le supplement, et d'abord qu'il sera prest il doit me le remettre pour vous le faire tenir en reconnoissance du present que vous luy avés fait. Je ne manqueray pas monsieur de vous l'envoyer dans une de mes balles. On me marque chez moy que vous avés conseillé monsieur de ne point envoyer ce que je demande tant par Bruxelles que par Rouen, et cela de crainte qu'il ne m'arrive encore le même malheur qui m'est arrivé. Je vous prie de croire monsieur que tout ce que j'ai fait n'est que par ordre du seigneur qui me protege, je n'aurois garde de m'exposer encore a de nouveaux malheurs, si je n'estois seur de mon fait. D'ailleurs si je ne recevois pas les marchandises que je demande, je ne pourois pas icy

finir mes affaires avec honneur et proffit et même contenter en aucune maniere le monsieur d'Utrecht. Je vous supplie donc tres humblement monsieur de faire en sorte qu'on m'expedie chez moy incessamment tout ce que j'ay demandé, c'est à dire les soixante Hardouins par Bruxelles de la manière que j'ay marqué, et les autres livres par Rouen. Je trouve icy des gens qui se chargent de toutes ces marchandises et un marchand de papier se chargera des billets a ses risques pour le montant desquels il me fournira du papier a 6 l. 10 s. la rame sans mains cassées. Je pouray vendre chez moy la rame argent comptant au moins cinq florins. Je prens la liberté monsieur de vous faire ce detail affin que vous ayés la bonté de faire entendre chez moy que je scay ce que je fais. C'est la grace que je vous demande et celle de me croire avec un proffond respect. Monsieur, votre tres humble et tres obéissant serviteur de Lorme. Paris ce 10 juin 1709.

Permettés moy monsieur d'asseurer madame le Clerc de mes tres humbles respects, et de luy offrir mes tres humbles services. l'Horace est enfin finy et sera affiché incessamment. Une longue preface que monsieur Dacier a faitte a causé ce retardement.'

Blijkens het ontbreken van een uitleg begreep van Stockum het rechte van deze brief niet. Na het voorgaande zal het echter niet nodig zijn, dat ik daaraan nog een verklaring geef. Duidelijk is, dat de Lorme met toestemming van Bignon een aantal exemplaren invoerde in Frankrijk, 60 over Lille en een onbekend aantal over Rouen. Hoe de verkoop verliep, kan ik niet zeggen. Slechts staat, vast, dat Du Villard het werk in 1716 nog te koop had en dat in 1719 een aantal exemplaren van een nieuwe titel zijn voorzien door David Mortier.

Ook na de dood van Hardouin, die ondanks zijn verklaring zijn leven niet beterde, zijn nog herhaaldelijk werken van hem uitgegeven, o.a. in 1733 bij Henry du Sauzet te Amsterdam en bij Pieter de Hondt te 's Gravenhage Joannis Harduini e societate Jesu opera varia in folio, een uitgaaf onder leiding van de abbé d'Olivet, welke acht werken bevat, die geheel verschillend zijn van de stukken in de Opera selecta. De aandacht werd hierdoor echter ook weer op dit vroegere werk gevestigd en tezamen werden beide folio-uitgaven op 13-4-1739 op de pauselijke index geplaatst. Ook deze uitgaaf gaf de nodige deining, zoals de Chaufepié in zijn Dictionnaire weet te vertellen.

Tenslotte nog iets over een andere uitgaaf van Hardouin, waarover de Lorme in zijn brief aan le Clerc schreef en die toen in Parijs ter perse was. Dit was de Conciliorum collectio regia maxima in 12 delen, die verschenen met de jaartallen 1715 en 1714, maar die gedeeltelijk al jaren eerder ter perse waren gelegd. Al in okt. 1699 en maart 1700 schreef de redacteur van de Nouv. de la rep. des lettres (p. 470 en 354) erover, nog eerder in mei 1693 (p. 518) en in sept, en dec. 1699 die van de Hist. des ouvr. des savants. (p. 419 en 539). Ook deze uitgaaf had heel wat voeten in de aarde en het parlement van Parijs verbood haar wegens anti-gallicaanse theorieën, zodat zij pas in 1725 kon worden verkocht. In de Acta eruditorum van augustus 1715 werd zij echter wel besproken. Sommervogel spreekt hierover uitvoerig. Ook daarbij speelde Bignon van achter de schermen een zekere rol, net als bij de Amsterdamse uitgaaf. Hoe hier de gang van zaken was, zette hij uiteen in een ongedateerde brief aan le Clerc (U.B.A.), die kort na de dood van de koning (1715) werd geschreven: 'Il est vrai que l'édition des conciles du pere Hardouin a fait icy beaucoup de bruit. Mais je suis moins en état que personne de vous expliquer en particulier ce qui a donné occasion à ces plaintes. J'avois soin de l'imprimerie royale sous M. de Pontchartrain, quand le feu pere de

la Chaise demanda au Roy d'y faire travailler à l'impression de cet ouvrage. Le nom de l'éditeur accusé d'opinions assez extraordinaires fit peur à bien des gens, à la sollicitation desquels M. l'archeveque de Paris, aujourd'huy cardinal de Noailles, s'opposa fortement auprès du Roy à cette entreprise. Après bien des discussions il fut arreté que chaque feuille seroit examinée à mesure quelles seroient imprimées par trois habiles personages, que M. le cardinal nomma comme ayant sa confiance. Les trois examinateurs estoient M. l'abbé Pirot, M. Vitasse, professeurs de Sorbone, et M. le Maire avocat en Parlement grand jurisconsulte, surtout par rapport en droit canon et aux libertés de l'eglise gallicane, et plus instruit sur les matieres de foy que ne le sont nos gens de droit: ayant commencé par estre d'eglise, et par répéter la théologie. A mon egard voyant les choses trop aigries dès l'origine et craignant les suites de l'expedient qu'on avoit pris pour concilier tout, je pris le parti de ne pas voir une seule ligne de l'impression: et tout mon ministere s'est donc réduit à faire remettre jour pour jour chaque feuille aux examinateurs de M. le cardinal de Noailles. Aussi dans le nouvel examen que le parlement a fait faire depuis la mort du Roy, tout le monde m'a rendu justice, sans mesme que j'aie eu la peine de la demander. Il a esté reconnu que je ne pouvois répondre de rien dans un ouvrage, sur lequel à la difference de touts les autres, j'avois eu la précaution de ne rien voir, et de le déclarer d'avance. Cette mesme raison m'a porté à plus de reserve encore depuis le nouvel examen. Je n'en scais donc rien que cequi m'est revenu par hazard des discours publics, que je crois fort incertains sur une matière où il entre trop de l'esprie de parti, les uns disants d'une facon et les autres tenants un langage diamétralement opposé. Je crois cependant que tout sera bientost terminé: et pour lors nous sçaurons précisement à quoy nous en tenir. Mais quoyqu'il arrive, j'aurai soin de vous faire avoir l'exemplaire le plus complet qu'il sera possible.' Naar aanleiding van deze uitgaaf van Hardouin schreef Philippe Masson in zijn Histoire critique de la republique des lettres in 1713 (III 307): 'Il continue de donner des dates bien modernes, malgré la retractation que la société lui a fait faire.' Aan belangstelling van de buitenwereld zou het Hardouin nooit ontbreken, die boogde op het bezit van een geheim en daarvan volgens de Journal literaire (1715, VII 165) placht te zeggen: 'On la trouvera après ma mort sur un papier grand comme la main, et il n'y a que Dieu et moi, qui le sâche'.

87 Vergelijk voor de vierde druk van de Opera philosophica van le Clerc no. 77.

88 Deze uitgaaf is stellig niet bij de Lorme uitgekomen.

> **Okt. 1710:** 'De Hollande. Delorme va bientôt imprimer la traduction des *Voyages de Gemelli par Mr. de Saint Gelais;* ce n'est pas le premier ouvrage de ce traducteur. Ceux qui ont lû la Philis de Scire du comte Bonarelli, avec la sçavante dissertation de cet auteur, traduite de l'Italien et imprimée à Bruxelles il y a trois ans, avouëront que Mr. de Saint Gelais rend fidellement toutes les beautez des originaux qu'il copie, et qu'il sçait même corriger habilement et sans rien dérober du sens, ce que le stile de l'auteur qu'il traduit a de défectueux. Il étoit à souhaiter qu'il entreprit d'enrichir nôtre langue d'ouvrages plus utiles que la pastorale du comte Bonarelli. Les voyages de

Gemelli sont un présent plus considérable qu'il fait à la France. Mais la délicatesse de son stile conviendroit mieux à quelques précieux restes de la belle antiquité, ou à quelque poëte moderne des plus estimez, Sophocle, Euripide, Virgile, le Tasse.' (Journal de Trevoux 1831).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de Parijse uitgaaf van dit werk:
Voyage du tour: du monde, traduit de l'italien de Gemelli Careri, par M.L.N. Paris, Estienne Ganeau. 1719. 6 vol. in 8°. (Bespreking in Suite de la clef jan. 1720, p. 28, en Bibliotheque anc. et mod. XIII, 1720, p. 197).
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf:
Giro del mondo, del dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri. In Napoli, nella stamperia di Guiseppe Roselli. 1699-1700. 6 vol. in 8°.

Giovanni Francesco Gemelli Careri (geb. 1651) reisde van 1693 tot 1698 in precies vijf jaar, vijf maanden en twintig dagen rondom de wereld. De beschrijving van die reis verscheen in Napels in 1699 en 1700. Hoezeer een publicatie de bedoeling van Gemelli was geweest, blijkt uit de brief, die Montfaucon uit Rome aan N. Clément schreef op 3-2-1699, op de dag af twee maanden na Gemelli's terugkeer: 'Mr. Bulifon imprime actuellement le voyage de D. Jean François Gemelli qui a fait tout le tour de l'Orient en 5 ans et demy, il est retour depuis un mois; ce livre sera en 4 tomes in 8°, avec des figures.' (Gigas II 1e, 297). Antoine Bulifon was een Franse boekverkoper, die zich in Napels had gevestigd. Uiteraard bestond ook in Holland hiervoor belangstelling. In de Nouv. de la rep. des lettres van augustus 1701 (p. 238) lezen wij, dat Lombrail de Franse vertaling hiervan drukte. Het zou echter nog 18 jaren duren voordat die Franse vertaling van de pers kwam.

Evenals tegen Leguat is ook tegen Gemelli Careri in later tijd dikwijls de beschuldiging geuit, dat zijn reis geheel of voor een groot deel gefingeerd zou zijn. Volgens de opgaaf van het titelblad van de editie, die in 1719 bij Ganeau te Parijs verscheen, komt de vertaling in het Frans uit de pen van Eustache le Noble de Tenelière, die ik reeds eerder noemde. Louis François Dubois de St. Gelais (1669-1737) heeft volgens de B.U. slechts de vertaling van le Noble herzien.

Of de Lorme met deze aankondiging in het tijdschrift, dat Ganeau uitgaf, min of meer als stroman optrad voor een publicatie, die Ganeau zelf op het oog had, of dat het inderdaad in zijn voornemen lag met deze publicatie te komen, maar hij die in verband met zijn vertrek uit Amsterdam aan Ganeau overdeed, kan ik niet zeggen.

Zeker is wel, dat Dubois de St. Gelais juist in deze jaren veel met Holland te maken had. Bij het vredescongres te Utrecht, dat 29-1-1712 werd geopend, fungeerde hij als secretaris van de Spaanse ambassadeur en van augustus 1714 af was hij een jaar lang te Amsterdam gevestigd als 'commissaire de marine' van Frankrijk.

Stellig was de vertaling in 1709 nog niet gereed. In de Journal literaire van mei-juni 1714 (IV 229) leest men onder de berichten uit Parijs: 'E. Ganeau, libraire fait traduire il Giro del mondo de Gemelli. Ce voyage est un des meilleurs qui ayent encore paru; ce qu'il a écrit sur la Chine, la Perse et les grandes Indes est excellent: il releve les fautes des plus illustres voyageurs, entre autres de Tavernier. Les Anglois l'ont déja inseré en leur langue dans la collection des voyages qu'ils ont donnée en 4 vol. folio.'

Tenslotte wil ik hier nog wijzen op een advertentie, die David Mortier op 21-11-1719 in de gazette plaatste: 'David Mortier, libraire à Amsterdam, donne avis au public, qu'il imprime le Voyage autour du monde, traduit de l'Italien de Genielli Caeri, enrichi

d'un grand nombre de figures, 6 vol. 12^{o}.' Men krijgt de indruk uit enkele mededelingen, die wijzen op contact tussen Ganeau en

David Mortier, dat deze laatste na het vertrek van de Lorme al spoedig diens rol als min of meer officiële relatie van de drukkers van Trevoux overnam (vergel. ook no. 84).

89 *Joannis Clerici philosophiae et S. linguae, apud Remonstrantes, Amstelodami professoris vita et opera ad annum MDCCXI. Amici ejus opusculum, philosophicis Clerici operibus subjiciendum. Amstelodami, apud Joan. Ludovicum de Lorme. 1711. 264 p. 12°.*

U.B.A. 409 F 17, Gem. Archief Amsterdam, Bibl. Nat. M 27981.
[Titelpagina rood-zwart. Minerva met boeken en kerk en als opschrift 'Libertas sine scientia licentia est', gesigneerd 'L. Surugue sc. 1711.' als vignet. Zelfde portret als in no. 77 Opera philosophica van 1710.]

3-7-1711: 'J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse, a imprimé et vend... Idem J. Clerici vita et opera, ad annum 1711. Amici ejus opusculum, in 12°.' (Gaz.).
9-7-1711: Idem. (A.C.).
Oct. 1711: Aankondiging van dit werk, uitgegeven te Amsterdam, in de Journal des sçavans (p. 453), met mededeling, dat hierin le Clerc wordt genoemd als auteur van de Liberii de sancto amore epistolae theologicae, Irenopoli, 1680, welke uitgaaf sommigen als aanleiding zien, dat Henry Desbordes uit Frankrijk is weggejaagd; wat onjuist is, daar hij pas veel later, na het drukken van de Tombeau de la messe van David Dérodon, tot vertrekken is gedwongen.
Oct. 1711: 'Le meilleur ami de Mr. le Clerc nous a donné la vie de ce sçavant homme ou plûtot l'histoire de ses ouvrages, c'est un in 12 assez gros. On y apprend des faits curieux. Les adversaires de Mr. le Clerc y sont traitez avec assez de moderation, hors Mr. Baile. L'auteur de la vie de Mr. Baile qui va paroître rendra sûrement la pareille à Mr. le Clerc.' (Journal de Trevoux 1863).
1718 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet).
De U.B.A. en het Br. M. bezitten een exemplaar van de Engelse vertaling: An account of the life and writings of Mr. John le Clerc, (Philosophy and Hebrew professor in the college of the Arminians at Amsterdam) to this present year MDCCXI. To which is added, a collection of letters, from J.G. Graevius, and baron Spanheim, to Mr. le Clerc. With a particular account of Dr. Bentley, and his two associates Gronovius and Burman. London: Printed for E. Curll, at the Dial and Bible against St. Dunstan's Church: and E. Sanger, at the Middle Temple Gate in Fleet-street. 1712. Price 1 s. 6 d.

De vriend van le Clerc, die deze beschrijving van zijn leven en werken gaf, was, zoals al spoedig kwam vast te staan, le Clerc zelf. In de 'Bibliopola lectori s.', die gedateerd is op 1-6-1711, lezen wij, wat de aanleiding tot deze uitgaaf is geweest. De Lorme deelt daar mede, dat zijn vierde druk van de Opera philosophica van le Clerc slechter werd verkocht dan de druk, die in Leipzig van dit zelfde werk was verschenen, en dat hij meende dit te moeten toeschrijven aan het feit, dat in de Leipziger editie een levensbeschrijving van de auteur was opgenomen. Daarom

heeft hij een vriend van le Clerc gevraagd ook voor hem een overzicht van het leven van deze geleerde te geven. Deze heeft dit vooral gedaan, omdat in de Leipziger levensbeschrijving enige onjuistheden voorkwamen. Omdat de Lorme dagelijks gevraagd wordt, welke uitgaven le Clerc in de loop van de tijden heeft gegeven, heeft hij daarvan ook nog een lijst opgenomen.

Daar uit deze authentieke lijst precies te zien is, met welke uitgevers le Clerc in de loop der jaren in contact stond, noem ik deze in chronologische volgorde aan de hand van de gegevens op die

lijst, waarbij men in het oog moet houden dat hier het jaar van verschijnen en niet het jaartal, dat het boek draagt, is gegeven:

H. Wetstein (1684 2 ×, 1687, 1696 en 1709), H. Desbordes (1685, 1686-1690 tijdschrift), P. Savouret (1687, 1688 2 ×, 1689), weduwe Swart (1690), J. Wolters (1692 2 ×), Huguetans (1695, 1696 3 ×, 1697, 1698 2 ×, 1699 3 ×, 1700, 1701, 1703 veelal op de naam van George Gallet, hun meesterknecht), H. Schelte (1699, 1702 2 ×, 1703-1713 tijdschrift, 1708, 1710 2 ×, 1711), J.L. de Lorme (1700, 1701, 1703, 1710 en 1711), P. Mortier (1703, 1705, 1711), F. Halma (1704 2 ×), P. van der Aa te Leiden (1703-1706, pas verkocht in 1706), Thom. Fritsch te Leipzig (1709), F. van der Plaats (1709), P. Humbert (1709), T. Lombrail (1709), W. van de Water te Utrecht (1709), J. Wasssaeus te Cambridge (1711), en P. de Coup (1711).

Als belangrijkste van zijn uitgevers na 1713, toen Schelte stierf, wil ik hier nog noemen de gebroeders R. en G. Wetstein, die sedert 1714 de Bibliothèque ancienne et moderne uitgaven.

Een heel enkel boek gaf hij op eigen kosten uit, zoals de vertaling in het Latijn van de Genesis, en wel bij intekening. Uit de brieven aan Locke blijkt daarover heel wat. Op 20-1-1692 schreef hij: ‘Je le ferois à mes dépens, parce que les libraires sont ici si avares et de si mauvais goût, qu'ils veulent tout avoir pour rien, et méprisent les meilleures choses, lorsqu'on les leur offre.’ En op 21-10-1692: ‘J'ai résolu d'entreprendre d'imprimer cet ouvrage à mes frais, et de le publier par morceaux, pour n'en pas avoir toute la peine et les libraires tout le profit’. (Bonno 49 en 59). Uit latere brieven blijkt, dat het hem heel wat last bezorgde, en waarschijnlijk zal dat de reden zijn, dat hij verder toch weer het uitgeven aan de boekverkopers overliet (Bonno 60, 62, 65, 66, 68 en 69). Het was moeilijk rond te komen van zijn kleine tractement en juist in deze tijd deed hij moeite naar Engeland te komen, wat echter niet lukte.

Ander werk deed hij in opdracht van de boekverkopers, zoals o.a. de bewerking van de Dictionnaire de Moreri, die in verschillende drukken verscheen als uitgaaf van een aantal boekverkopers, waarvan ik nog de Amsterdammers P. Brunel en A. Schelte noem. Blijkens de lijst van zijn werken verscheen de eerste door hem bewerkte uitgaaf al in 1690 (echter met jaartal 1691) en de laatste in 1702. Zelf schreef hij op 17-11-1697 over zijn derde bewerking daarvan: ‘Cela m'a fait beaucoup perdre de temps, mais l'ouvrage va être fait. Jamais méchant livre ne s'est si bien vendu que celui-là, et c'est dommage qu'on n'en ait un bon, car pour celui-là, quelque changement qu'on y fasse, il ne sauroit le devenir, étant essentiellement mauvais. Je suis obligé de perdre mon temps à ces sottises, parce que quelque chose de meilleur ne seroit pas mieux récompensé. C'est là le mal de la Hollande. Mais qu'y faire? Il faut prendre patience, et s'acquiter gayement de son devoir.’ (Bonno 105).

In 1699 is hij bezig met een werk van Pétau voor de Huguetans, met de werken van Augustinus voor Pierre Mortier en met de werken van Erasmus voor van der Aa: ‘Je me suis engagé de ranger en ordre la copie de ces ouvrages, et d'y faire quelques petits ajustemens, qui les fassent rechercher; de sorte que voilà vingt quatre volumes in folio à parcourir ou à feuilleter, dans trois ou quatre ans, pendant lesquels j'aurai encore d'autres choses à faire. J'aurois besoin de jours de 48 heures, s'il étoit possible, pour me dégager de ce fardeau en peu de temps, ou du loisir des chanoines de votre pays.’ (Bonno 109). Over de uitgaaf van Augustinus schreef hij op 18-6-1699 ook nog het volgende: ‘On imprimera St. Augustin tout comme il est imprimé à Paris; mais il y aura un tome de notes à

part, où seront celles d'Erasme, de Vivès, etc. Les libraires, qui le veulent vendre en païs Catholique comme parmi les Protestants, ont cru devoir en user ainsi.' (Bonno 114).

Niet altijd waren de boekverkopers bereid tot opdrachten of tot aanvaarding van de manuscripten, die le Clerc hun aanbood. Op 24-6-1704 deelt hij aan Locke mede: 'Je travaille fortement à mes Commentaires sur les livres historiques de la bible, dont je donnerai un volume, dès que la paix approchera. Sans cela, nos libraires n'osent rien entreprendre.' (Bonno 130). Gelukkig viel dit mee, want zijn Veteris testamenti libri historici verschenen bij Schelte in 1708, dus nog lang vóór het einde van de oorlog.

Tenslotte nog een woord over de Engelse vertaling van deze autobiografie. De druk is veel minder mooi en ook veel zuiniger dan die van de oorspronkelijke Latijnse uitgaaf. Het voorwoord van de uitgever is weggelaten, maar wel is hier opgenomen een lijstje van 'authors characteriz'd in this work' en ook de titel is veel uitvoeriger dan de oorspronkelijke. Niet alleen worden hier de brieven van J.G. Graevius en Spanheim, die als bijlage in beide edities zijn afgedrukt, genoemd, maar ook nog is toegevoegd: 'with a particular account of Dr. Bentley, and his two associates Gronovius and Burman.' Dit was weer een van de zo vaak gelaakte handigheden van de boekverkopers. Barnes schrijft uitvoerig over de disputen tussen Bentley en le Clerc naar aanleiding van de uitgaaf door deze laatste van de werken van Menander en Philemon en eindigt: 'Du reste, sa querelle avec Bentley, loin de nuire à le Clerc, lui rendit service en Angleterre, où le terrible Bentley avait de nombreux ennemis. Il est signicatif que la Joannis Clerici vita, publiée en traduction anglaise en 1712, porte ce sous-titre que n'autorise pas le contenu du livre, car la querelle de Ménandre y est traitée très sommairement: "with a particular account of Dr. Bentley...".' (p. 223).

De belangstelling voor deze geschillen in Engeland is ook stellig de reden geweest, die de Engelse uitgever er toe bracht een vertaling van dit levensbericht te laten verschijnen.

Tenslotte heeft de Engelse uitgever nog één toevoeging gegeven, ook al weer mede ter bevordering van zijn eigen zaken: in de lijst van werken vindt men een + vóór de uitgaven, die in het Engels zijn vertaald en verkrijgbaar bij de uitgever van de Account, met opgaaf van prijs.

90 ***Voyages de Mr. le chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient. Tome Premier, contenant le voyage de Paris à Ispahan, capitale de l'empire de Perse, Premiere partie, qui comprend le voyage de Paris en Mingrelie, et la relation des Mingreliens, par le P. dom J.M. Zampi, Theatin. Enrichi d'un grand nombre de belles figures en tailledouce, représentant les antiquitez et les choses remarquables du pais. A Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme. 1711. 22 + 254 12°.***
Idem. Tome Second, contenant le voyage de Paris à Ispahan. Seconde partie, qui comprend le Voyage de Mingrelie à Tauris. Etc. 334 p. 12°.
Idem. Tome Troisième, contenant le voyage de Paris à Ispahan. Troisième partie, qui comprend le voyage de Tamis à Ispahan. Etc. 285 p. 12°.

Idem. Tome Quatrième, contenant me description générale de la Perse. Etc. 280 p. 12°.
Idem. Tome Cinquième, contenant la description des sciences et des arts liberaux des Persans. Etc. 312 p. 12°.
Idem. Tome Sixième, contenant une description du gouvernement politique, militaire, et civil, des Persans. Etc. 328 p. 12°.
Idem. Tome Septième, contenant la description de la religion des Persans. Etc. 448 p. 12°.
Idem. Tome Huitième, contenant une description particuliere de la ville d'Ispahan, capitale de Perse. Etc. 225 p. 12°.
Idem. Tome Neuvième, contenant le premier voyage de l'auteur d'Ispahan à Bander-Abassi, et son retour à Ispahan. 308 p. 12°.
Idem. Tome Dixième, contenant le second voyage de l'auteur d'Ispahan à Bander-Abassi, et son retour à Ispahan. 220 + 82 p. 12°.

K.B. 223 N 63-72, U.B.L. Hotz 745, Bibl. Nat. O^2h. 16a.

[Titelpagina's rood-zwart. Minerva met boeken en kerk en als opschrift 'Libertas sine scientia licentia est' als vignetten, in de verschillende delen iets afwijkend, deel I, VII en IX hebben 'Liebertas', deel II, gesigneerd 'G. v. Gouwen fecit', deel X 'L. Surugue schulp. 1711'. Voorin deel I portret van Chardin met wapen en onderschrift: 'Johannes Chardin miles natus 6/16 novembris 1643. J. Gole schulpsit', verder volgens de 'Avis au reheur pour placer les figures' 78 genummerde platen, met opgaaf van plaatsing in de 9 eerste delen, meestal uitslaande, in deel I-III ongesigneerd, daarna dikwijls gesigneerd 'L. Surugue sculp.', of 'L. Sur. 1710' of 'L.S.', enkele gesigneerd 'Q. Fonbonne de Paris 1710'. Kaart in deel I gesigneerd 'A. de Winter sculp.']

Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient. Tome Premier, contenant le Voyage de Paris à Ispahan, capitale de l'empire de Perse. Enrichi d'un grand nombre de belles figures en taille-douce, représentant les antiquitez et les choses remarquables du pais. A Amsterdam chez Jean Louis de Lome. 1711. 8 + 279 p. 4°.
Voyages de monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Tome Second, contenant une description générale de l'empire de Perse; et les descriptions particulieres des sciences et des arts, qui y sont en usage; du gouvernement politique, militaire et civil, qui s'y observe; et de la religion que l'on y exerce. Etc. 454. p. 4°.
Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse et autres lieux de l'Orient. Tome Troisième, contenant une description particuliere de la ville d'Ispahan, capitale de Perse, et la relation de deux voyages de l'auteur d'Ispahan à Bandar-Abassi. Etc. 234 + 26 p. 4°.

K.B. 1015 D 13, Bibl. Nat. O^2h. 16.

[Titelpagina's rood-zwart. Minerva met boeken en kerk en als opschrift 'Libertas sine scientia licentia est', gesigneerd 'G. v. Gouwen fecit' als vignetten, deel I en III gelijk, deel II van andere koperplaat. Voorin deel I portret van Chardin, gesigneerd 'S. Thomassin filius fecit 1710', met onderschrift 'A Amsterdam chez J. Louis de Lorme'. Verdere platen als boven.]

Mei 1710: 'D'Amsterdam. On doit imprimer ici les voyages du chevalier Chardin, dont on a donné un essai en 1686. Ce voyages feront 3 volumes en 4... Ces voyages seront ornez de plusieurs planches de figures en taille-douce, qu'on grave avec soin.' (Journal des sçavans 587).
Nov. 1710: 'Enfin, on peut assurer le public que les voyages de Mr. le chevalier Chardin en Perse sont sous la presse. Le premier volume, qui en parut il y a plusieurs années, faisoit en souhaiter la suite avec beaucoup d'empressement; mais divers obstacles, tantot de la part de l'auteur et tantot de la part des libraires, avoient empêché de le satisfaire jusques à présent. On les imprime in 8 et in 4. Il y aura beaucoup de tailles douces gravées par un habile maitre.' (Nouv. de la rep. des lettres 599).
3-7-1711: 'J.L. de Lorme, libraire à Amsterdam sur le Rockin près de la Bourse, a imprimé et vend les Voyages de Mr. Chardin en Perse etc. in 4^o 3 vol. et in 12^o 10 vol., dont les tomes II et III in 4^o et les VII derniers in 12^o n'avoient point encore vû le jour, et dont le reste est considerablement augmenté.' (Gaz.).
9-7-1711: Idem. (A.C.).
Sept. 1711: 'La relation entière des voyages de monsieur Chardin, si longtems attendue et si souhaitée, paroît in 4^o et in 8^o chez Delorme. On la trouvera à Paris chez Ganeau. Nous n'avons point de relation de Perse si ample et si détaillée, on n'a pas épargni les gravures.' (Journal de Trevoux 1675).
Sept. en oct. 1711 bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 253 en 339).
1711 bespreking van dit werk in de Bibl. choisie (XXIII 348 en 454, XXIV 412).

1713 bespreking van dit werk in de Hist. crit. de la rep. des lettres (III 212 en IV 116).
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de eerste uitgaaf te Londen in 1686, van de Amsterdamse nadruk van 1686 bij Abraham Wolfgang (met kaart van A. de Winter, in totaal 18 platen, waarvan een enkele gesigneerd 'I. Mulder fec.', gegraveerd naar de platen van de Engelse druk) en van de Lyonse nadruk van 1687 (met priv. van 5-12-1686 voor Thomas Amaulry voor 15 jaar voor dit werk, reg. Parijs 10-12-1686; met platen van M. Boulanger, M. Demasso, gegraveerd naar de oorspronkelijke; met voorbericht, dat dit werk in het buitenland slecht is gedrukt en hier in perfectie is herdrukt, en met marginale aantekeningen ter aanwijzing van de merkwaardigste plaatsen).
De druk van A. Wolfgang werd aangekondigd als ter perse in de A.C. van 5-9-1686, met de mededeling, dat hij dit werk in het Hollands en Duits liet vertalen en zou laten drukken. Een advertentie van 17-10-1686 in de A.C. kondigde aan, dat dit werk werd uitgegeven bij Johannes Wolters en IJsbrand Haring. Ook Chardin noemt deze druk; ik vond echter geen exemplaar.
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van een Rouense nadruk bij Charles Ferrand van 1723 in 10 delen in 12°. Van deze zelfde uitgaaf bezit de U.B.L. een exemplaar met adres 'A Paris, rue S. Jacques, chez Guillaume Cavelier, fils, au Lys d'Or. 1723. Avec approbation et privilege du Roy.' (met priv. van 3-4-1722 voor Charles Ferrand, libraire te Rouen, met slechts enkele platen, gegraveerd naar de oorspronkelijke van de uitgaaf van 1711).
De Bibl. Nat. en de U.B.L. bezitten exemplaren van een herdruk, 'Nouvelle édition augmentée du couronnement de Soliman III et d'un grand nombre de passages tirés du manuscrit de l'auteur qui ne se trouvent point dans les éditions précédentes. Amsterdam. Aux depens de la Compagnie, 1735.' in 4 delen in 4°.

De reiziger Jean Chardin (1643-1713) week in 1681 wegens zijn geloof naar Engeland uit. Zelf vertelt hij voorin de uitgaaf van 1711 de gang van zaken bij zijn eerste publicatie zo duidelijk, dat ik de passage hier overneem: 'Ces trois premiers volumes contiennent la relation entiere de mon voyage de Paris à Ispahan. Cette relation qui commence au mois d'Août 1671 et finit avec l'année 1673, avoit déja vu le jour. Je la fis imprimer à Londres, chez Moses Pitt, en 1686, in folio, sous ce titre: Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse, et aux Index Orientales, par la Mer Noire

et par la Colchide. On la rimprima d'abord à Amsterdam en deux differens endroits, savoir chez Abraham Wolfgang en 1 vol. in 12. et chez Jean Wolters et IJsbrand Haring, aussi en un volume in 12. On la reimprima encora l'année suivante à Lyon, chez Thomas Amaulry en 2 vol. in 12. mais avec quelques changemens. Le plus considerable est qu'on en chargea toutes les marges d'argumens, dans lesquels on me fait parler assez souvent tout autrement que je ne devois naturellement le faire, et où l'on me fait quelque fois contrarier ce que j'avois rapporté dans le corps de l'ouvrage. Enfin la voici pour la cinquieme fois; mais retouchée en tant d'endroits, et si considerablement augmentée, qu'on peut en quelque façon la regarder comme un nouvel ouvrage. Je n'en donnerai point d'autre.... On ne sera peut-être pas faché de savoir que cette premiere partie a été traduite en Anglois, en Flamand, et en Allemand. La traduction Angloise a été imprimée à Londres chez Moses Pitt en 1686 in folio. La Flamande, l'a été à Amsterdam, chez Sander van de Jouwer, en 1687 in 4. Et l'Allemande, à Leipsik chez Thomas Fritsch, en 1687 in 4.... Tel est le plan de mes relations, et c'est pour la premiere fois que j'en publie les sept derniers volumes. Délivré desormais du soin de les faire imprimer, je vais m'appliquer incessamment à la publication de ma géographie Persane, tiré des auteurs Persans, et de mes notes sur divers endroits de l'Ecriture Sainte.'

Een merkwaardige toevoeging hierop geven twee brieven van 1699 van een zekere de Luneville te Parijs aan Leers (U.B.L.). Op 28-2-1699 heropende hij de onderhandelingen, die namens Chardin enige jaren eerder met de Rotterdamse boekverkoper waren gevoerd. Hij vroeg, of deze in geld of in boeken wilde betalen voor de vier delen van de reisbeschrijving, het eerste zeer vermeerderd, het tweede en derde met veel platen, het vierde slechts met weinig platen. In een tweede schrijven, van 4-5-1699, neemt hij een passage over uit een brief, die Chardin hem heeft geschreven: 'M. Leers est mal informé sur le fait de mes relations. Je n'ay pas pensé a les envoyer a Paris, ni ne suis aucunement en traitté avec personne en France pour les y faire imprimer. Je donneray mon manuscrit avec la liberté de l'impression a ces conditions seulement qu'on l'imprimera in folio ou 4^{o}, beau papier, belle graveure et qu'on me donnera une nombre d'exemplaires. Je ne reduis a cela. Faites remarquer, s'il vous plaist, qu'en insistant sur le volume folio ou quarto, je n'oste pas la liberté de l'imprimer a meme tems ou en suitte in 8^{o} ou 12^{o}. Daarna vervolgt de Luneville zelf: 'Voyla monsieur naifvement ce que me mande M. Chardin. Il m'ajoutte quelque chose sur les belles figures de Persepolis, qui luy ont tant cousté a faire tirer, et qui sont regardées des sçavants comme le plus beau monuments que nous ayions de la premiere antiquité, et cela avec une reflexion sur le changement du goust et de la mode meme en livres, puisqu'il y a douze ans des libraires vinrent expres de Paris pour luy achetter ses relations et qu'il a encore le traitté fait avec un de Lion, qui l'imprimoit in 4^{o}, lui en donnoit 500 escus du volume. Il y eut alors quelque accroche qui fit echouer le marché. Aujourd'huy il se reduit a des exemplaires. Comme ce plan icy est fort different de celuy dont l'idée vous est demeurée, et qu'il a aussi peu d'embarras que l'autre en pouvoit avoir beaucoup, que celuy cy pourroit vous plaire autant que l'autre vous deplaisoit autrefois, j'ay cru vous en devoir informer et vous demander monsieur ce que vous en pensez.'

Inderdaad waren er toen geruchten, dat Chardin een uitgever te Parijs aan het zoeken was. In de Hist. des ouvr. des savants van dec. 1698 lezen wij bij de berichten uit Parijs: 'Le chevalier Chardin a envoyé ici trois manuscrits avec des figures, pour les faire imprimer. Ce sont ses voyages, et les

decouvertes qu'il a faites en Perse.' (p. 542). Volgens het bovengenoemde schrijven zou het bericht echter onjuist zijn.

De onderhandelingen van de Luneville en Leers zijn tenslotte op niets uitgelopen en Chardin bleef zoeken naar een uitgever, waarschijnlijk juist zoals tevoren niet alleen in Engeland, maar ook in het buitenland. De B.U., waarin het artikel Chardin geschreven is door L. Langlès, die in 1811 een heruitgaaf bezorgde, deelt mede, dat Chardin gezant van de koning van Engeland bij de Staten-Generaal werd en dat hij zo in Holland zijnde daar zijn reisbeschrijving voor de tweede maal liet verschijnen. Dit is stellig onjuist, zowel het een als het ander. Ik neem aan, dat deze mededeling teruggaat op Nicéron (XXVI 44), die echter slechts het volgende schrijft: 'Charles II l'envoya depuis en Hollande, et il y étoit en 1683 agent des affaires de la compagnie Angloise des Indes Orientales à la Haye. Ce fut le 28 juillet de cette année qu'il y approuva le Trésor de la langue Persane du P. Ange de la Brosse, qu'il avoit vû en plusieurs endroits de l'Asie, et qu'il connossoit particulierement.' Lang zal dat verblijf in Holland, dat waarschijnlijk in verband stond met de moeilijkheden tussen de Engelse en Hollandse Oost-Indische Compagnieën, die het volgend jaar telkens weer een punt van bespreking in de Staten uitmaakten, niet hebben geduurd. In de uitgaaf van 1711 verklaart Chardin, dat hij dan al meer dan 26 jaar in Londen heeft gewoond.

Op 4-6-1708 schreef de Lorme aan Bignon, dat Chardin hem de reisbeschrijving had aangeboden, maar dat hij alvorens daarop in te gaan wilde weten of de invoer in Frankrijk zou worden toegestaan. Wat Bignon antwoordde blijkt niet, maar op 18-6-1708 schreef de Lorme dat hij van een uitgaaf afzag, daar de moeilijkheden over de reisbeschrijving van Leguat een les voor hem waren geweest. Toch gingen de onderhandelingen tussen Mortier, die officieel de contracten sloot, stellig echter al met het idee om het werk in Holland te laten drukken, door en op 7-9-1708 kwam het contract tussen hem en Chardin tot stand. Een kleine twee jaar later, op 7-4-1710, sloten de Lorme en Mortier een onderlinge overeenkomst, waarbij de Lorme alle rechten en verplichtingen van Mortier ten opzichte van deze uitgaaf overnam. Deze stukken zijn bewaard onder de papieren van de Lorme in het archief van de Waalse diaconie en wegens hun belang laat ik ze hier in hun geheel volgen.

> Articles of Agreement made and concluded the 7th day of September 1708 between Sr John Chardin of Turnham Green and David Mortier bookseller of London:
> Firstly: Whereas the said Sr John Chardin hath lately finished and perfected a manuscript call'd in the french language by the name of Relation du Chevalier Chardin contenant la Description de la Perse en 3 parties, and intends that the said manuscript shall be printed and made publick is mutually agreed by and between the said parties and these present articles witness that the said Sr John Chardin hath sold and dispos'd off to the said David Mortier the said manuscript so call'd as a foresaid and all his interest therein for and in consideration of the sume of fifty pounds of lawfull money of Great-Britain one moiety or half therof to be paid by the said David Mortier to the said Sr John Chardin or his assignes upon the delivery of the said manuscript to the said David Mortier and the other half the remaining part of the said sume upon publication or sale of the said book. Item: That the said Mortier shall print or cause to be printed the said manuscript in great quarto and fair character and upon good paper and shall procure the said copperplates and especially

the authors picture to be engraved by the best masters according to the best of his judgement.
Item: That the said David Mortier shall deliver or cause to be delivered unto to the said Sr John Chardin forty sets of the said book so soon as the same shall be printed in quarto as aforesaid, three setts whereof are to be neatly bound in turkey leather and gilted and the other seven thirty setts of the said book to be bound in calf leather and in case the said Sr John Chardin shall desire more setts of the said book, the said Sr John Chardin is to pay no more for each sett than the booksellers at the same time pay for the same.

Item: That the said David Mortier shall and may at any time or times hereafter print or cause to be printed any number of books of the said manuscript hereby sold after what manner and size as he shall think fitt and convenient.
Item: That the said Sr John Chardin shall be att liberty to dedicate the same book to whom he pleases without the said David Mortier intermedling with the same.
Item: That in case David Mortier should gett the said manuscript to be translated unto English tongue, the said Sr John Chardin doth hereby promise and agree to and with the said David Mortier to revise and peruse the translation thereof and in consideration thereof the said Sr John Chardin is to have thirty setts of the said book soe translated into English neatly bound in calf leather.
Lastly the said Sr John Chardin for himself doth hereby convenant procure and agree to and with David Mortier by these presents in manner following that is to say that the said Sr John Chardin hath not at anytime heretofore granted or otherwise dispos'd off the said manuscript hereby sold as aforesaid or any copy or copys therof to any person or persons upon any account or else whatsoever and further that the said Sr John Chardin executors or administrators or any of them shall not nor will at any time or times hereafter give grant sell or otherwise dispose off the said manuscript or any copy or copyes thereof to any person or persons whatsoever without the consent or assent of the said David Mortier first had and obteined.
In withness whereof the parties to these presents their hands and seales made the day and year abovewritten.
Etoit signé
Whas signed Chardin and David Mortier
Cachetez et lienez en présence de
William Lowder
John Chardin
Nous soubsignez reconnoissent estre convenues de ce qui suit sçavoir:

1 David Mortier libraire de Londre a fourny à Jean Louis de Lorme libraire d'Amsterdam tout le manuscrit du Voyage du Chevalier Chardin avec tous les desseins, David Mortier promettant que si l'auteur venoit à augmenter cet ouvrage, soit en discours pu en figures, de les donner au dit de Lorme gratis comme le contract le porte entre le Chevalier Chardin et ledit Mortier.
2 David Mortier s'engage de donner à de Lorme le droit de copie avec les planches de cuivre dudit voyage qu'il a acheté dans la vente de Mr Henry Desbordes pour la somme de quatre vingt trois florins.
3 Jean Louis de Lorme s'engage d'exécuter le traité dont la copie est cy après, fait entre le Chevalier Chardin et David Mortier, dans toutes ses clauses et conditions et de fournir les quarantes exemplaires franc à Londre à ses risques et les relier à ses depends.

4 Moyennant quoy de Lorme doit payer *f* 550
au dit David Mortier cinquante livres
sterling faisant la somme de

plus pour le droit de copie achetez par Mortier de Henry Desbordes *f* 83

f 633

5 Pour payement de la dite somme de six cent trente trois florins d'Hollande David Mortier prendra de de Lorme à sa volonté des livres de France rendu franc de tout à Amsterdam et cela sur le pied qu'ils se vendent sur les lieux en blanc, en faisant bon au dit Mortier de vingt cinq pour cent pour la différence des monnoyes, de plus de Lorme faira au dit Mortier quinze pour cent de rabais.
6 Le dit de Lorme promet d'imprimer cet ouvrage suivant le traité fait entre le chevalier Chardin et David Mortier et de le finir tout au plus tard dans dixhuit mois après la datte cy-dessous. De plus le Sr de Lorme promet que le dit Mortier aura la préference du dit livre en Angleterre pour le débit de ce pays là. Fait double à Amsterdam ce 4e Avril 1710.
De Lorme
David Mortier
Nous soubsignez déclarons avoir été satisfaits et resté quitte de part et d'autre du contenu du contract cydessus et de l'autre part et de n'avoir plus rien à prétendre à ce sujet réservant néanmoins le droit de Mr Chardin en cas Monsieur de Lorme trouvat à propos de faire traduire et imprimer ledit livre en Anglois. Fait et signé en double à Amsterdam le 15 Septembre 1712.
Le droit de Mons. Chardin est de luy fournir trente exemplaires dudit livre reliez en vau.
David Mortier
Marie le Bret femme de Delorme
moy présent comme tesmoin, H. de Wilde notaire.'

Binnen de vastgelegde termijn van 18 maanden kwam de uitgaaf gereed, zowel de verplichte mooiere editie in 4^{o} als de blijkbaar gangbaarder en goedkopere editie in 12^{o}. Het zetsel van de beide edities was hetzelfde, maar werd bij de 4^{o} editie in 2 kolommen afgedrukt; ook de platen konden bijna alle voor de 4^{o} en 12^{o} exemplaren dienen, door ze in de laatste zo nodig te vouwen. Alleen een enkele gravure, die als vignet boven een hoofdstuk diende, en de titelplaat werden verschillend. Voor de 4^{o} uitgaaf maakte Picart blijkens zijn oeuvre-catalogus de tekening en de Parijse graveur Simon Thomassin de gravure. Voor de 12^{o} uitgaaf gebruikte de Lorme een portret, dat Jacob Gole indertijd had gegraveerd voor de Amsterdamse nadruk van 1686. Want de Lorme had van Mortier de platen van die uitgaaf, die Mortier met het recht van copie op de veiling van Desbordes in augustus-september 1708 (KS 176) had gekocht, overgenomen. Desbordes zal ze op zijn beurt van Wolfgang of diens erven hebben verworven. Van de uitgaaf van Haring en Wolters, die Chardin ook nog noemt, vond ik wel de advertentie, maar geen exemplaar, zodat ik niet kan zeggen of daar dezelfde platen werden afgedrukt.

Die oude platen werden op een enkele na gebruikt voor de beide edities. Het zijn er minder dan in de oorspronkelijke editie van Moses Pitt. Die platen waren echter alleen al door hun folioformaat ongeschikt voor deze nieuwe uitgaaf.

Voor de latere delen (II en III 4^{o} en IV-X 12^{o}) moest de Lorme de koperplaten laten maken naar de tekeningen, die Chardin had geleverd. Dit gebeurde door de Parijse graveurs Louis Surugue, die toen in Holland werkte bij Picart, en door Quirijn Fonbonne, een Hollander die zich later te Parijs zou vestigen. Of een aantal ongesigneerde platen door anderen zijn gegraveerd of ook door een van hen beiden, kan ik niet zeggen.

Geheel in tegenstelling tot de reisbeschrijving van Leguat waren hier de platen een essentieel onderdeel van de uitgaaf. Beekman (I 473-481) vertelt, dat het verhaal gaat, dat de tekenaar Guillaume Grelot Chardin op zijn reizen vergezelde op diens kosten om overal tekeningen te maken en dat hij na afloop ter beloning de tekeningen van Constantinopel zelf mocht houden, welke hij in 1680 te Parijs bij de veuve de Damien Foucault als Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople het licht deed zien. Zeker is, dat een enkele tekening in de oorspronkelijke Londense uitgaaf gesigneerd is ‘Grelot delin. 1673 Pet. Paul Bouche sculpsit’.

Met ziet dus, dat Chardin alle mogelijke moeite deed met authentieke afbeeldingen te komen. Of hem dit lukte? De meningen daarover lopen uiteen. In 1711 zag in Amsterdam niet alleen de tweede druk van zijn werk het licht, maar ook ongeveer tegelijkertijd de Reisen over Moskovie door Persie en Indie, verrijkt met 300 kunstplaten, door den autheur self na 't leven afgetekend, van de Hollandse reiziger en tekenaar Cornelis de Bruyn. Op 19-7-1712 schreef Cuper aan la Croze, dat de Bruyn's werk dezelfde soort platen had als het werk van Chardin, dat hij echter nog niet had gezien, en op 19-10-1712 wist hij mede te delen, dat het eerste niet in het Frans vertaald zou worden, daar men alles ook kon vinden in de reisbeschrijving van Chardin. Cornelis de Bruyn zelf was echter van een andere opinie en in 1714 publiceerde hij enkele losse aanmerkingen... op de tekeningen bij Chardin en de Duitser E. Kaempfer. Allerlei bijzonderheden hierover vindt men in Oud-Holland 1911, 29.

In 1718 kwam er toch een Franse vertaling van zijn werk, die le Clerc besprak in zijn Bibliothèque

ancienne et moderne in 1718 (X 433), met o.a. over Persepolis de volgende mededeling: ‘Il contredit dans des remarques, qui sont à la fin de ce volume, en diverses choses, Mr. Chardin, qui n'y demeura que cinq jours, avec un peintre, qu'il payoit, pour dessiner ces fameuses masures, ce qu'il n'étoit guère possible de faire bien, en si peu de tems; mais Mr. Chardin étoit bon ménager, et d'ailleurs n'avoit aucune teinture de lettres, ni alors de secours de gens, qui les entendissent.’ Het is hier echter niet de plaats om uitvoerig op de mérites en de feilen van de werken van Chardin en van de Bruyn in te gaan.

Ook over de tekst van de reisbeschrijving valt het een en ander te zeggen. In 1735 verscheen te Amsterdam een vermeerderde herdruk van Chardin's werk, en wel onder leiding van Prosper Marchand. In de ‘Avertissement’ daarvan leest men het volgende: ‘Voici la première édition complète des Voyages du chev. Chardin. De Lorme, qui les publia à Amsterdam en 1711, in-quarto et in-douze, auroit pu les donner tels qu'on les donne aujourd'hui; mais les raisons personnelles l'en empêchèrent. Il avoit été mis à la Bastille dans un de ses voyages à Paris; et ayant dessein de retourner en France avec la meilleure partie de son edition, il en retrancha tous les endroits qu'il s'imagina pouvoir lui attirer des affaires. Cela fut fait sans doute avec beaucoup de précipitation: car dans le nombre il en condamna plusieures qui étoient de nulle conséquence, et quelques-unes qui avoient déja été imprimés avec approbation et privilège, dans le premier voyage de Mr. Chardin, publié à Lyon en 1687. Un homme de mérite, connu dans la République des Lettres, fit de vains efforts pour prévenir cette mutilation: tout ce qu'il obtint, fut la communication du manuscrit, et la permission d'en extraire les passages que le libraire avoit résolu de supprimer. Cette copie nous est tombée entre les mains, et nous en avons fait usage. Tous les endroits retranchés ont été remis à leur place et enfermés entre deux crochets [ ] pour les distinguer du reste.’ Een noot vertelt, dat die verdienstelijke man Prosper Marchand was. Langlès, de bewerker van de editie van 1811, schrijft in de B.U. het volgende over deze inlassingen tussen haakjes: ‘Ces passages ont été réintégrés, avec usure peut-être, dans l'édition de 1735, 4 vol. in 4^{o}; nous ne serions pas même éloignés de croire que les entrepreneurs de cette édition ont mis sur le compte de Chardin plusieurs diatribes virulentes contre les papistes. Ces calvinistes, bien plus occupés des ressentiments de leur secte que de la gloire de Chardin, ont laissé à des protes ignorants le soin de cette édition, dans laquelle on remarque les erreurs typographiques et les omissions les plus graves; malgré ces imperfections, elle était montée, dans ces derniers temps, à un prix énorme.’ Gezien de wetenschappelijke instelling van Marchand is het uitgesloten, dat hij bij de inlassingen eigen toevoegingen zou hebben gegeven. Die inlassingen zijn meestal van vrij onschuldige aard, bijvoorbeeld: ‘J'avois trouvé à mon retour en France, que la religion, où j'ay été élevé, m'éloignoit de toutes sortes d'emplois, et qu'il faloit ou en changer, ou renoncer à tout ce qu'on appelle honneur et avancement.’ Een enkel maal zijn zij direct tegen de Rooms-Katholieke kerk gericht, zoals beschouwingen over de Persische votiefbeeldjes etc. Maar alweer is het onmogelijk hier verder daarop in te gaan.

Ik moet tenslotte nog de afloop, althans voor zover bekend, van de geschiedenis van de Lorme's uitgaaf verhalen. In juli 1711, zodra het werk van de pers kwam, vertrok de Lorme met een groot deel van de oplaag naar Parijs om niet weer terug te keren. Zijn vrouw moest de zaken hier verder

maar zien te regelen. Op 15-9-1712 wikkelde zij met Mortier alles af en op 18-4-1713 moest zij voor notaris de Wilde 700 exemplaren (595 in 8^{o} of liever 12^{o} en 105 in 4^{o}) met het recht van copie en de koperplaten afstaan aan van der Marck als betaling van een schuld van f 5576. -, die haar echtgenoot aan hem had gehouden na afwikkeling van hun compagnieschap.

De Lorme zelf hield zich in die tijd in Frankrijk blijkbaar nog met de boekhandel bezig, zoals blijkt uit een brief van 27-6-1713 van le Clerc aan Turrettini, die hem via de Lorme een boek had doen toekomen (de Budé II 139). Wanneer hij daarmee ophield en in militaire dienst ging, kan ik niet zeggen.

Van een Engelse vertaling, vervaardigd in opdracht van de uitgever van de Franse editie, waarvan in het contract sprake is, is stellig niets gekomen. Pas in 1724 werd een gedeelte van het werk in het Engels gepubliceerd bij A. Bettesworth en J. Batley in Londen.

Uitgaven van Claude Jordan (II)

91 *Memoires de la comtesse de Tournemir. Avec diverses autres histoires, dont on verra les titres à la page suivante. A Amsterdam, chez Claude et Marc-Antoine Jordan libraires. 1708. 4 + 216 + 136 p. 12^{o}.*

Parijs Bibl. de l'Arsenal.

[Titelpagina zwart. Twee engelen, die elkaar de hand reiken en hoofd van derde engel als vignet. Ongesigneerde titelplaat met als onderschrift: ‘La comtesse de Tournemir’, links boven bijna uitgewist: ‘habit d'hyver 1676’. Achter de titelpagina opgaaf van ‘Histoires contenues dans cet ouvrage. 1. Memoires de la comtesse de Tournemir. 2. Othoman, empereur des Turcs. 3. Habis roi d'Espagne. Tome Second: 4. Caligula, empereur de Rome. 5. Pelage I. Roi de Leon.’ Elk verhaal met eigen titelpagina, waarop staat ‘nouvelle historique.’]

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van deze uitgaaf met adres: ‘A Londres, chez David Mortier, libraire dans le Strand, à l'enseigne d'Erasme. 1708. (Titelpagina zwart. Minerva met boeken en kerk en opschrift ‘Libertas sine scientia licentia est’ als vignet).

> **29-2-1708** bespreking van dit werk ‘à Londres chez Mortier et se trouvent à Amsterdam chez les Waesberge’ in de Journal des sçavans (p. 393), alleen van eerste verhaal: ‘un tissu de faits bizarres et tragiques, dont l'amour paroît toujours être le principe.’ (Parijse editie idem druk Jordan).
>
> **8-11-1708** in beslag genomen bij de Porte S. Martin in de equipage van Mr. Chavigny dit werk ‘à Londres’ (ff 21931, 94).
> **1716** Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. la Placete).

De schrijver van dit werk is niet bekend (vergel. Jones 14). In de ‘Avertissement du libraire’ voorin vindt men de volgende passage, bedoeld om de belangstelling te prikkelen: ‘Je donne au public ces petits memoires que l'on a trouvez fort singuliers, et que je sai être très véritables. La dame qui les a envoiez d'Italie vit encore, et plusieurs personnes dignes de foi m'ont assuré, que dans une des plus considerables villes de France, ayant été condamnée à la mort, on la vit aller au suplice le visage

voilé, marque évidente qu'il y avoit quelque mystere; cela ne se pratiquant jamais. Elle est de trèsbonne maison, elle a été, au raport de tous ceux qui l'ont connuë, parfaitement bien-faite, et a juger

charitablement, on peut croire que son ame n'est pas si noire que sa destinée a été cruelle. Je ne doute point que ce petit livre ne tombe entre les mains de quelques personnes qui lui sont proches, je les supplie de croire que je ne le mets point au jour pour les offenser, que je le donne tel qu'on me l'a envoié, et que je serois au desespoir de causer le moindre chagrin à une illustre famille.'

Deze passage zal de lezer duidelijk maken, dat wij hier te doen hebben met een typische keukenmeidenroman, die de Lorme daarop misschien liever niet op zijn eigen naam zette, maar op die van zijn twee neven. Net als bij de reisbeschrijving van Leguat gold het hier een uitgaaf van Mortier en hem tezamen. De exemplaren met het adres van de broers Jordan waren speciaal voor Frankrijk bestemd, die van Mortier voor de Republiek en Engeland.

De Lorme ging zelfs zover om op de exemplaren, die op naam van zijn neven werden gezet, niet zijn eigen merk, maar een willekeurig vignet af te drukken. Ik kwam dit vignet o.a. tegen bij de nummers november en december 1686 van de Nouvelles de la republique des lettres van de uitgever Henry Desbordes en bij deel II van de Contes et nouvelles en vers van de la Fontaine, die in 1696 bij Pierre Brunel het licht zagen.

Op 24-10-1707 zond de Lorme het werkje, dat toen juist van de pers kwam, tezamen met de reisbeschrijving van Leguat naar Bignon. Vrees voor een weigering om deze roman in te voeren, had hij niet en terecht. Op 15-12-1707 zei hij Bignon dank voor de permissie tot invoer. Merkwaardig is echter, dat hij 14 dagen eerder aan Girin schreef, dat het werkje niet mocht worden ingevoerd. Wat hij daarmee voor had, kan ik niet zeggen. Aan David schreef hij eveneens op 15 december, dat hij dit werk slechts aan 6 boekverkopers in Parijs zou leveren. Daaronder was Ribou, die voor 100 exemplaren 150 livres betaalde.

92 Vergelijk voor de tweede vermeerderde druk van de Nouvelles de Cervantes van de Lorme, die op naam van Claude Jordan verscheen, no. 78.

93 *Le choix des bons mots. Ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets. Tirées des ouvrages des meilleurs auteurs et de quelques manuscrits, qui n'ont pas encore été mis sous la presse: le tout mis par ordre alphabetique. A Amsterdam, chez Claude Jordan marchand libraire, proche le Rockin. 1709. 280 + 8 p. 8°.*

U.B.A. 692 K 8 (2), Bibl. Nat. 8° Ye. 5265 (2).
[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde bloemen als vignet.]

Le choix des bons mots. Ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets, tirées des ouvrages des meilleurs auteurs, et de quelques manuscrits, qui n'ont pas encore été mis sous la presse: le tout mis par ordre alphabetique. A Amsterdam, chez Claude Jordan libraire proche le Rockin. 1715. 280 + 8 p. 8°.

Br. M. 12315 e. 29.
[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde bloemen als vignet.]

Enschedé noemt: *Les choix des bons mots*, *ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets. Nouvelle edition augmentée de plus de 100 articles. Amsterdam Claude Jordan. 1716. 12°*, waarvan ik geen exemplaar vond.

1-1-1709: 'Claude Jordan, libraire à Amsterdam, imprime un manuscrit intitulé le Choix des bons mots, ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets. 8°. Le livre paroîtra dans une quinzaine de jours.' (Gaz. idem 14 en 17-1-1709).
26-3-1709: 'Claude Jordan, libraire dans le Wijdesteegh proche le Rockin à Amsterdam, a imprimée et vend le Choix des bons mots, ou les pensées des gens d'esprit, sur toutes sortes de sujets; tirées des ouvrages des meilleurs auteurs, et de quelques manuscrits qui n'ont pas encore mis sous presse: le tout mis par ordre alphabetique, in 8°.' (Gaz. idem 2-4-1709).
28-4-1709: Idem. (Gaz. de Rotterdam).
Juli 1709: 'On vient d'imprimer à Amsterdam un livre nouveau qui a pour titre le Choix des bons mots; ou les pensées des gens d'esprit sur toute sorte de sujets'. Enkele correcties worden aangegeven en als besluit gezegd: 'A cela prés, cette edition Hollandoise est très-belle, il y a très peu de lecteurs qui ne puissent trouver quelque chose de leur goût, d'instructif et de divertissant, dans deux cent vingt sujets differens, dont cet ouvrage est diversifié. L'edition a été debitée dans le premier mois qu'elle a paru.' (Clef du cabinet XI 73).
Okt. 1709 aankondiging in de Journal des sçavans (p. 117, alleen in Holl. editie).
11-10-1715: 'Claude Jordan, libraire à Amsterdam,... réimprime..., comme aussi un livre de Choix de bons mots, tant anciens que modernes, augmenté considerablément'. (Gaz. idem 29-10-1715).
13-12-1715: 'Claude Jordan, libraire à Amsterdam... donnera dans peu de jours au public le Choix des bons mots, ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets, seconde édition augmentée de plus de cent articles, in 12°.' (Gaz.).
10-4-1716: 'Claude Jordan, libraire sur le Rockin à Amsterdam, vient d'imprimer et vend le Choix' etc. (als boven). (Gaz.).
1716 en 1717 bespreking met levensbeschrijving van de auteur in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XI 345, XII 428 en XIII 405).
15-6-1717: 'On avertit le public, et particulierement les libraires, qu'on trouve chez Claude Jordan, libraire sur le Rokin à Amsterdam, la véritable edition du journal intitulé, la Clef du cabinet des princes de l'Europe, qui s'imprime depuis le mois de janvier à Paris. Celle qui se fait à Luxembourg depuis ce tems-là, n'est pas de l'auteur qui y a travaillé jusqu'à la fin de 1716. Les libraires qui souhaiteront en avoir de l'edition de Paris, n'ont qu'a s'adresser audit Claude Jordan, qui leur en fera tenir le nombre qu'ils demanderont aux conditions usitées dans la librairie, etc. Le même libraire a encore quelques exemplaires d'un livre du même auteur, intitulé: le Chois des bons mots, ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets, 12°, seconde édition.' (Gaz.).

1717, 1718 en 1721 Du Villard biedt dit werk 12° 1716 te koop aan (cat. Huet en Boursault).

1734 Changuion biedt dit werk 12^{o} 1716 te koop aan (cat. Longus).

Deze uitgaaf werd bezorgd door Claude Jordan, de vader van de uitgever, zoals blijkt uit de ondertekening van de opdracht aan de oudste zoon van de hertog van Lotharingen. Als voorbeeld van deze bons mots vermeld ik er twee, die gegeven worden onder het hoofd ‘Libraires’ (p. 169): ‘On a dit d'un libraire, qui se donne beaucoup de mouvements dans son commerce, qu'il est tourmenté par les oeuvres d'autrui.’ en ‘On demandoit à un libraire, quelle difference il faisoit entre les livres de devotion et les livres de galanterie qu'il avoit imprimez? Je trouve, dit-il, que beaucoup de gens lisent ceux-ci, quoi-que peu de personnes les achettent; qu'au contraire, bien des gens achetent les livres de devotion et ne les lisent pas.’ Claude Jordan's mededeling in zijn aankondiging van zijn eigen werk, waarbij hij zijn naam echter niet noemt, in de Clef du cabinet is stellig niet geheel gegrond op waarheid. Dat blijkt uit het verschijnen van een nieuwe titeluitgaaf in 1715. Toen is de zoon Claude Jordan echter blijkbaar goed van zijn overgebleven exemplaren afgekomen, gezien het feit dat bet volgend jaar een tweede vermeerderde druk het licht zag.

Tenslotte wil ik hier nog een oordeel van Bignon over Claude Jordan, juist in de tijd van het verschijnen van de Choix des bons mots, meedelen. Op 15-7-1709 schreef hij aan Cuper naar aanleiding van een der artikelen in de Clef du cabinet (K.B. 72 H 7): 'L'autorité du Sr. Jordan qui lui donne tant deniers dans son journal historique, est ici d'un foible poids aupres de tous les honnestes gens, qui ne mettent pas les éloges de ce journaliste fort au dessus de ceux dont M. de Visé grossit chaque mois le Mercure galant.'

94 *Histoire de la princesse Estime. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire proche du Rockin. 1709. 223 + 5 p. 12°.*

Br. M. 12510. df. 2.

[Titelpagina zwart. Gestyleerde bloemen en vruchten als vignet. Achterin: 'Catalogue de quelques livres d'histoire et de galanterie qui se trouvent chez Claude Jordan'.]

> **21-6-1709:** 'Claude Jordan, libraire proche du Rockin à Amsterdam, avertit le public et particulierement les libraires, qu'il imprime l'Histoire de la princesse Estime, 12°.' (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Histoire de la princesse Estime. A Paris, au Palais, chez Guillaume Cavelier, dans la Grand'Salle, du côté de la Cour des Aydes, à l'Ecu de France et à la Palme. 1709. Avec privilege du Roy. 8 + 317 + 3 p. 12° (met appr. van 9-3-1709 van Fontenelle en priv. van 28-4-1709 voor Guillaume Cavelier voor 4 jaar, gereg. 29-4-1709).
> **28-2-1709** dit werk voor een 12°, samengesteld en aangeboden door*** voor priv. gen., 16-3-1709 goedgekeurd, 21-3-1709 priv. gen. voor 4 jaar (ff 21941, 854).

De schrijver van dit werkje, dat is opgedragen aan la comtesse d'Harcourt, is niet bekend (vergel. Jones 16). Of deze uitgaaf werkelijk van Jordan uitging of van de Lorme, die het nadrukken al jaren geleden had stopgezet en in 1708 nog met Guillaume Cavelier correspondeerde, kan ik niet zeggen.

95 *Histoire de la Virginie, contenant l'histoire de son établissement, de son gouvernement d'a présent, ses productions, la religion, les loix et les coutumes des Indiens naturels, tant dans la guerre que dans la paix, et l'état présent du pays à l'égard de la police et de l'agriculture. Par D.S. natif et habitant du pays. Traduit de l'Anglois et enrichie de figures. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire, vis-à-vis du Lombart, proche la Ville de Lion. 1712. 6 + 433 + 16 p. 12°.*

K.B. 277 J 23.

[Titelpagina zwart. Boeket met bloemen als vignet. Titelplaat met opschrift ‘A Amsterdam chez Thomas Lombrail.’ Met 14 ongesigneerde platen.]

3-6-1712: ‘Claude Jordan, libraire au coin du Wijde Lombert-steegh et du Nes, vis-à-vis du Lombart,... vend aussi l'Histoire de la Virginie, 12^{o}, avec figures, traduit de l'Anglois.’ (Gaz.).
1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} fig. 1712 te koop aan (cat. Boursault).

De U.B.A. en de Bibl. Nat. bezitten exemplaren van een druk van 1707, waarvan de bovengenoemde een nieuwe titeluitgaaf is: Histoire de la Virginie, contenant I. l'Histoire du premier etablissement dans la Virginie, et de son gouvernement jusques à présent. II. Les productions naturelles et les commoditez du pais, avant que les Anglois y negociassent, et l'améliorassent. III. La religion, les loix, et les coutumes des Indiens naturels, tant dans la guerre que dans la paix. IV. l'Etat présent du pais, tant à l'égard de la police, que de l'amelioration du païs. Par un auteur natif et habitant du païs. Traduite de l'Anglois. Enrichie de figures. A Amsterdam. Chez Thomas Lombrail, marchand libraire dans le Beurs-straat. 1707.
5-10-1706: ‘T. Lombrail vient d'imprimer et vend l'Histoire de la Virginie. Traduite de l'Anglois 12^{o}.’ (Gaz.).
Juni 1707 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 335), met verwijzing naar een bespreking van de oorspronkelijke uitgaaf in de History of the works of the learned.
De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van een Franse nadruk met dezelfde titel en met adres: ‘Imprimé à Orleans, et se vend à Paris, chez Pierre Ribou, proche les Augustins, à la descente du Pont-neuf, à l'Image Saint Louis. 1707. Avec approbation, et privilege du Roy. 8 + 417 + 18 p. (met appr. van 2-2-1707 voor de Histoire de la Virginie, traduite de l'Anglois en François, et imprimée à Amsterdam, en priv. van 26-3-1707 voor Pierre Ribou voor dit werk voor 4 jaar, gereg. 31-3-1707, met platen gegraveerd naar die van de Amsterdamse uitgaaf van 1707).
27-1-1707 dit werk, gedrukt te Amsterdam, aangeboden ter censuur door Pierre Ribou voor priv. local, 27-1-1707 uitgegeven voor censureren, 17-2-1707 ‘néant n'ayant été présentée pour l'entrée’.
24-3-1707 dit werk aangeboden door Pierre Ribou voor priv. local voor Parijs, uitgegeven aan Saurin, goedgekeurd, 24-3-1707 priv. local voor Parijs voor Ribou voor 4 jaar. (ff 21941, 33 en 123).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf in het Engels: The history and present state of Virginia, in four parts... By a native and inhabitant of the place. Printed for R. Parker, at the Unicorn, under the Piazza's of the Royal Exchange. 1705.

De schrijver van dit werk, wiens initialen vermeld staan op de titelplaat van de Engelse editie als ‘R.B., gent.’ was een zekere Robert Beverley, die geboren en getogen was in Virginia. Die initialen zijn niet overgenomen op de titelplaat, die voor de editie van 1707 werd nagegraveerd. Claude Jordan heeft de resterende exemplaren van deze editie blijkbaar opgekocht op de veiling, die na de dood van Thomas Lombrail werd gehouden in 1711, en daarna de boeken voorzien van een nieuwe titelpagina met zijn eigen naam. Wat hij met de toevoeging D.S. bedoeld heeft, is niet uit te maken. De Lorme had blijkbaar goede relaties met Lombrail en zo zagen wij in deel I, dat hij met alleen zelf een aantal exemplaren tot zijn beschikking had en daarmee ruilhandel dreef, maar ook dat in de baal, die hij

uiteindelijk naar Leonard adresseerde, 171 exemplaren zaten. Deze werden 11-3-1707 in beslag genomen en 15-4-1707 door bemiddeling van Bignon aan Boudot gegeven ‘sans tirer de consequence pour cette fois seulement’. Deze in beslagname was waarschijnlijk het gevolg van het feit, dat Ribou toen al doende was over een privilege voor een nadruk. De Lorme had aan zijn goede relaties te danken, dat de exemplaren toch werden vrijgegeven.

96 De hieronder genoemde uitgaaf heb ik niet kunnen vinden.

> **3-1-1713:** ‘On trouve chez Claude Jordan, libraire à Amsterdam, vis-à-vis du Lombart, un recueil de diverses ouvrages de Mr. l'abbé de Buquoit, tant ceux qui ont été imprimez en Allemagne que ceux que l'auteur fait actuellement en ce pais. On trouve chez ledit libraire deux pieces nouvellement mises au jour par l'auteur, savoir l'Anti-Machiavelisme ou reflexions metaphysiques sur l'autorité en general, et sur le pouvoir arbitraire en particulier, et le *Livre de l'Europe*, *ou la rénonciation du duc d'Anjou*, *etc.*’ (Gaz.).

De abbé Jean Pierre du Bucquoy (1662-1740) heeft zich volgens de D.B.F. valselijk de titel toegeeigend van Jean Albert d'Archambaud, comte de Bucquoy. Vast staat, dat hij als geestelijke min of meer avonturierend door Europa trok en tenslotte rust vond in Hannover. De verwarring tussen de comte en de abbé du Bucquoy is waarschijnlijk ontstaan, doordat beiden in de Bastille werden opgesloten. De eerste zat daar van 15-2-1710 tot 1-4-1710 en werd opgegeven als J.B.A. comte de Bucquoy, ci-devant mousquetaire du roi, capitaine au régiment d'infanterie Bassigny (Funck-Brentano 2071). Betreffende de tweede is Funck-Brentano (1991) veel uitvoeriger. Ik zal zijn mededeling geheel overnemen: Du Bucquoy ou du Busquoit de Manican (l'abbé Jean-Pierre) ci-devant prieur de Nogent-sur-Seine. Entré le 9 juin 1707 sur ordre contresigné Pontchartrain. Arrêté comme espion de Malborough. ‘J.P. Dubusquois dit de Monceaux, dit de Manican, dit Becquet, dit Dudvis, dit le Moré, arrêté à Sens pour faux-saulnage; transferé au For-l'Evêque d'où il s'évada la nuit du 24 au 25 septembre 1706; arrêté de nouveau à La Fère le 11 mai 1707, transféré à la Bastille le 9 juin 1707, d'où il s'est sauvé le 5 mai 1709; arrêté de nouveau à La Fère le 11 mai 1709.’ ‘Il portoit des habits à double sens de manière qu'il ne faisoit que les retourner quand il vouloit se déguiser. Son habillement et son équipage le rendoient extrêmement suspect de mauvaises intrigues et même d'être espion de M. de Malborough. Il étoit encore soupconné d'être complice de l'enlèvement de M. de Beringhen, accusé en outre d'impuretés, de sortilèges, de magie et d'invocations diaboliques.’

Zijn grote bekendheid heeft hij te danken aan Gerard de Nerval. In 1838 kreeg die in Frankfort een oud boekje over de Bucquoy in handen, dat hij te duur vond om aan te schaffen, stellig overtuigd dat het in Parijs ook te vinden zou zijn. Dat bleek niet het geval en twaalf jaar lang zocht hij overal tevergeefs ernaar. Een aanschouwelijke beschrijving daarvan en van zijn uiteindelijke triomph vindt men in Angélique (vergel. uitgaaf van zijn werken in de Bibliothèque de la Pléiade 1952 en 1956, I 180 en 255, II 955-997). Dat lang gezochte boekje was een uitgaaf van 1719 (een eerdere druk van 1718 is niet meer te vinden): Evénement des plus rares, ou l'histoire du Sr. abbé comte de Buquoy, singulièrement son évasion du Fort-l'Evêque et de la Bastille, l'allemand à coté, revue et augmentée. 2e édition, avec plusieurs de ses ouvrages vers et proses, et particulièrement la ‘Game des femmes’. Chez Jean de la Franchise, rue de la Réforme, à l'Espérance, à Bonnefoy. 1719.

De romantische geschiedenis van de ontsnapping van de abbé de Bucquoy, het hoofdbestanddeel van het boek, was geschreven in de vorm van brieven door Anne Marguerite Petit, meestal aangeduid met de naam van haar man als madame Du Noyer. Van 1711 tot haar dood in 1719 had zij de redactie van de Quintessence des nouvelles. Daarnaast publiceerde zij ook andere geschriften. Zo verschenen haar Lettres historiques et galantes de deux dames de condition, dont l'une étoit à Paris et l'autre en province, par Mme de C. in 1713 en vervolgens met adres ‘à Cologne chez Pierre Marteau’. Enkele van die brieven gaven de geschiedenis van de abbé de Bucquoy. Deze werden, zoals hijzelf later schreef, ‘si bien reçues du public’, dat hij besloot tot een heruitgaaf met enkele van zijn publicaties tezamen. In 1866 werd het werkje nogmaals uitgegeven in Parijs bij R. Pincebourde met een uitvoerige inleiding en vele aantekeningen. De verwijzingen naar de oorspronkelijke brieven van madame Du Noyer zijn niet geheel juist. Men vindt de passages over de abbé de Bucquoy in de editie van de Lettres historiques et galantes van Amsterdam 1738 in de

brieven LXVIII, LXX, LXXI-LXXVI, LXXVII en XCVII (III 271, 298, 299-378, 388 en IV 407). Het was mij niet mogelijk de oorspronkelijke uitgaaf te raadplegen. In de latere editie van de Lettres historiques et galantes is de tekst niet geheel gelijk aan die van de uitgaaf van 1719.

Na zijn ontsnapping uit de Bastille zijn de gangen van de abbé de Buquoy nogal onzeker. Waarschijnlijk via Zwitserland en Duitsland kwam hij naar de Republiek. Daar schreef Madame Du Noyer zijn geschiedenis in haar brieven, waarvan de eerste gedateerd is op april 1711. In haar vijfde brief deelt zij mee: 'Il prétend, depuis son évasion, avoir erré deux ans en Allemagne, et dans la Suisse, couvant partout le grand dessein qu'il prétend faire éclater bientôt contre le despotisme de la France, dont il se déclare l'ennemi juré. C'est afin de poursuivre sa pointe que, les conférences de Gertruydenberg rompues, il s'est rendu exprès de la Suisse en ces quartiers.' In een van de latere brieven herhaalt zij haar mededeling: 'On me mande de la Haye que l'abbé de Buquoit se donne de terribles mouvemens dans ce pais là, pour tâcher de faire réussir son projet contre le despotisme.' Helaas geeft madame Du Noyer nooit een datum.

Vast staat alleen uit de titel van de Bucquoy's Antimachiavelisme, dat hij in november 1712 in Utrecht was, waar toen de vredesonderhandelingen werden gevoerd. Vlak daarop kondigde Claude Jordan niet alleen de verkoop van de vroegere geschriften van de abbé, die in Duitsland waren gedrukt, aan, maar ook van twee juist in Holland verschenen verhandelingen. Hoewel niet wordt vermeld, dat Claude Jordan de uitgever was, meende ik aanvankelijk dat dit net als bij no. 100, waar hij ook alleen de verkoop aankondigt, het geval zou zijn. Vlak voor het gereed komen van de copie vond ik echter de volgende mededeling in de Hist. crit. de la rep. des lettres IV (p. 352) van 1714: 'De Hanover. Voici, monsieur quelques petits ouvrages de Mr. l'abbé de Buquoit, homme qui a beaucoup d'esprit et de politesse, imprimez à la Haye chez Scheurleer. On vous prie d'en publier les titres, si vous ne pouvez en rien inserer. I' l'Antimachiavellisme, avec l'extrait d'un traité de l'existence de Dieu. 2. Lettre de Mr. L. de B. à mad. la comtesse de C. etc. 3. Traité de la politesse, etc. 4. l'Etat de la vie de l'homme, ode.' De gevraagde bespreking vindt men helaas niet en een noot geeft daarvan de verklaring: 'On prie encore une fois les lecteurs, de se ressouvenir que notre ouvrage n'est proprement destiné que pour des ouvrages de *litterature*, et de *critique*, tant sacrées que prophanes.'

Scheurleer was dus de drukker van de Antimachiavelisme en het ligt daarom voor de hand te veronderstellen, dat hij ook het tweede werkje heeft uitgegeven. Een speciale connectie tussen de Bucquoy en Jordan, hetzij direct, hetzij via Scheurleer zal in ieder geval echter hebben bestaan en daarom heb ik dan ook dit nummer niet laten vervallen.

Van het eerste van de twee aangekondigde boekjes - echter niet van de uitgaaf van 1712 - berust een exemplaar op de Bibliothèque Nationale: L'antimachiavelisme ou reflexions metaphisiques sur l'authorité en général et sur le pouvoir arbitraire en particulier, en forme de lettres addressées à Mr. L.D.B. par Mr. le comte de B., au sujet d'une dispute survenuë entr'eux sur cette matiere a Utrecht Nov. 1712. A la table de Mr. le comte de M. Avec l'extrait d'un traité de l'existence de Dieu par le même auteur. 2 + 69 p.

Achter dit werkje zijn twee andere uitgaven van de Bucquoy gebonden. Dit zijn een brief van 1717 en een vertroosting van 1718, die geheel hetzelfde van druk zijn als de bovengenoemde Anti-

machiavelisme, die dan ook stellig een latere Duitse herdruk is van het werkje, dat oorspronkelijk in Holland was verschenen.

Van het tweede boekje, dat Jordan in 1713 adverteerde, ken ik geen exemplaar en evenmin een latere herdruk. Wel wordt het vermeld door madame Du Noyer in haar Lettres historiques et galantes in brief XCVII: 'L'abbé de Bucquoy, dont je vous ai parlé dans mes précedentes, et que l'électeur d'Hanovre a retenu dans sa cour, comblé de bienfaits et honoré d'un pension considérable, l'abbé de Bucquoy, dis-je, s'est aussi mis sur les rangs dans cette occasion, et il vient de faire imprimer un petit ouvrage intitulé: le Livre de l'Europe, dans lequel il prétend prouver la non-validité des renonciations du roi Philippe V, et détruire la confiance qu'on pourrait prendre pour le gouvernement de la France.'

Jöcher deelt mede, dat de Bucquoy zich in 1714 in Hannover vestigde en daar tot zijn dood bleef. Inderdaad zijn een aantal werkjes van hem bewaard met adressen van Duitse drukkers van 1714 tot 1736. Zijn contacten met de keurvorst van Hannover moeten blijkens de mededelingen van madame Du Noyer echter al eerder zijn gelegd.

Het ligt niet op mijn weg een verdere studie aan de abbé de Bucquoy te wijden. Hij deed alom van zich spreken en zo vindt men op zeer uiteenlopende plaatsen gegeven over hem. In de Renneville's werk over de Bastille, dat korte tijd na zijn ontsnapping het licht zag, leest men uiteraard het een en ander over hem, maar ook bijvoorbeeld treft men hem aan onder de correspondenten van Leibniz en komt hij ter sprake in een brief van Liselotte van de Pfalz van 17-4-1718.

97 De hieronder genoemde uitgaaf heb ik niet kunnen vinden.

> **13-1-1713:** 'Claude Jordan, libraire dans le Nes vis-à-vis du Lombart à Amsterdam, fait imprimer et donnera au premier jour au public un livre Italien, contenant trois traitez, intitulez: *l'Emetico theologico per purgare la dottrina Agostiniana delle corruzzioni del Pelagianismo*, *è del Giansenismo: l'Estravagante con un nuovo sistema della natura è della gratta*, *par le R.P. Figari:* Et *il Carnavale di Parnasso del 1712*, *dell abbate Rafigi: 12mo.*' (Gaz.).
> **17-11-1713:** 'On trouve présentement chez Claude Jordan, libraire proche du Lombart à Amsterdam... quelques exemplaires du livre Italien du pere Figari, intitulé: l'Emetico theologico per purgare la doctrina Agostiniana delle corruzioni del Pelagianismo, e Giansenismo.' (Gaz.).

Over deze merkwaardige Italiaanse Augustijn Giacomo Maria Figari zijn wij het beste ingelicht door de Biblioteca volante van Gio. Cinelli Calvoli, 2e editie Venetië 1735 (II 317-318), wiens opgaaf gedeeltelijk ook in het vervolg op Jöcher en bij D.A. Perini, Bibliographia Augustiniana cum notis bibliographicis. Scriptores Itali (Firenze 1928-1938, II 66) is te vinden.

Daar wordt de volgende uitgaaf van hem genoemd: Trattato massimo delle Veneta Lagune, konsekrato al Serenissimo Principe Kornaro, et all'augusto Senato Veneto dal padre Fra Giacomo Maria Figari Agostiniano, maestra in sakra teologia, e nell'arti militari. In Venezia, 1714. Per Stefano Valvalense. In 4^{o}. Niet alleen was hij de ontwerper van een nieuwe spelling, maar ook hield hij zich bezig met theologie, de wetenschap van de krijgskunst en de hydrostatica. Zijn

geestesgesteldheid leert men kennen uit het volgende vers:

> Di questa nuova ortografia Io non son l'autore:
> E'stato un dottore, dottore volgare,
> Khe si fa chiamare
> L'abbate Raffikhi, l'abbate Raffikhi.'

Mijn vraag, hoe Claude Jordan in Amsterdam verhandelingen van deze Italiaanse fantast kwam te drukken, bleef lang onbeantwoord. Bij het doorbladeren van de Clef du cabinet, het tijdschrift van Claude Jordan senior, vond ik plotseling het antwoord; de aflevering van juli 1712 (p. 69) gaf de oplossing. Ik laat het stuk, hoewel lang, hier in zijn geheel volgen, omdat het tijdschrift betrekkelijk zeldzaam is en de inhoud zeer merkwaardig:

> *Proposition sur la latitude offerte par le P. Figari*
> Voici un avis qu'on m'adresse pour en faire part au public.
> Le pere maestro Figari religieux Augustin, Genois de nation, logé à Amsterdam à l'Etoile d'Orient, a trouvé la méthode recherchée depuis si long-tems, de mesurer la latitude Occidentale et Orientale, qui jusques ici a été improprement nommée *longitude*: il se sert pour cela de la justesse et harmonie de plusieurs montres avec un horloge, soûtenant que toute la difficulté vient de la, et non pas du mouvement du navire, ni de l'inégalité du cours du soleil: la difficulté vient, dit il, du changement de la situation de la montre, de l'horloge et de l'air, qui altere beaucoup le poids de la vibration, tant du balancier que de la pendule; il a remedié à toutes ces difficultez. Pour rendre cette découverte connuë et utile à tout l'Univers, il a resolu d'en faire une experience publique, dans le voyage d'un an qu'il va entreprendre sur les côtes de l'Amerique, de l'Afrique et de l'Europe, ayant pour cet effet fait fabriquer une fregate qui sera montée de 38. pièces de canon, du calibre de 24. de 12. et de 4. livres de balle.
> Il prétend par son invention, que toute cette artillerie sera pointée par un seul bombardier, qui ne sortira pas de son poste: que nonobstant le mouvement du navire, ses canons tireront juste, sans que les boulets aillent ni haut ni bas; qu'il consommera moins de poudre à tirer 170. coups. qu'on n'en employe à tirer 38. coups ordinaires; qu'ils porteront plus loin et avec plus de force; il fera voir plusieurs autres inventions extraordinaires, curieuses et utiles.
> Il invite tous les princes chrêtiens d'envoyer des pilotes et des officiers de marine de leurs ports avec leurs cartes, pour faire ce voyage avec lui, afin d'aprendre l'usage de toutes ces inventions, lesquels pourront aussi corriger leurs cartes par la paralelle de la hauteur, par l'équateur, et la latitude qu'on prétend de mesurer, au cas qu'il se rencontre quelque difficulté indissoluble; il offre pour dédommagement à chacun de ceux qui s'embarqueront, de leur faire present de six montres, et un horloge, avec la table et le coridor, qui est entre la Ste. Barbe et la chambre d'avant, pour leur logement, comme aussi la faculté de mettre sur son navire six caisses de marchandises pour negocier de port en port; que si cela ne suffit pas pour les indemniser de l'argent qu'ils auront deboursé au commencement du voyage, il promet d'y suppléer en argent comptant.
> Il offre aux personnes de qualité qui voudront faire ce voyage pour leur satisfaction, (qui ne voudront pas trafiquer ni accepter les montres) de

leur donner la table du capitaine, la grande chambre de poupe pour leur logement, et la nourriture d'un valet; au retour du voyage on leur rendra la somme qu'ils auront deboursé avant l'embarquement, pour laquelle il offre de donner caution: l'argent que le pere maestro Figari demande que fournissent les pilotes, les officiers, et les passagers qui voudront faire avec lui le voyage qu'il propose, est pour le chacun douze cent pièces de huit, qui font trois mile six cens livres de France.
Le même entrepreneur avertit encore que les pilotes et officiers de marine formeront le conseil: que ce sera de leur avis qu'on concertera la route et le pavillon que l'on prendra, avec tout ce qui sera necessaire pour la subordination, tant pour la politique, le militaire, que pour la navigation.
Il procurera un passeport de tous les princes, et les vaisseaux de ceux qui les auront accordez, qui voudront faire la même route, pourront venir sous son pavillon, et seront convoyez gratis. Le pavillon du prince qui aura refusé passeport, sera regardé comme ennemi.
Au retour du voyage, il donnera à chacun des pilotes, officiers et passagers une medaille d'or, sur laquelle il y

aura un trident au milieu de deux ancres en croix, avec ces mots, *sorte datum*, qui sera la devise du vaisseau, et à tous les autres une pareille medaille d'argent; il fera aussi graver leur nom sur un marbre, *ad aeternam memoriam.*
Ceux qui voudront faire ce voyage, doivent incessamment le faire enregistrer, et donner les suretez necessaires de fournir l'argent qu'on leur demande, puisque les premiers qui se presenteront seront préferez aux derniers: lorsqu'on sçaura leurs noms et leurs demeures, on les avertira du lieu et du jour de l'embarquement, et on aura égard à la distance des endroits de leur residence; mais on les averti que personne n'aura la liberté d'embarquer ni femme, ni chiens. Son entreprise pourra surprendre ceux qui ne croyent pas qu'un religieux puisse faire de telles offres, mais il prétend d'en venir à bout, et de conduire son dessein à sa perfection, avec autant de succez que le Genois qui fit la découverte du nouveau monde, et de cet Augustin qui fit le premier la navigation aux Philippines par la mer du Sud. Le P. Figari fait faire une mapemonde d'une nouvelle invention, sur laquelle un croyon marquera la route que tiendra son vaisseau pendant le voyage, dans lequel il espere faire une grande découverte, touchant le flux et reflux de la mer etc.'

Het is zeer onwaarschijnlijk, dat dit dure en fantastische plan ten uitvoer is gebracht. Blijkbaar zat Figari in januari 1713, toen Claude Jordan het drukken van zijn verhandelingen aankondigde, nog in Amsterdam. De omzetting van zijn naam in Rafigi, die mij aanvankelijk als een drukfout aandeed, laat zich uit het voorgaande verklaren. Een exemplaar van het boek met deze drie opstellen vond ik niet en ook het Centro Nazionale di Informazioni Bibliografiche van de Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II te Rome, dat een rondschrijven hierover uit liet gaan langs de Italiaanse staatsbibliotheken, slaagde er niet in het werk op te sporen.

Hier wil ik nog een enkel gegeven laten volgen over de herberg, waar Figari zijn intrek had genomen. De in deel I genoemde Guillot de Marcilly, die nauw contact met de Jordans had, logeerde er in 1714/15 ook: 'C'est dans cette superbe ville où j'allai descendre rue du Ness, à l'Etoile d'Orient, chez un nommé Pierre Grenier, François réfugié, qui étoit monté par degrez à la qualité d'aubergiste. Comme les tables étoient assez bien servies, plusieurs étrangers et autres y alloient prendre leurs repas.' Dan vertelt hij over het soort gesprekken, dat daar aan de twee tafels in de herberg werd gehouden tussen de zeer uiteenlopende gasten.

Met de voornaam Pierre moet Guillot de Marcilly zich hebben vergist. De waard van de herberg was toen Augustin Grenier. Zijn zoon Pierre, die op 23-3-1702 was geboren, was pas 12 jaar oud. Waar de herberg in die tijd was gevestigd blijkt niet. Op 25-12-1715 kocht Augustin Grenier, die toen hij in 1701 trouwde nog steenhouwer was, voor f 7000. - het huis de Oranjeappel van Margaretha de la Court, de weduwe van de apotheker Noé Mars. Voortaan zou de herberg de Etoile d'Orient in dit pand, dat lag in de Nes op de noorderhoek van de Kuierssteeg, gedreven worden. Na Augustin's dood, in 1729, zetten zijn weduwe, Jeanne Bultet, en zijn enig kind, Pierre Grenier, de zaak voort. De moeder stierf in 1731, de zoon in 1733 en zijn weduwe, Maria Magdalena Porche, hertrouwde met Jean Pierre Gonset, die in 1738 het buurhuis in de Nes erbij kocht en de twee huizen tezamen verbouwde tot een modern logement, dat hij in 1756 voor f 30000. - verkocht aan een zekere Jacob Alary. Bij hem nam in 1759 de befaamde Casanova zijn intrek.

Ik ga op dit alles zo uitvoerig in, omdat volgens zeggen van Guillot de Marcilly buitenlanders zoals ook hijzelf, hier graag hun intrek namen, daar er Frans werd

gesproken. Ook Claude Jordan behoorde waarschijnlijk tot de stamgasten, die hier het goede eten plachten te komen nuttigen en daarbij dan blijkbaar meteen af en toe zaken deden.

98 ***Apologie des femmes contre les calomnies des hommes, où l'on montre la necessité du mariage, son excellence et les moyens d'y vivre heureux; le tout prouvé par l'ecriture sainte, par les pères et par quelques auteurs modernes. Amsterdam, Claude Jordan, 1713, in 12°.***

([Enschedé en Revue d'hist. litt. 1916, XXIII, 574 en 1918, XXV, 660.]

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Traité de l'excélence du mariage: de sa nécessité, et des moyens d'y vivre heureux. Où l'on fait l'apologie des femmes, contre les calomnies des hommes. Par Jacques Chaussé, sieur de la Terriere. Honnorabile connubium in omnibus et therus immaculatus. Fornicatores enim et adultores judicabit Deus. Heb. Cap. 13. V. 4. A Paris, chez Martin Jouvenel, au bas de la ruë de la Harpe, à l'Image de Saint Augustin. 1685. Avec privilege du Roy. 10 + 338 + 2 p. (met appr. van 2-3-1685 en priv. van 8-3-1685 voor Jacques Chaussé sieur de la Terriere voor dit werk voor 6 jaar, afgestaan door hem aan Samuel Perier, door Perier aan Martin Jouvenel, gereg. 12-4-1685, ach. d'impr. 9-6-1685).
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van dezelfde uitgaaf met adres: A Paris, chez Samuel Perier, au Palais en la Gallerie des Prisonniers au Roy de Suede. 1685. Avec privilege du Roy.
De Bibl. Nat. bezit tenslotte nog een exemplaar van dezelfde uitgaaf, waarin echter het privilege ontbreekt, met adres: A Paris, au Palais, chez Henry Czarpentier, dans la Grand'Salle, au bon Charpentier. 1707. Avec privilege du Roy.
De U.B.A. bezit een exemplaar van een Hollandse uitgaaf met geheel dezelfde titel en adres: 'A Amsterdam, chez Abraham Wolfgangh, 1685.' 300 p. Enschedé geeft een exemplaar met adres Mortier Amsterdam en zonder jaartal.
Sept. 1685 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 960).
Dec. 1685 bespreking van dit werk 'chez M. Jouvenel' in de Journal des sçavans (p. 539).

In de bovengenoemde Revue d'hist. litt. wordt de herdruk van 1713 van het boek van Jacques Chaussée aangeduid als 'supercherie des libraires de Hollande: exacte reproduction anonyme, avec un titre maquillé du traité de l'excellence du mariage, de Jacques Chaussée'. Ik slaagde er niet in een exemplaar te vinden en kan daarom niet zeggen, of dit werkelijk een druk van Claude Jordan was, of een druk van een ander die op zijn naam werd gezet. Dat geschiedde reeds in 1713 door de Parijse libraire Witte (vergel. no. 87) en later nog herhaaldelijk (vergel. no. 104-107). Ook is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat het een nieuwe titeluitgaaf is van een van de bovengenoemde Amsterdamse drukken of van een Amsterdamse druk zonder datum, die men bij Jay vermeld vindt. Jay noemt bovendien nog uitgaven van 1670 (sic!) en 1691.

99 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

17-11-1713: ‘On trouve présentement chez Claude Jordan, libraire proche du Lombart à Amsterdam, la Flandre illustrée etc. Le même libraire imprime actuellement l'*Almanach de Milan*, pour l'année prochaine 1714.’ (Gaz.).

De vele verschillende almanakken, die in de loop der tijden in alle landen verschenen, zijn meestal niet of althans zeer moeilijk terug te vinden. Wanneer zij bewaard zijn, is dat dikwijls, omdat zij als aantekeningboekjes zijn gebruikt. Men kan soms een hele serie van een bepaalde almanak,

meestal een zogenaamde kantooralmanak met ruimte voor notities, in een archief vinden. Uiteraard vindt men dan echter in inventarissen alleen terloops vermeld met welke almanak men te maken heeft. Van de hier genoemde Almanach de Milan vond ik dan ook geen exemplaar en zelfs geen exemplaar van een ander jaar van deze serie. J. Grand-Carteret vermeldt een Parijse editie in zijn Les almanachs Français... éditées à Paris 1600-1895 bibliographie-iconographie, Paris 1896 (p. 18). Hij deelt hierover het volgende mee: ‘no. 74. Almanach de Milan pour l'année 1677 ou le pescheur fidèle. Traduit de l'Italien en François. A Paris, chez Jean Ribou (puis chez Thomas Guillain). Cet almanach, publié dans tous les pays, comme le “Liégeois”, a dû paraître à Paris jusqu'en 1710.’ Het Italiaanse voorbeeld had de titel: Il pescatore fidele.

Daar het niet eenvoudig is gegevens over de almanakken te vinden, vermeld ik hier nog enkele feiten over de buitenlandse exemplaren van de almanach de Milan, die ik genoemd vond.

Op 20-11-1687 leest men in de Nouv. extraord.: ‘On vend à Paris chez Tomas Guillain sur le Quay des Augustins à l'Image Saint Louis le grand Almanach de Milan le pescheur fidelle, traduit de l'Italien du fameux Chieraval pour l'année 1688. Il s'est rendu fort celebre par ses predictions les années precedentes; il suffit de dire qu'il est encore plus curieux cette annee-ci.’

De Bibl. Nat. bezit onder de nummers V 29971-29977bis een aantal exemplaren en wel voor zover het hier behandelde tijdperk betreft van 1689, 1697 en 1708. De Universiteitsbibliotheek in Groningen bezit een Zuid-Nederlandse druk: Almanach de Milan pour l'année bissestile 1696 ou le pescheur fidèle; observations sur l'année de la création du monde, 5645, de l'incarnation, 1696, de la correction Grégor. 114. Bruxelles 1696.

De buitenlandse drukken werden ook veel ingevoerd in Frankrijk. Op 15-12-1704 verkreeg Jacques Sardine, imprimeur et libraire à Limoges een permission simple voor zijn ‘Almanach ou Pescheur fidèle’, welke een verbod tot invoer van het boek uit het buitenland inhield (ff 21948, 385). Op 16-12-1706 vroeg Laurent d'Houry libraire à Paris toestemming voor het invoeren van de Almanach de Milan pour l'année 1707, gedrukt te Brussel, op welk verzoek op 22-12-1706 afwijzend werd beschikt (ff 21940, 1143).

Of de Franse almanak, die Pierre Mortier en Pierre Savouret in december 1686 gedrukt hadden (KS 430), ook een zogenaamde Almanach de Milan was, kan ik niet zeggen. Zeker is, dat Jean Louis de Lorme en Jacques Desbordes op 28-12-1703, 23-12-1704 en Jacques Desbordes alleen op 4-12-1705 de Almanach de Milan in de gazette te koop aanboden, telkens uiteraard voor het volgend jaar. Uit de advertenties krijgt men enig idee van de inhoud. Ik neem de uitvoerigste, die van december 1704 daarom over: ‘On trouve à Amsterdam chez J.L. de Lorme et Jaques Desbordes libraires l'Almanach de Milan de l'année 1705. On y a joint le départ des barques, des postes et des chariots de postes, tant pour ces provinces que pour les pais etrangers; comme aussi le tems dans lequel commencent et finissent les vacances de presque tous les corps de l'etat.’

Waar die almanak werd gedrukt, wordt niet gezegd. Op 21-11-1710 adverteerde Marc Antoine in de gazette, dat hij de Almanach de Milan juist had gedrukt en op 2-12-1710 bood hij deze nogmaals te koop aan. In november 1713 was het Claude Jordan, die de Almanach de Milan liet drukken, zoals blijkt uit de advertentie hierboven. Op 13-12-1715 kondigde hij weer aan, dat hij de Almanach de Milan voor het volgend jaar verkocht.

In hoeverre deze almanakken nadrukken waren van de Franse voorbeelden, kan ik niet zeggen. Stellig waren zij wat de actuele berichtgeving betreft bestemd voor de Frans-sprekende bevolking van de Republiek.

100 *Lettre de madame la comtesse N.N. Ecrite de Paris à son excellence le general marquis de Langallerie le 12. janvier 1715. Sur son changement de réligion et sur quelques points de controverses; avec la reponse de sa dite excellence à la dite dame en date du 28. Janvier 1715. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire dans le Nes, 1715. 23 p. 12°.*

Bibl. Nat. D 12652.
[Titelpagina zwart. Sfeer als vignet.]

> **22-2-1715:** 'On trouve à Amsterdam chez Claude Jordan, libraire dans le Nes, une Lettre écrite par une dame de qualité de Paris à S. ex. Mr. le marquis de Langallerie, sur son changement de religion, et sur quelques points de controverses; avec la réponse de S. exc. à cette dame.' (Gaz.).
>
> **April 1715** bespreking van dit werk in de Clef du cabinet (p. 306), met aan het eind: 'Et voilà assez pour juger du caractere de l'auteur de cette brochure, et des matieres dont son Journal Chrêtien doit être rempli. Ceux qui ont déjà vû cet échantillon sont persuadez que l'*antousiasme* et le *fanatisme* en feront le principal ornement.'

Philippe de Gentils marquis de Langallerie (1656-1717) verliet de Franse militaire dienst, waar naar zijn zin zijn verdiensten te weinig werden erkend, en begaf zich eerst in dienst van de keizer, later van de koning van Polen. In 1711 ging hij over tot het Lutheranisme. Hij kwam daarna naar Holland, waar hij fantastische plannen op allerlei gebied maakte, o.a. voor een expeditie naar Italië. Daarvoor ging hij naar Hamburg, maar werd onderweg gearresteerd op bevel van de keizer. Reeds in 1717 stierf hij in de gevangenis.

In Holland kwam hij in aanraking met Guillot de Marcilly, die alle mogelijke pogingen in het werk stelde hem tot het Rooms-Katholicisme terug te brengen, maar daarin niet slaagde. Uitvoerig beschrijft Guillot de Marcilly deze episode in zijn reeds meermalen genoemd reisverslag. Ook met Claude Jordan kwam de markies de Langallerie in aanraking. Reeds op 31-8-1714 adverteerde Jordan in de gazette, dat hij het 'Manifeste du general marquis de Langallerie, au sujet de ce qu'il a quitté le service de France et s'est retiré du royaume' verkocht. Het British Museum bezit een exemplaar van dit manifest van 67 p., dat op de geheel zwarte titelpagina noch vignet, noch naam, noch adres van een drukker geeft en evenmin een jaartal. De titel luidt: Manifeste de son excellence monsieur le général marquis de Langalerie. Auquel on a ajouté diverses pièces importantes. Het werkje heeft niet het uiterlijk van een Hollandse druk. Het is dan ook waarschijnlijk, dat de Langallerie het al elders had laten drukken en de exemplaren, die hij nog over had, nu door Jordan liet verkopen. Een Hollandse vertaling van dit manifest, gedrukt bij Schouten te Amsterdam, dateert Knuttel (15489) op 1706, de catalogus van de K.B. op 1707.

In ‘Le libraire au public’, voorin zijn eigen drukje, vertelt Claude Jordan, hoe de uitgaaf daarvan tot stand kwam: ‘Etant ces jours passez en conversation avec son excellence monseigneur le general

marquis de Langallerie il me fit l'honneur de me montrer une lettre qu'une dame de qualité de ses amies lui avoit ecrite de Paris et la reponse que son excellence lui faisoit, comme sans doute on aura de la curiosité de voir une dame et un cavalier disputer de controverse, il m'accorda après la demande que je lui en avoit faite, la permission de l'imprimer. Le public sera je m'assure bien aise de voir à quoi S.E. s'occupe ici. Car ceci n'est qu'un echantillon d'un livre intitulé Journal Chrêtien qu'elle compose et qui ne sera peut-être pas mis au jour aussi-tôt qu'il le seroit a souhaiter pour les interêts de la réligion réformée. A la fin de la réponse à la dame vous trouverez quelques additions aux motifs de son changement de religion et quelques passages tirées de l'Ecriture Sainte. Le 8. Fevrier 1715.'

Hecht men waarde aan de woorden van de boekverkoper, dan heeft hij de brieven op eigen verzoek en waarschijnlijk op eigen kosten laten uitgeven. De Journal Chrêtien, waarover Claude Jordan junior hier vol verwachting spreekt en waarover Claude Jordan senior zich in de Clef du cabinet zo laatdunkend uitliet, is nooit verschenen. Ondanks die laatdunkende opmerkingen had Claude Jordan senior veel belangstelling voor de markies de Langallerie. In de Clef du cabinet vindt men telkens weer mededelingen over zijn gedragingen.

101 Deze uitgaaf, die waarschijnlijk wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **22-2-1715:** 'On trouve à Amsterdam chez Claude Jordan, libraire dans le Nes,... Le même libraire a sous presse, et donnera dans deux jours, le *Sermon prononcé devant le Roi de la Grande-Bretagne par l'evêque de Glocester*, *dans l'eglise de St. Paul*, *le jour de la célebration de son heureux avenement a la couronne.*' (Gaz.).
> Het Br. M. bezat een exemplaar van deze preek in Franse vertaling, in de oorlog vernietigd: Les moyens d'avoir des tems durables et tranquilles. Sermon preché devant le Roi... le 20 de janvier, 1715, jour marqué pour rendre graces au Dieu tout-puissant de ce qu'il a fait entrer paisiblement sa majesté en possession du trône, etc. Londres, 1715, 8^{o}.
> Het Br. M. bezit een exemplaar van deze preek in het Engels: The way to stable and quiet times: a sermon on Isaiah XXIII. 6 preach'd before the King... jan. 20, 1714, being the day of thanksgiving... for bringing his majesty to a peacable and quiet possession of the throne, etc. London 1715. 8^{o}.

Voor de actuele gebeurtenissen in Engeland bestond ook in Holland grote belangstelling en vele Engelse pamfletten verschenen hetzij in het Hollands, hetzij in het Frans vertaald in Holland. Blijkens de opgaven van Knuttel waren het meestal Thomas Johnson in 's Gravenhage en David Mortier in Amsterdam, beiden sterk op Engeland georiënteerd, die in deze jaren met dit soort drukjes kwamen. Deze preek van de juist benoemde bisschop Richard Willis (1664-1734) is de enige publicatie van Claude Jordan op dit gebied. Het is zeer waarschijnlijk, dat hijzelf de preek niet liet vertalen, maar deze nadrukte van een uitgaaf, die reeds in Londen was verschenen. Dergelijke kleinere actuele geschriften werden dikwijls ook direct in het Frans vertaald en in Londen uitgegeven. Hier was een speciale reden voor vertaling: de Duitse vorst kende geen Engels, maar kon de preek wel in het Frans lezen. Het exemplaar, dat het Br. M. bezat, is echter in de oorlog verloren gegaan.

Daarom is niet meer vast te stellen, wie de drukker of uitgever was en of het eventueel ook een uitgaaf kan geweest zijn, die met adres Londres in het buitenland verscheen.

102 Vergelijk voor de tweede vermeerderde druk van le Choix des bons mots van Claude Jordan, waarvan ik echter geen exemplaar vond, no. 94.

103 *Le triomphe du beau-sexe sur les hommes. Ou l'on fait voir les avantages et les prérogatives qui rendent les femmes superieures aux hommes, par des preuves incontestables. A Hambourg, chez la veuve Denis le Sage, Place du Triomphe, à l'enseigne de la Probité. 1719. Avec approbation. 16 + 123 + 3 p. 12°.*

Bibl. Nat. R. 52826.
[Titelpagina zwart. Gestyleerd figuurtje als vignet.]

> **31-5-1718:** 'Claude Jordan, libraire dans le Gaper-steegh, proche de la Bourse à Amsterdam, imprime un livre intitulé le Triomphe du beau sexe sur les hommes, où l'on fait voir par des preuves incontestables, les avantages et les prérogatives qui rendent les femmes superieurs aux hommes, 12°.' (Gaz.).
> **Sept. 1719:** Il vient de paroître un petit livre nouveau, qui sans doute sera très favorablement reçu des dames, et que la plûpart des *hommes* liront par curiosité. Cet ouvrage fait par une femme, dont la modestie lui a fait cacher son nom, est un grand octavo de 143 pages, compris l'epître qui lui sert de préface. Il a pour titre: Le triomphe du beau sexe sur les hommes, dans lequel on fait voir les avantages et les prérogatives qui rendent les femmes superieures aux hommes par des preuves incontestables, imprimé à Hambourg chez la veuve de Denis le Sage, à l'enseigne de la Probité. 1719. Avec approbation. Le livre est déjà répandu dans les principales villes de France et de Lorraine, puisque j'apprens qu'on le trouve chez la plus grande partie des libraires qui débitent ce journal, comme à Paris chez le sieur Ganeau. A Châlons, chez le sieur P. Seneuse. A Vitry, chez le sieur Vitalis. A Nancy, chez la veuve Gaydon. A Bar, chez le sieur Maurice, et en divers autres endroits.... Comme l'ouvrage est tout nouveau, et qu'il n'interesse pas moins les hommes que les femmes, il n'y a pas de doute que l'un et l'autre sexes ne s'empresse à en faire la lecture.' (Suite de la clef 181).

De Bibl. Nat. bezit exemplaren van een soortgelijke uitgaaf, les Avantages du sexe, ou le triomphe des femmes, dans lequel on fait voir par de très fortes raisons que les femmes l'emportent par-dessus les hommes et méritent la préférence. Anvers, Henri Sléghers, 1698. 12° en van een herdruk van deze uitgaaf, le Triomphe des femmes où il est montré par plusieurs et puissantes raisons que le sexe féminin est plus noble et plus parfait que le masculin. Anvers, Henri Sléghers, 1700. 12°.

Deze verhandeling van 1698, die volgens opgaaf van Jay aanvankelijk als uitgaaf 'à la sphère' met adres Antwerpen het licht zag, wordt toegeschreven aan D.M.C. Noël. De Revue d'hist. litt. van 1918 (XXV 664) oppert, dat de uitgaaf van 1719 een nadruk met gewijzigde titel van de uitgaven van 1698 en 1700 zou kunnen zijn. Vergelijking leerde echter, dat dit stellig niet het geval is.

Waarschijnlijk verscheen de uitgaaf van 1719 pas ongeveer een jaar na de aankondiging in de gazette. Aanvankelijk twijfelde ik daarom enigszins, of werkelijk Claude Jordan schuil ging achter de gefingeerde naam veuve de Denis le Sage.

De uitbundige reclame, die Claude Jordan senior in zijn Suite de la clef voor dit boekje maakte, wijst er echter wel op, dat wij hier inderdaad met een uitgaaf van zijn zoon te doen hebben. Een dergelijk adres was voor een uitgaaf als deze, met een scherts-approbation voorin, zeer gebruikelijk.

Het is de laatste uitgaaf van Claude Jordan geweest. Zijn financiën waren slecht en na 1717 betaalde

hij zelfs het lidmaatschap van het gilde niet meer. Op 11-10-1718 werden zijn ongebonden boeken door de boekverkoper Albert Clumper in veiling gebracht en toen staakte hij dus officieel zijn uitgeverij en boekhandel. Mede daarom misschien is dit boek met een gefingeerd adres uitgegeven. In deel I (p. 22) gaf ik over zijn verdere levensloop enkele bijzonderheden, die ik hier wil aanvullen en gedeeltelijk verbeteren, wat mogelijk is geworden door de indicering van de begraafregisters.

Ik nam aan, dat Claude Jordan weggetrokken was uit Amsterdam en elders overleden tussen 1719 en 1725. De Claude Jordan, die op 24-4-1720 op het St. Anthonieskerkhof was begraven, komend uit het huis van Jean Louis de Lorme (wel te verstaan dan diens vrouw), hield ik voor de gelijknamige zoon van enige jaren oud. De begrafenis was namelijk niet opgenomen in het begraafregister van de weeskamer, wat voor een overledene, die minderjarige kinderen naliet, voorschrift was. Aan de hand van een nader onderzoek meen ik thans echter tot de, zij het wat gevaarlijke conclusie te mogen komen, dat hier een administratieve fout is gemaakt en dat wel degelijk de vader en niet het zoontje werd begraven.

Claude Jordan trouwde op 22-4-1714 in de Walenkerk met Judith Houblon. Op 9-4-1715 werd de kleine Claude geboren en de volgende dag gedoopt. Allicht was hij het kind van Claude Jordan, dat op 21-4-1715 ter aarde werd besteld op het Anthonieskerkhof. Het volgend jaar, op 6-4-1716, werd nog een dochtertje Judith geboren en 2 dagen later gedoopt. Zij bleef enig kind. Zo moet de Claude Jordan, die in 1720 stierf, toch de vader zijn geweest. Ik ga hier zo uitvoerig op in, omdat nog vier uitgaven volgen, die op zijn naam staan, ofschoon hij al was overleden. Die vier uitgaven waren het ook, die mij indertijd mede misleid hebben en die mij er toe brachten, Claude Jordan een langer leven te geven dan hij in werkelijkheid had gehad.

104 *La religieuse malgré elle, histoire galante, morale et tragique. Dédiée à monseigneur le prince Eugene de Savoie. Par Mr. B** de B**. A Amsterdam, chez Claude Jordan, marchand libraire, dans le Kalver-straat. 1720. 2 + 14 + 290 p. 8°.*

Parijs Bibl. de l'Arsenal 8° B.L. 22533.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur als vignet.]

*La religieuse malgre elle, histoire galante, morale et tragique. Dédiée à monseigneur le prince Eugene de Savoye. Par Mr. B** de B**. A Amsterdam. Chez Claude Jordan. Marchand libraire, dans le Kalverstraat. 1740. 2 + 14 + 290 p. 8°.*

Bibl. Nat. Y^2. 61831.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur (andere als boven) als vignet.]

Quérard, die al tussen haakjes vermeldt, dat dit een Parijse druk is, noemt ook nog een uitgaaf met adres Amsterdam 1751, evenals Gay.

De schrijver van dit werk was een zekere Brunet de Brou. Voor dit boekje met de geschiedenis van een meisje, die tegen haar zin in het klooster was gegaan, kon men uiteraard geen privilege vragen. Zo liet de uitgever het verschijnen met de naam van de Amsterdamse collega, die kort tevoren was gestorven. Die uitgever was Pierre Witte te Parijs, die reeds meermalen in deel I en II ter sprake is gekomen. In 1713 had hij een gedeelte van de oplaag van een zijner uitgaven op naam van Claude Jordan gezet en wel een nadruk van een van diens eigen uitgaven (vergel. no. 78). Dit zal hem misschien het idee aan de hand hebben gedaan om, nu hij weer een gefingeerd adres zocht, een zekere continuiteit te betrachten en nogmaals de naam van Claude Jordan te gebruiken. Als adres noemde hij de Kalverstraat, waar Claude Jordan nooit had gewoond.

Ter voorkoming van misverstanden moet ik hier nog vermelden, dat de catalogus van de Bibl. Nat. ten onrechte niet van Jordan, maar van Ickroan spreekt. De uitgaven van 1740 en 1751 zijn waarschijnlijk nieuwe titeluitgaven. G. Brunet (p. 85) noemt dit werkje bij de uitgaaf met gefingeerde adressen.

105 *Histoires galantes, nouvelles et veritables. Par Mr. le chevalier de R.C.D.S. Tome Premier. A Amsterdam, chez Claude Jordan marchand libraire, dans le Kalverstraat. 1720. 2 + 8 + 226 p. 12°.*
Idem. Tome Second. 4 + 235 p. 12°.

Bibl. Nat. Y^2 7698-7699.

[Titelpagina's rood-zwart. Twee verschillende gestyleerde figuren (in deel I zelfde als uitgaaf 1720 no. 104) als vignetten.]

Dit werk wordt toegeschreven aan een zekere Rustaing de Saint-Jory, op wiens naam ook een twintig jaar eerder verschenen werk staat: Les galanteries angloises. Nouvelles Historiques. Par Mr. le chevalier de R.C.D.S. La Haye, L. et H. van Dole, 1700, 298 p. (Jones 32). Een opgaaf van de titels van de 36 verhalen, 18 in ieder deel, vindt men bij Gay, die veronderstelt dat het waarschijnlijk een vermeerderde nadruk is van les Heures perdues de R.D.M., waarvan gedurende de 17de eeuw vele drukken het licht zagen.

Ook dit werk was een uitgaaf van Pierre Witte en hiervoor geldt daarom precies hetzelfde als bij het vorige nummer is verteld.

106 ***Ambassades de la compagnie Hollandoise des Indes d'Orient, vers l'empereur du Japon, divisées en trois parties; ornées de figures en taille-douce. Avec une relation exacte des guerres civiles de ce pays-là. Tome Premier. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire dans le Wijde steegh sur le Rokin. 1722. 257 p. 8°.***
Idem. Tome Second. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire dans le Wijde-steegh sur le Rokin. 1722. 137 + 158 p. 8°.

Amsterdam Scheepvaartmuseum, A VII 2-72.

[Titelpagina's rood-zwart. De 'Seconde Partie' van deel I en de 'Relation des guerres civiles du Japon, où l'on voit ce qui s'est passé de plus important dans cet empire pendant trente-huit ans qu'elles ont duré.' hebben nieuwe titelpagina's rood-zwart. Gestyleerde figuren, alle vier verschillend, gedeeltelijk dezelfde als bij no. 104, 105 en 107, als vignetten. Met 6 ongesigneerde platen in deel I.]

Het Scheepvaartmuseum bezit ook deel I met 2 parties van een eerdere uitgaaf: Ambassades de la compagnie Hollandoise des Indes d'Orient vers l'empereur du Japon. Avec une description du pays, des moeurs, religions, coutumes, et de tout ce qu'il y a de plus curieux, et de plus remarquable parmi ces peuples. Premiere Partie. A la Haye. Chez Meindert Uitwerf, marchand libraire proche la Cour, 1696.
De K.B. bezit een exemplaar van een Leidse uitgaaf: Ambassades de la compagnie Hollandoise des Indes d'Orient, vers l'empereur du Japon divisées en trois parties; avec une relation exacte des guerres civiles de ce pais-là. Tome Premier. A Leyde, chès Henry Drummond, 1686. 10 + 455 p. 12°. Tome Second. 2 + 520 p. 12°. (Titelpagina's zwart. Kleine merk met schildpad van van Gelder (vergel. no. 1) als vignet. Ongesigneerde titelplaten. In een Avis en Préface wordt uiteengezet, welke veranderingen in volgorde en toevoegingen zijn aangebracht. In de oorspronkelijke folio-uitgaaf zal men niets vinden, wat hier niet ook is opgenomen. Toegevoegd is o.a. 'une relation entiere des guerres civiles de Japon, qui est toute en lambeaux dans la premiere.' 'De plus on n'y verra ni invectives contre aucune religion, ni railleries contre les choses saintes, dont ce premier livre est tout rempli, ce qui fait sans doute de la peine aux gens, qui ont quelque respect pour ce qui regarde Dieu, encore même qu'ils ne soyent pas de la religion qu'on maltraite.)
12-9-1686: 'Werd mits deesen een ieder bekend gemaakt, dat tot Leyden voor een civiele prijs te koop sijn 1300 exemplaaren, van seeker boek, in 12, geintituleert l'Ambassade de la compagnie Hollandoise des Indes, d'Orient vers l'empereur du Japon, divisées en trois parties, avec une relation exacte des guerres civiles de ce pais-là. Of in 't Duyts d'Ambassade van de Hollandse Oost-Indische compagnie, gedaan aen den keyser van Japan, met eene seer naauwkeurige van de inlandse oorloogen van dat rijk. De gegadingde believe haer te adresseeren aan Anthony de la Font, op het Steenschuur, bij de Delftse Vliet.' (Ordinaire Leydse Courant, U.B.L., idem 17 en 19-9-1686).
Febr. 1687 aankondiging van dit werk in de Hist. abr. (p. 237), met mededeling: 'C'est un abrégé d'un livre in folio, qui a paru il y a quelque tems; on l'a fait exactement, n'oubliant rien de considérable, et on y a même âjouté plusieurs choses qui ne se trouvoient pas dans le volume

in folio. Il est fort commode, pour ceux qui croyent, qu'un grand volume est toûjours un grand mal.'
Maart 1687 bespreking van dit werk '2 volumes in 8 pagg. 974. A Leide chez Jordan. 1686.' in de Bibl. univ. et hist. (IV 499).
Een opgaaf van de oorspronkelijke Hollandse uitgaaf van 1669, de Duitse vertaling van 1670 en de Franse vertaling van 1680, alle verschenen in folio bij Jacob (van) Meurs te Amsterdam, en de Engelse vertaling van 1670 vindt men bij P.A. Tiele, Nederlandsche bibliographie van Land- en volkenkunde, 1884, no. 762. Hij noemt ook nog een Franse 12^{o} uitgaaf van 1687, waarvan ik geen exemplaar vond, evenmin als van de uitgaaf met adres Paris Witte 1722 (Quérard).

Arnoldus Montanus (st. 1683), eerst predikant, later rector van de Latijnse school te Schoonhoven, heeft o.a. veel reisbeschrijvingen uitgegeven. In 1699 verschenen bij Jacob Meurs de rijk geillustreerde Gedenkwaardige gesantschappen, waarin Montanus een verslag van deze tochten van 1649 tot 1661 gaf. In 1680 zag de Franse vertaling bij dezelfde uitgever het licht. De platen daarvan vertonen enige verschillen met die van de oorspronkelijke uitgaaf.

In 1686 kwam Hendrik Drummond, die werkte op de drukkerij, waaraan toen ook Claude Jordan senior was verbonden, met een 12° uitgaaf met een aantal toevoegingen. Volgens Tiele moet deze het volgend jaar in Parijs, dus waarschijnlijk als nadruk, nogmaals zijn uitgekomen. In 1696 kwam Uytwerf met een 12° druk. Het exemplaar, dat ik hiervan zag, had geen platen. De Préface, getekend B.M., geeft een uiteenzetting over de wijzigingen en verbeteringen van deze druk en de voordelen van een 12° boven een folio.

In 1722 ging Witte tot een nieuwe druk van dit werk over. Een deel van de exemplaren zette hij op zijn eigen naam, een ander deel op naam van de overleden Claude Jordan. De Préface, zonder initialen, is een extract van de Préface van 1696 en rept ditmaal niet van een vroegere uitgaaf in folio. Ik neem aan, dat de exemplaren met Witte's adres voorzien waren van een approbatie en privilege.

Merkwaardig is, dat Witte ditmaal weer als adres de Wijde steeg uit het begin van de boekverkopersloopbaan van Claude Jordan opgaf. Dat adres noemde Jordan op een uitgaaf van 1709 (vergel. no. 78) en in advertenties in de gazette van 18-5-1708 en 26-3-1709. Waarschijnlijk bleef hij op hetzelfde adres wonen, want in een advertentie in de Amsterdamse courant van 12-4-1714 spreekt hij van Nes hoek Wijde Lombartsteeg, op zijn boeken en in advertenties in de gazette afwisselend van ‘vis-à-vis du Lombard’, ‘proche le Rokin’, ‘proche du Lombart’, ‘entre Lombart en Rokin’ en soms zonder meer in de Nes. In de gazette van 10-4-1716 en 15-6-1717 is het echter geworden op het Rokin, en in de gazette van 31-5-(en 24-6-)1718 Gapersteeg. Zoals wij zagen bij no. 104 stierf hij in 1720 ten huize van zijn tante de Lorme.

107 *Histoires tragiques et galantes, ornées de figures en taille-douce. Tome Troisième. A Amsterdam, chez Claude Jordan, libraire dans le Wijde-steegh sur le Rokin. 1723. 4 + 400 p. 12°.*

Parijs Bibl. de l'Arsenal 8° B.L. 22149.

[Titelpagina rood-zwart. Vis met zon (bij de uitgaven van Witte ook vaak in de tekst gebruikt) als vignet. Met 8 ongesigneerde platen.]

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van deel I van 1710: Histoires tragiques et galantes. Ornées de figures en taille-douce. A Paris, chez Pierre Witte, au bas de la rue S. Jacques, vis à vis la rue de la Parchimenerie, à l'Ange Gardien. 1710. Avec approbation et privilege du Roy. 4 + 366 + 2 p. 12° (met appr. van 15-4-1709 van Danchet en priv. van 18-5-1709 voor Pierre Witte voor dit werk voor 3 jaar, gereg. 19-6-1709).

Jay noemt ook een exemplaar La Haye, Moetjens, 1710.

De Bibl. de l'Arsenal bezit ook een exemplaar van deel I-III van 1715-1723: Histoires tragiques et galantes. Ornées de figures en taille-douce. Tome Premier. A Rouen, et se vend a Paris, chez Pierre Witte, au bas de la rue Saint Jacques, vis-à-vis la rue de la Parchimenerie, à l'Ange Gardien.

1715. Avec approbation et privilege du Roy. 2 + 366 + 2 p. 12°. (met appr. van 15-4-1709 van Danchet en met priv. van 8-8-1714 voor Pierre Witte voor dit werk voor 6 jaar, gereg. 17-8-1714). Idem. Tome Second. 1715. 2 + 380 + 2 p. 12°. Idem. Tome Troisième. 1723. 4 + 400 p. 12° (In deel II en III zijn hoewel zij op de titelpagina worden vermeld geen approbation en privilege afgedrukt).

Jay noemt ook Amsterdam et Paris 1715 3 vol. in 12°, wat er op kan wijzen, dat een aantal exemplaren van deel I en II eveneens op naam van Jordan zijn gezet.

Wie de schrijver van deze verhalen was en of wij met één of meer schrijvers te doen hebben blijkt niet. In 1709 kreeg Witte privilege voor de uitgaaf van 3 verhalen. Blijkbaar liet hij een deel van de oplaag van deze uitgaaf, die in 1710 verscheen, op naam van Moetjens te 's Gravenhage zetten. Ik kreeg daarvan echter geen exemplaar in handen, zodat ik hier bij een veronderstelling moet blijven. In 1715 kwam hij met een nieuwe titeluitgaaf van dit deel als deel I en een deel II met vijf nieuwe verhalen, waarvoor blijkbaar al in 1709 goedkeuring was gegeven. Misschien zette hij al exemplaren van deze delen I en II op naam van Jordan. Alweer kan ik daarover geen nadere gegevens verstrekken, daar ik geen dergelijke exemplaren onder ogen heb gehad.

Zeker is, dat hij in 1723 een derde deel met 6 nieuwe verhalen in het licht gaf, ditmaal blijkbaar onder de vlag van het vorige privilege. Een aantal exemplaren werden op zijn eigen naam gezet, een aantal op naam van Claude Jordan.

Bij Jay vindt men een opgaaf van de titels der verhalen, met bij bijna alle een weinig gunstige opinie over de inhoud. Deel I en deel II hebben ieder 6 platen, deel III 8. Jay vermeldt nog latere uitgaven van 1731 bij Briasson te Parijs en van 1756 te 's Gravenhage.

Uitgaven van Marc Antoine Jordan

De eerste uitgaaf op naam van Marc Antoine Jordan was in feite een uitgaaf van zijn oom, Jean Louis de Lorme, die de Memoires de la comtesse de Tournemir op naam van zijn neven Claude en Marc Antoine Jordan in het licht gaf (vergel. no. 91).

108 Vergelijk voor de derde druk van de Memoires de madame la comtesse de D***, die op naam van Marc Antoine Jordan en ook zonder adres verscheen, no. 37.

109 Deze uitgaaf, die wel is verschenen, heb ik niet gevonden (vergel. ook no. 99).

> **21-11-1710:** 'Marc Antoine Jordan, libraire dans le Jonge Roelof-steeg à Amsterdam,... Il vient aussi d'imprimer l'*Almanach de Milan pour l'année 1711.* (Gaz.).
> **2-12-1710:** 'Marc Antoine Jordan, libraire dans le Jonge-Roelofsteeg à Amsterdam, donne avis au public et aux libraires, qu'il vient d'imprimer et qu'il vend l'Almanach de Milan pour l'année 1711.' (Gaz.).

110 *Le curieux impertinent. Comedie en vers. Par monsieur Nericault Destouches. A Amsterdam, chez Marc-Antoine Jordan libraire dans le Jonge Roelofsteeg proche le Kalverstraat. 1711. 94 p. 12°.*

Wolfenbüttel Lm Sammelband 93.

[Titelpagina zwart. Sfeer als vignet. Met approbation. Achterin: 'Avertissement. On trouve à Amsterdam chez Marc-Antoine Jordan libraire dans le Jonge Roelof-steeg, toute sorte de livres anciens et modernes sur toute sorte de matieres, comme de litterature, de voyages, d'histoires, de chirurgie, de dévotions, de journaux, et les nouveautez qui paroissent journellement, tant en François qu'en Latin, soit de ce païs-ci ou des païs etrangers. Ceux qui souhaiteront en avoir n'ont qu'à prendre la peine de s'adresser audit M.A. Jordan, qui leur fera à tous une bonne composition, et qui les leur vendra à juste prix.']

> **20-1-1711:** 'Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jonge Roelof-steeg à Amsterdam, donne avis au public et aux libraires qu'il imprime actuellement le Curieux impertinent, comedie en vers par M. Nericault Destouches in 12°.' (Gaz.).
> **17-2-1711:** 'Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jong Roelof-steeg à Amsterdam, donne avis au public et aux libraires qu'il a imprimé actuellement le Curieux impertinent. Comedie en vers par mr. Nericault Destouches in 12°.' (Gaz.).
> **20-2-1711:** 'On trouve à Amsterdam chéz Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jong Roelof-steeg, proche le Kalverstraat le Curieux impertinent, etc.' (Gaz.).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Le curieux impertinent, comedie en vers. Par M. Nericault Destouches. Le prix est de vingt sols. A Paris, chez Pierre Ribou, quay des Augustins, à la descente du Pont-Neuf, à l'Image Saint Louis. 1711. Avec approbation et privilege du Roy. 12 + 95 p. 12° (met appr. van 4-12-1710 van Danchet en priv. van 13-8-1703 voor Destouches voor dit werk voor 5 jaar, afgestaan door hem aan Ribou volgens accoord tussen hen beiden, gereg. 7-12-1710).

Philippe Néricault Destouches (1680-1753), aanvankelijk toneelspeler en -schrijver, bewerkte een van de losse nouvelles van Cervantes, El curioso impertinente, in Franse vertaling van N. Baudouin als le Curieux impertinent in 1608 te Parijs verschenen, tot een berijmd comediestuk (Palau III 2e ed. 53847 en 53848). Het werd aanvankelijk in Zwitserland opgevoerd, in 1710 in Frankrijk en had ook daar groot succes.

Of de jeugdige Marc Antoine persoonlijk deze nadruk op touw zette, of dat het zijn oom de Lorme was, die dit deed, kan ik niet zeggen en evenmin, of dit al of niet met instemming van Ribou geschiedde. Tegen de vroegere gewoonte gaf de nadruk hier ook de approbation van het origineel.

111 *Joseph, tragedie, tirée de l'Ecriture Sainte. Par monsieur l'abbé Genest. A Amsterdam, chez Marc-Antoine Jordan, libraire, dans le Jonge Roelefsteeg proche le Kalver-straat. 1711. 72 p. 12°.*

Wolfenbüttel Lm Sammelband 123.

[Titelpagina zwart. Sfeer als vignet. Met titelplaat, gesigneerd 'De la Fosse in. L. Surugue sculp.' en onderschrift: 'Ego sum Joseph. Gen. 45.3. à Amsterdam chez Marc-Antoine Jordan 1711.' Met approbation. Aan de achterzijde van het titelblad: 'Avis. Marc-Antoine Jordan, a imprimé une comedie intitulée, le Curieux impertinent, par Mr. des Touches.']

> **3-7-1711:** 'M.A. Jordan, libraire dans le Jonge Roelofsteeg proche le Kalverstraat à Amsterdam, a imprimé et vend Joseph, tragedie, par Mr. l'abbé Genest, in 12.' (Gaz. idem 21-7- en 31-7-1711).
> **1717** Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Joseph, tragedie, tirée de l'ecriture sainte. Par monsieur l'abbé Genest. A Paris, chez Etienne Ganeau, rue S. Jacques, vis à vis la Fontaine Saint Severin, aux Armes de Dombes. et Jacques Estienne, rue S. Jacques, au coin de la rue de la Parcheminerie, à la Vertu. 1711. Avec approbation et privilege du Roy. 18 + 75 + 4 p. 12° (met appr. van 10-1-1710 van Fontenelle en priv. van 2-4-1707 voor Charle Claude Genest voor dit werk voor 10 jaar, gereg. 21-4-1707, afgestaan door hem aan Estienne Ganeau en Jacques Estienne volgens accoord tussen hen beiden van 20-2-1711, gereg. 17-3-1711. Met eronder: 'de l'imprimerie de J. Quillau.' Met titelplaat, gesigneerd 'De la Fosse inv. Duchange sculpsit' en onderschrift 'Ego sum Joseph. Gen. 45.').
> **Juni 1711** bespreking van de Parijse druk in de Journal de Trevoux (p. 1099).

Dit toneelstuk van de abbé Charles Claude Genest (1639-1719), dichter en schrijver van enige toneelstukken, werd door de schrijver opgedragen aan de duchesse du Maine, onder wier leiding vijf voorstellingen in Clagny hadden plaats gehad. Het is dan ook te begrijpen, dat hij zijn privilege overdroeg aan de drukkers van de duc du Maine, Ganeau en Estienne. Het werk werd niet in Trevoux, maar in Parijs door Quillau gedrukt.

De Hollandse nadruk, waarvoor een nieuwe koperplaat werd gemaakt door Surugue, die toen in Holland vertoefde, kwam vlak vóór het vertrek van de Lorme naar Parijs gereed. Gezien de goede relaties van de Lorme en zijn familieleden met Ganeau en Estienne, voorheen en ook later, is het buiten twijfel, dat deze nadruk geschiedde met instemming van de Franse uitgevers.

112 Deze uitgaaf is misschien nooit verschenen.

> **3-7-1711:** 'M.A. Jordan, libraire dans le Jonge Roelofsteeg proche le Kalverstraat à Amsterdam,... imprime actuellement *Rhadamiste et Zenobie*, *tragedie*, *par Mr. Crebillon*, *in 12°*. (Gaz. idem 21-7 en 31-7-1711).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Rhadamiste et Zenobie, tragedie. Par M. de Crébillon. Le prix est de vingt sols. A Paris, chez Pierre Ribou, quay des Augustins, à la descente du Pont Neuf, à l'Image S. Louïs. 1711. Avec approbation, et privilege du Roy. 6 + 60 + 3 p. 12^{o} (met appr. van 21-2-1711 en priv. van 8-2-1711 voor de Crébillon voor een herdruk van een Recueil de pieces de theatre et autres ouvrages de sa composition voor 10 jaar, gereg. 21-2-1711).
De Bibl. Nat. bezit ook exemplaren van twee nadrukken zonder jaartal en adres, die echter stellig niet van Jordan zijn.
Wolfenbüttel bezit een exemplaar van een Hollandse nadruk van Thomas Johnson à la Haye. 1711. 12^{o}.
29-12-1711: 'T. Johnson, libraire Anglois à la Haye, vient d'imprimer les Oeuvres de Mr. de Crebillon, contenant 4 nouvelles tragedies très-estimées: Rhadamiste et Zenobie, la derniere des 4, a été jouée à Paris 74 fois de suite.' (Gaz.).

Prosper Jolyot de Crébillon (1674-1762), schrijver van tragedies, behaalde met zijn Rhadamiste de grootste triomphen. De B.U. vertelt, dat in acht dagen tijds twee uitgaven van deze tragedie verschenen. Of de door Marc Antoine Jordan aangekondigde druk al of niet het licht heeft gezien, kan ik niet zeggen. Het feit, dat Thomas Johnson in december van hetzelfde jaar met een nadruk kwam, hoeft er nog niet op te wijzen, dat de druk van Jordan achterwege was gebleven

113 *Traité contre l'impureté. Par J.F. Ostervald, pasteur de l'eglise de Neufchâtel. Nouvelle edition. A Amsterdam, chez Marc-Antoine Jordan, libraire dans le Jonge Roelofsteeg, proche le Kalverstraat. 1712. 12 + 418 p. 8°.*

K.B. 1138 J 49, Bibl. Nat. D^2 9828 en Br. M.
[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur met kroon als vignet. Titelplaat gesigneerd 'G. Schouten inv. et fec.' en opschrift: 'Traité contre l'impureté'.]

> **1717** Du Villard biedt dit werk 8^o 1712 te koop aan (cat. Huet).
> De Bibl. Nat. en de U.B.A. bezitten exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf: Traité contre l'impureté par J.F. Osterwald, pasteur de l'eglise de Neufchâtel. A Amsterdam, chez Thomas Lombrail, marchand libraire, dans le Beursstraat. 1707.
> **April 1708** bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 151).
> **Mei 1708** bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 325).
> **April 1709** bespreking van dit werk in de Hist. des ouvr. des savants (p. 186).
> Traité contre l'impureté par J.F. Ostervald, pasteur de l'eglise de Neufchâtel. Nouvelle édition, revûe et corrigée par l'auteur. A Neufchâtel, chez Jean Pistorius. 1708. (J.J. von Allmen, L'Eglise et ses fonctions d'après Jean-Frédéric Ostervald. Le problème de la théologie pratique du début du 18me siècle, Neuchatel-Paris, p. 115), waarvan ik geen exemplaar vond.

Jean Frédéric Ostervald (1663-1747), predikant te Neuchâtel, bijgenaamd 'le grand Ostervald', heeft zijn eerste geschrift, zijn dissertatie, in 1679 bij Henry Desbordes, boekverkoper in de universiteitsstad Saumur, laten drukken. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat in 1700 nogmaals een werk van hem bij Desbordes, ditmaal te Amsterdam, het licht zag.

Thomas Lombrail publiceerde in 1704 de bekende Catéchisme ou instruction dans la religion chrestienne van Ostervald, die echter al in 1702 'à Genève pour la compagnie des libraires' het licht had gezien. Ik acht het daarom waarschijnlijk, dat Ostervald niet zelf met Lombrail in contact is geweest, maar dat deze laatste op een of andere wijze in het bezit van een manuscript van de Traité contre l'impureté is gekomen. Uit de preface blijkt, dat de auteur het manuscript allang had liggen, maar aarzelde het te publiceren: 'L'impureté étant un peché honteux, et dont on se fait de la peine de parler, j'ai hesité long-tems avant que de me déterminer à publier cet ouvrage.' Bernard gaf desondanks een enthousiaste bespreking in zijn Nouvelles de la republique des lettres.

De verbeterde uitgaaf, die kort daarop bij Jean Pistorius, de uitgever van Ostervald te Neuchâtel, het licht zag, zou, waar vast staat dat Lombrail niet door zijn oplaag heen was, onverklaarbaar zijn, in geval Ostervald zelf het manuscript aan Lombrail had verstrekt.

In de Hist. crit. de la rep. des lettres van 1718 (XV 342) vinden wij een protest van J.F. Ostervald tegen de uitgaaf van zijn werken in Duitsland en ook von Allmen geeft voorbeelden uit later jaren van dat drukken van geschriften van Ostervald, blijkbaar een gezochte auteur, buiten diens voorkennis. Wij zagen reeds bij no. 95, hoe Claude Jordan op de veiling van 1711, die na de dood van Lombrail plaats vond, de Histoire de la Virginie kocht en deze al spoedig als nieuwe titeluitgaaf met het jaar 1712 in de handel bracht. Hetzelfde deed Pierre Humbert met de bovengenoemde Catéchisme van Ostervald. Marc Antoine Jordan kocht daar deze uitgaaf en liet een nieuwe titel met het jaartal 1712 en zijn adres en bovendien nog de toevoeging ‘nouvelle edition’ drukken en bracht zo de Traité contre l'impureté opnieuw in omloop.

Dat moet na augustus-september 1711, de veiling van Lombrail's nalatenschap, zijn gebeurd. Het was de laatste activiteit, die ik op het gebied van Marc Antoine Jordan's boekhandel kan vermelden. Want ofschoon hij tot en met 1714 zijn gildelidmaatschap betaalde, vond ik hierna noch uitgaven, noch advertenties van hem.

Hier wil ik tenslotte nog wijzen op het merkwaardige feit, dat de gedrukte catalogi van de grote bibliotheken in het geval van Ostervald tonen, hoe weinig de Zwitserse uitgaven, ook de kennelijk zeer gezochte, over Europa werden verspreid. Dit kan te maken hebben met de kleine oplagen, maar die hielden op hun beurt weer nauw verband met de afzetmogelijkheden in het buitenland. Hazard wees er reeds op, dat zijns inziens Zwitserland in deze tijd op dit gebied nog van weinig betekenis was. De uitgaaf van de werken van Ostervald bevestigen deze opinie.

Deze nieuwe titeluitgaaf was de laatste onderneming van Marc Antoine Jordan als boekverkoper te Amsterdam, die ik kan melden. In deel I vertelde ik, hoe hij overging tot het Rooms-Katholieke geloof en in augustus 1715 zich bij zijn vader te Bar-le-Duc voegde. De directeur des Services d'Archives du Département de la Meuse te Bar-le-Duc gaf mij over het verdere verloop van zijn leven uitvoerige inlichtingen, alle ontleend aan de registers van de parochie van Notre-Dame aldaar.

Het echtpaar Marc Antoine Jordan de Durand, escuyer, en Charlotte Françoise Duval, elders in het huwelijk getreden, liet op 7-8-1723 een dochter Françoise Thérèse en op 21-6-1725 een dochter Marguerite Jeanne dopen. Charles Philippe Jordan de Durand, die in de B.U. wordt genoemd onder het hoofd Claude Jordan, was blijkbaar een eerder geboren zoon. Reeds op 26-1-1734 werd Marc Antoine Jordan de Durand ter aarde besteld. Zijn beide dochters bleven in Bar-le-Duc wonen. De jongste werd daar op 12-8-1786 en de oudste, weduwe van Louis François Buffier, op 21-1-1797 begraven.

Hoe Marc Antoine Jordan aan zijn tweede naam kwam, kan ik niet zeggen. Waarschijnlijk zouden onderzoekingen in Bar-le-Duc daarop meer licht kunnen werpen. In dat verband wil ik erop wijzen, dat men telkens weer in de Clef du cabinet des princes, o.a. juli 1715 (p. 24) en aug. 1715 (p. 78) leest, dat men gefrankeerde pakjes kan zenden aan Philippe de Durand ecuyer à Bar-le-Duc, welke aan de auteur zullen worden gegeven, terwijl ongefrankeerde zullen worden verbrand. Later in de Suite de la clef du cabinet des princes, die te Parijs werd gedrukt, wordt het adres voor postbestellingen Estienne Ganeau te Parijs of Philippe de Durand ecuyer à Bar-le-Duc, o.a. voorin juli 1718 en januari 1719.

In verband hiermee wil ik er nog de aandacht op vestigen, dat een kleinzoon van Emanuel Du Villard en Catharina Philis Jordan, de dochter van Claude Jordan, die aanvankelijk net als zijn vader en zijn grootvader boekverkoper te Genève was, ook de naam de Durand aan de zijne toevoegde. De papieren van deze Emanuel (Estienne) Du Villard de Durand (1755-1832), een vrij bekend statisticus, worden op de Bibliothèque Nationale te Parijs bewaard (ff 20576-20591).

Uitgaven van Emanuel du Villard

114 *Essais de morale. Par Jean la Placete, ci-devant pasteur de l'eglise Françoise de Copenhague. Tome Premier. Seconde edition revûe, corrigée et augmentée considerablement par l'auteur. A Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat, au coin du Jonge Roelof-steeg. 1716. 34 + 392 p. 12°.*

Idem. Tome Second. 30 + 334 p. 12°.

Idem. Tome Troisième. 50 + 294 p. 12°.

Idem. Tome Quatrième. 10 + 352 + 31 p. 12°.

Bibl. Nat. Salle de lect. 8°. Aa. 739-742, Br. M.

[Titelpagina's rood-zwart. Putti aan het werk met als opschrift 'Un travail assidu voit le fruit de ses peines' (deel I en III in gravure, deel II en IV in druk) als vignetten. Met ongesigneerde titelplaat met opschrift 'Essais de morale' in deel I en II, andere in III en IV. In deel IV catalogus van boeken te verkrijgen bij Du Villard.]

21-2-1716: 'Emanuel Du Villard, libraire à Amsterdam dans le Kalverstraat, au coin du Jonge Roelofsteeg, donne avis au public, et particulierement aux libraires, qu'il a actuellement sous la presse, les Essais de morale de Mr. La Placette, en 4 volumes, considerablement augmentez par l'auteur.' (Gaz. idem 25-2 en 10-3-1716).
28-8-1716: 'Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalver-straat à Amsterdam, a achevé d'imprimer et vend actuellement... les Essais de morale par Mr. de la Placette, nouvelle edition considérablement augmentée par l'auteur, 12°, 4 vol.' (Gaz. idem 4-9 en 8-9-1716).
Juli-aug. 1716 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 570).
1716 aankondiging van dit werk in de Journal literaire (VIII 482) en in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XII 430).
1717, 1718 en 1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet en Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk 6 vol. 1732 te koop aan (cat. Longus).
De U.B.A. bezit een exemplaar van deel II van de eerste uitgaaf: Nouveaux essais de morale. Seconde partie. A Amsterdam, chés Jean Garrel, marchand libraire, dans le Kalver-straat. 1693. 24 + 380 p. 12°. (van het eerste deel, dat in 1692 bij Jean Garrel verscheen en besproken werd Hist. des ouvr. des savants jan. 1692 p. 205 (2e partie jan. 1694, p. 207), Bibl. univ. et hist. dec. 1691, p. 12° (2e partie sept. 1693, XXV p. 251) vond ik geen exemplaar).

De U.B.A. en de Bibl. Nat. bezitten exemplaren van een uitgaaf van 1697: Nouveaux essais de morale. Par Jean la Placete, pasteur de l'eglise Françoise de Copenhague. Tome Premier. Nouvelle edition, augmentée considerablement par l'auteur. Divisée en quatre volumes. A Amsterdam, chez George Gallet. 1697. 22 + 450 p. 12^{o}. Nouveaux essais de morale. Par Jean la Placete, pasteur de l'eglise Françoise de Copenhague. Tome Second. Nouvelle edition. A Amsterdam, chez George Gallet. 1697. 24 + 380 p. 12^{o}. Suite des nouveaux essais de morale. Par Jean la Placete, pasteur de l'eglise Françoise de Copenhague. Tome III. A Amsterdam, chez George Gallet. 1697. 62 + 277 p. 12^{o}. Idem. Tome IV. 8 + 390 p. 12^{o} (verschillende titelplaten, in deel I met opschrift ‘Essais

de morale' en deel III met opschrift 'Essays de morale', beide gesigneerd 'P. v.d. Berge inv. et fec.') (cat. van Br. M. vermeldt, dat het exemplaar daar alleen voor deel I het adres Amsterdam, voor II-IV Cologne heeft). De U.B.A. bezit tenslotte nog een exemplaar van deel I, geheel gelijk aan dat van 1697, echter met jaartal 1698 (de titelplaat ontbreekt hier).
Mei 1697 aankondiging van deel III en IV in de Hist. des ouvr. des savants (p. 430).

± **1698** in beslag genomen dit werk 4 vol. in 12^{o} 'venu par nouveauté' (ff 21743, 24).
De Bibl. Nat. bezit ook een uitgaaf van 1732, waarvan deel II ontbreekt: Essais de morale. Par Mr. la Placette. Nouvelle Edition. Tome Premier. A Amsterdam, chez François Changuion. 1732. (met ongesigneerde titelplaat in deel I met opschrift 'Essais de morale' en met titelplaat gesigneerd 'P. v.d. Berge inv. et fec.' met opschrift 'Essays de morale' in deel III). Hieraan zijn toegevoegd een deel V en deel VI, gedrukt bij Changuion in 1731 (met in deel V ongesigneerde titelplaat als in deel III, echter van andere koperplaat en wel dezelfde als in deel III van 1716).

Jean de la Placette (1639-1718), gerefugieerd predikant te Kopenhagen, kwam in 1711 naar de Republiek en bleef daar tot zijn dood. Voor de vele werken, die hij publiceerde, zocht hij steeds uitgevers in Holland. In 1692 verschenen zijn Nouveaux essais de morale bij Jean Garrel te Amsterdam. Op 18-2-1692 schreef Bayle daarover aan Constant: 'Mr de la Placette, ministre Bearnois, réfugié à Coppenhague, vient de publier de Nouveaux essais de morale, qui sont fort estimez. Ce sont des sermons, qu'il a dépouillés du stile oratoire, pour les habiller en discours, ou dissertations. Cet ouvrage aura d'autres parties.' (Lettres 1714, I 360). Inderdaad vertelt ook de Preface van de Seconde partie, die in 1693 bij Garrel verscheen, dat de publicatie is voortgezet wegens de goede ontvangst van het eerste deel.

Jean Garrel stierf en de la Placette wendde zich tot de Huguetan's, bij wie deel III en IV in 1697 het licht zagen. Deel I werd toen met vermeerderingen herdrukt. Van deel II waren blijkbaar nog genoeg exemplaren, zodat men daar volstond met het drukken van een nieuwe titelpagina. Op die titelpagina's werd niet de haam van de Huguetan's, maar zoals gebruikelijk, die van George Gallet geplaatst. Met de exemplaren van deze oplaag werd nogal verschillend omgesprongen. Zo zijn er met adres à Cologne en is er ook een exemplaar van deel I, waarop het jaartal 1697 is veranderd in 1698.

Uit een brief van 8-3-1696 van de la Placette aan de Huguetan's (U.B.L.) blijkt, dat hij niet onverdeeld tevreden over hen was. Hij beklaagde zich, dat zij zijn Traité de la restitution, dat zeker afzet zou vinden, niet drukten, en ook dat zij hem de gevraagde Dogmata theologica Petavii, dat hij absoluut nodig had, niet hadden gestuurd. Hij eindigde te dreigen naar een andere uitgever te gaan, daar hij al van twee vrienden verzoeken had gekregen werk naar Holland te zenden om daar uit te geven.

Inderdaad heeft hij naast de Huguetan's ook andere uitgevers gehad. Van 8-1-1699 dateert een brief van de la Placette, die dan te Franeker bij Valet logeert, aan Leers over betaling van boeken. (U.B.L.). Voor zover na te gaan, heeft hij echter bij Leers nooit iets uitgegeven. De catalogus van de Bibl. Nat. noemt naast George Gallet met 4 uitgaven in 1695 (waarvan met adres B. ab Egmong à Cologne), 2 in 1696, 2 in 1697, 3 in 1699, 2 in 1700 en 2 in 1701, Daniel Pain in 1699 en 1700, A. Troyel te 's Gravenhage in 1701, Estienne Roger in 1707, in 1709 (2 ×) en in 1714, Pierre

Brunel in 1707, P. Marret in 1708 en H. Scheurleer te 's-Gravenhage in 1714 (2 ×) en in 1715.

De laatste uitgaaf van Scheurleer was de Nouveaux essais de morale, divisez en deux volumes et

qui peuvent servir de suite aux autres essais du même auteur, par Mr. la Placette. Het volgend jaar gaf de auteur bij Du Villard een herdruk van de andere vier delen van zijn Nouveaux essais de morale. In zijn 'Avertissement sur cette seconde edition', gedateerd 13-5-1716, vertelt hij, dat hij hier 6 nieuwe essais heeft toegevoegd aan de ongeveer 20 jaar eerder gepubliceerde, die uitverkocht zijn.

Lang na de dood van de schrijver, in 1731 kwam Changuion met een herdruk van de twee delen, die Scheurleer in 1715 had uitgegeven, ditmaal als deel V en VI, en in 1732 met een herdruk van de vier delen, die Du Villard in 1716 in het licht had gegeven.

Voor deel V van 1731 gebruikte Changuion het vignet met inscriptie 'B.P. del. 1716', voor de andere delen hetzelfde vignet, hetzij in boekdruk, hetzij in gravure, maar in dit laatste geval van andere koperplaten dan die afgedrukt in deel V. Blijkens zijn oeuvre-catalogus ontwierp, tekende en graveerde Picart in 1716 een devies 'Un travail assidu voit le fruit de ses peines'. Dit was het vignet of drukkersmerk, dat voor Du Villard bestemd was. In de druk van la Placette van 1716 werd dit ontwerp gebruikt, maar geen gesigneerd exemplaar. De gehele inventaris van de gezamenlijke uitgeverij van Du Villard en Changuion kwam bij de beëindiging van de compagnieschap aan de laatste, dus ook de koperplaten. Deze gebruikte hij nog een enkele maal in geval van herdrukken. Ook Du Villard bleef het ontwerp van Picart gebruiken, toen hij zijn werkzaamheden in Genève uitoefende. De Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires (Paris 1888) noemt dit merk zelfs nog bij zijn gelijknamige zoon in 1758: Sous une treille chargée de raisins, quatres petits génies se livrent à des travaux d'agriculture, bêchent la terre et taillent des arbres (devise: Labor improbus omnia vincit).

In 1716 liet Du Villard door een onbekende titelplaten voor deel I en III maken. In 1731 nam Changuion de tweede plaat daarvan over voor deel V, in 1732 voor deel I de plaat van 1716, voor deel III echter de oude koperplaat, die P. van den Berge in 1697 voor de Huguetan's voor deel III had vervaardigd.

115 *Bibliotheque des dames, contenant des règles générales pour leur conduite dans toutes les circonstances de la vie. Ecrite par une dame, et publiée par M. le chev. R. Steele. Traduite de l'Anglois. A Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat, au coin du Jonge Roelof-steeg. 1716. 10 + 524 + 4 p. 12°.*

K.B. 897 F 64 etc., Br. M. 8416. d. 7, München.

[Titelpagina rood-zwart. Putti aan het werk, gesigneerd 'B.P. del. 1716' en met opschrift 'Un travail assidu voit le fruit de ses peines' als vignet. Met titelplaat gesigneerd 'B. Picart del. et scul. dir. 1716'. Achterin: 'Catalogue des livres nouveaux qui se trouvent à Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat, pour l'année 1716.']

Bibliotheque des dames, contenant des regles génerales pour leur conduite, dans toutes les circonstances de la vie. Ecrite par une dame, et publiée par Mr. le chev. R. Steele. Traduitede l'Anglois par Mr. Janiçon. Tome Premier. Seconde edition. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1719. 12 + 546 + 18 p. 12°.
Idem. Tome Second. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 8 + 425 + 18 p. 12°.

Bibl. Nat. 8° R 29845, K.B. (deel II).
[Titelpagina rood-zwart. Vignetten als boven, in deel I gesigneerd 'B.P. del. 1716', in deel II ongesigneerd. Boven de opdracht voorin deel I 'A madame la baronne de Randwijck, née baronne de Lynden' een vignet met haar wapens, gesigneerd 'B. Picart del. 1719.' Voorin deel II: 'Livres imprimez chez Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, dans le Kalverstraat' en 'Catalogue des livres nouveaux de l'année 1719.']

La bibliotheque des dames, contenant des regles generales pour leur conduite, dans toutes les circonstances de la vie. Avec des remarques historiques et critiques sur les modes, et habillemens des anciens et modernes. Ecrite par une dame, et publiée par M. le chevalier R. Steele, auteur du Spectateur ou Socrate moderne. Traduite de l'Anglois par M. Janiçon. Tome Premier. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1724. 8 + 546 + 18 p. 12°. Idem. Tome Second. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1724. 2 + 425 + 18 p. 12°.

Bibl. Nat. R 20098-20099.
[Titelpagina's zwart. Vier kruisjes als vignetten.]

21-2-1716: 'Emanuel Du Villard, libraire à Amsterdam... imprime aussi la Bibliothèque des dames contenant des regles generales pour la conduite des femmes dans toutes les circonstances de la vie, écrite par une dame, et publiée par Mr. Steele, 12° 2 vol.: traduite de l'Anglois.' (Gaz. idem 25-2- en 10-3-1716).
28-8-1716: 'Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalver-straat à Amsterdam a achevé d'imprimer et vend actuellement les deux livres suivans: la Bibliothèque des dames, contenant des regles generale pour leur conduite dans toutes les circonstances de la vie, écrite par une dame, publiée par le chev. R. Steele, et traduite de l'Anglois, 12°.' etc. (Gaz. idem 4-9 en 8-9-1716).
1716 bespreking in de Bibl. anc. et mod. (VI 225) en in de Hist. crit. de la rép. des lettres (XII 460).
1716 en 1717 aankondiging en bespreking van dit werk in de Journal literaire (VIII 482 en IX 68).
1718 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Huet).
15-4-1718: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam, donnent avis au public qu'ils ... imprimeront dans peu... le second

volume de la Bibliothèque des dames de Mr. Steele, traduit de l'Anglois.' (Gaz. idem 19-4-1718).
17-3-1719: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat à Amsterdam... donneront incessamment le second volume de la Bibliotheque des dames de Mr. Steele, traduite de l'Anglois.' (Gaz.).
7-4-1719: 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont imprimé et débitent actuellement le second volume de la Bibliothèque des dames, contenant des regles génerales pour leur conduite dans toutes les circonstances de la vie, par Mr. le chevalier Steele, traduit de l'Anglois.' (Gaz. idem 11-4-1719).
1719 bespreking van deel II in de Bibl. anc. et mod. (XI 414).
1721 Du Villard biedt dit werk 12^{o} 2 vol. 1719 te koop aan (cat. Boursault).

De U.B.A. en de Bibl. Nat. bezitten exemplaren van het derde deel: Bibliotheque des dames, contenant des

regles génerales pour leur conduite, dans toutes les circonstances de la vie. Ecrite par une dame, et publiée par Mr. le chev. R. Steele. Traduite de l'Anglois. Tome Troisieme. A Amsterdam, chez François Changuion. 1724. 12 + 418 + 26 p. 12^{o} (met ongesigneerd vignet met putti en voorin: 'Catalogue des livres nouveaux, qui serouvent chez Francois Changuion').

De bijbehorende delen I en II zijn een herdruk van 1727: Bibliotheque des dames, contenant des regles generales pour leur conduite, dans toutes les circonstances de la vie. Ecrite par une dame, et publiée par Mr. le chev. R. Steele. Traduite de l'Anglois. Tome Premier. Troisieme edition. A Amsterdam, chez François Changuion. 1727. 10 + 546 + 18 p. 12^{o}. Idem. Tome Second. Troisieme edition. A Amsterdam, chez François Changuion. 1727. 10 + 425 + 18 p. 12^{o} (beide met vignetten met putti, gesigneerd 'B.P. del. 1716', voorin deel I titelplaat van 1716).
21-7-1724: 'François Changuion, libraire à Amsterdam, a imprimé et débite le Babillard ou le Nouvelliste philosophe traduit de l'Anglois de Mrs. Addison et Steele I 12^{o}. Le même publiera dans peu le troisième tome de la Bibl. des dames et...'. (Gaz.).
26-9-1724 aankondiging van de verkoop van dit alles (Gaz.).
1734 Changuion biedt dit werk 12^{o} 3 vol. 1727 te koop aan (cat. Longus).

Sir Richard Steele (1672-1729), vooral bekend als redacteur van de Tatler en de Spectator, publiceerde in 1714 ook in 3 delen the Ladies library. Written by a lady and published by Mr. Steele. Reeds op 15-2-1715 kondigde Pierre Humbert in de gazette aan, dat hij het drukken van twee delen van dit werk 'traduit de l'Anglois' had beëindigd. Wat hiervan waar was, kan ik niet zeggen. Zeker is, dat Du Villard precies een jaar later adverteerde, dat hij de Franse vertaling ter perse had gelegd en dat deze pas in augustus 1716 het licht zag, en wel het eerste deel.

Het tweede deel, dat al in 1716 was aangekondigd, liet op zich wachten tot april 1719. Toen kwam het bij Du Villard en Changuion, die zich inmiddels geassocieerd hadden, van de pers. Blijkbaar was deel I intussen uitverkocht en werd dit daarom herdrukt. Waarschijnlijk gebeurde dat iets later, daar de advertenties, die deel II aankondigen, er niet van reppen. In 1719 werd op de titelpagina de naam van de vertaler vermeld. Dat was François Michel Janiçon (1674-1730), in die tijd medewerker achtereenvolgens aan de Amsterdamse, de Rotterdamse en de Utrechtse gazette. Zijn vertaling droeg hij op aan Anna Theodora van Randwijck-van Lynden.

Pas na het vertrek van Du Villard verscheen deel III, blijkbaar door een ander dan Janiçon vertaald. Een naam van een vertaler wordt op de titelpagina althans niet meer vermeld. Waarschijnlijk daarom is deze ook weggelaten op de titelpagina's van de herdruk van deel I en II in 1727. Exemplaren van deel III waren toen kennelijk nog voldoende voorradig, zodat Changuion niet tot herdruk daarvan overging.

In 1724, vermoedelijk vóór het verschijnen van deel III, zag nog een nadruk van de delen I en II het licht. Waar en door wie dit geschiedde, kan ik niet zeggen, daar de werken verschenen met het oorspronkelijke adres van de uitgaaf van 1719, dus op naam van Du Villard en Changuion, die toen allang hun compagnieschap hadden geliquideerd. De tekst van deze nadruk wijkt op enkele plaatsen enigszins af van de oorspronkelijke.

116 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

1719: '*La faction de la Grande-Bretagne caractérisée et confonduë*, *ou sermon sur ces paroles*, *"En perils entre de faux freres*', *où l'on réfute ce qu'il y a d'essentiel dans le discours du docteur Sacheverel sur ces mêmes paroles*, *par I.A. du Bourdieu*, *8.*' (Livres impriméz chez Du Villard et Changuion, cat. Steele en Piganiol de la Force).

> Het Br. M. bezat een exemplaar van deze preek, in de oorlog vernietigd: La faction de la Grande Bretagne caractérisée et confonduë. Ou sermon sur ces paroles de la 2. épître de St. Paul aux Corinthiens, chap. 11, v. 26. En périls entre faux frères. Où l'on réfute ce qu'il y a d'essentiel dans le discours du docteur S-l sur ces-mêmes paroles. Prononcé le 7. de juin, etc. M. Chastel, Londres 1716. 32 p.
> Haag vermeldt in zijn supplement onder J.A. Dubourdieu twee verschillende drukken van deze preek en wel een van 44 p. 'Londres, Moise Chastel, 1716, 8°' en een van 32 p. 'Amsterdam, chez Emm. Du Villard, 8°' en bovendien nog een Engelse versie van deze preek, die in dezelfde tijd verscheen.

Daar de familie Jordan waarschijnlijk ook nog direct of indirect betrokken is geweest bij de uitgave van de preken van Henry Sacheverell, befaamd predikant en ijveraar voor de belangen van de High Church, zal ik hiet wat uitvoeriger ingaan op de voorgeschiedenis dan ik anders zou hebben gedaan.

In augustus en november 1709 veroorzaakten twee preken van Sacheverell een geweldige opschudding. Een vervolging tegen hem ingesteld leidde ertoe, dat hem drie jaren lang het preken werd verboden. De preken werden uiteraard gedrukt en dat in geweldig grote oplagen. Men spreekt van 40 000 exemplaren. Het feit, dat zij beide in het openbaar verbrand werden, zal de vraag ernaar nog groter hebben gemaakt. Vooral de tweede preek, die Sacheverell op 5/16 november 1709 voor de Lord Mayor in de St. Paul's hield, had geweldig veel aftrek. Het Br. M. bezit exemplaren van drie drukken, een eerste en tweede bij H. Clements en een andere bij H. King. Een van deze drukken bood Claude Jordan op 7-3-1710 in de gazette te koop aan: 'le Sermon du Dr. Sacheverel, en Anglois, préché devant le Lord Maire de Londres etc. 8°.'

Ook een Franse vertaling zag het Echt en wel in 1710 bij R. Roberts te Londen. De Bibl. Nat. bezit hiervan een exemplaar, evenals van een Amsterdamse editie van dezelfde preek, die T. Lombrail nog in 1711 te Amsterdam uitgaf: Sermon du Dr. Sacheverell sur ces paroles de la 2. Ep. aux Cor., Chap. XI 26 'J'ai été, souvent exposé à des périls du côté des faux frères' prononcé dans l'église... de S. Paul à Londres, le 5-16 de november 1709.' William Sewel vertaalde de preek in het Hollands voor J. Swart, die eveneens in 1710 met zijn druk kwam (Knuttel 15871).

Alom was dan ook de belangstelling groot voor deze preken, waarin niet alleen de befaamde non-resistance theorie van de spreker tot uiting kwam, maar ook zijn duidelijke voorkeur voor een erfopvolging door de Jacobieten en niet door de Hannoverse pretendent. Zijn eerste preek na afloop van de bovengenoemde drie jaren had niet minder succes. Peignot (II 150) vertelt, dat de uitgever daarvoor 100 £ aan Sacheverell betaalde. Het Br. M. bezit exemplaren van deze druk: The Christian triumph: or, the duty of praying for our enemies, illustrated... from our blessed saviour's example on the cross: in a sermon preach'd... on Palm-Sunday, 1713. W. Bowyer for H. Clements: London, 1713. 8°. Een Franse vertaling van deze preek vond ik niet. Uiteraard heeft die echter wel bestaan. Claude Jordan vermeldt die in zijn Clef du cabinet van augustus 1713 (XIX 134): 'On a imprimé en Hollande une traduction Françoise du sermon que le célèbre docteur Sacheverel prêcha à Londres au mois d'avril, sur ces paroles de l'evangile; Et Jesus disoit, Pere pardonnez-leur, car ils ne sçavent ce qu'ils font.' etc. Lombrail was al twee jaar eerder gestorven en ditmaal was het C. Petzold, die de preek drukte, zoals blijkt uit een advertentie van 2-6-1713 in de gazette.

Toen enige jaren later de Jacobieten in Schotland weer het hoofd opstaken, knoopte Jean Armand

Dubourdieu (st. 1726 of later, vergel. Labrousse 354), een bekend Frans predikant en vurig voorstander van de Hannovers, aan het thema van Sacheverell's preek van 1709 vast en bestreed op zijn beurt met grote felheid de non-resistance theorie. Deze preek drukte Moise Chastel te Londen in het Frans, terwijl ongeveer tegelijkertijd ook een Engelse versie het licht zag. Volgens de opgaaf van Haag besloeg de Londense uitgaaf van Chastel 44 pagina's en de nadruk, die Du Villard te Amsterdam in het licht gaf, 32 pagina's. De opgaaf in de catalogus van het Br. M. van de nu vernietigde druk van Chastel doet echter vermoeden, dat Haag de beide exemplaren door elkaar haalt.

117 ***Memoires sur le commerce des Hollandois, dans tous les etats et empires du monde. Où l'on montre quelle est leur maniere de le faire, son origine, leur grand progrès, leurs possessions et gouvernement dans les Indes. Comment ils se sont rendus maîtres de tout le commerce de l'Europe. Quelles sont les marchandises convenables au trafic maritime. D'où ils les tirent, et les gains qu'ils y font. Ouvrage aussi curieux que nécessaire à tous les négocians. A Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat au coin du Jonge Roelof-steeg. 1717. 24 + 283 + 12 p. 12^{o}.***

U.B.A. 2346 D 34, Bibl. Nat. M 20094.

[Titelpagina rood-zwart. Putti aan het werk, met opschrift ‘Un travail assidu vout le fruit de ses peines’ (in druk) als vignet. Achterin: ‘Catalogue des livres nouveaux qui se trouvent à Amsterdam chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat, pour l'année 1716’.]

Memoires sur le commerce des Hollandois, dans tous les etats et empires du monde. Où l'on montre quelle est leur manière de le faire, son origine, leur grand progrès, leurs possessions et gouvernement dans les Indes. Comment ils se sont rendus maîtres de tout le commerce de l'Europe. Quelles sont les marchandises convenables au trafic maritime. D'où ils les tirent, et les gains qu'ils y font. Ouvrage aussi curieux que nécessaire à tous les négocians. Nouvelle edition augmentée de plusieurs mémoires, et du tarif general d'Hollande. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam. 1718. 16 + 215 + 9 + 104 p. 12^{o}.

U.B.A. 487 E 23, Bibl. Nat. 8^{o} M. 17802.

[Titelpagina rood-zwart. Putti aan het werk, met opschrift ‘Un travail assidu voit le fruit de ses peines’ (in druk, omgekeerd van vorige) als vignet. Middenin: ‘Catalogue de livres nouveaux et autres, qui se trouvent à Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire, dans le Kalverstraat, pour l'année 1718.’ Aan het eind: ‘On trouve aussi chez ledit Emanuel Duvillard toutes sortes de livres de dévotion et autres, tant anciens que modernes, à un prix raisonnable.’]

28-8-1716: ‘Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat à Amsterdam... débitera dans peu, Mémoires sur le commerce des Hollandois dans tous les etats du monde, contenant son origine, leur grand progrès, leurs possessions et gouvernement dans les Indes, etc. 12°.’ (Gaz. idem 4-9 en 8-9-1716).
30-10-1716: ‘Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat au coin du Jonge Roelofsteeg, donne avis au public, qu'il vient d'achever d'imprimer un livre curieux intitulé: Memoires sur le commerce des Hollandois... Ouvrage aussi curieux que nécessaire à tous les négocians, 12°.’ (Gaz.).

Nov.-dec. 1716 bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 867).
1716 aankondiging van dit werk in de Journal literaire (VIII 482), met mededeling: ‘Ce livre est de M. Huet, et est une espèce de suite de son Histoire du commerce des anciens, dont on a donné un extrait dans ce journal p. 337’.
1716 en 1717 aankondiging van dit werk in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XII 435, XIII 408).
1716 en 1717 aankondiging en bespreking van dit werk in de Bibl. anc. et mod. (VI 459 en VII 414) met mededeling, dat dit werk van de schrijver is wiens Traité... besproken is in deel V 455. ‘Si l'auteur de ce livre entendoit les discours, que les marchands font communément ici, il rabattroit beaucoup de la haute idée qu'il a du négoce de ce pais.’ Ten gevolge van de oorlogen en de hoge prijzen daardoor is de toestand geheel anders dan voorgesteld. ‘Il y a ici beaucoup de choses, qui ont changé depuis le tems, auquel Mr. Huet fit ce recueil, auquel néanmoins il a ajoûté plusieurs choses depuis’ (gedoeld wordt o.a. op een rapport over Indië van Braems uit 1698).
15-4-1718: ‘Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam, donnent avis au public, qu'ils ont imprimé les Mémoires sur le commerce des Hollandois, etc. 8° considerablement augmentez, outre le tarif général de Hollande, qu'ils y ont ajoûté, pour la commodité des marchands, et sur tout des étrangers.’ (Gaz.).

1721 Du Villard biedt dit werk 1718 8° te koop aan (cat. Boursault).

1734 Changuion biedt dit werk 8° te koop aan (cat. Longus).
De Bibl. Nat. bezit een aantal exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf: Le grand tresor historique et politique du florissant commerce des Hollandois, dans tous les etats et empires du monde. Quelle est leur maniere de le faire, son origine, leur grand progrés, leurs possessions et gouvernement dans les Indes. Comment ils se sont rendus maîtres de tout le commerce de l'Europe. Quelles sont les marchandises convenables au trafic maritime. D'où ils les tirent, et les guains qu'ils y font. Ouvrage aussi curieux que nécessaire à tous les négocians. Trés propre à rétablir le commerce de France. A Rouen, chez Ruault libraire, ruë S. Lo à l'Occasion. 1712. Avec privilege du Roy. 22 + 332 p. 12° (table en privilege ontbreken).
Idem. Met adres: A la Haye, chez Henry Frik, dans le Cours. 1713. 22 + 332 p. 12°. (table en privilege ontbreken. Nieuwe titelpagina, waarop weggelaten is: ‘Trés-propre à retablir le commerce de France’).

Idem. Met adres: ‘A Rouen, et se vend a Paris, en la boutique de la veuve Barbin. Chez Pierre Huet au Palais, sur le second perron de la Sainte Chapelle, au Soleil-Levant. 1713. Avec approbation et privilege du Roy. 30 + 332 p. 12°. (met appr. van 17-8-1711 van Raguet, priv. van 30-1-1712 voor Pierre-Nicolas Ruault libraire te Rouen voor dit werk voor 6 jaar, gereg. 7-2-1712 te Parijs en 24-2-1712 te Rouen. Titelpagina van hetzelfde zetsel als de vorige tot en met négocians, daarna ander zetsel voor het adres).
Idem. Met adres: ‘A Paris, chez François Fournier, ruë Saint Jacques, aux Armes de la Ville. 1714. Avec privilege du Roy. 28 + 332 + 1 p. 12°.

Idem. Met adres: ‘A Rouen, et se vend a Paris, chez Jacques Josse, ruë S. Jacques, à la Colombe Royale, proche S. Yves. 1714. Avec privilege du Roy. 26 + 332 p. 12°. (privilege ontbreekt. Op deze titelpagina is wel toegevoegd: ‘et très-propre à rétablir le commerce de France’).
De U.B.A. bezit ook het eerste en laatste exemplaar van de bovengenoemde uitgaaf, waarvan alle exemplaren een zelfde zetsel hebben.
De U.B.A. bezit ook een exemplaar van een Hollandse vertaling: De Hollandsche koophandel staatkundig verhandelt. Vervattende den oorsprong en voortgang van dien handel; de wijze waarop die gedreven word; de regeerings-vorm en bezittingen der Hollanders in de Indiën, en door welke middelen zij hunnen handel door de geheele werreld hebben uitgebreid. In 't Fransch beschreven door den heer Huet, bisschop van Avranches. En uit die taale overgebragt, en met eenige bijvoegzelen vermeerdert. t'Amsterdam, bij A. van Damme, N. ten Hoorn, en J. Ratelbandt. 1717. (met een ‘Bericht des overzetters’, waarin hij uiteenzet, hoe hij toevoegingen, bijv. over de Hanze, met een * of † gemerkt heeft).

Aan dit boek wijdde prof. P.J. Blok twee uitvoerige studiën, namelijk ‘Parijsche handschriften over den Nederlandschen handel omstreeks 1700’ (Versl. en Meded. der Koninkl. Akad. van Weten-

schappen, afd. Letterkunde, 4e reeks V, 1902, 211-240) en ‘Memoire touchant le negoce et la navigation des Hollandois’ (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXIV, 1903, 221-342). Ik zal daaruit hier slechts het belangrijkste wat de uitgaaf zelf betreft overnemen.

Blok geeft een beschouwing over allerlei onderling wat afwijkende handschriften, gewijd aan datzelfde onderwerp, die op het einde van de 17de eeuw in Frankrijk circuleerden. Zij waren bestemd voor het gebruik ‘particuliérement des personnes qui remplissent les charges et les emplois publics, soit de justice, police, ou des finances.’ In 1699 werd een exemplaar van het later gepubliceerde handschrift aan de Bonrepaus, de Franse ambassadeur te 's Gravenhage, toegezonden.

De naam van Pierre Daniel Huet (1630-1721), de bekende veelzijdige geleerde en voormalig bisschop van Avranches, werd in verband met dit werk direct genoemd in de recensies in de tijdschriften in Holland en daarna overgenomen op de titelpagina van een Hollandse vertaling. Huet zelf heeft nooit officieel erkend de schrijver te zijn. Daarom is Blok aan het zoeken gegaan naar bewijzen en heeft deze op aanwijzing van de vroegere besprekingen inderdaad gevonden. Eenmaal verspreekt de schrijver zich namelijk door een van zijn andere geschriften te noemen. Dat was de Histoire du commerce et de la navigation des anciens, die in 1716 bij Fournier te Parijs anonym het licht zag, maar later wel door Huet is erkend. Blok heeft kunnen vaststellen, dat de Memoires sur le commerce des Hollandois van 1697 dateert. Huet was in 1652 zelf in Holland geweest, maar kreeg van anderen veel recenter gegevens. De memorie van Daniel Braems, die hij afdrukte, was van 1688 en niet van 1698, zoals in de gedrukte memoires wordt gezegd. Aan het in 1694 verschenen Le négoce d'Amsterdam van Jacques le Moine de l'Espine kon Huet ook heel veel ontlenen (L. Jansen, ‘De Koophandel van Amsterdam’ etc., Amsterdam 1946, 33).

Op de merkwaardigheden van de verschillende drukken is Blok niet nader ingegaan, zodat ik dat hier wat uitvoeriger zal doen. Huet was een van de Franse auteurs, die ook de Hollandse libraires bij de publicaties van hun werken inschakelden. De zevende editie van zijn Traité de la situation du paradis terrestre, waarvan de eerste editie in 1691 te Parijs bij J. Anisson het licht had gezien, verscheen in 1701 bij P. Brunel te Amsterdam met op de titelplaat het adres van F. Halma. Dat dit geen nadruk was, blijkt uit twee brieven van Huet van 25-6- en 6-9-1700 aan Halma, waarin hij zijn vreugde betuigt over het drukken van dit werk, en meedeelt, dat hij het manuscript door Dezallier in Parijs zal laten sturen (U.B.L.). Ook vraagt Huet Halma om aan de Utrechtse boekverkoper Broedelet een boodschap over te brengen. Willem Broedelet had in 1694 en 1700 drukken van de Poemata van Huet het licht doen zien.

Voor zijn memorie over de Hollandse handel wendde Huet zich echter blijkbaar tot Ruault in Rouen. Hij zelf vertoefde toen meestal op de abdij de Fontenay bij Caen, zodat deze keuze zeer verklaarbaar was. Op 17-8-1711 kwam de approbation af en op 30-1-1712 het privilege, dat op naam van Ruault werd gezet. Inderdaad bestaan er exemplaren met het adres van Ruault en het jaartal 1712 van dit werk, dat de fraaie titel le Grand tresor historique et politique du florissan commerce des Hollandois kreeg. Zij hebben echter nooit het privilege, ofschoon het op de titelpagina vermeld wordt, en nooit een inhoudsopgaaf.

Er moet iets gebeurd zijn, wat een spaak in het wiel heeft gestoken. Pierre Nicolas Ruault zat van 3-6-1713 tot 27-10-1713 in de Bastille voor een ‘délit de librairie’. Zes boeken, die daarbij betrokken

waren, werden verbrand in het openbaar. (Funck-Brentano no. 2192). Daaronder was uiteraard niet het met privilege voorziene werk van Huet. Misschien heeft deze zaak echter remmend gewerkt op zijn verdere handel in boeken en nam Huet daarom liever een Parijse uitgever. Voor de vier andere uitgaven, alle met precies hetzelfde zetsel als die van Ruault, twee van 1713 en twee van 1714 kan ik al evenmin een goede verklaring geven. De uitgaaf van 1713 bij Pierre Huet vertoont alle gebruikelijke kenmerken van een Franse uitgaaf. De gelijktijdige uitgaaf bij Henry Frik à la Haye was kennelijk voor het buitenland bestemd. Het was een gefingeerd drukkersadres, dat in 1713 blijkens de gegevens bij Kossmann ook voor een ander boek werd gebruikt. De titelpagina's tonen, dat deze twee uitgaven van 1713 van de Grand Trésor tezamen behoren. Wat men voor had met de twee uitgaven van 1714, waarvan die van Fournier, die in 1716 ook een ander werk van Huet zou uitgeven, de gebruikelijke vorm had, is mij niet duidelijk. Het weglaten van de zin ‘Trés propre à rétablir le commerce de France’, die alleen de exemplaren van Ruault en Josse hebben, moet een betekenis hebben. Ook deze kan ik niet doorgronden. Men zou een dergelijke zin eerder verwachten in de exemplaren, die met privilege verschenen.

Blok veronderstelde, dat Huet zich niet als auteur heeft willen openbaren als gevolg van de ongunstige kritieken, vooral van le Clerc. Ik wil hier echter opmerken, dat de onbekende redenen, die leidden tot het maken van deze vijf verschillende titeluitgaven, misschien mede oorzaak zijn geweest voor de anonymiteit, die Huet altijd is blijven betrachten.

Er is één punt in de uitgaaf, dat daar aanleiding toe kan hebben gegeven, en wel het rapport van Daniel Braems. De O.I. Compagnie was altijd zeer geheimzinnig met gegevens over haar bezittingen en zal dat ongetwijfeld ook geweest zijn met het bovengenoemde wat sombere rapport van Braems. Uit de brieven, bewaard in de afdeling ‘Affaires étrangères’ van de Archives Nationales, blijkt, dat de Franse ambassade hier door omkoop regelmatig gegevens in handen wist te krijgen. Zo zal ook het rapport in Frankrijk zijn gekomen, hetzij via Braems, hetzij via een van de andere ambtenaren van de Compagnie. In 1712 was dit reeds 24 jaar oud en daarom misschien dateerde men het op 1698 in plaats van 1688, het werkelijke jaartal. Mogelijk deinsde Huet echter uiteindelijk toch nog terug voor de uitgaaf van een dergelijk stuk, waaruit moeilijkheden konden voortkomen.

Bij publicatie in 1717 trok het zeer de aandacht. Bernard, in zijn bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres, dacht zelfs aan een vervalsing: ‘Je n'ai garde de m'inscrire en faux contre cette piéce; parce que ce n'est pas ma coutume d'assurer ce que je ne sai point; mais il faut que l'auteur fût un peu chagrin, lorsqu'il la composa, ou que les affaires de la compagnie des Indes soient en mauvais état, dans ces pays éloignez, ce qui est démenti par les repartititions qu'elle fait toutes les années: car, si cet auteur en est cru, il y a peu d'endroits où il n'en coûte plus à la compagnie, pour le négoce qu'elle y fait, qu'elle n'en retire de profit. Cela est il croyable?’ Dat de belangstelling in de Republiek voor dit rapport groot was, blijkt o.a. ook uit de overname ervan in een uitgaaf van J.F. Bernard te Amsterdam in 1725, het Recueil des voyages qui ont servi à l'etablissement et aux progrès de la compagnie des Indes Orientales formée dans les Provinces-Unies des Pais-Bas, een tweede vermeerderde editie van een uitgaaf van Estienne Roger van 1702-1707. (bespr. in de Bibliothèque Françoise IV, 140).

Merkwaardig is, dat ik geen bespreking vond van één van de vijf uitgaven van de Franse druk - een schrille tegenstelling tot de bovengenoemde Histoire du Commerce et de la navigation des anciens van 1716 - en evenmin een vermelding in de besprekingen van de uitgaaf van Du Villard van 1717, dat men met een nadruk te doen had. In verband daarmee zou ik aan de mogelijkheid willen denken, dat in 1717 nog geen van die vijf uitgaven het licht had gezien. Du Villard moet dan op een of andere geheimzinnige wijze in het bezit van een exemplaar zijn gekomen. Het overnemen van het onjuiste jaartal 1698 in plaats van 1688 wijst er namelijk op, dat hij het gedrukte werk als copie gebruikte, niet een van de manuscripten, die volgens een bericht in de Navorscher (II 93) wel het jaar 1688 gaven.

Deze Amsterdamse uitgaaf van 1717 heeft enorm succes gehad. De vertalingen in het Spaans, Engels, Duits en Hollands zijn waarschijnlijk alle van deze druk gemaakt. De Engelse vertaling, waarvan een exemplaar op het British Museum berust, zegt het uitdrukkelijk ‘Done from the French now printed at Amsterdam’. Niet minder dan twee Hollandse vertalingen zagen het licht, een bij Bernardus Mourik te Amsterdam zonder jaartal (K.B.) en een met het jaartal 1717, waarop vermeld ‘In 't Fransch beschreven door den heer Huet, bisschop van Avranches’, eveneens te Amsterdam bij A. van Damme, N. ten Hoorn, en J. Ratelbandt. Blok meent, dat le Clerc, die het werk had gerecenseerd, de vertaler van deze laatste uitgaaf was. Dit is stellig niet het geval, daar le Clerc altijd in het Latijn of Frans schreef en waarschijnlijk het Hollands niet genoeg machtig was om het te schrijven, laat staan daarin te vertalen. Persoonlijk lijkt het mij zeer waarschijnlijk, dat Isaac le Long de vertaler en bewerker van deze uitgaaf was. Niet alleen had hij een grote kennis van zaken, die het hem mogelijk maakte met verbeteringen en vermeerderingen te komen, maar ook vertaalde hij nogal eens, zowel in het Hollands als in het Duits. Hij had voor de bovengenoemde Andries van Damme en Johannes Ratelbandt de Koophandel van Amsterdam van le Moine de l'Espine bewerkt, welke uitgaaf in 1714 het licht had gezien. Het lag voor de hand, dat men hem ditmaal weer inschakelde. Een ‘Bericht des overzetters’ wijst erop, dat alle toevoegingen zijn gemerkt.

Du Villard, die zelf vlot door zijn oplaag was heengekomen, benutte deze verbeterde vertaling op zijn beurt, toen hij een tweede druk ter perse legde. Ik zal hem zelf aan het woord laten: ‘Avertissement du libraire’. ‘Cet ouvrage a eu beaucoup de succès, tant en France que dans ces provinces, où, même, il a été traduit en Hollandois (noot: Il a aussi été traduit et imprimé en Anglois à Londres, et en Allemand à Leipsik.) avec des additions. Ce n'est pas que les additions s'accordent en tout avec les sentimens et les vûes de l'auteur; mais cela ne les rend que plus considérables, en ce qu'elles font remarquer l'esprit et le génie de chacune des deux nations, sur le sujet du commerce. C'est pourquoi l'on a jugé d'autant plus à propos de les insérer dans cette nouvelle edition, et pour ne donner pas occasion de s'y méprendre, on les a marquées de guillemets. On a aussi recueilli ce qui a été dit et écrit touchant cet ouvrage pendant le cours de l'edition précédente et l'on a enrichi celle-ci des principales remarques qui ont été faites. De sorte qu'on peut regarder ce livre comme plus instructif encore et plus utile qu'il ne l'etoit d'abord; sur tout à cause de la piéce nouvelle qui se trouve à la fin de la traduction (noot: Cette traduction Hollandoise est tronquée par le retranchement qu'ils y ont fait du rapport de Daniel Braems aux Etats Généraux, et de plusieurs autres endroits considé-

rables qui se trouvent dans cette edition, ce qui la rend préférable à toute autre.) Hollandoise, et qui contient beaucoup de choses curieuses et importantes. On espère donc que cette edition ne sera pas moins bien recûë que celle qui l'a précédée, et que le lecteur et le libraire auront lieu d'en être contens. Outre les augmentations insérées dans cette nouvelle edition, l'on a crû faire plaisir aux marchands, et sur tout aux etrangers, d'y ajoûter le tarif des droits d'entrée et de sortie de toutes les marchandises, l'on n'a épargné ni soins ni peines pour en avoir un qui fût correct et fidelle.'

Zo kwam de tweede en vermeerderde uitgaaf bij Du Villard en Changuion in 1718 uit. Eén toevoeging in de Hollandse uitgaaf werd niet overgenomen en wel de vermelding van Huet op het titelblad. Ongetwijfeld was de naam van deze auteur een attractie. Ik vraag mij daarom dan ook af, of Du Villard niet verplicht was die naam te verzwijgen en wel omdat hij persoonlijk contact met de auteur had. Huet had al eerder in Holland laten drukken en het is dan ook allerminst ondenkbaar, dat hijzelf na het om een duistere reden mislukte uitgeven van zijn werk in Frankrijk dit in Amsterdam had laten plaats vinden.

Aan het werk van Huet werd toegevoegd het 'Tarif general et nouveau des revenus publics, qui par ordre des hauts et puissans seigneurs les Etats Généraux des Provinces-Unies des Pais-Bas, doivent être levez sur toutes les marchandises et denrées, qui entreront ou sortiront des dites provinces, soit par eau, ou par terre, avec les droits d'apréciations d'icelles. Revû et corrigé de nouveau, et augmenté de plusieurs remarques, qui jusques à présent n'ont pas été mises dans le tarif Hollandois.' Als grondslag daarvoor diende waarschijnlijk een zelfde publicatie in de tweede druk van 1710 van het reeds genoemde werk, le Négoce d'Amsterdam, van Jacques le Moine de l'Espine.

Niet alleen de uitgever in zijn avertissement voorin de tweede druk, maar ook Blok prijst deze uitgaaf als de belangrijkste en beste van alle uitgaven. Blok noemt nog een aantal andere edities in het Frans en in andere talen. Mij zou het te ver voeren hier daarop in te gaan.

Wel wil ik nog iets over de schrijver meedelen. Blok, die een uitvoerige studie maakte over dit boek, is ervan overtuigd dat dit inderdaad Huet zelf is geweest, en daaraan heb ik mij dan ook gehouden. Wat niet wegneemt, dat de Franse bisschop in ieder geval zijn feitelijke mededelingen moet hebben ontleend aan een meer ter zake kundige. Blok onderscheidt twee verschillende soorten handschriften, beide in verschillende soms wat afwijkende exemplaren bewaard. Dat was in de eerste plaats het hierboven besprokene, samengesteld in 1697 en gedrukt in 1712, in de tweede plaats een handschrift over hetzelfde onderwerp, dat in juni 1699 werd opgesteld en dat Blok in zijn tweede studie afdrukte.

Toevallig vond ik, dat van één van deze beide handschriften de Amsterdamse Rooms-Katholieke makelaar Sacharias Amyot de schrijver moet zijn geweest. Geboren in 1658 in Dyon kwam Amyot als boekhouder in dienst bij Pierre Chabert, de consul-generaal van Frankrijk te Amsterdam. Op 7 november 1684 werd Amyot hier poorter en drie dagen later makelaar. Volgens zijn eigen zeggen oefende hij dit ambt slechts enige jaren uit, hoewel hij daarna ook nog als makelaar bleef ingeschreven. Op het einde van het jaar 1691 opende hij een rekening bij de wisselbank. Daarna deed hij de meest uiteenlopende zaken. Als voorbeeld noem ik een overmaking van f 150 000. -, die Mr. Pajot, postmeester te Parijs, schuldig was aan de prins van Taxis over pacht van posterijen. Op 11 mei 1696 werd Amyot's vrouw, Maria Magdalena Develle, in de Nieuwe Kerk begraven.

Drie jaar later hertrouwde hij met de Amsterdamse Maria la Biche. Op 16 november 1703 werd hij gearresteerd, daar hij tegen het verbod van 11 mei van dat jaar, dat met ingang van 1 juni in werking was getreden, correspondentie met de vijand had gehouden. De belangrijkste van zijn correspondenten waren François d'Usson, marquis de Bonrepaus, die in 1698 en 1699 ambassadeur van Frankrijk in ons land was geweest, diens broer d'Usson, luitenant-generaal van de cavalerie onder de armée van Villars, toen in de buurt van Ulm, en hun beider neef Jean Louis d'Usson, marquis de Bonnac, voorheen vertegenwoordiger van Frankrijk in Wolfenbüttel en Zweden, toen te Dantzig. Amyot voorzag hen en ook nog anderen van allerlei politieke en commerciële berichten. Ook enkele journalisten waren daarbij - kennelijk zonder het zelf te weten - ingeschakeld; genoemd worden de Tournelle, courantier te Rotterdam, van Eemst te Haarlem en Bardou, ‘die de courantier fourneert de nouvelles tot Parijs.’

Na voortdurende en lange verhoren, waarin men veel bijzonderheden over Amyot's activiteiten vindt, werd hij op 19-1-1704 verklaard te zijn infaam, meinedig en inhabiel om enig ambt uit te oefenen en veroordeeld tot levenslange opsluiting op een verzekerde plaats buiten acces van iemand en confiscatie van al zijn goederen.

Uit de verhoren blijkt, dat hij al jarenlang de Franse autoriteiten op allerlei gebied ten dienste had gestaan en daarvoor geld had ontvangen. Zo had hij inlichtingen gegeven in verband met het vaststellen van het toltarief tussen Frankrijk en Holland na de vrede van 1697, maar ook nog aparte memoriën gemaakt over speciale producten. Eén handelde over papier: ‘gevraagd of hij gevangene de memorien, waarvan in sijn copie-missive mentie maackt, van aan Lamie (Lanie, Langny? was pachter van de douane) toegesonden te sijn, weegens de pampieren gedeurende de voorigen oorlogh, niet en behelsden eenige voordeelen voor Vranckrijck, ende naardeelen int fabricq van de pampieren van deesen landen? Seght de memorien maar te behelsen de formate van de pampieren die hier wierden geconsumeert, mitsgaders wat pampieren van Genua, Switserlant, Hamburgh, en Breemen quaamen, en dat de pampieren van Serdam soo goet niet waaren als van de Veluwe.’ (R.A. 353, 42 vo).

Volgens zijn eigen zeggen had Amyot dit alles gedaan om na afloop van de oorlog consul te kunnen worden of, indien dit niet lukte, directeur van de bevers in Canada. Brieven in de Archives Nationales te Parijs (Affaires étrangères B 1, 625) bevestigen dit alles. Van 7-3-1699 dateert een brief van Amyot aan de Bonrepaus met verzoek om papieren voor een schip, daar er geen consul is die daarvoor kan zorgen. Op 10-3-1701 schreef d'Avaux, de toenmalige ambassadeur: ‘J'ay deja parlée au S. Amiot, il n'est pas mal instruit du commerce, il y a des François icy qui le sont peut estre encore mieux que luy. Je profiteray cependant des avis qu'il me donnera, et j'auray l'honneur de vous le mander.’ Op 9-6-1701 gaf hij Amyot opdracht het een en ander voor hem te regelen.

Bij de verhoren door schepenen komt tweemaal een boek, dat Amyot had geschreven, ter sprake. Ik neem de beide plaatsen in zijn geheel over: ‘Gevraagd of hij gevangene geen boeck geschreeven heeft, raakende de negotie van de Hollanders? Seght ja. Gevraagd of hij gevangene sulxs niet gedaan en heeft, opdat daaruyt extracten soude kunnen schreyven aan sijn vrienden in Vranckrijck? Seght dat boeck maer uyt eygen pliesier gemaackt te hebben, en wel te kunnen sijn dat aan Foecherol (Foucherol, geinteresseerde in de Franse compagnie op Guinee) heeft geschreeven de

constitutie van de cust van Ginea, met uytdruckingh van de forten en logies in de possessie van de compagnie. Gevraagd wie hem gevangene in het schreyven van opgemelde boeck behulplijck is geweest, principaal int ondecken van de saaken van de Oost en Westindische Compangnie, soo van de constitutie van haar forten, casteelen, negotie, forses en principaal haar generaale staat? Seght wat getrocken te hebben uyt het boeck genaamt Africa, ende daartoe oock eenen Spranger, maakelaar (Pieter Spranger, makelaar Amsterdam 1680-1709) gebruyckt te hebben, en raakende den custe van Curaçao, sulxs van Bojetet te hebben, en weegens de Oostindische Compangnie dat sulxs alles heeft ontvangen uyt handen van Mons. Bonrepau, wanneer in den Haage was, die het hadde ontvangen van een Fransman, die hier omtrent 20 jaaren geleeden waar geweest, genaamt Legraäs. Gevraagd terwijle hij gevangene seght sulxs van Mons. Bonrepau gekreegen te hebben, hoe in hetselve dan vermelt worden saaken, die in den jaare 1699 voorgevallen waaren? Seght Bonrepau int laast van den jaare 1699 uyt den Haage vertrocken te sijn.' (R.A. 352, 264). 'Gevraagd of meergemelde Foecherolle in sijn missive van 10 april 1699 ende bij hem den 20 dito beantwoort niet en schrijft, soo sijn compendium niet al te dick is, dat hij het senden soude onder couvert van de patroon per poste, anders onder marchandieses op Duynkercken, van wat inhout het gemelde compendium is, t'welck hem geverght wort over te senden? Seght te conserneeren t'geen hij geschreeven hadde in seeker boeck, geintituleert de negotie van de Hollanders, waarop Mons. Foecherolle reflecterende, van hem eyscht weegens die op Moscovien, Engelandt, Spangnie en Ginea ent woort van patroon te beteekenen Mons. Pajot postmeester van Paris. Gevraagd of deselvige Foecherolle, claagende aan hem niet en schreyft, dat hij het manuschript int paccet niet gevonden heeft t'geen aan hem sent. Seght te gelooven dat hij reflecteert op het conpendium.' (R.A. 353, 21).

Het is wel zeker, dat een van beide handschriften, die Blok beschrijft, van Amyot afkomstig is. Het is niet met zekerheid uit te maken, welke van de twee dat is, daar vóór en tegen beide het een en ander pleit. De in de verhoren genoemde titel wijst het meest in de richting van het handschrift van 1699, ook de vermelding dat nog gegevens van 1699 zijn verwerkt, en tenslotte het allermeest het feit, dat het handschrift van 1697 langs een omweg naar de Bonrepaus kwam. Tegen dit handschrift van 1699 pleit, dat dit volgens de mededeling van Blok pas in de zomer van 1699 gereed kwam en bovendien uit het Hollands in het Frans moest worden vertaald, wat voor een boek van Amyot weinig waarschijnlijk was.

In het algemeen gesproken sluiten de mededelingen, gedaan tijdens de verhoren, zich beter aan bij het voornamelijk feitelijke relaas van 1699 dan bij het meer historische verhaal van 1697. Verklaringen niet alleen over opgaven door Amyot aan Foucherol, maar ook over werkelijke leveranties van cargazoenen voor de aankoop van slaven in Guinee, in de verhoren vindt men juist zo terug in het handschrift van 1699.

Het is niet uitgesloten, dat Amyot voor Huet's werk de gegevens verstrekte en daarna nog een eigen werk schreef. De opschorting van de publicatie in Frankrijk zou, wanneer Amyot daartoe iets had bijgedragen, in 1712 zeer verklaarbaar zijn. Een begraafinschrijving van Amyot vond ik namelijk niet te Amsterdam. Dat wil zeggen, dat hij vermoedelijk niet zijn levenslang vonnis heeft uitgezeten, maar na het sluiten van de vrede in 1713 of wat later is vrijgekomen. Blijkens zijn verhoor had hij niet alleen de steun van Frankrijk, maar ook die van Francisco Mollo, de resident van

Polen te Amsterdam. Publicatie van een dergelijk handschrift vóór zijn ontslag uit de gevangenis zou hem grote moeilijkheden hebben kunnen geven.

Tenslotte wil ik er nog op wijzen, dat de Lorme en zijn familie nauw contact hadden met de kringen, waarin ook Amyot verkeerde. De bovengenoemde consul-generaal Pierre Chabert trouwde in 1680 met Anna Maria Aubert, de zuster van Louis François Aubert, over wiens activiteiten mede in verband met de Lorme ik het een en ander vertelde in deel I (p. 176) en die ook eenmaal in de verhoren wordt genoemd.

118 *Principes de philosophie, ou preuves naturelles de l'existence de Dieu et de l'immortalité de l'ame. Par Mr. l'abbé Genest. Seconde edition revue et corrigée. A Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat, au coin du Jonge Roelof-steeg. 1717. 36 + 320 p. 12°.*

U.B.A. 1092 H 24, Bibl. Nat. Ye. 8838.

[Titelpagina rood-zwart. Putti aan het werk, met opschrift (als eerder) als vignet. Titelplaat gesigneerd 'B. Picart sculp. direx. 1717. N. Vleugels inve.' Met approbation.]

30-3-1717: 'Ledit Emanuel Du Villard, Steenhouwer et Uytwerf, impriment actuellement Principes de philosophie, ou preuves naturelles de l'existence de Dieu et de l'immortalité de l'ame, par Mr. l'abbé Genest, 12°.' (Gaz.).

Mei-juni 1717 bespreking van dit werk 'A Amsterdam chez Emanuel Du Villard, Steenhouwer et Uytwerf' in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 362).
20-8-1717: 'Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat à Amsterdam... a imprimé depuis peu Principes de philosophie, ou preuves naturelles de l'existence de Dieu, et de l'immortalité de l'ame, par Mr. l'abbé Genest, in 12.' (Gaz.).
1717 bespreking van dit werk 'a Paris 1716 in 8. pag. 340 et à Amsterdam 1717 chez Steenhouwer, Uytwerf et Du Villard' in de Bibl. anc. et mod. (VII 397) en in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XIV 405).
1719 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Piganiol de la Force).
De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Principes de philosophie, ou preuves naturelles de l'existence de Dieu et de l'immortalité de l'ame par M. l'abbé Genest. A Paris, chez Jacques Estienne, rue Saint Jacques, au coin de la rue de la Parcheminerie, à la Vertu. 1716. Avec approbation et privilege du Roy. 36 + 298 + 6 p. 8° (met appr. van 22-9-1715 van Fraguier en priv. van 26-11-1715 voor l'abbé Genest voor zijn werken voor 15 jaar, gereg. 8-2-1716. Voorin: 'de l'imprimerie de Jacque Quillau, rue Galande, 1716. Met titelplaat, gesigneerd 'N. Vleughels in. Ch. Simonneau major sculp.').
Jan. 1717 bespreking in de Journal des sçavans (p. 3).

De abbé Genest kwam reeds ter sprake naar aanleiding van een druk van Marc Antoine Jordan (vergel. no. 111) en wat daar werd verteld over de nadruk van een zijner werken, uitgegeven bij Estienne te Parijs, geldt hier precies hetzelfde. Stellig was dit een nadruk in overleg met de oorspronkelijke uitgever.

Merkwaardig is, dat hier in één advertentie het ter perse zijn van drie boeken door Du Villard

tezamen met Steenhouwer en Uytwerf wordt aangekondigd (vergel. no. 119 en 120). Ze verschenen uiteindelijk alleen bij Du Villard; toch hadden Steenhouwer en Uytwerf in ieder geval in dit werk nog enig deel, zoals blijkt uit de Bibl. anc. et mod., de Hist. crit. en de Nouv. de la rep. des lettres.

Over het werk, dat al in juni 1709 in de Hist, des ouvr. des savants (p. 286) wordt vermeld, kan ik hier twee afwijkende oordelen opnemen. Le Clerc, die het werk in zijn index vermeldde als 'Principes de la philosophie de Descartes, par Mr. l'abbé Genest', schreef in zijn bespreking het volgende: 'Il a été libre à Mr. l'abbé Genest de suivre la route tracée par ce philosophe, et de donner une idée de ses principes, dans cet ouvrage. Il y a expliqué, en assez peu de vers et d'une manière fort nette, les principales parties de la philosophie Cartesienne.' 'Mais quoi qu'il en soit, on ne laissera pas de lire, avec plaisir, ce que Mr. l'Abbé Genest en dit ici; et s'il n'enseigne rien de nouveau, pour le fonds, il y donne un nouveau tour, et le rend plus agréable, par la douceur de ses vers.' Vrijwel hetzelfde was het oordeel, dat Samuel Masson gaf in zijn Histoire Critique. De B.U. daarentegen schrijft: 'Il a mis en mauvais vers la philophie de Descartes', en voegt daaraan een uitspraak van Voltaire toe: 'Cet ouvrage signala plus sa patience que son génie; et il n'eut guère rien de commun avec Lucrèce que de versifier une philosophie erronnée presque en tout.'

119 *Les amours pastorales de Daphnis et Chloé. Ecrites en grec par Longus, et traduites en François par Amiot. Avec figures. Nouvelle editon. A Paris, chez les Héritiers de Cramoisy. 1717. 24 + 220 p. 12°.*

U.B.L. 677 F 21, K.B. en Washington.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur met kroon als vignet. Met ongesigneerde titelplaat met opschrift 'Les amours de Daphnis et Chloé' en 8 andere platen. Voorin: 'Catalogue de livres nouveaux et autres, qui se trouvent à Amsterdam, chez Emanuel Du Villard, libraire, dans le Kalverstraat, pour l'année 1717.']

30-3-1717: 'Ledit Emanuel Du Villard, Steenhouwer et Uytwerf, impriment actuellement... les Amours pastorales de Daphnis et Chloé, écrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot, 12°. Nouv. edition ornées de très-belles figures.' (Gaz.).
20-8-1717: 'On trouve chez Emanuel Du Villard, libraire dans le Kalverstraat à Amsterdam, les Amours pastorales de Daphnis et Chloé, écrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot; avec de très-jolies figures en taille-douce.' (Gaz.).
1717 aankondiging van het ter perse zijn van dit werk in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XIII 412).
1719 en 1721 Du Villard biedt dit werk 1716 te koop aan (cat. Piganiol de la Force en Boursault).
De Bibl. Nat. bezit exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf: Les amours pastorales de Daphnis et Chloé ecrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot. Avec figures. Nouvelle edition. A Amsterdam. Chez les Freres Westin. 1716. 12 + 220 p. 12° (Titelpagina rood-zwart. Bloemen als vignet. Titelplaat met opschrift 'Les amours de Daphnis et Chloé' en 8 platen, waarvan die op p. 33, 49, 133 en 181 gesigneerd 'I.B. Scotin sculp.'). Daarnaast een exemplaar zonder titelpagina op papier

‘réglé’, blijkens de lichtere druk van de platen een eerder exemplaar van deze oplaag.
4-1-1717: ‘Les amours pastorales de Daphnis et Chloé, écrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot. Avec figures. Nouvelle édition. A Paris, chez les Héritiers de Cramoisy. 1716. in 12 pp. 220. planches IX.

Cette version Françoise des pastorales de Longus, est celle du fameux Amiot, dont les exemplaires étoient devenus très-rares. Cette seconde édition se distingue par plusieurs endroits. On a eu soin de remplir, au commencement du premier livre, une lacune considérable, qui se trouve assez heureusement restituée dans une autre version Françoise de ce roman, faite par Marcassus, et postérieure à celle d'Amiot, comme elle lui est fort inférieure en mérite. On a suppléé aussi d'après cette seconde traduction, quelques passages que le premier interpréte n'avoit pas jugé à propos de traduire. En un mot, on n'a rien oublié de ce qui pouvoit orner ce petit volume. La beauté du papier, la netteté des caracteres, et surtout l'élégance de plusieurs gravures qui mettent sous les yeux les avantures les plus intéressantes de ces pastorales, contribueront à les faire lire avec beaucoup plus de plaisir. C'est grand dommage qu'on n'en ait tiré qu'un très petit nombre d'exemplaires' etc. (Journal des sçavans Fr. editie p. 14, in Holl. editie Febr. 1717 p. 190).
De Bibl. Mazarine te Parijs bezit een exemplaar: Les amours pastorales de Daphnis et Chloé. Ecrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot. Livre Premier. 1717. 8 + 159 p. 12^{o}. (Titelpagina zwart. Sfeer als vignet. Geen platen.).
De U.B.A. bezit een exemplaar: Les amours pastorales de Daphnis et Chloé. Ecrites en Grec par Longus, et traduites en François par Amiot. Avec figures. Nouvelle edition. A Amsterdam, chez François Changuion. 1734. 12 + 20 + 220 p. 12^{o} (Titelpagina rood-zwart. Vaas met bloemen als vignet. Met de platen van de uitgaaf van Du Villard van 1717).
De U.B.A. bezit een exemplaar van de Hollandse vertaling: De herderlijke liefde-gevallen van Daphnis en Chloé. Bij Steeve van Esveldt t'Amsteldam. En Jacob Maagh, t'Alkmaar, 1744. 14 + 170 + 6 p. 12^{o} (Met de titelplaat, waarin de Franse titel veranderd is in een Hollandse, en 8 platen, met nog de Franse verwijzingen naar de pagina's, van de uitgaaf van Du Villard van 1717).

Longus, de mysterieuse schrijver van de Bucolische roman Daphnis en Chloé moet volgens de laatste onderzoekingen ± 200 n. C. geleefd hebben, waarschijnlijk op Lesbos (Otto Schönberger, Longos Hirtengeschichte von Daphnis und Chloe Griechisch und Deutsch, Berlin 1960). Zijn werk verscheen voor de eerste maal in druk in een Franse vertaling van Jacques Amyot (1513-1593) in 1559. Longus' werk had een grote invloed op het ontstaan van de pastorale roman. Het verscheen in de loop der tijden telkens weer in het Grieks en in vele andere talen, vaak geillustreerd. Hier zal ik mij dan ook beperken tot de drukken, die iets te maken hebben met de uitgaaf van du Villard van 1717.

Philippe d'Orleans (1674-1723), sedert 1715 belast met het regentschap over Lodewijk XV, was zeer geinteresseerd in kunst. Verschillende van de vele boeken, die aan hem en aan de uitspattingen van het hofleven zijn gewijd, maken melding van Daphnis en Chloé. Ik citeer hier uit het werk van André Ransan, La vie privée du régent (1938), p. 172. Ransan vertelt over de overdreven liefde van de regent voor zijn oudste dochter, de duchesse de Berry, waarover de geruchten zelfs tot de bekende Liselotte, zijn moeder, doordrongen, en gaat dan verder over het jaar 1718: 'Mais, le fait le plus troublant aux yeux de l'opinion, c'était la publication par le régent de Daphnis et Chloé, avec vingt-huit gravures de lui, signées Philippus. En 1714, il avait commencé ces dessins, d'un crayon amoureux, cependant que, modèle de

Chloé, sa fille, certifiaient les renseignés, posait, nue, devant lui. Pendant quatre ans, Philippe avait dissimulé ce trésor, et si aujourd'hui il le livrait au monde, c'est qu'il faisait ainsi, insinuait-on, comme une sorte d'aveu public. Il avait même poussé la confidence jusqu'à orner de ces images un petit cabinet de la duchesse d'Orléans, ce qui était bien le comble de la franchise.' De enige 'renseignée' uit de tijd zelf, die men thans nog kan aanwijzen, is de bekende madame de Caylus, die in haar souvenirs inderdaad optekende: 'et comme il avoit le goût de la peinture, il peignit lui-même sa fille toute nue.'

De Engelsman W.H. Lewis, die de bij mijn weten recentste uitgaaf over de regent, met de titel The scandalous regent, in 1961 te Londen het licht deed zien, zegt het wat rustiger: ‘During 1714 Orléans too abundant leisure was divided between his hobby of engraving and the care of his various families. In this year he executed the illustrations for the pastoral Daphnis et Chloé, and they must have had real merit, for they were used for the second edition of 1745, when there could no longer be any question of flattering the royal engraver.’ Overigens verwerpt hij zeer beslist de tegen de regent door zijn politieke vijanden ingebrachte beschuldiging van incest. (p. 73 en 124).

De ene levensbeschrijving spreekt over tekenen, een andere over schilderen en een derde over graveren van episodes uit het leven van Daphnis et Chloé. Daartoe heeft stellig Liselotte's brief van 25-11-1718 aanleiding gegeven: ‘Lorsqu'il n'avait rien à faire, il a fait orner un petit cabinet de Mme d'Orléans avec des sujets d'un petit roman pastoral qu'on appelle Daphnis et Chloé, et il les a gravés sur cuivre.’ Zij moet zich echter vergist hebben, zoals wij direct bij de beschrijving van de uitgaven zullen zien. Het ontwerpen en schilderen deed de regent zelf; het veel minder aantrekkelijke en moeilijker graveren liet de regent aan een vakman over. Vandaar ook, dat de illustraties zo goed uitvielen.

Wat wij thans nog bezitten ter rechtvaardiging van deze verhalen, zijn twee afwijkende uitgaven. De Bibliothèque Nationale heeft een uitgaaf zonder enige tekst. Op de titelpagina leest men niets anders dan: ‘Les amours pastorales de Daphnis et Chloé. 1714’. Die titelplaat is gesigneerd ‘A. Coypel in. B. Audran sc.’ en de 28 platen naar de schilderijen van de regent zijn gesigneerd ‘Philippus inv. et pinxit 1714. Btus Audran sculp.’ Alleen de tweede plaat is niet gesigneerd, maar met inkt is eronder geschreven: ‘Philipus in et pinx 1714. Bnt Audran scculp.’ Het zou nog tot 1718 duren vóór de volledige uitgaaf het licht zag. Daarvan heeft de Bibliothèque Nationale ook een exemplaar. Titelpagina en titelplaat wijken slechts op één punt van de vorige af en wel dat het jaartal 1714 in 1718 is veranderd. De platen zijn geheel hetzelfde, maar iets donkerder en hebben erboven ditmaal verwijzingen naar pagina's van de tekst en eronder opschriften. De tekst, die 12 + 164 p. beslaat, opent met een ‘Avertissement sur cette edition’ van 6 en een preface van 4 p., waarna het verhaal volgt met erboven een vignet, gesigneerd J.B. Scotin. Bij Brunet en Cohen-de Ricci vindt men uitvoerige beschrijvingen van de zeer uiteenlopende exemplaren van deze editie, waarop ik later nog zal terugkomen. Als drukker van dit werk wordt soms Rigaud van de Imprimerie Royale genoemd en ook wel Coustelier, die een latere uitgaaf verzorgde, tenslotte in de catalogus Hertzberger van de veiling Tage Bull 1962 - echter zonder bewijsplaats - Quillau. De uitgaaf van de regent bracht daar op 30-1-1962 f 1050. - op.

Zeldzaam zijn de exemplaren niet. Men leest daarover in een noot van de uitgaaf van 1863 te Parijs van Liselotte's brieven: ‘L'intention du prince était que ce livre fût tiré à petit nombre; mais, ainsi que le remarque M. Nodier, on sait comment les grands seigneurs suivent les volontés des princes et comment les imprimeurs éxécutent les ordres des grands seigneurs qui font imprimer. C'est un volume assez commun.’ Dit wordt inderdaad bevestigd door de mededelingen van Brunet en Cohen-de Ricci.

Terwijl dus voorbereidingen werden gemaakt voor een uitgaaf van de gravures naar de schilderij van Philippe d'Orleans, die intussen regent van Frankrijk was geworden, zag in 1716 de boven-

genoemde druk met adres ‘Paris chez les Héritiers de Cramoisy’ het licht. Over dit adres sprak ik al bij no. 69. De naam Cramoisy werd graag gebruikt bij gefingeerde drukkersadressen. Er waren echter in het begin van de 18de eeuw ook werkelijke boekverkopers met de naam Cramoisy in Parijs, bijv. Sébastien Cramoisy, gest. 1709, en het is dus niet onmogelijk, dat diens familie met deze uitgaaf is gekomen. Een exemplaar met dit adres vond ik niet, slechts de vermelding ervan in de bovengenoemde bespreking in de Journal des sçavans van januari 1717. Het bericht over de kleine oplaag, dat men daar vindt, wordt dus wel bevestigd. De beschrijving klopt geheel met het exemplaar met adres ‘Amsterdam chez les Frères Westin’, dat wel bewaard is. Mijn veronderstelling is dan ook, dat het fraaie exemplaar zonder titelpagina, dat ook op de Bibl. Nat. is, een van de exemplaren van de kleine oplaag is, die met de naam Cramoisy verscheen. Als die veronderstelling juist is, moet het adres inderdaad gefingeerd zijn en wel omdat het werkje zonder approbatie en zonder privilege het licht zag. Dit laatste was in dit geval niet te wijten aan de ongewenste inhoud, maar waarschijnlijk uitsluitend aan het feit, dat de regent van Frankrijk zelf met het voorbereiden van een druk van dit werk bezig was. Het bezwaar van de kleine oplaag wist men dan te ondervangen door met een tweede oplaag te komen met het adres Westin Amsterdam. Bedoeld waren de broeders R. en G. Wetstein. De verschrijving Westin en ook het feit, dat de redacteur van de Journal des sçavans wist, dat de oplaag slechts klein was, pleit ervoor, dat wij inderdaad met een Franse en niet met een buitenlandse druk te doen hebben.

Omdat dit alles slechts een veronderstelling blijft, wil ik hier nog de passage overnemen, die Nicéron (IV, 52) bij zijn artikel over J. Amyot aan deze uitgaaf wijdt: ‘Depuis peu les Héritiers de Cramoisy ont réimprimé ce roman à Paris in 12. 1726. (sic!) V. Journaux des sçavans Fev. 1717. p. 191. Le même roman, Amsterdam avec figures, chez Duvillard in 12. 1716. et en 1718. chez la veuve Maret, et Paris, figures 1718. in 8^{o} sur les peintures de M. le duc d'Orleans.’

Ook over de inhoud van deze uitgaaf met adres Westin wil ik nog iets vertellen. Voorin vindt men een opdracht ‘A Monsieur I.’ Hem wordt dank gebracht, dat hij heeft gewezen op de passages, die Amyot in zijn vertaling had weggelaten, zodat deze uit een andere editie (de vertaling van Marcassus van 1626) zijn overgenomen. Uit een zinsnede aan het eind van de opdracht blijkt, dat de uitgever van het boekje van 1716 op de hoogte was van de belangstelling van de regent voor dit onderwerp: ‘Et d'ailleurs une histoire amoureuse dont le sujet a occupé dans des momens de délassement une main comme celle que le respect (Noot: “C'est par le même motif que l'on n'a pas fait graver les estampes de cette edition d'après les peintures que l'on désigne icy.”) m'empêche de designer, est au dessus de tout ce que l'on en pourroit dire.’

Inderdaad zijn de acht platen, hoewel ze soms dezelfde onderwerpen in beeld brengen, geheel verschillend van de 28 gravures in de uitgaven van 1714 en 1718. Bij vier hiervan staat vermeld, dat zij gegraveerd zijn door J.B. Scotin. Daardoor is zijn naam voorgoed aan deze uitgaaf van 1716 verbonden.

In augustus 1717 kwam Du Villard met een nadruk van dit werk, die hij net als het oorspronkelijke exemplaar voorzag van het adres ‘A Paris, chez les Héritiers de Cramoisy’. De catalogus van boeken, die voorin is afgedrukt, maakt echter duidelijk, dat wij zijn druk voor ons hebben. De tekst en ook de opdracht en een ‘Avis du libraire au lecteur’ zijn precies overgenomen, de platen zijn uiteraard

nagegraveerd en wel omgekeerd. Merkwaardig is, dat één plaat uit de editie van 1716 niet is overgenomen en wel die bij pag. 53, maar dat in deze Hollandse uitgaaf op pag. 7 een ander plaatje is toegevoegd. Het exemplaar van 1717 op de bibliotheek in Leiden heeft toebehoord aan Prosper Marchand en die heeft er de volgende aantekening in gelegd: ‘Cette edition des amours de Daphnis et Chloé est contrefaite sur celle qui fut imprimée à Paris dans l'imprimerie royale, en 1718, in 12^{o}, par ordre du duc d'Orléans, alors régent du royaume, et accompagnée de figures gravées d'après des desseins de sa façon, excepté néanmoins celle de la page 133, qu'on n'y mit qu'à l'encre de la Chine, par ce que le sujet en fut trouvé trop libre. En Hollande on n'y fit pas tant de façons, et l'on passa par dessus ce scrupule. Ce qu'on a affecté de dire dans l'epitre dédicatoire, qu'on n'a pas fait graver les estampes de cette présente edition d'après celles de Paris, n'est qu'un petit artifice de libraire pour y faire d'autant plus d'attention; et la preuve en est le soin qu'on a pris de graver même celle qu'on s'étoit contenti de laisser en simple dessein. On sera moins surpris qu'Amiot se soit amusé à traduire un livre si naturel et si libre en certains endroits, lorsqu'on scaura que cette traduction est un ouvrage de sa jeunesse. L'edition originale de Paris est d'un prix excessif, même avec de simple copies au pinceau de la figure de la page 133, que quelques libraires font infidélement passer pour l'originale.’

Uit het voorgaande weten wij, dat verschillende mededelingen van Marchand onjuist zijn. Met recht kan men zeggen, dat hij de klok had horen luiden, maar niet wist waar de klepel hing. Dat is intussen in het minst niet bevreemdend. Vergelijking van de verschillende drukken was toen uiteraard nog veel moeilijker dan het nu is. Straks zullen wij nog zien, hoe een belangstellende in Amsterdam in 1744 ondanks allerlei pogingen geen exemplaar van de uitgaaf van de regent onder ogen kon krijgen. Vergiste Marchand zich in zijn mededeling, dat de platen gegraveerd waren naar die van de regent, zijn mededelingen over de plaat bij pag. 133 zijn wel in hoofdzaak juist. Vandaar dat ik de passage overnam. Brunet en Cohen-de Ricci bevestigen dit verhaal en geven enkele voorbeelden van exemplaren van de uitgaaf van 1718, die deze plaat in tekening hebben. In latere drukken is deze plaat gegraveerd opgenomen, echter in tegenstelling tot de 28 andere steeds zonder enige signatuur.

Die plaat, die op den duur beroemd werd als de ‘petits pieds’, gaf een hondje te zien, dat blafte tegen de vier voeten van het liefdespaar, dat zich achter de struiken bevond. Cohen-de Ricci vertelt, hoe in het musée Condé een exemplaar is met twee tekeningen van de petits pieds, één van de bekende J.B. Massé en een andere, blijkbaar veel minder van kwaliteit, toegeschreven aan de regent zelf, en tenslotte nog een gravure van de Caylus naar deze tekeningen. Volgens zeggen heeft dit exemplaar ook ‘un projet de la main du prince, des gravures qui ne furent pas toutes exécutées’ en zijn de marges gevuld met aantekeningen van Lancelot. Brunet beschrijft zonder enige twijfel hetzelfde exemplaar, dat volgens zeggen afkomstig zou zijn van een valet de chambre van de regent. Hij spreekt echter alleen van een tekening van Massé naar een schilderij van de regent, een gravure en een contre-épreuve van de Caylus van 1728 en een aantekening van 1712 in het handschrift van de regent, ‘contenant le projet de tous les sujets de gravures dont il vouloit décorer cette edition, mais dont une partie seulement a été executée.’

Een uitvoerige bestudering van deze kwestie en vooral van het bovengenoemde exemplaar zou

stellig nader licht op de zaak kunnen werpen. Deze ligt echter niet op mijn weg. Ongetwijfeld zal aan de reeks van uitgaven, gewijd aan Longus' roman, ook nog wel eens een bibliografie worden toegevoegd. De schrijver daarvan zal de oplossing moeten vinden en kiezen tussen de twee mogelijkheden. De eerste daarvan wordt nu voor zover ik kon nagaan nog algemeen aanvaard, namelijk dat de ‘petits pieds’ van de regent afkomstig zijn en dat de uitgever van 1716 deze heeft gecopieerd en laten graveren voor zijn uitgaaf, in strijd dus met zijn verklaring in de opdracht. De tweede oplossing, waaraan ik persoonlijk de voorkeur geef, is, dat de ‘petits pieds’ net als de zeven andere tekeningen door een onbekende kunstenaar zijn getekend, maar dat het succes van deze wat gewaagde afbeelding de boekverkopers ertoe heeft gebracht deze na de dood van de regent voor een ontwerp van hem uit te geven en zo grove winsten te maken.

Na het schrijven van dit stuk, vond ik dat Charles Nodier hetzelfde reeds zei in 1844 in zijn Description raisonnée d'une jolie collection de livres (p. 511): ‘On a réuni aux gravures du régent, en premières épreuves, la gravure connue sous le nom des petits pieds, qui n'a été exécutée que pour une édition postérieure, et qui ne fait pas plus d'honneur à l'imagination de l'artiste qu'à la décence de son burin, car il s'est contenté d'en emprunter l'idée à une édition de 1717, où elle est ajustée avec plus d'adresse et d'esprit.’ Bij dit oordeel sluit ik mij geheel aan, wanneer men 1717 vervangt door 1716.

Tenslotte wil ik nog enige exemplaren noemen, die in direct verband staan met de druk van 1717. Dat is dan in de allereerste plaats de herdruk, die Changuion in 1734 gaf, uiteraard van dezelfde koperplaten als van de uitgaaf van 1717. In 1744 vinden wij diezelfde koperplaten weer terug in een Hollandse vertaling, gemaakt naar de druk van Changuion. ‘De Nederduitse vertaaler aan den lezer’ schrijft o.a.: ‘Toen mijn werk gants af was hoorde ik dat er éne zeer nette vertaling van Longus in 't Fransch was uitgegéven door... met konstige printjes, doch ik heb de zelve in Amsterdam niet konnen magtig werden welke moeite ik daar ook toe hebbe aangewendt: zó ik de zelve van elders, 't zij Brussel ofte Parijs mogte bekómen, zal ik 'er mij bij gelégenheidt van énen twéden druk aan gedragen, zo ik ze beter bevinde dan die mij ten onderwerpe heeft gediendt.’ Waarschijnlijk had de vertaler het oog op een herdruk van 1731, die voorzien was van noten van de hand van de reeds genoemde Claude Lancelot. Deze is bewaard in de vorm van exemplaren, die de acht gravures van 1716 of ook die de gravures van de regent als illustraties hebben.

De Hollandse koperplaten van 1717 kwam ik verder niet meer tegen. Een uitgaaf van 1764 ‘à la Haye chez Jean Neaulme’ (op de Bibl. Nat.) heeft de titelplaat in druk en de andere platen voor zover ik kon nagaan - directe vergelijking was uiteraard niet mogelijk - niet van dezelfde koperplaten als van 1717. Een druk op de U.B.A. ‘Avec figures par un eleve de Picart. A Amsterdam, 1750.’ heeft 7 illustraties van de editie van 1716, maar omgekeerd gegraveerd, terwijl de befaamde ‘petits pieds’ ontbreken. Deze uitgaaf is ondanks het adres Amsterdam, naar men aanneemt Frans van origine. Hetzelfde geldt voor een editie van 1794, die op het adres Amsterdam heeft staan en enkele illustraties van 1718 heeft overgenomen. De bibliotheek te Amsterdam bezit daarvan een exemplaar.

120 Deze uitgaaf is misschien nooit verschenen.

> **30-3-1717:** 'Ledit Emanuel Du Villard, Steenhouwer et Uytwerf impriment actuellement... *Dialogues sur les plaisirs*, *sur les passions*, *sur le mérite des femmes*, *et sur leur sensibilité pour l'honneur*, *par Mr. Du Puy*, *ci-devant secretaire au traité de la paix de Ryswick*, *12^{o}.*' (Gaz.).
> **1717** aankondiging van het ter perse zijn van dit werk in de Hist. crit. de la rep. des lettres (XIII 412).
> De Bibl. Nat. bezit twee verschillende drukken van de oorspronkelijke uitgaaf, waarvan één een nadruk moet zijn: Dialogues sur les plaisirs, sur les passions; sur le merite des femmes, et sur leur sensibilité pour l'honneur. Dediez à son altesse Royale Madame. Par Mr. du Puy, ci-devant secretaire au traité de la paix de Riswick. A Paris, chez Jacques Estienne, ruë Saint Jacques, au coin de la ruë de la Parchiminerie, à la Vertu. 1717.
>
> Avec privilege du Roy. 20 + 269 + 3 p. 12^{o} (Titelpagina zwart. Met appr. van 30-8-1716 van Terrasson en priv. van 7-9-1716 voor Du Puy voor dit werk voor 8 jaar, gereg. 4-11-1716).
>
> Idem. 20 + 265 + 3 p. 12^{o} (Zetsel verschillend, maar van inhoud geheel hetzelfde, ook met appr. en priv.).
> **5-4-1717** bespreking van dit werk in de Journal des sçavans (p. 221 Fr. ed.).

De niet zeer bekende staatsman en schrijver N. Dupuy de la Chapelle gaf in 1693 zijn eerste werk in het licht. Sedert 1708 had hij als uitgever vrijwel altijd Estienne of ook wel Ganeau.

Zoals wij reeds meermalen zagen, stond Du Villard met deze Parijse collega's op goede voet en het plan voor een nadruk zal dan ook zeker niet buiten hun medeweten zijn gemaakt. Ik vermoed, dat het in dit geval bij een plan is gebleven. De verschijning van de ook op 30 maart aangekondigde twee andere uitgaven werd in augustus in de gazette bekend gemaakt. Een aankondiging van de verschijning van het werk van Du Puy zoeken wij daar echter tevergeefs.

Ik moet daarbij echter enig voorbehoud maken. Er verscheen wel degelijk een nadruk van de oorspronkelijke uitgaaf. Deze nadruk is in tegenstelling tot andere Hollandse nadrukken zo volkomen van het origineel gevolgd, met opname van het privilege etc., dat het zelfs haast moeilijk is uit te maken, welke van beide de oorspronkelijke uitgaaf is. De opgaaf van het aantal pagina's in de bespreking maakt echter wel duidelijk, dat de hierboven het eerst genoemde (dat in tegenstelling tot de catalogus van de Bibl. Nat.) van Estienne zelf kwam. De nadruk, die 4 pagina's minder telt, doet volkomen Frans aan. Een Amsterdamse drukker was echter uiteraard wel in staat om zo nodig dergelijk werk af te leveren. Het is dan ook niet ondenkbaar, dat de tweede uitgaaf toch van Du Villard was, maar wegens ons onbekende redenen in een geheel Frans kleed werd gestoken. In zo'n geval kwam het vaak voor, dat de verschijning niet werd geadverteerd, daar de nadrukker zijn uitgaaf voor de oorspronkelijke wilde laten doorgaan.

121 Vergelijk voor de tweede druk van de Memoires sur le commerce van Huet no. 117.

122 Deze uitgaaf is stellig nooit verschenen.

15-4-1718: ‘Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam, donnent avis au public, qu'ils ont imprimé les Mémoires sur le commerce des Hollandois, etc. 8^{o} considerablement augmentez, outre le tarif général de Hollande, qu'ils y ont ajoûté, pour la commodité des marchands, et sur tout des etrangers. Les mêmes libraires imprimeront dans peu des mémoires curieux sur le commerce des Anglois, des François et des Espagnols’ (Gaz. idem 19-4-1718).

> **1718:** '*Mémoires sur le commerce des Francois*, *des Espagnols*, *des Italiens et des Allemands* sous presse à Amsterdam, chez Emanuel Du Villard.' (Achterin Huet 1718).

In de Préface van Huet voor zijn Mémoires sur le commerce schreef hij het volgende: 'Ayant trés bien remarqué dans cet étude qu'il y avoit une telle liaison, qu'en ignorant quelqu'une, c'étoit mal connoître les autres; je résolus à la fin de me bien instruire autant qu'il me seroit possible, non seulement du commerce des Hollandois, mais aussi de celui des Anglois, Portuguais, et autres nations, j'y fus d'aurant mieux excité, qu'il m'étoit dés-lors visible que nous avions mal réussi dans nos entreprises de commerce, faute d'avoir bien consideré, et reconnu la nature de celui de nos voisins; Plusieurs voyages que j'ai heureusement faits dans plusieurs endroits de l'Europe m'ont beaucoup servi pour bien connoître son commerce, ayant eu le bonheur de fréquenter tout ce qu'il y avoit alors d'habiles gens en cette matiere. Outre cela je n'ai épargné ni peines, ni soins, et encore moins la dépense pour avoir de bons mémoires, et la piece que je donne sur le commerce d'Hollande en peut fournir la preuve certaine: Ce sont ces diverses et rares connoissances (que j'ai prises dans les meilleures sources) qui m'ont donné la hardiesse de les écrire, et de traiter cette matiere si mal connuë; si je m'aperçois que ces mémoires soient bien reçûs, je pourai les augmenter considérablement, et même en donner d'autres sur le commerce des autres nations.'

Uit het bovengaande meen ik wel te mogen aannemen, dat Du Villard met zijn advertenties een volgend werk van Huet op het oog had. Dat werk was niet verschenen en waarschijnlijk ook niet geschreven. De Préface dateerde al van zes jaren eerder en het getuigt wel van optimisme van de Amsterdamse uitgever, dat hij nog geloofde in de verwerkelijking van de plannen van Huet, die toen al 88 jaar oud was. Een advertentie in de courant kostte echter niet heel veel en daarmee verwierf de plaatser zich althans enig moreel recht op de uitgaaf. Van een werkelijk recht was alleen sprake, wanneer men de gedrukte of geschreven copie op het ogenblik van het plaatsen van de advertentie kon tonen.

123 *Lettres de monsieur Filtz-Moritz, sur les affaires du temps, et principalement sur celles d'Espagne sous Philippe V. et les intrigues de la princesse des Ursins. Traduites de l'Anglois par monsieur de Garnesai. Seconde edition augmentée d'une reponse à ces lettres. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam. 1718. 15 + 33 + 311 p. 12°.*

U.B.A. 484 H 31, K.B. 3083 F 6, Bibl. Nat. Lb 38, 127B en Br. M. 1196. a. 17.

[Titelpagina rood-zwart. Ineengestrengelde figuur in rand als vignet. Voorin: 'Catalogue des livres nouveaux et autres, qui se trouvent à Amsterdam, chez Du Villard et Changuion libraires, dans le Kalverstraat, pour l'année 1718.' Aan het einde: 'On trouve aussi chez lesdits Du Villard et Changuion, toutes sortes de livres de dévotion et autres, tant anciens que modernes, à un prix raisonnable.']

27-5-1718: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat près du Dam, à Amsterdam, impriment actuellement deux ouvrages qui font beaucoup de bruit, et dont on a parlé dans les gazettes précedentes; l'un est intitulé, Lettres de Mr. Filtz Moritz sur les affaires du tems, et particulierement celles d'Espagne et de France touchant la succession, traduites de l'Anglois par Mr. de Garnesai 12°; l'autre la Polisynodie, par l'abbé de St. Pierre de l'Academie Françoise 12°.' (Gaz.).
23-8-1718: 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam dans le Kalverstraat près du Dam, ont imprimé et débitent actuellement, Lettres de Mr. Filtz-Moritz sur les affaires du tems, et principalement sur celles d'Espagne sous Philippe V, et les intrigues de la princesse des Ursins, traduites de l'Anglois par Mr. de Garnesai, seconde edition, augmentée d'une réponse à ces lettres.' (Gaz. idem 26-8-1718).
1718 bespreking van dit werk tezamen met het volgende no. in de Bibl. anc. et mod. (X 459).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk 12, 2 vol. te koop aan (cat. Longus).
De Bibl. Nat. bezit twee verschillende drukken van de oorspronkelijke uitgaaf, waarvan één een nadruk moet zijn: Lettres de monsieur Filtz-Moritz, sur les affaires du temps, traduites de l'Anglois par monsieur de Garnesai. Jouxte la copie imprimée à Londres. A Rotterdam, chez les heritiers de Leers. 1718. 19 + 395 p. 12°. (Titelpagina rood-zwart. Lijst met opgaaf van errata).
Idem. 1718. 18 + 348 p. 12°. (Titelpagina rood-zwart).

De schrijver van dit werk was niet een Engelsman, zoals werd voorgegeven, maar Guillaume Plantavit de la Pause, abbé de Margon (st. 1760), over wie de B.U. een zeer ongunstig oordeel velt. Bij Quérard vind men de volgende aantekening over dit werk, die afkomstig is van A.A. Barbier: 'C'est par ordre du duc d'Orléans, régent, que cet ouvrage fut composé. On y suppose deux entretiens entre Filtz-Moritz et différentes personnes sur la succession à la couronne de France, en cas que Louis XV mourût. Le droit de Philippe V, roi d'Espagne, y est défendu par un jésuite entre autres, mais sur de si mauvais principes que tout l'avantage de la dispute est pour le duc d'Orléans.'

De oorspronkelijke druk, blijkens de later te noemen gazette die van 395 p., en nadruk daarvan hebben voorin een 'Avis des heritiers de Léers, sur cette seconde edition des lettres de monsieur Filtz-Moritz.' Daarin leest men, dat de eerste uitgaaf, die te Londen het licht zag, bijna niet te krijgen is en wel, omdat iemand daarvan zoveel mogelijk exemplaren heeft laten opkopen, zelfs bij 100 en 200 op naam van buitenlandse boekverkopers. Dit geschiedde om de oplaag voor zover mogelijk te supprimeren ter wille van de koning van Spanje. Daarom herdrukken zij nu dit boek geheel volgens de Londense uitgaaf, slechts met toevoeging van enkele noten. Dan volgt nog een 'Lettre de monsieur Rosendael a M. Leers l'ainé. A Londres ce 13 janvier 1718.' Daar leest men, dat de Engelse boekverkoper dit boek niet wil herdrukken.

In de Amsterdamse uitgaaf zijn deze 'Avis' en 'Lettre' letterlijk overgenomen, echter met uitvoerig commentaar in noten. Daar krijgt men te horen, dat het boek nooit in het Engels of in Engeland is verschenen, maar direct in het Frans te Parijs met een gefingeerd adres: 'L'edition qu'on donne presentement à Amsterdam a été faite sur cette edition de Paris, qui est la premiere edition et non la seconde, comme

on le dit ici.’ Bij de brief aan M. Leers l'ainé wordt vermeld: ‘M' Leers n'a point laissé de fils’. Ook in de eigenlijke tekst zijn een aantal verklarende noten door de Amsterdamse uitgever aangebracht.

Inderdaad heeft de Franse uitgever niet de minste moeite gedaan om het gefingeerde uitgeversadres een schijn van werkelijkheid te geven. Wie de uitgever was, kan ik niet zeggen, daar de abbé de

Margon in de loop der tijden bij zeer verschillende uitgevers zijn boeken liet verschijnen.

Du Villard en Changuion voegden aan de acht oorspronkelijke brieven één brief toe, waarover le Clerc in zijn bespreking het volgende meedeelde: ‘A la fin, il y a une lettre fort aigre, que l'on attribue à un Jesuite, contre ce livre, qu'il ne réfute néanmoins, par aucune bonne raison. Il y a même de traits fort piquants contre Mr. le regent de France, en feignant de le louer.’ Uit de bespreking blijkt, dat zeven van de acht brieven in de oorspronkelijke uitgaaf handelden over de geldigheid van de verklaring van Philips V van Spanje betreffende de afstand van zijn rechten op de Franse Kroon. De zevende brief was gewijd aan de geschiedenis van Spanje sedert 1698 en de rol, die de befaamde prinses des Ursins daarin had gespeeld.

In de catalogus van boeken voor 1718 vóórin dit deel vindt men naast een groot aantal Franse boeken, enkele Italiaanse boeken en tenslotte nog 11 ‘livres flamands’.

Tot zoverre de uitgaven in Frankrijk en Holland om tenslotte nog het een en ander mede te delen over de schrijver van de Réponse aux lettres de Mr. Filtz-Moritz. Op welke Jesuiet le Clerc in zijn bespreking doelde, kan ik niet zeggen. Terecht echter ontkende die de schrijver te zijn.

Ik zal beginnen met enkele citaten uit de gazette d'Amsterdam. Op 13-5-1718 leest men in het ‘Extrait de quelques lettres de Paris du 6 mai’: ‘Il paroît un autre ecrit en 395 pages in 12., sous le tître de Lettres de Mr. Filtz Moritz sur les affaires du tems, traduites de l'Anglois par Mr. de Garnesai’, waarna een weergave van de inhoud volgt. Op 17 mei volgt een bericht uit Parijs van 9 mei: ‘Le bruit court, qu'on travaille actuellement à faire une réponse au livre intitulé, Lettres de Mr. Filtz-Moritz, etc., dont on fit mention l'ordinaire dernier.’ Op 20 mei krijgt men een bericht uit Parijs van 13 mei: ‘Les Lettres de Filts-Moritz, qui traitent de la renonciation du Roi d'Espagne, sont fort goûtées du public. Outre ce qu'on en a déja raporté, on peut encore ajoûter, que l'auteur y parle, comme il doit, très avantageusement de M. le duc d'Orleans; il raporte quantité de particularitez curieuses touchant ce qui s'est passé en Espagne, en entr'autres l'Histoire de l'emprisonnement du Sr. Flotte, etc.; il supose par tout que de certains religieux, qu'il désigne assez clairement, sont trèsoposez aux interêts de M. le Régent, et soutiennent que, malgré les sermens, la renonciation ne doit pas avoir d'effet.’

Niet één antwoord, maar meer werden ter perse gelegd. Van 16-9-1718 tot 20-11-1718 zat de libraire-imprimeur Jean Malassis (volgens Lepreux te Evreux) in de Bastille wegens de verkoop van verboden boeken, waarbij o.a. les Réponses aux lettres du docteur Fitz Morice en la Polissynodie (vergel. no. 124). Geheel onverklaarbaar is voor mij de gevangenname van Gilles Desloges, dit Saint Jean, compagnon-imprimeur, die van 12-5-1715 tot 13-9-1715 in de Bastille zat, tezamen met Etienne Frémont, compagnon-imprimeur te Rouen en Jean Baptiste Machuel, imprimeur te Rouen, wegens het drukken van verboden boeken, waaronder de Réponse au livre du docteur Fitz-Morice. (Funck-Brentano no. 2306-2308). Indien dit bericht juist is, moet het een ander boek betreffen dan het hier besprokene, daar Lodewijk XIV pas op 1-9-1715 overleed en er pas daarna eventueel sprake zou kunnen zijn van de verschijning van onze Lettres de monsieur Filtz Moritz. Een ander boek op naam van een echte of gefingeerde Filtz-Maurice vond ik niet.

Een van die antwoorden is volgens Lombard (p. 148) te vinden achter een van de exemplaren, die de Bibliothèque Nationale bezit van de Lettres de monsieur Filtz-Moritz, en is te Amsterdam

gedrukt. Dit antwoord stelt de ongeldigheid van de afstand van Philips V van zijn rechten op de kroon van Frankrijk vast. Over het tweede antwoord schrijft Lombard het volgende: ‘Une autre, qui avait pour auteur l'abbé Brigault, avait couru Paris en manuscrit avant d'être imprimée en Hollande, si violente et audacieuse que son auteur avait été emprisonné et que la duchesse du Maine s'était empressée de le désavouer.’ De anders zo preciese Lombard geeft hier in deze korte samenvatting een onjuiste voorstelling van zaken. Hij verwijst echter naar het werk van P.E. Lemontey, Histoire de la régence et de la minorité de Louis XV (Paris 1832), I 200 en II 399, waar men uitvoerige mededelingen over deze zaak vindt. Aangezien het daar vaak genoemde antwoord van de abbé Louis Brigault stellig hetzelfde is als hetgene, dat Du Villard en Changuion afdrukten - de catalogus van de Bibl. Nat. zet het ook op zijn naam -, zal ik hier wat dieper daarop ingaan.

De ambassadeur van Spanje in Frankrijk, A.G. prins de Cellamare, smeedde in 1718 een samenzwering tegen de regent, waarbij onder meer de duchesse du Maine betrokken was. Zij was met verschillende anderen ernstig vertoornd over de beknotting van de rechten van de zogenaamde ‘princes légitimés’, waaronder haar echtgenoot, door de regent. Bij het samenstellen van stukken werkte o.a. de abbé Brigault voor hen. Het complot lekte echter uit. De Cellamare werd de grens over gezet, de duchesse du Maine in verzekerde bewaring gesteld en verschillende anderen, waaronder de marquis Jean de Pompadour en de abbé Brigault in de Bastille gevangen gezet, waar deze laatste van 11-12-1718 tot 31-9-1721 werd vastgehouden. Funck-Brentano (no. 2419) noemt hem daar als lid van de congrégation de l'Oratoire en kanunnik van Cambray, terwijl hij in zijn latere verhoren wordt aangeduid als ‘prêtre du diocèse de Lyon’. Dom H. le Clercq vertelt in zijn Histoire de la régence pendant la minorité de Louis XV, Paris 1921 (II 249), dat hij uit het Oratoire ging, en geeft nog verdere bijzonderheden over zijn wonderlijke levenswijze, net als Liselotte in brieven van 13 en 17-12-1718, die overigens de Réponse op 27-9-1718 toeschreef aan Malezieux, de Polignac en de duchesse du Maine.

De Cellamare werd uiteraard niet verhoord; toch weet Lemontey - helaas zonder vermelding van bron - te vertellen, dat de Cellamare Brigault's antwoord op de brieven van Filtz-Moritz naar Spanje stuurde, zonder de slechte opinie die hij erover had onder stoelen of banken te stoppen. Tegen zijn verwachting in kreeg hij echter opdracht te zorgen, dat het in Holland werd gedrukt. Brigault zelf vertelde bij een verhoor, dat hij het antwoord niet had laten circuleren, maar het aan de Cellamare had gegeven, door wie het via de Marquis de Pompadour de duchesse du Maine had bereikt, die voor de verspreiding zorgde.

De duchesse du Maine bevestigde dit verhaal behalve het laatste punt en ontkende ten stelligste, dat zij eraan had laten werken of zelf eraan had meegewerkt: ‘Je fus très-affligée et très surprise d'entendre dire que l'on m'accusait, dans le monde, d'avoir fait composer cet ouvrage chez moi, et que le cardinal de Polignac et Malezieu en étaient les auteurs. Ni l'un ni l'autre n'avaient lu le livre de Fitz-Moritz, et jamais nous n'avions eu ni les uns ni les autres le moindre tentation de faire une réponse.’ Wel vertelt zij in een ‘lardon de Hollande’ een artikel over de ‘princes légitimés’ te hebben gelezen en daarop een valet de chambre met een klein stukje van haar hand naar Holland te hebben gestuurd met de opdracht dat in een krant te laten opnemen, wat in de Quintessence van madame Du Noyer was gebeurd.

Men ziet, dat velen uitgemaakt werden voor de auteur van dit antwoord op de brieven van Filtz-Moritz. Jacques Lelong (II no. 28567), een tijdgenoot, geeft nog meer namen, bij zijn vermelding van dit antwoord, dat hij in manuscript kende, en wel de kardinaal de Polignac, de duc du Maine en Tournemine, maar aarzelt niet om zelf de abbé Brigault als auteur te beschouwen. Misschien was de ons bekende Tournemine wel de Jesuiet, die le Clerc op het oog had in zijn bespreking.

Lelong schrijft in verband met deze kwestie ook nog een ander werk aan Brigault toe, welke toeschrijving de catalogus van de Bibliothèque Nationale overneemt. Dat is de Conference d'un Anglois et d'un Allemand sur les lettres de Filtz Moritz. Le prix est de trente sols. A Cambray, chez Pierre Secret, vis-à-vis l'Archevêché. 1722. Ook de K.B. bezit een exemplaar van dit boek. In het voorwoord van 1-2-1722 zet de gefingeerde boekverkoper Pierre Secret uiteen, hoe deze uitgaaf gericht is tegen het werk, dat bij Du Villard in 1718 het licht zag, en hoe hij de copie al in juni 1719 heeft gekregen, maar heeft laten liggen, in de hoop dat de zaak weer meer in de belangstelling zou komen.

Het lijkt niet waarschijnlijk, dat dit boek inderdaad door Brigault in de gevangenis zou zijn geschreven. Ik wil daar echter niet verder op ingaan en alleen nog vermelden, dat Changuion in 1734 de Lettres de monsieur Filtz-Moritz in twee delen te koop aanbood. Ik neem aan, dat hij met het tweede deel de uitgaaf van Pierre Secret van 1722 bedoelde. De kans is dan ook groot, dat dit een Hollandse druk is.

Dan nog een enkel woord over het antwoord van Brigault. Een dergelijke toevoeging maakte een boek altijd gezochter en het was te begrijpen, dat de Amsterdamse boekverkopers het gaarne opnamen. Of dit de druk was, die de Cellamare in opdracht van het Spaanse hof liet vervaardigen, kan ik niet zeggen. Ik zou daarbij liever aan een losse uitgaaf denken, die uiteraard sneller gereed was en gemakkelijker verspreid kon worden. Wij zagen reeds, dat er vele exemplaren in omloop waren en dat het dus niet moeilijk zal zijn geweest in het bezit van de copie te komen.

Tenslotte wil ik er nog op wijzen, dat de cat. van het Br. M. abusievelijk spreekt van Lettres de M. Filtz-Moritz, traduites par M. de Carenac.

124 *Discours sur la polysynodie, où l'on démontre que la polysnynodie, ou pluralité des conseils, est la forme de ministère la plus avantageuse pour un roi, et pour son royaume. Par Mr. l'abbé de St.-Pierre, ci-devant de l'Academie Françoise. Ubi multa consilia salus. Prov. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1719. 265 + 19 p. 12°.*

Bibl. Nat. * E 3354.

27-5-1718: Aankondiging van het ter perse zijn van dit werk in de gazette (vergel. adv. no. 123).
9-12-1718: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat à Amsterdam, ont imprimé et débitent actuellement, Discours sur la polysynodie, etc., par Mr. l'abbé de St. Pierre, avec son apologie en 2 lettres écrites à Mr. de Sacy, 12°.' (Gaz.).
1718 bespreking van dit werk tezamen met het vorige no. in de Bibl. anc. et mod. (X 462).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Boursault).

1734 Changuion biedt dit werk te koop aan (cat. Longus).
De Bibl. Nat. bezit twee exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf, 147 p. 4^{o}.

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van een nadruk: Discours sur la polysynodie, ou l'on démontre que la polysynodie, ou pluralité des conseils, est la forme de ministère la plus avantageuse pour un roy, et pour son royaume. Par Mr. l'abé de S. Pierre, cy-devant de l'Academie Françoise. Ubi multa consilia salus. Prov. A Londres, chez Jacob Tonsson, libraire. 1718. 10 + 129 p. 4°.

Charles Irénée Castel de Saint-Pierre (1658-1743), algemeen bekend als de abbé de Saint-Pierre, heeft zich bekendheid verworven door zijn geschriften op theoretisch staatkundig gebied. In 1912 wijdde Joseph Drouet een uitvoerig werk aan hem: L'abbé de Saint-Pierre, l'homme et l'oeuvre. Daaraan ontleende ik het volgende:

Reeds op 14-6-1717 was er een kwestie in de Académie Françoise naar aanleiding van een publicatie van de Saint-Pierre. Die zaak liep echter met een sisser af. Bijna een jaar later publiceerde hij zijn Discours sur la polysynodie. Over de inhoud daarvan spreekt Drouet uitvoerig. De regent had een aantal raden opgericht, maar de uitwerking daarvan was niet zeer gelukkig en reeds waren er voorstellen deze op te heffen en tot de oude toestand terug te keren, wat inderdaad op 24-10-1718 zijn beslag zou krijgen. In zijn Discours adviseerde de abbé de raden wel te handhaven en er twee nieuwe aan toe te voegen, voor de justice en commerce. Bovendien verlangde hij het recht van coöptatie en wilde hij een conseil suprême naast de koning ingesteld zien. Van hem was de formulering, die Thiers beroemd zou maken: ‘Le roi règne et ne gouverne pas.’ J.J. Rousseau, die aan dit werk een studie wijdde, zei dan ook: ‘Ce n'est rien moins qu'une révolution dont il est question dans la Polysynodie.’ Zelf schreef de Saint-Pierre in 1733, dat deze Discours ‘n'était qu'une première ébauche très imparfaite, mal digérée, où il y a plusieurs vues fausses et plusieurs expressions peu exactes et qui ont donné lieu à des interprétations entièrement opposées à mes intentions.’ Naar aanleiding van deze uitlating merkt Drouet op, dat het waarschijnlijk juist als ébauche een van de best geschreven werken van de Saint-Pierre was.

Eind april 1718 kwam de Discours van de pers. Aanvankelijk had J.B. Coignard voor de abbé de Saint-Pierre gewerkt en in 1713 had die zijn vredesplannen, ontworpen tijdens het congres te Utrecht, door Anthony Schoute te Utrecht het licht laten zien, terwijl in later jaren de combinatie Briasson te Parijs en Daniel Beman te Rotterdam als zijn uitgevers fungeerden. Uit het volgende blijkt echter, dat de Discours door een Franse drukker ter perse werd gelegd.

Op 27-4-1718 toonde de abbé de Polignac het boek in de Academie en bracht een klacht in over de strekking ervan: het belasterde de nagedachtenis van de overleden koning en ook de regent, daar over zijn instelling als een ‘conseil de parade’ werd gesproken. Drie leden van de Académie werden afgevaardigd naar de regent om hierover te spreken.

Op 5-5-1718 hield de évêque de Fréjus in de Académie een redevoering over deze zaak, waarin hij o.a. zei: ‘Monsieur le régent a déjà marqué son indignation en supprimant tous les exemplaires de ce libelle et en faisant arrêter l'imprimeur.’ Louis de Sacy, die daarna verzocht een memorie van de Saint-Pierre te mogen voorlezen, kreeg nul op zijn rekwest en de abbé de Saint-Pierre werd voortaan uitgesloten van de Académie, ofschoon tot zijn dood zijn plaats werd opengehouden.

Het journaal van Philippe de Courcillon, marquis de Dangeau, geeft een iets afwijkende versie. Daar leest men, dat de boekverkoper, die het voor zijn winkel had uitgestald, gevangen werd gezet. Ook Saint Simon vertelt ervan: ‘Une fort flate chose fit alors un furieux bruit’ en ‘Hors

ceux-là, personne ne se scandalisoit d'un ouvrage qui pouvoit manquer de prudence, mais qui ne manquoit en rien à la personne du feu roi, et qui n'exposoit que des vérités, dont tout ce qui vivoit alors avoit été témoin, et dont personne ne pouvoit contester l'évidence.' Saint Simon bezag het strenge optreden van de regent uit een andere hoek: 'M. le duc d'Orléans qui de longue main n'aimoit pas les Saint-Pierre.' (uitg. Bibl. de la Pléiade V 91).

De merkwaardigste mededelingen over deze zaak vindt men in de Gazette de la régence janvier 1715-juin 1719 publiée d'après le manuscrit inédit conservé à la bibliothèque royale de la Haye avec des annotations et un index par le comte E. de Barthélemy (Paris 1887), die brieven van een onbekende schrijver uit Parijs aan een eveneens onbekende geadresseerde in Holland bevatten. Op 9-5-1718 schrijft hij het volgende: 'L'abbé de Saint-Pierre aumônier de madame, a été exclu de l'Académie Françoise par l'Académie même pour avoir fait un livre dans lequel il parle très mal du feu roi et maintient l'utilité des différents conseils établis depuis sa mort. Le régent a dit aux députés de l'Academie qu'il approuvoit tout ce qu'elle avoit fait là-dessus et même a fait conduire à la Bastille le sieur Moncau qui a imprimé ce livre, que je crois renfermer beaucoup de vérités, mais elles sont dites hors de saison et d'une manière trop séche et trop vive; je ne vous en parle que par oui-dire car personne ne voit cet ouvrage.' Op 13-5-1718 vervolgt hij: 'On assure que le marquis d'Effiat, qui est l'homme de confiance du régent, avoit lu le livre en manuscrit de l'abbé de Saint-Pierre intitulé la Polisynodie, et qu'il avoit dit qu'on pouvoit l'imprimer. Mais le duc du Maine et le maréchal de Villeroy, qui y avoient trouvé des exceptions fortes contre la gloire du gouvernement du feu roi, ont sollicité puissamment cette disgrâce, et ils avoient même menacé si cet abbé osait se présenter chez le roi, ils ne pourroient se dispenser de le faire jetter par les fenêtres.' (p. 251 en 254).

Ook de Franse courant, die te Amsterdam verscheen, wist erover te berichten. Op 13-5-1718 werd in het 'extrait de quelques lettres de Paris du 6 mai' de verschijning en de supprimering van de Polisynodie gemeld, met de mededeling: 'L'imprimeur a été mis au Fort l'Evêque; l'abbé de St.-Pierre, qui en a été reconnu l'auteur, a eu ordre de sortir de Paris, et son nom doit être rayé du catalogue de l'Académie Françoise, dont il étoit membre.' Op 17-5-1718 vindt men een bericht van 9 mei uit Parijs dat de abbé de Saint-Pierre zijn appartement in het Palais Royal heeft moeten verlaten, maar wel in Parijs blijft en zich, naar men aanneemt, zal verzetten tegen zijn uiteenzetting uit de Académie.

Drouet besluit zijn verhaal als volgt: 'L'Académie avait, sans le savoir, travaillé à sa gloire. Elle lui avait assuré l'immortalité... On commença dés lors à l'appeler le *fameux* abbé de Saint-Pierre.'

Het lag voor de hand, dat het gesupprimeerde werk nagedrukt werd. Ik noemde hierboven een exemplaar, dat het adres 'A Londres, chez Jacob Tonsson, libraire.' heeft. Of deze werkelijk de hand had in deze fraaie royale uitgaaf kan ik niet zeggen, wel dat hij zijn naam met één s placht te spellen en dat Quérard Parijs als plaats van druk van deze uitgaaf noemt.

Ook Du Villard en Changuion kondigden al snel het ter perse leggen van een nadruk aan, tegelijk met die van de Lettres de monsieur Filtz-Moritz. Deze laatste verschenen, hoewel veel omvangrijker, al in augustus, terwijl het Discours op zich liet wachten tot december. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat dit uitstel te wijten was aan het feit, dat de uitgevers nog moesten wachten op de bijlage,

de brieven van de abbé de St. Pierre aan Mr. de Sacy. Ik zou daarom willen aannemen, dat zij deze langs een omweg moesten verkrijgen, niet van de Saint-Pierre of de Sacy zelf. Drouet schrijft over dit toevoegsel het volgende: ‘Cette seconde édition est augmentée des lettres de l'abbé de Saint-Pierre à M. de Sacy après son expulsion de l'Académie et du mémoire qu'il se proposait de lire à l'Académie pour sa justification. L'abbé fait suivre son nom de la mention: ci-devant de l'Académie Française.’ De B.U. schrijft ook de eerste druk aan een Amsterdamse pers toe. Uit het voorgaande blijkt echter met stelligheid, dat dat niet juist is.

Als ‘Avertissement’ lieten de Amsterdamse uitgevers aan het eind van het werk nog eens weten: ‘L'Academie Françoise a exclu Mr. l'abbé de Saint Pierre de ses assemblées le 5. mai 1718, mais sa place n'a pas été déclarée vacante. Il a été traitté comme feu Mr. de Furetiere.’

Of de Amsterdamse uitgevers te laat kwamen met hun tweede editie en de belangstelling al was geluwd of dat hun oplaag te groot was, kan ik niet zeggen, wel dat in 1734 Changuion nog exemplaren te koop had.

125 Deze uitgaaf, die wel in druk is verschenen, heb ik niet gevonden.

> **3-2-1719:** ‘Henri du Sauzet, et Emanuel Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, donnent avis au public, qu'ils ont sous presse, et qu'ils débiteront incessamment un ‘nouveau *Journal historique*, *politique*, *critique et galant*, *mois de Janvier 1719.* Ce livre, qui contiendra 12 feuilles en petit 8^{o}., paroîtra à la fin de chaque mois, et le mois de fevrier suivra de près celui de janvier. On trouve aussi chez les mêmes libraires, une feuille volante, intitulée: Le courier politique et galant, qui paroît tous les lundi et jeudi depuis le commencement de cette année.’ (Gaz.).

Mijn oorspronkelijke opvatting, dat deze uitgaaf, waarvan de verkoop niet werd geadverteerd, nooit zou zijn verschenen, is onjuist. Hatin noemt dit tijdschrift, zonder echter mede te delen, of hij een exemplaar ervan heeft gezien of niet. Ik neem het laatste aan, daar hij zich beroept op de Journal des sçavans. Hij schrijft het volgende: ‘Journal historique, politique, critique et galant. 1719, 2 parties in-12. Attribué par le Journal des savants à van Effen. Les auteurs, disent les Nouvelles littéraires, s'étaient proposé pour modèle les Lettres sur les matières du temps, ouvrage bien écrit, rempli de réflexions solides et judicieuses.’ (Hatin 192).

Tevergeefs zoch ik in de Hollandse editie van de Journal des sçavans van 1719 naar deze aankondiging. Bij Justus van Effen (1684-1735), de bekende schrijver eerst in het Frans, later in het Hollands van de spectatoriale geschriften, aan wie dit werk mede wordt toegeschreven, had ik meer succes. In de Eloge historique de Mr. Juste van Effen (Bibl. Franç. XXV, 1737, 145) lezen wij het volgende: ‘Il entra encora la même année pour quelque chose dans le dessein d'un ouvrage periodique sous le titre de Journal historique, politique et galant, dont il ne parut que deux parties, Janvier et Fevrier, Mars et Avril.’ P.A. Verwer ontleent zijn mededeling in de voorrede voor de Hollandsche Spectator door Mr. Justus van Effen (Amsterdam 1756, p. XXXIII) waarschijnlijk aan deze Eloge: ‘De heer van Effen had in 't zelfde jaer eenig deel aen een werkje, dat Journal historique, politique, et galant genaemt wert; maer men zag 'er niet meer dan twee stukjes van.’ De vier maanden, die werden

genoemd, hebben waarschijnlijk Quérard, die over 4 afleveringen spreekt, misleid. Uit de advertentie van 3-2-1719 ziet men ook, dat het oorspronkelijk de opzet was maandelijks een aflevering te laten verschijnen.

Waarom de uitgaaf al na vier maanden werd stopgezet, kan ik niet verklaren. Pas in augustus 1719 vertrok Justus van Effen voor een reis van acht maanden naar Zweden.

Daar geen exemplaar bewaard is, kan ik niet zeggen, of het tijdschrift met adres van o.a. Du Villard et Changuion verscheen. Merkwaardig is namelijk, dat Nicolas Viollet uiteindelijk de verkoop in de gazette adverteerde. Op 7-3-1719 leest men: 'Il donnera incessamment le nouveau Journal historique, politique, critique et galant, contenant les mois de janvier et de février, avec un supplément, où l'on trouvera la Tragedie d'Oedipe, par Mr. de Voltayre, ci-devant Arouët, qui a été universellement applaudie à Paris.' Op 17-3-1719 kondigt hij aan, dat het de volgende maandag (de 20ste) verkrijgbaar zal zijn: 'Avec la tragedie d'Oedipe, par Mr. Arouet de Voltayre. On pourra avoir ces deux ouvrages séparement ou ensemble: Ladite tragedie d'Oedipe se débite actuellement chez le susdit libraire.'

Dit jeugdwerk van Voltaire, dat op 18-11-1718 voor de eerste maal te Parijs was gespeeld, had groot succes, mede, naar men zegt, wegens de vele toespelingen, o.a. op de regent. Voltaire stond het privilege van 19-1-1719 aan Pierre Ribou af, die het werk tezamen met Pierre Huet, Jean Mazuel en Antoine-Urbain Coustelier uitgaf. Uiteraard volgden onmiddellijk nadrukken. Deze Amsterdamse werd waarschijnlijk ter meerdere reclame voor het nieuwe tijdschrift daaraan gekoppeld.

Ook de bovengenoemde Courier politique et galant komt volgens van Effen's biografen uit zijn pen, althans de eerste maanden van 1719. Ook daarvan is geen exemplaar bewaard. Wel meent Hatin in le Courrier, die vijf jaar later bij Uytwerf verscheen, een voortzetting hiervan te mogen zien. (Hatin 194 en 201).

126 ***Nouvelle description de la France: dans laquelle on voit le gouvernement general de ce royaume, celui de chaque province en particulier; et la description des villes, maisons royales, châteaux, et monumens les plus remarquables. Avec la distance des lieux pour la commodité des voyageurs. Ouvrage enrichi de figures en taille douce. Tome premier, où il est parlé du Roi, de l'origine et de l'état des grandes charges de la cour et de la robe, et du gouvernement général de la France. Par M. Piganiol de la Force. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1719. 12 + 310 + 32 p. 8°.***
Idem. Tome Second, qui comprend la description de Paris et de ses environs, des maisons royales et de l'isle de France. etc. 28 + 333 + 43 p. 8°.
Idem. Tome Troisieme, contenant le Picardie, la Champagne, la Bourgogne, la Bresse, la Principauté de Dombes, le Bugey, le Pais de Gex, le Dauphiné, et la Provence. etc. 12 + 344 + 36 p. 8°.
Idem. Tome Quatrieme, contenant le Languedoc, le Comté de Foix, la Navarre, le Bearn, la Guyenne et Gascogne, la Saintonge, l'Angoumois, le Pais d'Aunis, le Poitou, et la Bretagne. etc. 8 + 350 + 42 p. 8°.
Idem. Tome Cinquieme, contenant la Normandie, le Maine, le Perche, l'Orleanois, la Sologne, la Beausse particuliere, ou le Pais Chartrain, le Dunois, le Vendomois, le Blaisois, une partie du Gâtinois, le Perche-Gouet, le Nivernois, le Bourbonnois, le Lyonnois, le Forez, le Beaujolois, l'Auvergne, le Limousin et la Marche. etc. 8 + 382 + 42 + 16 p. 8°.
Idem. Tome Sixieme, comprenant le Berry, la Touraine, l'Anjou, la Flandre Françoise, le Cambresis, le Hainaut François, le Dunkerquois, le pais Massin, le Verdunois, le Barois, le Luxembourg, le Toulois, l'Alsace, la Franche-Comté, et le Roussillon. etc. 8 + 454 + 54 p. 8°.

U.B.A. 1084 J 10-14 (I-V), U.B.L. 351 g 24-29, Bibl. Nat. (I-III).

[Titelpagina's rood-zwart. Gestyleerde figuurtjes als vignetten in delen I-IV en VI, vaas met bloemen als vignet in deel V. Deel I met titelplaat met opschrift ‘Description de la France’, met onderschrift ‘A Amsterdam chez Du Villard et Changuion’, gesigneerd ‘J. Smit fecit’, deel I met 4 platen, gesigneerd ‘J.S. fec.’ of ‘J. Smit fec.’, deel II met 1 ongesigneerde plattegrond, 2 gesigneerde ‘J.S. fec.’ en 4 ongesigneerde platen, deel III, IV en VI ieder met een ongesigneerde plattegrond. Met in deel I approbation. Achterin deel V: ‘Catalogue des livres nouveaux et autres, qui se trouvent à Amsterdam, chez Du Villard et Changuion libraires, dans le Kalverstraat, pour l'année 1719’ en ‘Livres imprimez chez Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, dans le Kalverstraat.’]

> **Juli 1718** bespreking van dit werk met de mededeling ‘sous presse à Amsterdam chez Du Villard et Changuion in de Journal des sçavans (p. 103).
> **9-12-1718:** ‘Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat à Amsterdam,... donneront dans peu au public la Nouvelle description de

la France, par Mr. Piganiol de la Force 12^{o}. Six vol. avec figures, mieux imprimée, et la moitié meilleur marché que l'edition de Paris.' (Gaz.).
17-3-1719: 'Du Villard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat à Amsterdam, ont imprimé et débitent actuellement: Nouvelle description de la France, dans laquelle on voit le gouvernement général de ce royaume, celui de chaque province en particulier; et la description des villes, maisons royales, châteaux et monumens les plus remarquables; avec la distance des lieux, pour la commodité des voyageurs, 12^{o}. 6 vol. ornez de figures en taille douce.' (Gaz.).
1719 bespreking van dit werk in de Bibl. anc. et mod. (XI 373).
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk 12^{o} 6 vol. te koop aan (cat. Longus).
De Bibl. Nat. bezit exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf met titels als boven, 1 exemplaar met adres 'A Paris, chez Theodore Legras fils, au troisieme pilier, de la grande salle du Palais, à l'L couronnée' en 1 exemplaar met adres 'A Paris chez Florentin Delaulne, rue Saint-Jacques, à l'Empereur', beide dezelfde uitgaaf van 1718. I 32 + 462 + 54 + 10 + 1 p.; II 18 + 504 + 62 p.; III 10 + 524 + 54 p.; IV 12 + 527 + 62 p.; V 12 + 574 + 58 p.; VI 12 + 682 + 75 p. 8^{o} (Titelpagina's rood-zwart. Deel I met titelplaat en platen, gesigneerd 'Delamonce del. Herisset sculp.' Deel II met platen, gesigneerd 'J.B. Scotin scul.' Met appr. van 20-2-1714 van

Rassicod, en priv. van 10-3-1714 voor Piganiol de la Force voor dit werk voor 16 jaar, afgestaan door hem volgens onderling accoord aan Delaulne et Legras fils 17-3-1714, gereg. 2-4-1714).
De Bibl. Nat. bezit ook exemplaren van de 2de editie bij T. Legras in 1722 en van de 3de editie bij G. Desprez in 1753 en T. Legras in 1753-1754.

Jan. 1720: 'M. Piganiol de la Force donna en 1718 une Nouvelle description de la France. Cette édition s'est débitée avant qu'on ait eu occasion d'en parler dans ce journal; mais l'auteur nous a fait informer qu'on alloit faire une nouvelle edition de son ouvrage.' Daarom verzoek om eventuele opmerkingen aan Delaulne of Legras mede te delen. (Suite de la clef 38).

Jean Aymar Piganiol de la Force (1673-1753), schrijver van compilatorische geografische werken, verwierf zich daarmee een grote naam, zodat zijn werken zeer gezocht waren. Hij was tevens tezamen met een ander de schrijver van de Nouveau Mercure, die Ganeau in 1708 etc. te Trevoux liet drukken.

De Hollandse druk was minder royaal dan de Franse en een enkel maal iets bekort, niet in de tekst, maar bijv. in de inhoudsopgaaf. Uit de advertentie van de Amsterdamse nadruk, die aankondigt dat deze veel mooier en de helft goedkoper dan de oorspronkelijke druk zal worden, maak ik op, dat hier van een werkelijke nadruk sprake is, dus tegen de wens van de oorspronkelijke uitgever. Dit wordt bevestigd door een stuk, dat Lepreux (vergel. III 1e partie 303 en 2e partie 299) afdrukt. In 1723 wordt op verzoek van Florentin Delaulne de imprimeur-libraire Jean Baptiste Machuel le Jeune te Rouen vervolgd wegens het invoeren van een baal met exemplaren van de Hollandse nadruk van dit werk.

Merkwaardig is de geheel onjuiste uitleg, die Lepreux hieraan geeft: 'En 1723, il (= Machuel) était poursuivi par Florentin Delaulne, imprimeur à Paris, au sujet d'une contrefaçon faite au préjudice de celui-ci, de l'ouvrage de Piganiol de la Force intitulé, Nouvelle description de la France; on disait que l'éditeur Rouennais avait fait venir cette contrefaçon de Hollande, je crois qu'il l'avait tout simplement imprimée lui-même et faussement datée, qu'il en avait ensuite fait passer l'édition dans le pays des Elzévier, pour qu'elle soit en temps opportun réexpédiée par petits ballots à lui et à ses clients; les livres comme le vin gagnaient alors à voyager.' Men ziet hieruit, dat de Hollandse nadruk ook wel degelijk voor Frankrijk zelf was bestemd, niet alleen voor andere landen.

127 Vergelijk voor de tweede druk van deel I en voor deel II van de Bibliothèque des dames van Steele no. 115.

128 Vergelijk voor de tweede druk van de Histoire de la découverte et de la conqueste du Perou van de Zarate no. 55.

129 Deze uitgaaf, waarschijnlijk met overplakt adres of nieuwe titelpagina, heb ik niet gevonden.

1719: *Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte par David Durand.* *8°.* (Livres imprimez chez Du Villard et Changuion, cat. Steele II).

De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte. Par David Durand, ministre a Londres. A Rotterdam, chez Fritsch et Böhm, 1711. 10 + 386 + 4 p. 8°.

David Durand (1680/81-1763) kwam nog vóór de dood van Bayle in Rotterdam en bleef daar enige jaren. Zijn vertrek naar Engeland, waar hij Frans predikant zou worden, moet blijkens het bovengaande al vóór 1714, welke jaar men meestal noemt, hebben plaatsgevonden. In de Préface van zijn werk vertelt hij, hoe hij is gekomen tot het uitgeven van de 12 preken, die door hem te Rotterdam zijn gehouden.

Het was begrijpelijk, dat hij daarvoor geen Engelse, maar een Hollandse uitgever zocht. Fritsch en Bohm, de opvolgers van Leers, kwamen in de allereerste plaats in aanmerking. Op de veiling, die Bohm op 11-11-1715 te Delft hield, zal onder meer de oplaag van dit werk met het recht van copie verkocht zijn. Op 2-1-1717 verklaarde Claude Jordan f 1200 schuldig te zijn aan de erven Leers voor boeken, die hij op deze veiling had gekocht, te betalen in 12 termijnen van 6 maanden, waarvan de eerste op 1-9-1716 was vervallen. Zijn borg was Pierre Brunel. Op 10, 17, 21 en 28 april 1716 had Claude Jordan de verkoop van de Sermons de Basnage en de Sermons de Durand in de gazette geadverteerd. Het ligt dan ook voor de hand, dat bij de boeken, die hij in november 1715 in Delft had gekocht, een groot aantal exemplaren van deze twee uitgaven waren. Waarschijnlijk hebben Du Villard en Changuion later een aantal exemplaren van het tweede werk overgenomen en deze hetzij voorzien van een nieuwe titelpagina, hetzij het adres van Fritsch en Bohm overplakt met een strookje met hun eigen adres. Anders zou de vermelding van dit werk onder de eigen drukken achterin de uitgaaf van Steele's werk, dat in april 1719 verscheen, geheel onverklaarbaar zijn. Een herdruk, waarvan geen exemplaar meer bekend zou zijn en die nooit in de kranten werd geadverteerd, lijkt mij minder waarschijnlijk. In 1728 zag een tweede druk te Londen het licht. Beide drukken zijn betrekkelijk zeldzaam.

130 *Recueil de diverses pieces, sur la philosophie, la religion naturelle, l'histoire, les mathematiques, etc. Par mrs. Leibniz, Clarke, Newton, et autres autheurs célèbres. A Amsterdam. Chez Duvillard et Changuion. 1720. 106 + 409 + 6 p. 12°.*

Idem. Tome Second. 4 + 424 + 14 p. 12°.

Bibl. Nat. Z 23580-23581.

[Titelpagina's rood-zwart. Drukkerij met opschrift 'Vitam mortuis reddo' als vignetten (van verschillende koperplaten). Voorin deel I portret van Guillelmine Charlotte princesse de Galles etc., gesigneerd 'Kneller p. G. Schouten f.' De woorden 'Chez Du Villard et Changuion' op een strookje, geplakt over het oorspronkelijke 'Chez H. Du Sauzet'.]

De Bibl. Nat. en de U.B.A. bezitten een exemplaar van dit geheel gelijke oorspronkelijke exemplaar met adres 'Chez H. Du Sauzet'.

16-7-1720: 'H. du Sauzet, libraire à Amsterdam, publiera dans peu un Receuil de diverses pieces sur la philosophie, la religion naturelle,

l'histoire, les mathématiques, etc., par mrs. Leibniz, Clarke, Newton, et autres auteurs célebres, 2 vol. in 12^{o}. (Gaz.).

13-9-1720: ‘Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont imprimé et débitent le Recueil de diverses pieces sur la philosophie, la religion naturelle, l'histoire, les mathematiques etc., par mrs. Leibnitz, Clarke, Newton et autres auteurs celèbres 12^{o}. 2 vol.’ (Gaz.).
Oct. en nov. 1721 bespreking van dit werk bij Duvillard et Changuion in de Journal des sçavans (p. 439 en 496): ‘Le public est redevable de ce recueil aux soins de M. Desmaizeaux, qui a traduit d'Anglois en François une partie des pieces contenuës dans ces deux volumes.’ ‘Une autre personne a traduit les recherches philosophiques.’
1721 Du Villard biedt dit werk te koop aan (cat. Boursault).
1734 Changuion biedt dit werk te koop aan (cat. Longus).
Het Br. M. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Londense uitgaaf, waarvan men de titel vindt in de hiervolgende bespreking.
1717: ‘A collection of papers, which passed between the late learned Mr. Leibnitz, and Dr. Clarke, in the years 1715 and 1716, relating to the principles of natural philosophy and religion. With an appendix. To which is added, letters to Dr. Clarke concerning liberty and necessity, from a gentleman of the university of Cambridge R. Bulkeley with the doctor's answers to them. Also remarks upon a book, entituled, Philosophical enquiry concerning humane liberty. By Samuel Clarke, D.D. rector of St. James's Westminster. London: Printed for Jam. Knapton 1717, 8^{o} 462 p.

Ce livre est dédié à son altesse royale, madame la princesse de Gales. Comme cette illustre princesse connossoit parfaitement le mérite de Mr. Clarke et de Mr. Leibnitz et qu'elle se fait un véritable plaisir d'encourager les sciences, elle jugea à propos d'engager les deux savans philosophes dans une dispute, qui roule sur des matieres très importantes, et qui sera très-utile au public. Mr. Leibnitz a écrit en François, et Mr. Clarke lui a répondu en Anglois. On trouve dans ce volume les ecrits originaux de ces deux messieurs avec une traduction Angloise de ceux de Mr. Leibnitz, et une version Françoise de ceux de Mr. Clarke. Ces deux traductions représentent fidèlement le sens de l'original. Quoique j'aie lû ce livre plus d'une fois, je n'entreprendrai point d'en donner un extrait puisque'on a dessein de le réimprimer incessamment en Hollande. Si tous les bons livres d'Angleterre étoient traduits en François, je ne m'amuserois pas à publier ce journal. On trouvera dans cette dispute les principes philosophiques de Mr. le chevalier Newton et de Mr. Clarke dévelopés avec beaucoup de netteté. Tous ceux qui aiment la philosophie, liront sans doute ce livre avec empressement. J'admire la probité et le jugement de Mr. Clarke, et je n'ai pas oublié les bontez que feu Mr. Leibnits m'a témoignées.
Avant que de finir cet article, j'avertirai mes lecteurs qu'on a imprimé depuis peu, dans cette ville, une dissertation philosophique sur la liberté humaine, dans laquelle on soûtient que l'homme n'est pas libre. C'est une brochure de 118 pages in 8. On attribue cet ouvrage à une personne, qui a beaucoup d'esprit et de lecture. Mr. Clarke y a répondu, et sa réponse se trouve à la fin de ce volume. Je ne doute pas qu'on ne traduise ces deux pièces en François, et qu'on ne les réimprime en Hollande avec la dispute, dont je viens de parler. En cas que je me trompe dans ma

conjecture, je rendrai compte de ces deux dissertations dans la suite de cette Bibliotheque.' (Bibl. Angl. I 455).
1717: 'De Londres. Il s'est fait en très peu de tems deux editions d'un écrit sur la liberté, ou le franc-arbitre, qui est l'ouvrage le plus complet et le plus methodique qu'on ait encore vû sur cette matiere. A philosophical inquiry concerning human liberty, in 8. On l'atribue à Mr. Collins, gentilhomme Anglois, qui joint à beaucoup d'erudition une justesse d'esprit et une pénétration peu commune. Il y soutient la liberté qu'on appelle de spontanéité, et refute celle qu'on nomme d'indifférence... Mr. Clarke a repondu à Mr. Collins, et a inséré sa réponse dans un volume qu'il vient de publier, et qui contient la dispute qu'il a eüe avec M. Leibnitz, sur quelques hypothéses philosophiques de Mr. le chevalier Newton, qui regardent les principes de la philosophie et de la religion naturelle. Cette dispute consiste en cinq écrits de Mr. Leibnitz, et autant de reponses de Mr. Clarke:...' (Hist. crit. de la rep. des lettres XIV 314).
Jan.-febr. 1718 bespreking van dit werk in de Nouv. de la rep. des lettres (p. 43).

De oorspronkelijke uitgaaf, die uitging van de theoloog en philosooph Samuel Clarke (1675-1729), hoef ik na het hier vermelde niet nader te beschrijven. Bij Emile Ravier, Bibliographie des oeuvres de Leibniz (Paris 1937), vindt men bovendien een zeer gedetailleerde opgaaf van de inhoud. Hetzelfde geldt ook voor de editie van 1720, een herdruk daarvan van 1740 en een Duitse vertaling van 1720 (no. 327, 354, 410 en 351).

Aan de geschillen, die aanleiding gaven tot deze publicaties zijn heel wat studies gewijd. Ik noem er hier vier. Het zijn G.V. Leroy, Die philosophischen Probleme im Briefwechsel zwischen Leibniz and Clarke (Mainz 1893), J.E. Hofmann, Studien zur Vorgeschichte des Prioritätsstreites zwischen Leibniz und Newton (Berlin 1943), J.O. Fleckenstein, Der Prioritätsstreit zwischen Leibniz und Newton. Isaac Newton (Basel-Stuttgart 1956) en H.G. Alexander, The Leibniz-Clarke correspondence (Manchester 1956). Het laatste boek geeft een korte heldere uiteenzetting over de twee kwesties, die hier in het geding zijn. Van 1705 tot 1716 (de dood van Leibniz) werd een dikwijls zeer onverkwikkelijke strijd gevoerd, wie de uitvinder was van de differentiaal- en integraalrekening, Newton of Leibniz. Op instigatie van de prinses van Wales, een volgeling van Leibniz en later ook van Clarke, een vurig voorstander van Newton, disputeerden Leibniz en Clarke in de jaren 1715 en 1716 per brief over theologische en philosophische onderwerpen.

Deze laatste briefwisseling werd met enkele toevoegingen in Londen in 1717 door Clarke in het licht gegeven. De vertalingen van de Engelse stukken in het Frans waren volgens Ravier van de hand van Michel de la Roche. Hij was de redacteur en schrijver van de Bibliothèque Angloise en schreef daarin ook de bovenaangehaalde aankondiging, waaruit blijkt, dat er al direct plannen werden gemaakt voor een nadruk in Holland. Alweer volgens opgaaf van Ravier vertaalde ook daarvoor de la Roche enkele stukken van het Engels in het Frans. Twee stukken drukte hij eveneens af in zijn Mémoires littéraires de la Grande-Bretagne van 1720 deel I, een tijdschrift dat hij na het stopzetten van zijn werkzaamheden voor de Bibliothèque Angloise redigeerde. Of dit geschiedde met instemming van de uitgevers van het Recueil van 1720 kan ik niet zeggen.

De leiding van de uitgaaf van het Recueil had de bekende Desmaizeaux. Deel I was grotendeels een nadruk van de Londense uitgaaf van 1717, echter met toevoeging van een Franse vertaling, door de Bons, van de bovengenoemde Philosophical inquiry van Anthony Collins. Ook publiceerde Desmaizeaux in dit deel een inleiding van niet minder dan 81 pagina's, gedagtekend ‘à Londres, le 27 d'Octobre 1719’. Daarin wijdde hij een uitvoerige beschouwing aan de bovengenoemde geschillen om daarna over te gaan op de Engelse editie en tenslotte een motivering te geven van deze nieuwe uitgaaf: ‘Cependant toutes ces pièces ne sont gueres plus connuës de là la mer, que si elles n'avoient jamais été publiées. Mais on les trouvera beaucoup plus correctes que dans l'édition de Londres, et plus conformes aux originaux.’ Ravier haalt deze passage ook aan, maar laat het woordje *que* weg, zodat de zin vreemd aandoet voor een redacteur, die zijn boek aanprijst.

Deel II daarentegen was vrijwel geheel gewijd aan de strijd tussen Leibniz en Newton. Door bemiddeling van A.S. Conti was Desmaizeaux in het bezit gekomen van een aantal brieven en stukken, die Leibniz aan Remond had gezonden en die op een enkele na nog niet waren gepubliceerd: ‘J'y ay joint deux ou trois pièces de M. Leibniz qui avoient déjà paru; mais, outre qu'elles étoient devenues assez rares, il s'y étoit glissé bien des fautes que l'on a corrigées.’ O.a. was daarbij Leibniz’ Essai sur l'origine des François, die alleen in het Latijn was verschenen.

Belangstellenden in de uitgaaf kunnen daarover nog heel wat vinden in de correspondentie van Desmaizeaux, die in het British Museum wordt bewaard. Daaronder bevindt zich ook een groot aantal brieven van de uitgever Henri du Sauzet. Deze was aanvankelijk in 's-Gravenhage gevestigd

en gaf daar sedert 1714 een wekelijkse krant de Nouvelles littéraires uit, waarvoor hij op raad van Jean le Clerc in Engeland Desmaizeaux als correspondent aanzocht. (J.H. Broome, 'Pierre Desmaizeaux, journaliste. Les nouvelles littéraires de Londres entre 1700 et 1740.' in Revue de littér. comparée XXIX, 1955, 154-204). Het ligt voor de hand, dat Desmaizeaux voor deze Franse uitgaaf contact opnam met de Haagse boekverkoper. Blijkens een mededeling van Alexander (p. 185) berusten drukproeven van dit werk nog in Cambridge University Library.

In 1718 verhuisde Henri du Sauzet van 's-Gravenhage naar Amsterdam, zodat het Recueil daar het licht zou zien. Het vignet met drukkerij, dat op de uitgaaf prijkt, was een ontwerp van Bernard Picart en komt op diens oeuvre-catalogus voor als door hemzelf ontworpen, getekend en gegraveerd. Waarom de uitgaaf of althans een gedeelte daarvan direct na de verschijning werd overgedaan aan Du Villard en Changuion, met wie du Sauzet veel samenwerkte, kan ik niet zeggen.

Changuion kwam in 1740 met een 'Seconde edition, revue, corrigée et augmentée' met portretten van Newton, Leibniz en Clarke. In de 'Avertissement sur cette seconde edition. A Sainte Marie la Bonne, le 18 d'Avril 1740' vertelt Desmaizeaux, hoe in de eerste druk van 1720 door vergissingen van de copiist fouten zijn geslopen, welke hier zijn verbeterd, evenals enkele omissies, die Newton zelf nog heeft aangewezen. Een aantal stukken werd toegevoegd.

131 *Les femmes des douze cesars, contenant la vie et les intrigues secretes des imperatrices et femmes des premiers empereurs Romains; où l'on voit les traits les plus interessants de l'histoire Romaine. Tirée des anciens auteurs Grecs et Latins, avec des notes historiques et critiques. Par M. de Servies. A Amsterdam, chez Du Villard et Changuion. 1721. 8 + 531 + 1 p. 12°.*

U.B.A. 397 H 2, Wolfenbüttel.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerd figuurtje als vignet. Met appr. van 15-9-1717 van Fontenelle.]

> **13-9-1730:** 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont actuellement sous presse... l'Histoire des femmes des douze cesars, par Mr. de Servies 12°.' (Gaz.).
> **1720** aankondiging van dit werk 'Imprimé à Paris, et réimprimé a Amsterdam chez Du Villard et Changuion 1720 in 12 pag. 531 sans l'epitre et la table des imperatrices.' (Journal Lit. XI 241).
> **7-1-1721:** 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont achevé d'imprimer et débitent les livres suivants:... Les femmes des douze cesars, contenant la vie et les intrigues secretes des imperatrices et femmes des premiers empereurs Romains, où l'on voit les traits les plus interessans de l'histoire Romaine, par Mr. de Servies, 12°.' (Gaz.).
> **1734** Changuion biedt dit werk 12° 3 vol. te koop aan (cat. Longus).
> De Bibl. Nat. heeft een exemplaar van de oorspronkelijke uitgaaf: Les femmes des douze cesars, contenant la vie et les intrigues secretes des imperatrices et femmes des premiers empereurs romains; où l'on voit les traits les plus interessants de l'histoire Romaine. Tirée des anciens auteurs Grecs et Latins, avec des notes historiques et critiques. Par M. de Servies.

Dedié à monseigneur le duc de Chartres. A Paris, chez de Launay, ruë S. Jacques, à la Ville de Rome, proche la Fontaine de S. Severin. 1718.

Avec approbation et privilege du Roy. 8 + 549 + 3 p. 12^{o} (met appr. van 15-9-1717 van Fontenelle en priv. van 9-11-1717 voor Pierre de Launay voor dit werk voor 6 jaar, gereg. 15-11-1717).

De Bibl. Nat. heeft ook een ‘Seconde edition. Revûë, corrigée et augmentée. 1720. 6 + 535 + 33 p. 12°. (met bovengenoemd priv.).
De Bibl. Nat. heeft ook een exemplaar van een tweede Amsterdamse uitgaaf ‘Quatrieme edition, corrigée et augmentée. Tome Premier. A Amsterdam, chez François Changuion. 1722. 6 + 584 + 16 p. 12°.’ (Titelpagina rood-zwart. Putti aan het werk, met opschrift ‘Un travail assidu...’ als vignet. Na p. 302 is een tweede titelpagina ingevoegd, geheel gelijk aan de vorige, met uitzondering van Tome Premier, dat vervangen is door ‘Tome Second’).
De Bibl. Nat. heeft ook een exemplaar van een vervolg: Les imperatrices Romaines ou histoire de la vie et des intrigues secretes des femmes des empereurs Romains, et des princesses de leur sang. Dans laquelle l'on voit les traits les plus interressans de l'histoire Romaine. Tirée des anciens auteurs Grecs et Latins, avec des notes historiques en critiques. Par M. de Serviez. Dediée à monseigneur le duc de Chartres. Tome Second. Suite des femmes des douze cesars. A Paris, chez De Launay, ruë S. Jacques, à la Ville de Rome, proche la Fontaine de S. Severin. 1723. Avec approbation et privilege du Roy. 18 + 316 p. 12° (met appr. van 4-5-1722 en priv. van 4-9-1722 voor Mattieu de Launay voor dit en voor het vorige werk voor 8 jaar, gereg. 23-10-1722).
1723 aankondiging van dit werk met vermelding van de nadruk van deel I bij Changuion in de Bibl. Françoise (I 293).
10-9-1723: ‘François Changuion, libraire à Amsterdam, a sous presse... la Vie des imperatrices Romaines, par Mr. de Servies’ etc. (Gaz.).
21-7-1724: ‘François Changuion, libraire à Amsterdam,... publiera dans peu les Imperatrices Romaines ou suite des femmes des 12 Cesars, par Mr. de Servies. 12°. 2 vol.’ (Gaz.).
26-9-1724 aankondiging van de verkoop van dit werk (Gaz.).
Tenslotte bezit de Bibl. Nat. een exemplaar van een volgende editie, waaraan nog een deel is toegevoegd, met adres ‘Nouvelle edition, augmentée. Tome Premier. A Paris, chez Guillaume Saugrain, Grand Salle du Palais, vis-à-vis la Grand'Chambre, à l'Ange Gardien. 1728. Avec approbation et privilege du Roy. Tome Second. Tome Troisième. (met approbations van 1717 en 1722 en van 5-12-1726 voor het derde deel en met privilege van 1722). Andere exemplaren hebben de naam P. Prault of S. Ravenel.

J.R. de Serviez (1679-1727), historicus en schrijver, had met zijn werk over de vrouwen van de Romeinse keizers in Frankrijk groot succes, daar men er een toespeling op de excessen van het hofleven onder de regent in zag.

Het is in zekere zin te verwonderen, dat pas twee jaar na de verschijning een nadruk in Holland het licht zag. Die nadruk werd achterhaald of waarschijnlijker nog voorafgegaan door een Parijse tweede editie, die met het jaartal 1720 verscheen als ‘Seconde edition. Revûë, corrigée et augmentée’. Deze drukte Changuion - Du Villard was inmiddels naar Zwitserland vertrokken - in 1722 na, waarbij hij op de titelpagina het seconde édition wijzigde in quatrième édition. Deze laatste Amsterdamse nadruk was veel royaler en mooier uitgevoerd dan de Franse druk van 1720.

Intussen werkte de Serviez verder en in 1723 zag een vervolg het licht. In 1728 verscheen tenslotte na de dood van de schrijver samen met de twee eerdere delen

een derde en laatste deel. Deze drie delen bood Changuion in 1734 te koop aan, waarschijnlijk alle in nadruk, want hoewel ik geen exemplaar vond, bewijst de advertentie van 1724, dat in ieder geval ook deel II bij Changuion verscheen.

132 ***Oeuvres de Mr. Boursault contenant les pieces de theatre. Nouvelle edition augmentée. Tome Premier. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. 434 p. 12°. Idem. Tome Second. 386 p. 12°.***

U.B.A. 705 E 11-12, Bibl. Nat. Yf 3361-3370.

[Titelpagina's rood-zwart. Putti aan het werk, gesigneerd ‘B.P. del. 1716’, als vignetten. Ongesigneerde titelplaten met onderschrift ‘theatre de Mr. Boursault’ voorin deel I en II, ongesigneerde platen, 4 in deel I en 3 in deel II. Achterin deel II: ‘Catalogue de livres François et Latins, qui se trouvent à Amsterdam chez Duvillard et Changuion, libraires dans le Kalverstraat.’

Inhoud deel I:

Lettre d'un theologien, illustre par sa qualité et par son merite, consulté par l'auteur pour savoir si la comedie peut être permise, ou doit être absolument deffenduë (7-70 p.).

Germanicus. Tragedie representée par les comediens du Roy. Suivant la copie a Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle, à l'Image S. Jean. 1720. 88 p.

Marie Stuard, reine d'Ecosse, tragedie. Par Mr. Boursault. Suivant la copie. A Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle, à l'Image S. Jean. 1720. 80 p.

La comedie sans titre. Revûë et corrigée par son veritable auteur. Suivant la copie. A Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle, à l'Image S. Jean. 1720. 96 p.

Phaëton. Comedie. Suivant la copie. A Paris, chez Jean Guignard, à l'entrée de la Grand'Salle, à l'Image S. Jean. 1720. 100 p.

Inhoud deel II:

Meleagre. Tragedie. Mise en musique. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. Erachter: ‘La féte de la Seine’ (61-70). 70 p.

Les fables d'Esope, ou Esope en ville. Comedie. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. 114 p.

Esope a la cour, comedie heroique. Par feu Mr. Boursault. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. 114 p.

Le jaloux prisonnier. Comedie. Representée par les comediens de l'hotel de Bourgogne. Par le sieur Boursault. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. 39 p.

La satyre des satyres. Comedie. Suivant la copie de Paris. A Amsterdam, chez Duvillard et Changuion. 1721. Met Catalogus (zie boven) (50-96). 96 p.

Titelpagina's alle 9 zwart. Sfeer als vignet bij alle.]

De Bibl. Nat. bezit ook losse exemplaren van deze uitgaaf van Esope a la cour, waarvan de catalogus ten onrechte 1726 als jaar van uitgaaf vermeldt (Bibl. Nat. Yf 3368), Fables d'Esope, le Jaloux prisonnier, Meleagre en le Satyre des satyres.

> **13-9-1720:** ‘Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam,... ont actuellement sous presse toutes les Oeuvres de Mr. Boursault 12^{o}.’ (Gaz.).
>
> **7-1-1721:** ‘Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont achevé d'imprimer et débitent les livres suivants: le Théatre de Mr. Boursault, 2 vol. in 12^{o} avec figures: nouvelle edition. Considerablement augmentée.’ (Gaz.).
>
> **1734** Changuion biedt dit werk 12^{o} 2 vol. te koop aan (cat. Longus).

Edme Boursault (1638-1701), schrijver van romans, novellen, verzen en toneelspelen, kwam reeds in 1694 met een uitgaaf van deze laatste. Dit werk, Pièces de theâtre

de Me. Boursault 12^{o} 1694, uitgekomen bij J. Guignard te Parijs, bood Du Villard in 1716 in zijn catalogus in deel IV van la

Placete te koop aan. Mogelijk is ook, dat dit de Hollandse nadruk, die Brunet noemt, was. Boursault was intussen echter nog doorgegaan met publiceren. Zijn Esope a la cour was pas na zijn dood opgevoerd. Op 14-1-1702 had zijn weduwe privilege gekregen voor 4 jaar (ff 21939, 626) en in 1702 was het in druk verschenen bij D. Beugnie te Parijs en nog hetzelfde jaar herdrukt of misschien nagedrukt. Het werd ook afgedrukt achteraan een nieuwe uitgaaf van de Pièces de théâtre bij J. et M. Guignard in 1701.

In 1720 vatten Du Villard en Changuion het plan op met een nieuwe uitgaaf van de verzamelde toneelstukken te komen. In 'Le libraire au lecteur' zette deze uiteen, dat Boursault, hoewel de mindere van Corneille, Racine en Molière, hen toch als mindere het dichtst benaderde, waarom dan ook deze uitgaaf op touw was gezet. Begin 1721 konden de uitgevers de verkoop aankondigen. Of zij zelf ook al exemplaren van elk toneelstuk apart verkochten, kan ik niet zeggen. Een feit is het, zoals boven aangetoond, dat aparte exemplaren in omloop zijn. Niet elk toneelstuk begon met een nieuw vel, zodat de losse exemplaren apart moeten zijn afgedrukt.

In de uitgaaf van 1701 waren niet alle toneelstukken van Boursault opgenomen. Du Villard en Changuion voegden in hun editie nog twee kleine stukken toe. Dat waren le Jaloux prisonnier en le Satyre des satyres. Dit laatste was in 1669 bij J. Ribou te Parijs in druk verschenen. Van het eerste vond ik geen druk en evenmin een vermelding daarvan. Ongetwijfeld moet die echter hebben bestaan. Alfred Hoffmann deelt in zijn dissertatie, Edme Boursault nach seinem Leben und in seinen Werken (Metz 1902), mee, dat dit in 1663 ten tonele werd gebracht als Les Cadenats of wel Lejaloux endormi. Hij ziet deze 'wertlose Eifersuchtsposse' als een stap terug van Boursault, die reeds veel betere stukken had geschreven. Vermoedelijk beschikten Du Villard en Changuion toevallig over een exemplaar van de beide toegevoegde comedies, die door de Franse uitgevers met nog andere toneelstukken als te weinig belangrijk voor hun uitgaaf verworpen zullen zijn. Waarom Du Villard en Changuion de titel van het ene wijzigden, kan ik niet zeggen. Wel, dat dit zo weinig consequent geschiedde, dat de opschriften boven de pagina's van pag. 11 afweer 'endormi' en niet als daarvoor 'jaloux' geven.

Nog in 1734 bood Changuion dit werk te koop aan. Intussen had dan ook in Parijs in 1725 een nieuwe uitgaaf van Boursault's Théâtre het licht gezien. Het was stellig deze uitgaaf, die Brunet voor 6 l. te koop had (ff 21739, 57).

133 Van deze uitgaaf heb ik geen exemplaar gevonden met het adres van Du Villard et Changuion.

> **7-1-1721:** 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont achevé d'imprimer et débitent les livres suivants:... *l'Histoire de Guillaume III*, *roi de la Grande Bretagne*, *2 vol. in 12^{o}.* Etat présent de la Suede, par Mr. Robinson, continué jusqu'à l'avenement de la reine Ulrique-Eleonore au trône, *2* vol. in 8^{o}.' (Gaz.).
>
> **1734** Changuion biedt dit werk 12^{o} 2 vol. te koop aan (cat. Longus).
> De U.B.A. bezit een exemplaar van deze uitgaaf: Histoire de Guillaume III. Roi de la Grande Bretagne. Tome Premier. A Amsterdam, chez Pierre Brunel, près de la Bourse, à la Bible d'Or. 1692. 10 + 427 p. 12^{o}. Idem. Tome Second. 2 + 357 p. 12^{o} (Titelpagina's zwart. Figuur met opschrift 'Je maintiendray' in deel I, prinselijk echtpaar in medaillon in deel II als

vignetten. In deel I titelplaat, gesigneerd R. de Hooghe f. 1692 en onderschrift ‘Histoire de Guillaume III Tom. I. A Amsterdam chez P. Brunel.’ Met portret van Willem III gesigneerd ‘P.B.’).

April-aug. 1692 aankondiging van dit werk in de Bibl. univ. et hist. XXII voorin en in de Hist. des ouvr. des savants (p. 555).
De U.B.A. bezit ook een ander exemplaar van deze uitgaaf: Histoire de Guillaume III. Roi de la Grand'Bretagne. Tome Premier. Contenant ce qui s'est passé depuis la naissance de ce prince jusqu'à la réduction de l'Irlande. A Amsterdam, chez Pierre Brunel, sur le Dam, à la Bible d'Or. 1703. 6 + 490 p. 12^{o}. Idem. Tome Second. Contenant ce qui s'est passé depuis la réduction de l'Irlande jusqu'à sa mort. 4 + 496 p. 12^{o}
(Titelpagina's roodzwart. Sfeer als vignetten. Met ongesigneerde portretten van Willem III en gemalin).
Dec. 1702: 'On voit à Amsterdam deux Histoires de Guillaume III roi d'Angleterre etc. L'une imprimée chez P. Mortier, est en 3 vol. in 8 enrichie de plus de 80 figures ou medailles, l'autre chez P. Brunel en 2 vol. grand in 12 sans figures. Il s'en imprime une troisième à la Haye chez Estienne Foulque en 3 vol. in 12^{o} avec figures.' (Journal de Trevoux H. achterin).

Dec. 1702 en Febr. 1703 aankondiging en bespreking van deze drie uitgaven in de Nouv. de la rep. des lettres met de mededeling: 'La seconde qui se vend chez Pierre Brunel dans la même ville est en deux volumes in 12 sans figures et ne coute que quarante sols.' Deel I 491 p., deel II 516 p. (p. 699 en 179).
Aug. 1704 bespreking van dit werk in de Acta eruditorum (p. 371).

De exemplaren, die ik van de twee hier aangekondigde drukken vond staan allebei op naam van Pierre Brunel, die op 16-9-1720 een verkoping van zijn boeken in vellen had gehouden. Ik kan dan ook niet anders aannemen dan dat Du Villard en Changuion de bovengenoemde uitgaven daar kochten. Op de boedelinventaris van Brunel van 1725 staat inderdaad Changuion onder de goede debiteuren nog te boek voor een schuld van f 700. - wegens aankopen op deze verkoping. In 1724 had nogmaals een verkoping plaats gevonden, waarvan de catalogus bewaard is gebleven. Daarop vindt men ook de beide bovengenoemde uitgaven, de eerste zonder toevoeging van jaartal, de tweede met toevoeging van het jaartal 1720.

Aan de stadhouder-koning Willem III zijn vele uitgaven gewijd. Een overzicht daarvan gaf dr. N. Japikse achterin deel II van zijn boek Prins Willem III de stadhouder-koning (Amsterdam 1930-1933). Het daarin toegezegde uitvoerige artikel kwam niet tot stand. Japikse noemt de anonyme schrijver van het bovengenoemde werk, dat in 1692 het licht zag, niet. Deze biographie liep tot 1691. Na de dood van de koning kwamen uiteraard verschillende levensbeschrijvingen van de pers. Dat waren o.a. in Holland de drie in verschillende tijdschriften aangekondigde werken, die eind 1702 of begin 1703 verschenen. De uitgaaf met adres van Pierre Brunel op de U.B.A. is voor zover deel I betreft een herdruk in veel kleiner lettertype van de druk van 1692, terwijl deel II een vervolg tot de dood van de koning geeft, volgens de bespreking in de Nouv. de la rep. des lettres van een andere schrijver dan deel I. Ik zou geneigd zijn uit het vignet met sfeer, uit het ontbreken van de platen van de uitgaaf van 1692 en uit het niet precies kloppen van het aantal pagina's met het in die bespreking genoemde in het exemplaar van de U.B.A. een nadruk van Pierre Brunei's uitgaaf van 1703 te zien. De gelegenheid ontbrak mij echter om te zoeken naar een exemplaar, dat beter aan de vereisten voor de uitgaaf van 1703 zou voldoen.

Hoe het ook zij, stellig hebben Du Villard en Changuion op de veiling, die Pierre Brunei in 1720 hield, een aantal van de resterende exemplaren van de uitgaaf van 1703 gekocht. Of zij voor deze uitgaaf een nieuwe titelpagina lieten drukken of het oude adres overplakten, kan ik niet zeggen, daar ik zoals gezegd geen exemplaar met hun adres heb gevonden.

134 Van deze uitgaaf heb ik geen exemplaar gevonden met adres van Du Villard en Changuion.

> **7-1-1721:** 'Du Villard et Changuion, libraires à Amsterdam, ont achevé d'imprimer et débitent les livres suivants:... l'Histoire de Guillaume III, roi de la Grande Bretagne, 2 vol. in 12°. *Etat present de la Suede*, *par Mr. Robinson*, *continué jusqu' à l'avenement de la reine Ulrique-Eleonore au trone*, *2 vol. in 8°*.' (Gaz.).
> **1734** Changuion biedt de 'Etat present de la Suède, avec un abregé de l'histoire de ce royaume; par Mr. Robinson. Nouv. edit. augmentée de plusieurs remarques du regne de Charles XII 8.' te koop aan (cat. Longus).
>
> De Bibl. Nat. en de U.B.L. bezitten een exemplaar van deze uitgaaf: L'état présent de la Suède, avec un abrégé de l'histoire de ce royaume. Traduit de l'Anglois de M. Robinson. Nouvelle edition, augmentée de plusieurs remarques, du regne de Charles XII. et de l'avénement de la reine au trône, jusqu'à présent. A Amsterdam. Chez Pierre Brunel sur le Dam. 1720. 8 + 424 p. 8° (Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde figuur met mensenhoofd als vignet. Met kaart van N. de Fer, dezelfde als bij no. 33 genoemd, echter van andere koperplaat). De Bibl. Nat. bezit ook een exemplaar van een andere uitgaaf: L'état present de la Suède, avec un abregé de l'histoire de ce royaume. Traduit de l'Anglois de M. Robinson. Nouvelle edition, augmentée de plusieurs remarques, du regne de Charles XII et de l'avénement de la reine au trône, jusqu'à present. A Amsterdam, chez Pierre Brunel, sur le Dam. 1720. 8 + 424 p. 8°. Titelpagina rood-zwart. Klein figuurtje als vignet).
> De Bibl. Nat. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Franse vertaling: L'état present de la Suède, avec un abregé de l'histoire de ce royaume. Traduit de l'Anglois. Suivant la copie de Londres, chez Tim Goadwim, à l'enseigne de la Reine. 1695. Voorwerk + 180 p. 8°. (Titelpagina zwart. Mand met bloemen als vignet).
> De K.B. bezit een exemplaar van de oorspronkelijke Engelse uitgaaf: An account of Sueden: together with an extract of the history of that kingdom. London: Printed for Tim. Goodwin at the Queen's Head, against St. Dunstan's Church in Fleet-street, 1694. 7 + 196 p. 8° (vergel. ook Short title catalogue).

Nog ingewikkelder dan in het vorige geval is het hier een reconstructie te maken, van wat er gebeurd kan zijn. De aankondiging van de beide uitgaven tezamen en het feit, dat ook deze op naam van Pierre Brunel staat, maakt het aannemelijk, dat deze net als de vorige (vergel. no. 133) op de verkoping van deze laatste van 16-9-1720 was gekocht. In tegenstelling tot de vorige uitgaaf was dit één van de zeer recente drukken van Pierre Brunel.

De oorspronkelijke Engelse uitgaaf zag in 1694 zonder de naam van de auteur het licht te Londen. In 'The publisher to the reader' zet deze uiteen, hoe het grote succes van een zelfde werk over Denemarken, waarvan binnen drie maanden drie edities zijn verschenen, hem ertoe heeft gebracht ook dit werk uit te geven. Hij spreekt daarbij de hoop uit, dat de auteur hierover niet kwaad zal zijn. Het werk zou

in ieder geval worden uitgegeven, daar verschillende manuscripten ervan, die waarschijnlijk slechter zijn dan deze, in omloop zijn.

Die anonyme auteur was John Robinson, de latere bisschop van Bristol. Het werk werd in het Frans vertaald en verscheen in 1695, waarschijnlijk wel in Holland, echter alleen met vermelding van het adres van de oorspronkelijke Engelse uitgever.

In 1720 zag een zeer vermeerderde editie het licht bij Pierre Brunel. De 17 hoofdstukken van de editie van 1695, die tot 1660 liepen, waren nu uitgebreid met 22 nieuwe hoofdstukken, die tot 1719 doorgingen. In een ‘Avertissement’ vertelde de uitgever, dat de eerste, sterk verouderde druk niet alleen was bijgewerkt tot op heden, maar ook in het verleden door verder terug te gaan dan aanvankelijk. De oude tekst was soms verkort en ook wel anders geplaatst als in de editie van 1695, maar altijd streng daarvan gescheiden gehouden.

Voor zover ik kon nagaan, is deze uitgaaf van 1720 geen vertaling van een latere Engelse editie, maar een zelfstandige uitgaaf, waarvan de bewerker direct in het Frans schreef.

Het eerst hierboven genoemde exemplaar, met kaart, is naar mijn mening de oorspronkelijke druk (Bibl. Nat. no. M 19081 en 22867). Het tweede exemplaar (Bibl. Nat. no. M 19083) is minder mooi van druk en heeft een inhoudsopgaaf, die niet klopt met de paginering. Want, hoewel de aantallen van pagina's in beide drukken hetzelfde zijn - wat veel voorkwam bij nadrukken -, is de verdeling van de tekst over de pagina's niet geheel hetzelfde.

Aanvankelijk dacht ik een ogenblik, dat deze tweede editie misschien de uitgaaf van Du Villard en Changuion kon zijn, die in dat geval het werk van een stadgenoot hadden nagedrukt. Met het op schrift stelen van alle gegevens, meen ik echter stellig, dat dit niet het geval is en dat zij na de veiling van 16-9-1720 in het bezit waren van de daar verkochte vellen van de eerste hierboven genoemde uitgaaf. Zij kondigden deze in de advertentie van 7-1-1721 niet geheel juist aan, namelijk als bestaande in twee delen en lopend tot aan de troonsbestijging (1718), terwijl dit in werkelijkheid tot 1719 was. De aankondiging van 1734 maakt echter duidelijk, dat wel degelijk de uitgaaf van Brunel van 1720 bedoeld moet zijn.

Van wie de nadruk van 1720 afkomstig is, kan ik niet zeggen. Het hierboven genoemde werk over Denemarken was geschreven door Robert Molesworth en droeg de titel An account of Denmark as it was in the year 1692. Het verscheen in 1694 in Londen en werd vele malen herdrukt, zowel in het Engels als in Franse vertaling, o.a. à Cologne chez Pierre Marteau 1695 (ff 21739, 50). Robert Molesworth was gezant van Engeland te Denemarken geweest en vertrok vandaar met ongenoegen, waarna hij zijn felle kritiek op de regering van Denemarken publiceerde. Dit werk had enorm debiet in tegenstelling tot de uitgaaf van Robinson. Onwillekeurig denkt men dan ook aan de woorden van Leti, dat het publiek naar hekelschriften, niet naar lofzangen vroeg.

135 Vergelijk voor een nadruk van Steele's Bibliotheque des dames van 1724 op naam van Du Villard en Changuion no. 115.

Du Villard was reeds in 1721 naar Genève teruggekeerd en op 23-3-1722 was de compagnieschap, na een bestaan van vier jaar en enkele dagen, ontbonden. Uit de acte van liquidatie (zie bijlagen) weten wij, dat Du Villard op 11-11-1721 in Genève was. Waarschijnlijk vertoefde hij daar toen al langer, aangezien Changuion f 200. - vergoed kreeg tot 30-12-1721 voor hetgeen hij had uitgegeven voor Du Villard's vrouw en kinderen. Du Villard stierf in 1776. Zijn latere levensloop vindt men beschreven bij Kleinschmidt (p. 205).

Bijlagen

Advertenties van Jean Louis de Lorme in de Gazette

25-7-1695: ‘La 3 et 4 lettre sur la capitation général qui se leve en France in 12.’
23-2-1696: ‘La Reponse d'un ministre d'un prince Cath. a une lettre qui lui a été écrite de Rome touchant la suspension d'armes suggérée en cette cour par la France.’ (samen met Roger).
12-11-1696: ‘L'histoire de la derniere conspiration d'Angleterre, avec le détail des diverses entreprises contre le Roi et la nation, qui ont précedé ce dernier attentat. Imprimée à Londres.’ (samen met Roger).
18-2-1697: ‘La 8 et derniere edition des Caracteres de Theophraste 12^{o}, 2 vol., et tous les autres livres nouveaux.’
7-10-1697: ‘L'Histoire des dietes de Pologne pour les elections des rois 12. La Bibliotheque Orientale par Mr. d'Herbelot in fol., impression de Paris; et toute sortes de livres François, le tout à juste prix.’
3-4-1698: ‘On trouve chés le même libraire les Lettres du cardinal d'Ossat, nouvelle édition augmentée de plusieurs lettres qui n'ont point encore été imprimées, avec des notes politiques et historiques de Mr. Amelot de la Houssaie in 4 2 vol. impression et relieure de Paris.’ (7-4-1698 idem).
11-5-1699: ‘Quatre medailles imprimées, avec leur explications en Flamand et en François; deux à l'honneur de L.H.P., sur la paix de Rijswick, et sur les actions de graces et feux de joie celebrez à cette occasion; et les deux autres à la gloire de S.M. Guillaume III roy de la G.B., donc l'une est un triomphe répresentant les principales actions de la vie de S.M., et le seconde exprime les vertus d'un bon prince. Le tout avec privilege.’ (samen met Jacques Desbordes).
1-10-1699: ‘L'Oraison funebre de madame Tiquet par mr. l'abbé***.’
22-10-1699: ‘Le catalogue de la bibliotheque de feu Mr. Boucot, garde rolle des offices de France. La vente s'en fera à Paris en détail, au plus offrant et dernier encherisseur, le 16 nov. prochain etc., par les soins des sieurs Moette et Boudot, chargés par les heritiers.’
21-12-1699: ‘Le tarif arrêté entre la France et la Hollande, avec la ratification dudit tarif, et la déclaration enregistrée à la cour des Aydes le 12 dec. 1699.’
14-1-1700: ‘Observations sur la maniere de tailler dans les deux sexes pour l'extraction de la pierre, pratiquée par frere Jaques.’
9-6-1705: ‘Un catalogue imprimé de quantité de livres nouveaux Latins et François, qu'il a reçus depuis peu de France et de Brabant. (12-6-1705 idem).
11-12-1705: ‘Un catalogue de plusieurs livres nouveaux venus depuis quelques jours de France: Ceux qui souhaiteront d'avoir ces livres, pourront s'adresser audit libraire.’
25-5-1706: ‘On trouve à Amsterdam chez J.L. de Lorme, à Leyde chez P. van der Aa, à la Haye chez les freres van Doole, à Rotterdam chez Ab. Acher, et à Utrecht chez Guil. Broudelet, tous marchands libraires, un catalogue in 4^{o} de 576 pages de la bibl. de feu Mr. Marquardus Gudius, dont la vente doit se faire à Hambourg le 4. du mois d'aout prochain.’

8-3-1707: ‘Un catalogue de livres Latins et François, venus nouvellement de France, tant d'histoire, de voiage, de médecine, que de litterature, etc. anciens et modernes. On trouve aussi chez ledit libraire, toute sorte d'autres livres, tant de ce pais-ci que des pais etrangers. (11-3- en 12-4-1707 idem).
23-10-1708: ‘Catalogus insignium ac praestantissiorum codicum, manuscriptorum Graecorum, Arabicorum, Latinorum, ut et librorum cum manuscriptis collatorum, vel notis autographis doctorum virorum illustratorum hactenus partim ineditorum, quos dum viveret colligere licuit viro illustri et generoso domino Marquardo

Gudio, olim S.R.M. Dan. Norweg. provinciali status et supremi tribunalis in ducatibus Slesvici et Holsatiae, qui bibliothecam hanc manuscriptorum divisim et separatim vendendam orbi eruditio intimat, D.V. Hamburgi in aedibus Dn. Carlii mercat. florentiss. templo cathedr. vicinis anno 1709 die 15 feb. hora 9 ante et secunda pomerid.' (6 en 9-11-1708 idem).
28-3-1710: 'Gratis un catalogue d'un grand nombre de livres anciens et modernes qu'il a reçus de France depuis peu, en Grec, Latin, François et Italien, et en toutes sortes de facultez, et des editions les plus rares et les plus recherchées comme celle de Rob. et Hen. Etienne, d'Aldus etc. Ceux qui souhaiteront avoir des livres contenus dans ce catalogue, n'auront qu'à s'adresser audit libraire, qui leur en fera bonne composition.' (4-4 en 13-5-1710 idem).
26-9-1710: 'Le journal de Trevoux, depuis le commencement de 1705 jusqu'en may 1710: Il fera venir la suite de cet ouvrage, de tems en tems. Et un catalogue gratis, de plusieurs livres de France.'
13-3-1711: 'Il vient de recevoir de France plusieurs livres nouveaux, et entr'autres l'Analise démontrée du P. Reyneau, in 4^{o} 2 vol., reliée a Paris et en blanc; une Explication historique des fables, in 12^{o} 2 vol. reliée à Paris, et en blanc; des Memoires pour servir à l'histoire du Dauphiné. fol., Historia ecclesiae Parisiensis du P. Du bois, fol. 2 vol., dont il donnera le second séparement; et un Traité de la maladie Venerienne et de ses remedes, traduit du Latin de C. Musitan, in 12 2 vol. On trouvera aussi chez lui le Journal imprimé à Trevoux, depuis son commencement en 1701 jusqu'à la fin de 1710: Il donnera separément les années, depuis 1705 inclus jusqu'à la fin de ladite année 1710.' (17-3-1711 idem).
3-7-1711: 'Il avertit qu'il a reçû de France beaucoup de nouveautez et entr'autres l'Histoire de l'academie R. des sciences pour l'année 1709, vol. in 4^{o}.'

Advertenties van Jean Louis de Lorme in de Amsterdamse Courant

21-1-1700: 'Observations sur la maniere de tailler les deux sexes, pour l'extraction de la pierre, pratiquée par frere Jaques. Ce livre se trouve aussi chés les freres van Doole libraires à la Haye.'
15-10-1701: 'Tot Amsterdam sullen op den 17 october ten huyse van den overleden verkoft werden de nagelatene boeken, soo Italiaensche, Latijnsche als Fransche, van den beroemden historischrijver, Gregorio Leti, waervan de catalogus te bekomen is bij Jean Louis de l'Orme op 't Rokkin.'
18-10-1701: 'On avertit le public que la vente des livres laissez par mons. Gregorio Leti, a été differée jusqu'à mardi 25 octobre 1701. Ils consistent en differentes sortes de livres rares et curieux tant reliez, qu'en blanc Latin, François, Italien, Espagnols et Anglois, la vente s'en fera dans la maison de la veuve, op de Leydse Gracht aen de Oostzijde bij de Amstel-kerk-straet. De catalogus is te bekomen bij J. de l'Orme op het Rokkin, en aen het huys van de weduwe Leti.'
24-7-1703: 'David Gebert Franse spraek- en schrijfmeester voor desen tot Utregt, en tegenwoordig door de heeren burgermeesteren en raed der stad Harderwijk, in de vacante Fransmeesters plaets aldaer beroepen en

gestabiliseerd, maekt hier mede een ieder bekend dat hij een wel gedirigeerde school opgeregt en geopent heeft, in dewelke hij informeert in de Franse taale met de gemakkelijkste grondregulen van de grammatica; als mede in 't Italiaens schrijven, in het rekenen en koopmans boekhouden, en mits voorseyde meester een jaerlijks tractement van welgedachte heeren burgermeesteren verkregen heeft; neemt hij jongens en meysjens aen in de kost voor honderd en veertig guldens 's jaers, het boekhouden apart, en verobligeert sig haer de Franse tael binnen de tijd van 2 jaer so prompt te leeren spreeken en schrijven als of zij in Vrankrijk den voorsz. tijd waren geweest of geen geld: Sijn huisvrouw, die mede uit Vrankrijk is, is seer bequaem om de jonge juffers alderhande handwerken en polite levens-manieren te leeren. Gedagte meester informeert ook in de Hoogduyse spraake: Adverteert ook bij desen alle Franse school houdende, dat hij tot hare comoditeyt het Franse Huys-Catechismus de monsieur le Noirs in 't Nederduyts overgeset heeft; daer van de exemplaren, daer inne het Duyts en Franse bij malkanderen te vinden is, te bekomen zijn t'Amsterdam bij J.L. de Lorme, in den Haeg bij Meyndert Uytwerf, Utregt W. van de Water.' (26-7- en 2-8-1703 idem).

7-4-1705: 'Op woensdag den 15 april sal men tot Rotterdam, ten huyse van Paulus Boekenes, boekverkooper, verkoopen een schoone bibliotheek van verscheyde Latijnse, doch meest Franse boeken soo gebonden als ongebonde, zijnde de gebonde meest nieuwe in Franse banden: Waervan de catalogen te bekomen zijn tot Dordregt Goris, Amsterdam de Lorme, Leyden Vivie, Hage Troyel, Delf Beman, Gouda Kloppenburg, Utregt Appels.'

11-3-1706: ‘De boekverkoopers der stad Parijs hebben gekogt en daer doen brengen de grote en rijke bibliotheek der geleerde heeren Bigot van Rouaen, bestaende in meer als 300 vollumen in manuscript, als ook vele boeken met hunne geleerde aentekeningen op de margie en hun oordeel op yder autheur, is in een groot deel der selve boeken te vinden. Dese bibliotheek sal so veel te groter zijn omdat deselve boekverkopers daer nog een andere, bijna van deselve waerde bij voegen: meer als 6000 vollume in folio, en een groote menigte kleyne boeken sullen ‘er te vinden wesen. De catalogus sal in 't laest van maert uytkomen, en te bekomen zijn bij Jan Louis de Lorme, boekverkoper tot Amsterdam, die belooft aen alle de geene die hem eenige commissie willen geven, de selve neerstiglijk te doen. Deselve catalogus sal ook te bekomen zijn bij Thomas Fritsch boekverkoper tot Leypsig.’
18-9-1710: ‘Le Journal de Trevoux, beginnende van 1705 tot may 1710, en hij laet het vervolg van tijd tot tijd komen. Bij hem moet ook uitkomen een catalogus gratis van verscheyde boeken, die hij uit Vrankrijk bekomen heeft.’
9-7-1711: ‘Hij heeft ook uyt Vrankrijk ontfangen verscheyde nieuwe boeken, als Histoire de l'academie royale des sciences voor 't jaar 1709 4 to etc.’

Advertenties van Claude Jordan in de Gazette

22-6-1708: ‘Les freres t'Sertevens et Antoine Claudinot, libraires à Bruxelles, ont achevé d'imprimer et vendent le Cours de chirurgie demontré au Jardin Roial, par Mr. Dionis, ci-devant chirurgien de feu madame la Dauphine, et a présent de madame la duchesse de Bourgogne, in 8^{o} avec 61 figures, representant les instrumens et autres choses nécessaires dans les differents operations qu'il enseigne: Le seul nom de Dionis fait l'éloge de la bonté et de l'excellence de ce livre, qui se trouvera aussi dans peu de jours chez Claude Jordan, libraire dans le Wijdesteeg sur le Rockin à Amsterdam, de même que chez les autres libraires de Hollande.’ (20-6-1708 idem).
31-8-1708: ‘Le Cours d'opérations de chirurgie de Mr. Dionis 8^{o} avec fig.’ (11-9-1708 idem).
7-3-1710: ‘On trouve chez le même libraire toutes sortes de livres Latins et François tant de ce pais que d'Angleterre. etc.’
21-4-1711: ‘Claude Jordan, libraire proche du Lombart a Amsterdam, a reçû de Londres plusieurs livres nouveaux en Anglois, entr'autres les suivants, les Oeuvres de Mr. Congreves, in 8^{o} 3 vol., Demonstrations de la vérité de la religion Chrétienne par Mr. Green, in 8^{o}. Les Poésies de mad.elle Philips, auxquels on a ajoûté les Tragedies de Pompée et d'Horace de Mr. Corneille, traduites par la même, in 8^{o}. Memoires de l'Europe, in 8^{o} 4 vol. etc. Il a aussi recû plusieurs livres Latins, entr'autres Electa majora ex Ovidio, Tibullo et Propertio, in 8^{o}, et plusieurs autres livres. Le même libraire fait venir regulierement de la Grande-Bretagne

ce qui paroît de nouveau en ce pais-la soit en Anglois ou en Latin.' (1-5-1711 idem).
4-8-1711: 'Les Oeuvres posthumes du célèbre Mr. Boileau, contenant quelques pieces de poésie qui ont été enlevées du cabinet de l'auteur après sa mort.' (21-8-1711 idem).
3-6-1712: '15 juin 1712 on vendra chez Claude Jordan, libraire au coin du Wijde Lombert-steegh et du Nes, vis-à-vis du Lombart, les livres de la bibl. de feu Mr. Bernard Scalé, ministre refugié. Le catalogue se trouve chez ledit libraire.'
27-10-1713: 'On trouve chez les libraires de Flandres et de Brabant et à Amsterdam chez Claude Jordan, un livre nouveau intitulé: la Flandre illustrée par l'institution de la chambre du Roi a Lille, l'an 1385... par Jean de Seur.' (17-11-1713 idem).
19-1-1714: 'Claude Jordan, libraire vis-à-vis du Lombart dans le Nes à Amsterdam, a reçû depuis peu d'Angleterre plusieurs livres nouveaux et autres, en Latin et en Anglois, entr'autres le Dictionaire de Mr. Bayle, 4 vol. in folio, en Anglois: les Sermons de l'archevêque Tillotson, fol. 3 vol.: Jul. Caesar, cum comment. S. Clarke Ch. Mag., avec 87 belles figures: les Auteurs classiques en 5 vol. in 4^{o} grand papier et beau caractere: Corpus poetarum, fol. 2 vol.; et plusieurs autres livres, dont on trouve chez lui le catalogue gratis. Le même libraire vient de recevoir de Paris, les Sermons de Mr. l'abbé Boileau, prononcez devant le Roi, 8^{o} 2 vol.' (23-1-1714 idem).
23-2-1714: 'Les freres t Serstevens libraires à Bruxelles viennent d'imprimer la Methode d'etudier l'histoire, par Mr. Langlet du Fresnoy, 8^{o} 2 vol., ouvrage utile et nécessaire aux historiens. Cette edition est beaucoup meilleure que celle de Paris, en ce qu'elle n'est ni tronquée, ni changée ainsi que lecteur le pourra aisement voir. Ce livre se

trouve aussi à Amsterdam chez Claude Jordan, libraire dans le Nes, vis à vis du Lombart, de même que chez les principeaux libraires de Hollande. On trouve encore chez ledit Jordan quelques exemplaires des Sermons de l'abbé Boileau 8° 2 vol.; comme aussi un catalogue de livres Latins et Anglois qu'il a recû nouvellement d'Angleterre.' (16-3-1714 idem).
31-8-1714: '4 sept, on vendra chez Claude Jordan libraire vis à vis le Lombart dans le Nes à Amsterdam les livres de la bibl. de feu Mr. Pierre Isabu, ministre de l'eglise Wallone dans ladite ville. On en trouve le catalogue chez ledit libraire.'
11-10-1715: 'Mardi 29 du présent mois d'octobre Claude Jordan, libraire à Amsterdam, vendra au plus offrant et dernier encherisseur, un assortiment de toutes sortes de livres, la plûpart en François, et sur toutes sortes de matieres. Le catalogue se trouve chez ledit Jordan.' (29-10-1715 idem).
10-4-1716: 'La Défense des communes d'Angleterre, par un membre de la chambre, in 12°. Les Sermons de Mr. Basnage, in 8° 2 vol.; et ceux de Mr. Durand, in 8°, de même que toutes sortes de livres, anciens et modernes.' (17, 21 en 28-4-1716 idem).
16-10-1716: 'Claude Jordan, libraire sur le Rokin à Amsterdam, a reçû nouvellement d'Angleterre, de France et du Brabant, plusieurs livres François et Latins, tant anciens que modernes, entr'autres l'Histoire de France du P. Daniel, fol. 3 vol. Montfaucon Palaeographia Graeca, fol. Analyse démontrée du P. Reyneau, 4 vol. Ciceronis de oratore par Pearce, 8 Cantab. Florus in usum Delphini, 8 Lond. Fuller Pharmacopoeia extemporanea 12° Lond. 1715. Histoire de Gil-Lion de Traregnies, 12°. Histoire generale des drogues par Pomet, fol. Paris. Richart Jus pastorum titularium, 8° 2 vol. 1716. La Magie naturelle, ou mélange divertissant, 12°. Et plusieurs autres livres dont on trouve chez lui le catalogue. Le même libraire a encore quelques exemplaires de l'art de succer les playes sans se servir de la bouche d'un homme, par Anel, 8° avec fig.'
20-10-1716: 'On trouve à Bruxelles chez Joseph Serstevens, libraire proche de l'eglise de St. Jean, les Cartes de Hongrie etc. Le même libraire imprime et donnera dans peu au public, les Avantures de Zeloide et d'Amanzarifdine, contes Indiens, 12°. Ce livre se trouvera aussi chez Claude Jordan libraire sur le Rokin à Amsterdam, qui a recû nouvellement d'Angleterre, de France et du Brabant, plusieurs livres Latins et François tant anciens que modernes, dont on voit chez lui le catalogue.'
12-3-1717: 'Joseph 't Serstevens. libraire proche de St. Jean à Bruxelles, a imprimé et vend les Amours de Zeloide et d'Amanzarisdine, contes Indiens, 12°. Le même libraire avertit le public, qu'on trouvera chez lui doresnavant la véritable edition du Journal intitulé la Clef du cabinet des princes de l'Europe vers le 12 de chaque mois. Cette edition s'imprime présentement à Paris, celle sous le nom de Luxembourg étant contrefaite, tronquée et falsifiée. Les deux livres ci-dessus se trouvent aussi chez Claude Jordan, libraire sur le Rockin à Amsterdam.'
9-4-1717: 'On vendra à Bruxelles 10 mai etc. dans la maison mortuaire de feu Gilles et la veuve t'Serstevens proche l'eglise des Dominicains une très-belle bibliothèque... Les catalogues se trouvent à la maison

mortuaire, et chez les autres libraires; de même qu'à Amsterdam chez Claude Jordan, libraire sur le Rockin.'
25-5-1717: 'On trouve à Amsterdam chez Claude Jordan, libraire sur le Rockin, la véritable edition du journal intitulé la Clef du cabinet des princes de l'Europe, qui s'imprime depuis le commencement de cette année à Paris. L'edition qui s'en fait depuis ce tems-là à Luxembourg est contrefaite et falsifiée, et l'auteur ne le reconnoît pas pour son ouvrage. On trouve chez ledit Jordan un livre du même auteur, intitulé le Choix des bons mots ou les pensées des gens d'esprit, sur toutes sortes de sujets, 12^{o}, 2me édition; de même que le Traité d'alliance défensive entre la France, la Grande-Bretagne et la Hollande, conclu à la Haye le 4 janvier 1717. Les deux livres cidessus se trouvent aussi ches Joseph 't Serstevens, libraire, proche de l'eglise de St. Jean, à Bruxelles.'
15-6-1717: 'la Clef du cabinet des princes... Celle qui se fait à Luxembourg depuis ce tems-là n'est pas de l'auteur qui y a travaillé jusqu'à la fin de 1716. Les libraires qui souhaiteront en avoir de l'edition de Paris, n'ont qu'a s'adresser audit Claude Jordan, qui leur en fera tenir le nombre qu'ils demanderont aux conditions usitées dans la librairie, etc.'
30-7-1717: 'On trouve à Rome chez le Sr. Salvioni, imprimeur du pape, une Lettre philologique sur le théatre ancien de Sagunte, par Mr. Joachim Alcaraz d'a Gramont... Ce livre se trouvera chez Claude Jordan à Amsterdam, chez qui l'on trouve la véritable edition du journal politique, ou la clef du cabinet des princes de l'Europe, qui s'imprime à Paris.' (6-8-1717 idem).
24-6-1718: 'Simon 't Serstevens, imprimeur et libraire de M. l'archevêque de Malines à Bruxelles, a imprimé et vend deux livres nouveaux en faveur de la constitution, avec approbation de Son Excellence, l'un intitulé, Témoignage a l'eglise universelle en faveur de la bulle Unigenitus, 8^{o} 3 partie; et l'autre, Traité du schisme, Christianus mihi nomen, Catholicus cognomen, 8^{o}. Ces deux livres se trouvent aussi chez Claude Jordan, libraire proche de la Bourse à Amsterdam, et chez la plûpart des libraires.'

Advertenties van Claude Jordan in de Amsterdamse courant

12-4-1714: ‘Donderdag den 12 april s'morgens ten 9 uuren, zal ten huize van Claude Jordan, tot Amsterdam in de Nes, op de hoek van de Wijde Lombertsteeg verkogt werden, een fraye bibliotheek van Latijnse en Franse boeken.’
26-10-1715: ‘29 october zal Claude Jordan, boekverkoper in de Nes tot Amsterdam verkoopen, een schoone vergadering van alderlij soorte van Franse boeken, so gebonden als ongebonden. De catalogen zijn te bekomen bij den voornoemden, en bij H. Scheurleer in den Haeg etc.’

Advertentie van Marc Antoine Jordan in de Gazette

4-11-1710: ‘On trouve aussi chez le même libraire tous les livres nouveaux qui paraissent journellement.’ (14-11 en 2-12-1710 idem).

Advertenties van Emanuel du Villard in de Gazette

30-3-1717: ‘On trouve chez Emanuel Du Villard libraire dans le Kalver-straat, au coin du Jonge Roelofsteeg, un assortiment de tous les livres de Mrs. Cramer et Perrachon de Geneve, qui viennent de reimprimer les Oeuvres de Ramazini opera omnia medica et physica, cum figuris et indicibus necessariis, augmentée de la vie de l'auteur, de son portrait et d'autres petits traitez qui étoient devenus rares.’
22-12-1718: ‘On trouve à Amsterdam, chez Du Villard et Changuion; et à la Haye, chez Alexandre de Rogissart, Lettre d'un ami à R-e, à un ami, à L-s du 15 septembre 1718, au sujet de la cour du prétendant.’
17-3-1719: ‘Ils distribuënt aussi tous les mois la Clef du cabinet des princes de l'Europe par son véritable auteur, imprimée à Paris. 8^{o}.’
13-6-1719: ‘On trouve à Amsterdam chez Du Villard et Changuion la seconde partie du catalogue de la bibliothèque de feu Mr. le baron de Kielmans-Egge, conseiller de S.M. Imperiale, et ministre du roi de Danemarc, laquelle se vendra le mois de juillet prochain à Hambourg.’

Rekening-courant van Jean Louis de Lorme en Daniel de la Feuille

Debet ou Monsieur Daniel de la Feuille doit aux exécuteurs de feu mademoiselle de Lorme pour ce qu'il est debiteur sur les livres de la ditte deffunte de ce qui suit:

1694,	4 may	12 Discours sur le Commerce 8^{o}
		12 dito

7 may	12 Préface de la Connoissance du Monde	
3 juin	6 Commerce 8^{o}	
16 juin	12 Connaissance du Monde à 4 st. chaque	f. 2. 8.
20 juillet	12 dito	2. 8.
25 juillet	12 Réponse 8^{o}	
4 août	14 Réponse au Conte d'Avaux	
30 août	12 Connoissance du Monde 3me lettre	2. 8.
9 octobre	1 Etat de Danemarc	
21 octobre	1 Connoissance du Monde 1re lettre	
8 décembre	6 Almanacs de Milan contant je crois	.15.
11 décembre	15 Histoire d'Ildegerte à 5½ st. supposé passé aux particuliers à 7 st.	5. 2.8

1695,	8 janvier	2 Almenach de Milan contant	. 5.
	2 mars	1 Vie du cardinal de Richelieu 2 vol. Nul c'est crédit	
	22 mars	receu 8 Lettres de l'Europe pour des déclarations en trocque + NB	
	25 mars	1 Atlas de Somson contenant 1 titre rouge }	
		75 cartes de 2 feuilles }	
		23 cartes de 1 feuille }	
		2 titres }	
		20 cartes géographiques ou tables }	
		1 Commerce 8^{o} }	
	30 mars	4 dito	
	5 avril	rendu 1 Fable de La Fontaine jusqu'à la 4e partie	
	9 may	payé figures	3.12.
	17 may	trocqué 1 Dictionnaire de Moréri contre 13 A NB +	
	20 dito	2 Discours sur le Commerce 8^{o}	
	3 juin	trocqué 1 vieux Corneille contre 2 Riches Innoc. et 2 Blasut	.11.
	23 juin	4 mains casboek	.11.
	5 août	payé pour une planche f. 12. + NB	
	12 août	pour 1 Petit bien de Machines qu'avons	

		fait venir de Paris pour son compte	
	26 septembre	2 Journeaux de Nome	.10.
1697,	7 janvier	2 Mémoires de la Chine	4.10.
	11 mars	2 Idem de Madame D.	.16.
	22 avril	2 Dietes de Pologne	.9.
	23 août	3 Réflections sur la Paix	.3.
	2 novembre	2 Réthorique d'Aristote	1.16.
1698,	7 avril	2 Découverte des Indes	4.19.
		2 Religion des Moscovites	.16.
	20 may	6 idem	2. 8.
		6 Découverte des Indes	4.19.
	24 septembre	1 Abrégé de la Nouvelle Méthode 8^o	.18.
	21 décembre	2 voyage d'Isbrand	1. 2.
1699,	2 novembre	2 conqueste du Pérou	3.18.
		2 femme poussée à bout	.10.
		1 Cultus Sinens. 8^o	.11.
1700,	6 may	1 Continuatio Cultus 8^o	.11.
	18 juillet	2 Instruction sur la grace 8^o	2.10.
	2 octobre	2 Histoire du Jansénisme	6.10.
	19 novembre	2 Hommes Illustres 8^o 2 vol.	1.10.
		2 idem 2me vol.	.14.
	29 décembre	2 Lettres du Père Simon	1. .

		2 Caractère d'Epictète	1. .
1701,	30 may	2 Histoire de Ceylan	2. 8.
		24 Mém. pendant l'année à 2 par mois	3.12.
1702,	18 janvier	2 Supplément	.10.
		24 Mém. pendant l'année à 2 par mois	3.12.
1703,	13 décembre	22 Idem	3. 6.
1704,	13 décembre	3 Nouvelles de Cervantes 12^{o}	2. 5.
1705,	5 juin	3 Caractère d'Epitecte	1.10.
	3 août	1 Clerici Opera Philosophica 12^{o} 4 vol.	3.5.
	4 novembre	2 Mém. tome 7	1.16.
1706,	8 février	1 Nouvelle de Cervantes 12^{o}	.15.
	19 février	2 Mémoires de Trevours tome 8	1.16.
		2 Idem tome 9	1.16
1709,	11 juillet	1 Voyage de Buaffor	.16.

Mademoiselle de Lorme doit à de la Feuille:

1694,	15 avril	1 Devises et emblèmes d'Amour à 54 sols 2 part.	2.14.
	4 may	2 Fables de la Fontaine à 3 fl. 10 sols	7.
	Dito	2 Livres de Devises en 7 langues à 54 sols 2 parties	5. 8.
	Dito	2 Livres de Chifres ou noms entrelassez à 50 sols	5.
	Dito	1 Vojage du Levant à 30 sols	1.10.
	Dito	2 Géographie d'Audoferet à 55 sols	5.10
	5 may	6 Lettres de Jurieu à 2 sols	.12.
	Dito	12 Maitre d'armes à 20 sols	12.
	Dito	12 Politique de France à 5 sols	3.
	5 juillet	1 Confession de Louis 14	.12.
	9 dito	6 Fables de la Fontaine à 30 sols	9.
	11 dito	2 Devises d'amour et emblêmes à 36 sols 1 partie	3.12.
	Dito	2 Fables de la Fontaine à 3 fl.	6.
	4 septembre	1 Avantures de la cour de France à 8 sols	. 8.
	6 octobre	1 Histoire des Vaudois à 6 sols	. 6.
1695,	25 janvier	1 Fables 4 parties à 3 fl.	3.

	10 novembre	2 Art du blason à 50 sols	5.
	Dito	1 Ruses innocentes de la chasse à 45 sols	2. 5.
	24 dito	6 Fables de la Fontaine à 20 sols	6. .
	3 décembre	1 Louis d'or politique à 5 sols	. 5.
	14 décembre	2 Art du blason à 50 sols	5. .
	Dito	1 Ruses innocentes à 45 sols	2. 5.
1696,	2 avril	12 Galanteries d'une réligieuse à 3 sols	1.16.
	9 dito	1 Confession de Louis 14 à 12 sols	.12.
	23 juin	4 Réligieuses de Dublin 3 sols	.12.
1697,	13 novembre	1 Ruses inocentes de la chasse à 45	2. 5.
1698,	14 may	1 Devises les deux parties à 54 sols	2.14.
	19 juin	1 Devises idem	2.14
	29 dito	2 Fables de la Fontaine à 3 fl.	6.
	10 septembre	12 Chaines d'or à 3 sols	1.16.
1699,	21 avril	4 Dictionnaires des passions à 45 sols	9. .
	16 may	6 Sermons du jubilé à 3 sols	.18.
	17 dito	6 Sermons idem à 3 sols	.18.
	1 aoust	1 Elements de la jeunesse à 7 sols	. 7.
	Dito	12 Traité d'Espagne à 1 et ½ sol	.18.
	30 septembre	4 Traité idem à 1 et ½ sol	. 6.
	Dito	1 Elements d'Euclide à 33 sols	1.13.

	30 novembre	13 Maitres d'armes à 20 sols	13. .
	Dito	1 Guide d'Amsterdam à 24 sols	1. 4.
1700,	17 may	6 Sermons à 3 sols	.18.
1701,	13 avril	6 Avantures de la madona à 9 sols	2.14.
1703,	19 may	1 Atlas Portatif de 109 cartes à 1 sol pièce	5. 9.
1705,	26 septembre	1 Avantures de la madona à 9	. 9.
		6 Sermons du jubilé à 3 sols	.18.
	7 décembre	1 Russes inocentes de la chasse à 45 sols	2. 5.
1709,	25 février	2 Fortifications de Coehorn à 3 fl.	6. .
1712,	9 août	1 guide d'Amsterdam	1. 4.
	dito	2 Fortifications de Coehorn et les Mémoire de Godons à 50 sols	5. .
		De boedel van mademoiselle de Lorme debet voor vacatiën en het inventariseeren van de boeken en nazien van de zelve de somma van	40. .
			____
			207. 7.-

Overeenkomst van boekverkopers te Amsterdam, Leiden, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht van 1710

Willige overeenkomst der boekverkopers binnen Amstelredam, Leiden, Rotterdam, Hage en Utrecht, etc. Wij ondergeschrevene Boekverkopers, binnen Amstelredam, Leiden, Rotterdam, Hage, Utrecht, en andere Steeden die met ons hier in concurreren willen, verbinden ons gezamentlijk, tot redrès der negotie, aan de volgende articulen.

I. Dat tot welwezen van de negotie een ieder stad haar boeken zullen taxeren pro rato die van Amsterdam, en voornamentlijk regart neemen op de fraaiheit van druk, papier, letter, curieusheit van platen, als ook op de taalen. En door dien het debiet van het Latynsch goedt in zoo korte tijt niet kan geschieden als van het Fransche, staat men toe dat, alles egaal zijnde van druk, papier, letter, platen, etc. 't Latijnsche tien ten honderd duurder zal gereekent worden, als het Fransche.

II. Iemand slordig, of op zwart schendig papier, met slegte gehakte plaaten drukkende, zal pro rato minder gereekent worden als men ordinaris zoo een blad gewoon is te rekenen, en meerder als ordinary, zo zijn boek pro rato curieuser uitgevoert is, op dat d'een den ander met d'overprijzing niet mag knevelen.

III. Dat wij direct noch indirect, het zij in change, of op reekening, of in geld, of onder wat pretext het mag zijn, niet zullen mogen aannemen, een eenig boek dat iemand van d'ondergetekende word nagedrukt: wel verstaande dat d'origineele hier door niet verbooden worden te laten inkoomen en te verkoopen.

IV. Dat wij zo dra van ons een boek is nagedrukt, gezamentlijk zonder exceptie zullen moeten aanvallen op den nadrukker zijn beste copyen die uitgedeelt zullen worden, zoo als die in den druk komen te staan, en zal 't getal van de oplaag bij meerderheit van stemmen geoordeelt worden, mits alle de exemplaren aan hen, die haar portie op zijn tijd zullen betaalt hebben, gelijkelijk op een dag aan allen zullen afgeleevert werden, en niet eerder in d'eene stad als d'andere verkogt werden als op den zelven dag.

V. In cas iemand mankeerde zijn geld op zijn tijd te betalen, en zijn portie af te halen, zal voor iedere maand dat hij in gebreeke blijft moeten betalen à zes per cent intrest en over de drie maanden leggende, tot zijn risico verkogt werden, in cas van schade, doch meer daar van komende tot profijt van de compagnie, en zal ieder stad voor de zijnen instaan; dog iemand onwillig wordende 't een of 't ander na te koomen, zal hij als een onwillige en nadrukker aangezien werden.

VI. Dat wij aan niemand, 't zij hij in dit contract participeert ofte daar buiten is, die eenig boek verkoopt dat naa dezen zal nagedrukt ofte uitgegeven worden, naar gedaane waarschouwing, geen boeken op reekening zullen mogen geven, als voor geld.

VII. Iemand een boek van buitenlandsche boekverkopers hier komende na te drukken, zal die 't eerste daar van kennis geeft, ofte een gedrukt blad vertoont, de rechte bezitter daar van gehouden worden, en zoo hij om redenen hem moverende het zelve wilde secreet gehouden hebben, zal hij evenwel onder belofte van secretesse daar van aan een van de gestelde verkoorne mannen in ieder stad moeten kennis geven; op dat als twee malkanderen zoo in de weg zijn, 't blijken mag wie d'eerste bezitter geweest is, om zoo de partijen te accommodeeren.

VIII. Zal niemand vermoogen aan te geven, of in de compagnie bekent maken, nochte in de courant te vermelden, dat bij hem gedrukt word of staat te worden, een zeker boek van buiten 's lands ontfangen, 't geene hij naderhand zou willen laten steeken, of zelfs niet uitvoeren, maar alleen een gewin daar mede zoeken te doen, ofte een ander daar door van zo een occasie te beletten, op de verbeurte van vijf-en-twintig guldens, zo hij binnen drie maanden daar na geen gedrukte bladeren,

hem in eigendom behorende, daar van kan produceeren, ten zij hij tot reeden van nalatenschap toond, dat daar iets in mogt zijn tot nadeel van de regeeringe, of goede zeeden.

IX. Zo een buitenlands boekverkoper hier in 't land boeken quam te drukken, of door anderen te laten drukken, om alzoo daar voor ons goed machtig te worden, 't geene hij anderzints met geld zou moeten kopen, ('t geen den handel van dit land merkelijke schade toebrengt, en 't land van in- en uitgaande lasten nadeelig is) zal 't, indien men het weet dat het hier te lande gedrukt is, niemand vrij staan een exemplaar te neemen, doch door de gezamentlijke compagnie moeten nagedrukt worden, conform het vierde articul: en een ieder gehouden zijn sijn proportioneele portie, tot de prijs, zo als dat in druk zal komen te staan, naar zig te nemen op de verbeurte van driehondert guldens.

X. De buitenlandsche boekverkopers buiten de zeven Provintien wonende, en hier in 't land met groote getallen komende, om haar nieuwe boeken te verruilen, of te verkoopen, zullen die boeken door niemand van ons mogen aangenoomen worden op reekening, of in change, voor aleer haar boeken eerst zullen geëxamineert

en getaxeert zijn, door de verkoorne mannen, en de steeden malkanderen aanstonds kennis gegeeven worden, op dat haar prijzen na de ordinaris cours van haar land, zo van papier en druk daar gereekent, en de vragt daar boven naar discretie gestelt, onze boeken proportioneel daar ook naar gestelt worden, op dat d'een of d'ander van onze boekverkopers door haar overprijzing niet komen te lijden, en onze boeken alzo buiten 's lands, door haar niet minder mogen verkogt worden als hier. En zal alles ter goeder trouwe moeten nagekomen werden op de boete van honderd ducatons, zo iemand op d'een of d'andere wijs buiten ons accoort met haar komt te handelen, of bij manquement van willige betaaling, als een nadrukker geattaqueert worden.

XI. Iemand een boek komende te drukken of uit te geeven, zal 't zelve uit zijn winkel niet eerder mogen verkoopen, voor aleer door de verkoorne mannen in ieder stad de prijs daar op gemaakt is, en zal hij na dat hij het uit zijn winkel verkoopt, het ten uitersten niet boven een maand mogen ophouden, om 't zelve aan de boekverkopers, (bij wien hij zijn contentement kan vinden), te zenden: alles volgens redelijkheid.

XII. Alle boeken buiten 's lands met iemand aldaar in compagnie, ofte alleen voor zijne reekening gedrukt, zullen voor geen eige copyen kunnen aangezien worden, maar een ieder vrijstaan hier te lande dezelve na te drukken.

XIII. Dat indien iemant eenige nagedrukte boeken komt t'ontfangen, hij aanstonds gehouden zal zijn de zelve te brengen tot den deeken, ofte de daar toe verkoornen, waarna de port van dito boeken ieder zullen moeten goet gedaan worden door den zender, (eer men dezelve weer terug zend, om de verschotene penningen op het goet te kunnen vinden:) doch indien iemand in gebreke blijft als boven, zoo verklaart hij zich t'onderwerpen de poene van het vierde articul ende daarenboven te betalen t'elkens 25 gulden boete, ten voordeele van ieder van de compagnie der stadt daar de casus zal voorvallen: mits ieder gewaarschouwt zij dat het een nagedrukt boek is.

XIV. Eer men tot revenge eenigen nadrukker zal komen te attaqueren, zal eerst de zaak by de compagnie in ieder stad onderzocht worden, of de revenge rechtmatig, of uit passie geschiet; en als dan door de compagnie gezamentlijk order gestelt worden, dat de beledigde den nadrukker zal nadrukken, en zal hij als dan in de naam van de compagnie, onder opzicht nochtans van de verkoorne mannen, alles uitvoeren om den anderen tot reden te brengen, en te assisteeren conform het vierde artykel. Aldus geaccordeert en door ons gezamentlijk goed gevonden en geteekent.

Amsterdam den achtsten maart, zeventien hondert en tien.

Amsterdam: Henri Desbordes. François Halma. Pieter Mortier. R. & G. Wetstein. P. Brunel. P. Marret. Estienne Roger. De Lorme. François van der Plaats. F. l'Honoré. Hend. Schelte. Thomas Lombrail. Joannes van Waasbergen. Joannes Pauli. Jaques Desbordes. Jan Boom. Pieter de Coup. Pierre Humbert. Adr. Braakman. Louis Renard. Freres Chastelyn. Paul de la Feuille. Claude Jordaan.

Leiden: Cornelis Boutestein. Joh. du Vivie. A. Dykhuizen. Is. Severinus. Samuel Luchtmans. Dirk Haak.

Hage: A. Moetjens. Abraham de Hondt. E. Bouquet. J. van Ellinkhuizen. Henry van Bulderen. Louis van Dole. Hendrik van Dole. E. Foulque. P. van Thol. Pierre Husson. W.D. Voys. T. Johnson. Charles Delo. J. Troyel, pour la veufve. R. Aalbers, voor de wed. Uitwerf. H. Scheurleer. Johannes Clos. Joh. Kitto.

Rotterdam: Fritsch & Bohm. Abraham Acher. Joh. Hofhout.

Utrecht: W. van de Water. W. Broedelet. W. Poolsum. Jacob van Poolsum.

Contract van compagnieschap tussen Emanuel du Villard en Francois Changuion van 1718 en Liquidatie daarvan van 1721

N.A. 7977:

Au nom de Dieu Amen.

1. En la maniere et aux conditions suivantes, nous soubsignés Emanuel Du Villard et François Changuyon tous deux bourgeois de la ville d'Amsterdam avons fait une societé, savoir
2. Que cette societé sous la benediction de Dieu commencera de ce jour dixneufvieme du mois de mars mille cept cent dixhuit et durera le temps de sept années accomplies sous les noms de Emanuel Du Villard et François Changuion sous les conditions suivantes, savoir

3. Que Fr. Changuion entre par motié dans tout ce qui se trouvera dans la boutique et magazin de Em. Du Villard pour du jour que la societé sera signée, entrer en profits et pertes avec ledit Em. Du Villard, y compris les debtes actives et passives dudit Em. Du Villard concernant le négoce, et ledit Fr. Changuion aura part a tout ce qui aura eté commencé avant la societé signée.
4. Moyennant ce que dessus ledit F. Changuion apportera pour le maintien de ladite societé la somme de cinq milles florins argent courant d'Hollande qui se rapportent a la somme de cinq milles florins argent courant d'Hollande que ledit Em. Du Villard fait monter tout ce qui lui appartient concernant la librairie.
5. Les livres d'ecritures concernant le negoce de laditte societé seront tenus en bon ordre et resteront chez Em. Du Villard lesquels néantmoins seront egalement à l'accez et disposition des deux associez.
6. Celui des deux associez qui sera chargé de la caisse sera d'obligation de communiquer le livre de caisse a son associé lors qu'il le demandera, et ils ne pourront n'y l'un ny l'autre se servir de la caisse a leur usage particulier.
7. A l'egard du négoce commun de la librairie entre eux ils seront obligéz solidairement l'un pour l'autre.
8. Lesdits associéz Em. Du Villard et F. Changuion ne pourront imprimer aucun livre n'y faire achat de papier sans leur consentement mutuel.
9. Les fraix de loüage de maison ou se fera le commerce et ou les deux associéz demeureront ensemble de même que les magazins, salaires de garçons et autres choses concernant ledit négoce seront payés de la caisse commune.
10. Que tous les trois mois chacun desdits associéz pourra tirer de la caisse la somme de cent cinquante florins courant d'Hollande et dont un chacun sera debité sur son compte particulier.
11. S'il arrivoit que F. Changuion outre son capital rempli a l'egalité du capital de Em. Du Villard fit quelques avances pour le benefice de la societé jusques a la somme de... florins courant d'Hollande Em. Du Villard en ce cas ne sera tenû en faveur de son industrie de ne lui en payer aucun interêst, si pourtant ledit F. Changuion etoit en avance pour la sociéte d'une somme exédant celle cy déssus enoncée, ledit Em. Du Villard sera obligé de lui en payer l'interêst du surplus de la susdite somme à raison de trois pour cent par an.
12. Si F. Changuion ayant fait des avances audessus de ce qui est arresté dans le contract vient à demander son remboursement et que la caisse n'y puisse pas fournir il sera en obligation d'en avertir Em. Du Villard six mois a l'avance lesquels six mois expiré ledit Em. Du Villard devra payer lesdites avances en argent ou en livres au prix coutant et les interêst comme il est arreté cy-déssus a l'article onzième.
13. Les voyages que l'un des associéz sera obligé de faire pour l'interest de ladite societé seront payés a fraix communs en limitant la dépense a trente sols d'Hollande par jour, bien entendu que les voitures se payeront separement.
14. Sy Changuion vouloit rompre la societé avant le terme stipulé par le present contract sans causes légitimes et sans le consentement de Em. Du Villard il sera obligé de payer audit Em. Du Villard la somme de mille florins courant d'Hollande et si ledit Em. Du Villard vouloit aussi rompre de son costé il sera sujet à payer la même somme.
15. Si un des associéz vouloit mettre en sa place quelque autre, ou vendre sa portion il ne la pourra faire sans le consentement de son associé.
16. S'il arrivoit quelques difficultés entre Em. Du Villard et Fr. Changuion, associéz, ils prendront pour arbitres deux personnes de probité au gré des deux susdit associez pour en juger et si lesdits deux arbitres ne peuvent pas convenir,

lesdits associez en nommeront un troisiéme et seront obligéz de s'en tenir a leur décision peine de la somme de quatre cent florins courant d'Hollande que le recusant sera obligé de payer a son associé.

17. En cas de dissolution de ladite societé les livres de contes et autres livres concernant le commerce resteront chez Em. Du Villard et moi Fr. Changuion y pourrai avoir accéz en tout temps, tirer ou faire tirer telles copies ou extraits que bon me semblera.
18. Bien entendu que celui qui aura mis plus de capital que l'autre levera préalablement ce qu'il aura mis de surplus et cela en livres composant le fond, selon l'estimation raisonnable qui en sera faite, et en suite le fond dudit négoce de librairie sera partagé par portion égale entre les associéz.
19. En cas de mort de l'un de nous associéz le survivant sera chargé de toutes les affaires de la societé, et continuera sans entreprendre aucune autre impression que celles qui pourroient être commencées (qui se finiront aux dépens de la societé) à tenir livres exacts de ce qui tendera a ladite societé, et des ventes qui s'y feront et des payemens qu'il fera pour l'usage de ladite societé, jusques à ce que l'inventaire general du fond, et des débtes actives et passives de la societé (qu'il sera obligé de faire dans le terme de trois mois en présence des

héritiers du défunt, ou d'une autre personne qui en sera requise de leur part) soit fait, duquel inventaire et débtes actives et passives copie sera délivrée aux heritiers du défunt.

20. L'inventaire étant fait en la forme et maniere susdite, les heritiers du défunt pourront choisir ou de continuer la societé jusques à l'expiration des dites sept années ou de la rompre.

21. Si les héritiers veulent continuer la societé comme dessus les conditions d'icelle seront les mêmes qu'elles etoient avant la mort de l'un des associéz, et telles qu'elles sont portées par le present contract.

22. Si les héritiers du défunt choisissent de rompre la societé, on nommera des deux côtés des experts, qui estimeront le fonds sur l'inventaire fait en la manière portée par l'article 19 et le survivant sera obligé de payer aux héritiers du défunt dans l'espace de six années à compter du jour du déceds la moitié de la somme à laquelle se montera l'estimation qu'on aura faite du fonds general et ce en six termes, chaque terme d'un an.

23. Pour dédommager les heritiers du défunt de l'usage que le survivant fera du fonds à leur préjudice, le survivant sera obligé de payer auxdits héritiers l'interêst de la somme à laquelle se montera la moitié du fonds à eux appartenante, à raison de trois pour cent par an. Bien entendu, qu'à chaque terme qui sera payé du capital, les interêts diminueront à proportion de ce qui aura déja été remboursé du capital. De sorte que le survivant ne sera tenu de payer l'interêts, que de ce qu'il se trouvera devoir actuellement aux héritiers. La somme, a laquelle se monteront les interêts se payera tous les ans argent comptant, au temps de l'écheance de chaque terme.

24. Les années stipulées pour la durée de la societé étant expirées, si les associéz ne sont pas d'avis de la continuer aux conditions marquées ci-dessus, ou autres dont ils pourront convenir, et qu'au contraire ils aient resolu de rompre ladite societé: Alors ils feront conjointement un inventaire exact de leur fonds, et ils se le partageront entre eux à l'amiable. Pour les livres, copies ou autres effets, du partage desquels ils ne pourront point convenir, ils en feront deux lots egaux, autant que faire se pourra, et ils tireront au sort à qui en aura le choix. Quand aux autres disputes ou contestations, qui pourroient naître entre eux au sujet de ladite séparation, ils choisiront des arbitres en la maniere portée article 16. Le partage étant fait, et toute societé pour le commerce de librairie rompuë entre eux, ils se déchargeront mutuellement par un ecrit authentique des prétentions qu'ils pourroient avoir l'un sur l'autre, par rapport aux affaires qu'ils auront faites ensemble pendant le cour de leur societé.
Pour l'entretient de ce que dessus lesdites parties de part et d'autre ont obligé et obligent leurs personnes et biens presens et avenir, les soumettant a la rigeur et contrainte de tous juges et justices.
Ainsy fait et passé a Amsterdam ce dixneufvieme jour mois de mars l'an mille sept cent et dixhuit pardevant moy Philippe de Marolles notaire publicq de cette dite ville, en presence de Arnoud Roermond et Pierre Langrune temoins.
(Get. door beide partijen, de getuigen en de notaris).

N.A. 8001:

Aujourd'huy le vingttroisieme jour du mois de mars l'an mille sept cent vingtdeux pardevant moy Philippe de Marolles notaire publicq a Amsterdam admis par la cour de Hollande et en presence des temoins bas nommez ont été presens en leur personnes messieurs Henry Desbordes et Jean Conrad Ott, marchands de cette

ville, a moy notaire connus, fondéz de procuration de monsieur Emanuel Du Villard marchand libraire bourgeois de Geneve y demeurant, par acte en date du onzieme novembre 1721 passé par devant George Grosjean notaire et temoins audit Geneve attaché a la minute des presentes pour y avoir toujours recours, d'une part et Mr. François Changuion marchand libraire en cette ville d'autre. Lesquels ont dit et exposé qu'il y a eu entre dits sieurs Emanuel Du Villard et François Changuion une societé et commerce de librairie et qui a courû en cette ville sous le nom de Du Villard et Changuion suivant l'acte qui en a été passé par devant moy notaire et temoins le 19e mars 1718 pour le tems et terme de sept années qui ont commencé le dit jour 19 mars 1718, mais que ledit sieur Du Villard, s'étant allé etablir audit Genève sa patrie et pour des raisons qu'ils ont eues entr'eux avoient resolu de dissoudre et rompre ladite societé, ainsy que lesdits sieurs comparans, en vertu du pouvoir a eux donnez par la procure et par lettres missives dudit sieur Du Villard, et ledit sieur Changuion, dissoudent et rompent ladite societé sous les conditions suivantes; savoir que ledit Sr. Changuion cedde audit sieur Emanuel Du Villard tous les envoys de livres de quelque nature qu'ils soient que ledit sieur Changuion luy a fait d'icy a Genève, a la reserve du dernier envoy de livres, cotté no. 9, qui appartient audit Sr. Changuion et pour lequel ledit sieur Du Villard sera tenu et obligé de

luy payer une somme de deux cens florins argent courant d'Hollande sans aucun rabais tant pour les livres que l'emballage, et que les fraix de voiture dudit ballot sont aussy pour le conte de luy Sr. Du Villard. Que d'autre coté les sieurs premiers comparans audit nom ceddent, remettent et transferrent audit sieur Changuion toute la part et portion que ledit sieur Du Villard a au fond de librairie de leur societé, droits de copie, et de toutes les dependances d'icelle, sans aucune reserve ny exception, et ainsy comme tout se trouve actuellement entre ses mains et pouvoir dans la maison de leur negoce ou il est resté apres le depart dudit Sr. Du Villard et ou il demeure encor, y compris les meubles, sous cette condition pourtant que ledit Sr. Changuion s'engage ainsy qu'il s'engage, promet et s'oblige par ces presentes de payer toutes les debtes a luy connues que leur dite societé de Du Villard et Changuion peut avoir contractée en cette ville pendant leur dite societé et dont il en tiendra quitte et indemne ledit sieur Du Villard, mais non pas des debtes particulieres dudit sieur Du Villard sy aucunes se trouvent, et dont ledit sieur Changuion ne sera pas responsable.

S'obligeant de plus ledit Sieur Changuion en outre au moyen de ladite cession a luy faite de payer et satisfaire en son propre a messieurs Ott, Pistorius et compagnie les fraix de voitures des balles qu'il a envoyées a Geneve audit sieur Du Villard, sauf celle dudit no. 9 qui demeure a la charge dudit Sr. Du Villard, comme est dit cy-devant. De plus lesdits sieurs premiers comparants audit nom promettent aussy de tenir quitte et dechargé le dit sieur Changuion de toutes affaires ou debtes que ledit sieur Emanuel Du Villard pourroit avoir faites ou contractées a Geneve soit au nom de la societé ou autrement de quelque nature qu'elles puissent etre, sans aucune exception et toutes lesquelles demeureront pour le conte et a la charge dudit sieur Du Villard.

Comme aussy lesdits sieurs premiers comparants en leur dite qualité promettent et s'obligent de ne jamais faire aucune demande ny d'avoir aucune pretention a l'encontre dudit Sr. Changuion a l'egard des cheveux qui ont eté envoyé de Geneve pendant ladite societé de Du Villard et Changuion, cette affaire regardant en propre monsieur Du Villard, et qu'il doit satisfaire a mrs. Du Villard et Richard ce qu'il leur reste devoir pour ces susdits cheveux au cas qu'il ne l'ays pas deja fait.

Finalement lesdits sieurs premiers comparants en leur dite qualité promettent et s'engagent que ledit Sr. Emanuel Du Villard payera et satisfera dans le terme d'un an datte des presentes audit sieur François Changuion ou a son ordre tant pour l'article concernant le ballot de livres no. 9 mentionné cydessus que pour tout ce que ledit Sr. Changuion a payé et deboursé pour son epouse et pour ses trois enfans depuis son depart de cette ville jusques au 30me decembre de l'année passée 1721 une fois pour toutes la somme de quatre cens florins argent courant d'Hollande.

Auxquelles conditions la susdite societé a eté dissolue et rompue, promettant lesdits comparans de part et d'autres de maintenir observer et executer le contenu du present acte de bonne foy a ce faire obligeant les sieurs premiers comparants la personne de biens de leurs principal, duquel ils promettent de rapporter la ratification du present acte dans l'espace de deux mois datte de ce jour, et ledit sieur second comparant sa propre personne et biens, les soumettans a la rigueur de tous juges et justices. Fait et passé à Amsterdam en presence de Arnoud Roermond et Charles Lijnslager temoins.

(Getekend door de partijen, de getuigen en de notaris).